HORVÁTH JÁNOS

ÁRPÁD-KORI LATINNYELVŰ IRODALMUNK STÍLUSPROBLÉMÁI

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

ÁRPÁD-KORI LATINNYELVŰ IRODALMUNK STÍLUSPROBLÉMÁI

ÍRTA:
HORVÁTH JÁNOS

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST
1954

Lektorok:
GYŐRY JÁNOS
TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE
SZILÁGYI LORÁND

Szerkesztő:
BORZSÁK ISTVÁN

A kiadásért felelős: Mestyán János — Műszaki felelős: Fülöp Antal
Kézirat beérkezett: 1953. IX. 15. — Példányszám: 500 — Terjedelem: 25 (A/5) ív

Akadémiai nyomda V., Gerlóczy-utca 2. — 27202/53 — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

BEVEZETÉS

Művemnek »Stílusproblémák« összefoglaló címet adtam s így előre is jelezni akartam, hogy nem szándékoztam Árpád-kori latin irodalmunk stílustörténetét megírni. Egy kimerítő stílustörténet megírása ugyanis a részlettanulmányok egész sorozatát tételezné fel; ilyen korszerűen megírt részlettanulmányokkal azonban hazai irodalmunk úgyszólván nem rendelkezik. Árpád-kori irodalmunk egyes emlékeiről jelentek meg ugyan részlettanulmányok, ezeknek legnagyobb része azonban a stíluskérdést teljesen figyelmen kívül hagyta, vagy éppen a stíluskérdéseket nem a maguk helyes összefüggésében tárgyalta, mivel többnyire a »hatások« (helytelen, mert egyoldalú) felderítését tűzte ki célul.

E részlettanulmányok hiánya tehát szükségképpen egyenetlenségeket okozott a »Stílusproblémák« egyes fejezeteiben. A nehézségeket még csak növelte, hogy irodalmunk e latinnyelvű ágát *irodalmi* szempontú vizsgálatoknak sem igen vetették alá: nem irodalmi alkotásokként, hanem történeti forrásokként tartotta számon őket a tudomány, s éppen ezért a művek stílusáról jóformán szó sem esett. A történeti érdekű kutatás is csupán a bennük található, történetileg értékesíthető adatokat használta fel, a mű egészéből kiszakítva azokat. Így tehát a régebbi szaktudomány a művek tartalmi elemzésével is adós maradt, vagy ha mégis megkísérelte értelmezni a műveket a maguk egészében, akkor a társadalmi fejlődésből kiszakítva, attól elszigetelve végezte el a munkát. Ha tehát a társadalmi összefüggések még tartalmi szempontból sem nyertek kellő megvilágítást, mennyivel kevésbbé történhetett meg a társadalmi háttér és a művek formai sajátságai, stílusa között fennálló viszony megbízható tisztázása?

Mindezeknek a problémáknak végleges tisztázására tehát az előmunkálatok hiányában nem vállalkozhattam: nem írhattam meg Árpád-kori irodalmunk történetét, de nem tisztázhattam maradéktalanul e művekkel kapcsolatban a lépten-nyomon felmerülő történeti és társadalmi problémákat sem.

Árpád-kori irodalmunk vizsgálójának e nehézségeken kívül még egy sereg kronológiai problémával is szembe kell néznie.

A »Stílusproblémák« elsősorban olyan stílusjelenségek vizsgálatára szorítkozik, amelyek a kronológiai rend megalapozásához vezethetnek. A kiindulópont ennek megfelelően azon stílusirányok jellemzése, amelyek a középkorban a Nyugat régebbi gyökerű latin irodalmában elméletben és gyakorlatban megfigyelhetők.

Az első fejezetekben a magyarországi latin irodalom kezdeteivel kapcsolatban rá kellett mutatnom azokra a társadalmi és politikai okokra, amelyek egyfelől élesen elkülönítik latinnyelvű irodalmunkat az anyanyelvi, élőszóbeli »irodalomtól«, másfelől viszont azt is meg kellett világítanom, milyen szálak kapcsolják össze mégis ezt a nyelvében idegen irodalmat az anyanyelvi, népi, élőszóbeli »irodalommal«, hogy azután a munka további folyamán kielemezhessem azokat a formai, stílusbeli sajátságokat, amelyek a latin nyelv és tudós stílus köntösét áttörve, az egykori *magyar* elbeszélő stílus megnyilvánulásainak minősíthetők. Ezzel a vizsgálódással kettős célt óhajtottam elérni. Egyik célom az volt, hogy a magyarországi középkori latin stílus speciális alakulásáról adjak képet; a másik, hogy latinnyelvű műveinken keresztül a lehetőségekhez képest rámutassak az egykori magyar élőszóbeli irodalom stílusára is.

Ehhez a képhez szükséges volt mindenekelőtt megállapítani, melyek azok a stíluselemek, amelyeket íróink a nyugati latinnyelvű irodalomból tanult, tudós elemként hoztak magukkal időről-időre. Ezt az *ars dictandi*-k stílusra vonatkozó tanításainak kronológikus ismertetésével véltem elérni. További lépés volt e tekintetben megvizsgálni, mennyiben érvényesülnek az ars dictandi-k stílusra vonatkozó tanításai oklevélirodalmunkban s azokban az elbeszélő jellegű művekben, amelyek pontosan datálhatók, hogy az ezekből nyert tanulságokat a pontosan nem datálható irodalmi emlékeink keletkezési idejének megállapítása tekintetében felhasználhassuk. Eleve is valószínű, hogy azok a stílussajátosságok, melyek nem a tudós tanultság eredményeinek tekintendők középkori műveinkben, elsősorban a történeti irodalomban lelhetők fel, mivel ez az a műfaj, amely korról-korra viszonylag a legszorosabb kapcsolatot tartotta fenn az élőszóbeli irodalommal.

A történeti irodalomban is először a megközelítőleg pontosan datálható művet, Anonymus Gestáját vettem vizsgálat alá, korántsem azért, mintha ez volna történeti irodalmunk legkorábbi ránkmaradt emléke, hanem hogy a nála tapasztalt, a nyugati tanultságból nem magyarázható stíluselemek megfigyeléséből további fogódzót nyerhessünk a krónikákban a legkülönbözőbb időkből ránkmaradt szövegkonglomerátum kronológiai és stilisztikai szétválasztásához. A krónikák különböző korokból származó szövegeit u. i. nem vettem keletkezésük kronológiai sorrendjében vizsgálat alá, mert ebben az

esetben nem kerülhettem volna el az eleve-kigondoltság vádját. E munkamódszer következménye, hogy a krónikák szövegéből először azokat a részeket különítettem el és tárgyaltam, melyeket vagy formai, vagy tartalmi kritériumok alapján a legkönnyebben tudtam megragadni. Minthogy azonban krónikáinkban az Árpád-kor után keletkezett szövegrészek is vannak, ezeknek a szövegrészeknek jellemzése és tárgyalása elől sem térhettem ki éppen az Árpád-kori anyag világos áttekinthetősége és szoros elhatárolása érdekében s így munkám anyaga belenyúlik az Anjou-korba is. Mindamellett az Anjou-kori latin irodalmunk tárgyalását már nem tartottam feladatomnak, csak annyiban, amennyiben Árpád-kori krónika-irodalmunk ismertetéséhez elengedhetetlen volt. Vizsgálódásaim tehát lényegében megmaradnak az Árpád-kor határai között.

Az elmondottakból egyúttal az is kiviláglik, hogy bár munkámban külön-külön szólok minden egyes, a korszakba tartozó irodalmi emlékünkről, mégis az egyes külön fejezetek önmagukban nem teljesek, nem tartalmazzák maradéktalanul mindazokat a megfigyeléseket és eredményeket, amelyekre az egyes irodalmi alkotásokkal kapcsolatban jutottam. Ugy vélem, hogy teljes értelméhez minden egyes fejezet csak az egész munka összefüggésében, a többi fejezetek megvilágításában jut el.

Tisztában vagyok azzal, hogy munkám még több oldalról kiegészítésre szorul, főképpen az irodalmi stílus és a társadalom egymáshoz való viszonyát illetően, de talán ebben a tekintetben is sikerült némely összefüggésre rámutatnom és a még mutatkozó hiányok ösztönzést adhatnak a szükséges részletkutatások és kiegészítések elvégzésére.

Nem zárhatom e sorokat anélkül, hogy köszönetet ne mondjak lektoraimnak hasznos útmutatásaikért és különösen Karácsonyi Béla docensnek ama tanácsokért és észrevételekért, amelyekkel munkámat önzetlenül segítette.

Budapest, 1953. december.

A LATIN ÍRÁSBELISÉG MEGINDULÁSA MAGYARORSZÁGON

Az államalapítás döntő fordulat volt a magyar nép életében. Az államhatalom és a megszervezett egyház a feudális viszonyok térhódításának leghatalmasabb elősegítőjévé vált. Ezzel párhuzamosan, ennek következtében, a magyarság művelődésében is mélyreható változások játszódtak le. Az államszervező erőszak, itt most nem részletezhető belső és külső okok következtében, a nyugaton uralkodó formák és műveltség előtt tárta ki a kapukat. A nyugati kultúra azonban latinnyelvű volt: ezért a feudális viszonyok általánossá tételére törekvő új uralkodó osztály érdekeit szolgáló kultúra kibontakozása együttjárt az írásbeliség területén a latin nyelv átvételével. Ezzel megindult — a nép nyelvétől elkülönülve — egy magyarországi latinnyelvű irodalom, mely szinte kizárólagossá lett egészen a középkor végéig.

Az új keretekbe való beilleszkedés azonban nem ment zökkenők nélkül és egy csapásra. Útjelzői a XI. századi pogány lázadások. A megváltozott kényszerű külső keretek között még hosszú ideig a régi életforma uralkodott. Gellért püspök például felháborodva kel ki a magyar urak ellen, mivel azok minden nap a lantosok és siposok előadásait hallgatják és egész éjszakákon keresztül a terített asztal mellett ülnek. Másutt meg azt mondja róluk, hogy a lovak istállóján kívül semmihez sem értenek.[1] Ilyen körülmények között tehát természetes, hogy az új életformát és művelődést hirdető és nyelvében is idegen, latinnyelvű irodalom csak nagyon lassan indulhatott meg, s az államalapítást követő első században, amíg az új társadalmi rend s vele együtt az új kultúra úgy-ahogy gyökeret nem vert, egy-egy latin írásmű többnyire csak az új művelődés előharcosának,

[1] Gellért püspök műve kiadva: *Ign. Batthyan:* Sancti Gerardi...acta et scripta. Albae-Carolinae, 1790. Az idézett helyek a 153. és 265. lapokon. A magyarok mulatozásáról szóló rész (153. l.): Dicant se non insanire, qui quotidie scurrarum debachationibus insistunt. Dicant non insanire (a kiadásban hibásan: *insanie* !) vigilias plenas habere in nocte more ethnicorum prandia celebrantes, et usque auroram mensas protendentes inlecebrosissimas. — V. ö. Gellért e helyével kapcsolatban *Pais D.:* Árpád- és Aujou-kori mulattatóink. (Ekk. Kodály Z. 70. születésnapjára. Bp. 1953.) 97. l.

a királynak vagy közvetlen környezetének ösztönzésére jöhetett létre. Joggal feltehetjük például, hogy első legendánk, a Zobor-hegyi lengyel remeték életirata is így született meg : Maurus pécsi püspök András és Benedek remete életét feltehetően Géza hercegnek a buzdítására írta meg, aki oly vágyakozva kérte a püspöktől az András remete testén talált láncot, hogy ez a kérésnek nem tudott ellenállni és átadta neki féltve őrzött kincsét — ahogy erről a legendában beszámol.[2]

Később azután már a gyakorlati élet követelte meg az új tartalomnak új, nyugati formában való megörökítését. E tekintetben szintén az egyház és első királyaink jártak elől. Az egyháznak ugyanúgy érdeke fűződött ahhoz, hogy a nyugati feudális rend megszilárduljon az országban, mint királyainknak, akik politikájuk igazolását keresték : így a század végén, 1083-ban megtörténnek az első szenttéavatások, amelyeknek következtében első legendáinkat írásba foglalják.

Ilyen körülmények között egyéni írói kezdeményezésről alig lehetett szó. Mégis, e művek korántsem annyira elszigeteltek egymástól, mint az első pillanatra látszik. Igaz ugyan, hogy nagyobb arányú irodalmi működésre, különösen az első időben, nemigen gondolhatunk, mert az írástudás elterjedése — minden irodalmi megnyilvánulás előfeltétele — nagyon lassan vehetett erősebb ütemet, s az új vallással beözönlő új, keresztény műveltség a maga idegen, univerzális nyelvével még hosszú ideig nem talált — az irodalom számára annyira fontos — közönséget. De a ránkmaradt irodalmi emlékek is elegendők annak megállapításához, hogy a fennmaradtnál kétségtelenül többet írtak és — ami talán még ennél is fontosabb, — ismerték és számontartották, sőt felhasználták a lassanként gyarapodó magyarországi irodalom termékeit.

Míg a XI. század közepén Gellért még az idegen Isingrimusnak kényszerül dedikálni szentírásmagyarázó művét,[3] minden valószínűség szerint azért, mert hazánkban ebben az időben még nem talált kongeniális műveltséggel rendelkező tudós-kört, amely munkáját megérteni, vagy éppen méltányolni tudta volna, addig egy félszázaddal később, Kálmán idejében már nemcsak egy sereg ránkmaradt legenda bizonyítja az irodalmi élet fellendülését, hanem erről a körülményről megbízható híradás is beszámol. Hartvik püspök az általa megírt István-legenda utolsóelőtti fejezetében

[2] SRH. ed. Szentpétery, Bp. 1938. II. 360. : Cuius cathene partem mediam ab eodem abbate impetravi et usque nunc custoditam petitioni ducis christianissimi Geyse cum desiderio mihi pro ea instanti negare nequivi.

[3] Karácsonyi ugyan hazainak gondolja *(Karácsonyi J.:* Szt. Gellért ... élete, Bp., 1887, 199—201.).

ugyanis az István király halála után történt csodák elmondása elől azzal a mentegetőzéssel tér ki, hogy bár nem rest ezeknek a csodáknak leírására, mégsem jegyzi fel őket, »mivel nem csupán nekem hullik az Úr esője, aki jók és rosszak fölött egyaránt világít napjával, és jótéteményeinek sokaságával mindnyájunk szükségleteiről gondoskodik; éppen ezért *ama megszámlálhatatlan tudós férfiúra* hagyom ezek megírását, akiket Magyarország táplál és felkarol.«[4] Nem lehetett ez puszta hízelgés éppen Könyves Kálmán idejében, de nem lehet irónikus megállapítás sem, hiszen az általa szerkesztett István-életrajz két korábbi legendára, a nagyobb és kisebb István-életiratra támaszkodik: tudós emberek műveire. Ezek közül egyiknek, a legenda minornak a szerzője szintén Kálmán király udvarához tartozott.

Annak bizonyítására, hogy a ránkmaradtnál többet írtak, elég Gellértre utalnunk, aki a Deliberatio-n kívül tudomásunk szerint még két szentírásmagyarázó művet írt.[5] De hivatkozhatunk magára Anonymusra is, aki saját bevallása szerint még tanuló korában Trója regényes történetét foglalta össze Dares Phrygius és más szerzők alapján.[6] Az elveszett művek egész sorát kell feltenni a történeti irodalom terén, ahol kétségtelenül a történeti anyag és műfaj természetéből kifolyóan megvolt, mondhatni, a legteljesebb folytonosság. A Gesta Hungarorum a XI. századtól a XV. század végéig csaknem minden királyunk alatt megtalálta a maga folytatóit, átdolgozóit és kivonatolóit.[7] De nemcsak a szorosabb értelemben vett történeti érdekű művek, a Gesták kapcsolódnak egymáshoz. E külsőleges egymáshoz kapcsolódásnál sokkal jelentősebb, hogy íróink számontartják és fel is használják az addigi — bár szerény — irodalmi készletet. Legendaíróink, noha műveikben többnyire az élő szájhagyomány lerögzítésére vállakoznak, mégis a legnagyobb

[4] Leg. S. Stephani ab Hartvico ep. conscripta. C. 26. (SRH. II. 438): Cetera vero miraculorum Dei prodigia pro dilectione famuli sui celitus ostensa non ideo, quod fastidirem, non scripta dereliqui, set (!) quia non soli mihi pluit dominus, qui super bonos et malos solem suum clarescere facit, beneficiorum eius multiplicitatem (!) cunctorum proficuo consulentem (!), *innumeris sapientibus, quos Hungaria fovet et amplectitur*, stilo declarandum (!) commendavi. Ez a szövegrész egyébként döntő érvet szolgáltat Hartvik idegen származása mellett, amit újabban *Tóth Zoltán* is bizonyít: A Hartvik-legenda kritikájához, Bp. 1942. 114—122.

[5] V. ö. *Horváth János:* A magyar irodalmi műveltség kezdetei, Bp. 1931. 19. l.

[6] Anon. prol. (SRH. I. 33.) ... historia Troiana, quam ego cum summo amore complexus ex libris Darethis Frigii ceterorumque auctorum ... in unum volumen proprio stilo compilaveram ...

[7] *Hóman B.:* A Szt. László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói. Bp. 1925. és u. az: A magyar hunhagyomány és hunmonda. Bp. 1925. 23—26.

gonddal felkutatják és felhasználják a tárgyukra vonatkozó írott anyagot is. István kisebb legendájának kétségkívül magyar származású írója az élő szóhagyományon kívül a »könyvek hiteles írásaira« is hivatkozik, ami nem lehetett más, mint egy hosszabb István-életrajz. Ezekkel szemben azonban mégis a sajátját, a »rövidebbet« ajánlja olvasásra, amelynek — mint mondja — adatait az akkor (I. István idejében) élőknek hív és igaz elbeszéléséből merítette.[8]

Hartvik püspök már mindkét legenda ismeretében írja meg saját adataival kiegészítve I. István életét. Viszont a Legenda Maior írója elég részletesen szól Andrásról és Benedekről, a Lengyelországból jött két remetéről,[9] úgyhogy minden valószínűség szerint ismerte a Szt. Mórtól megírt életrajzukat. De hivatkozik a Legenda Maior az Intelmekre is, sőt még fejezetcímeit is felsorolja. Hasonlóképen jár el Imre legendájának írója, aki mindjárt a legenda bevezető részében, minden valószínűség szerint a Hartvik-féle István-legenda alapján, közli az Intelmek fejezetcímeit, de felhasználja István nagyobb legendáját is, bár egyébként forrása nagyrészt a szájhagyomány. A Gellért-legendában szintén kimutatható István nagyobb legendájának ismerete. A történetírók az anyag természeténél fogva gyakran hivatkoznak hazai írott forrásaikra, amelyek ma már — sajnos — nem állanak rendelkezésünkre. Ha mindezekhez hozzávesszük, hogy a ránkmaradt Árpád-kori művek csaknem valamennyien több, még az Árpád-korból származó kéziratos példányban maradtak ránk, — s a ránkmaradtaknál kétségkívül sokkal több ama kéziratok, másolatok száma, amelyek az idők folyamán elvesztek, — akkor *Árpád-kori irodalmi emlékeink máris nem olyan elszigetelt jelenségeknek tűnnek fel.* Számontartják és újabb mű megírásakor felhasználják az egyre gyülemlő, bár még mindig szerény irodalmi készletet. Így ha vékonyka is ennek az irodalomnak az ere, úgy látszik, bizonyos folytonosság mégis megállapítható benne.

[8] (SRH. II. 393: Ergo licet authenticas librorum scripturas revolvatis, tamen hec breviora legite ... és u. ott: Vitam actusque (sc. S. Stephani) sicut fideli et veraci relatione tunc temporis viventium accepimus, dignum et honorificum duximus posteritati transmittere.

[9] Leg. maior. St. Steph. (SRH. II. 382.) c. 7. István nagyobb legendája nem hivatkozik a szájhagyományra, a kisebbik legenda pedig nyilván a nagyobbikra utal, amikor a maga rövidebb feldolgozását ajánlja az olvasók figyelmébe, ellentétben az »autentikus könyv írásával«. Az autentikus könyv csak a nagyobbik legenda lehet, és az autentikus szó csak arra utalhat, a bevallottan szóhagyományon alapuló kisebbik legendával szemben, hogy az a szenttéavatási jegyzőkönyv hiteles adatain alapul, míg a kisebbik legenda a kortársak szóhagyományát foglalja írásba. Hogy breviáriumi használatra mégis a Hartvik-féle szövegezést hagyta jóvá III. Ince pápa, annak oka egyrészt az, hogy Hartvik felhasználta az autentikus nagy legendát is, másrészt ő írta meg — új adatokkal kiegészítve — I. István legteljesebb életrajzát.

LATIN ÍRÁSBELISÉG — MAGYAR SZÓBELI HAGYOMÁNYOK

A latinnyelvű egyház kultúrmonopóliuma következtében a nép nyelvétől mereven elkülönülve, latin nyelven meginduló magyarországi irodalom még nyelvében is tükrözi az államalapítással együttjáró gyökeres társadalmi változást. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ez a lassan meginduló irodalom a kialakulóban lévő új, feudális rend és az ezzel szorosan összefonódó egyház érdekeit szolgálja, ennek a feudális rendnek az eszméit és intézményeit dicsőíti olyan irodalmi műfajok és műformák kereteiben, amelyek a fejlettebb európai középkori irodalomban már kialakultak, készen voltak. Így nálunk ezek a műfajok és műformák is többé-kevésbbé osztályszínezetet nyernek.

A korai feudális királyság megalakulását nyomon követi — nálunk is — a keresztény király viselkedését elvileg szabályozó királytükör (speculum regum) műfaja. Amikor továbbá az ősközösség pogány társadalmának még a maradványait is felszámolja a középkori feudális állam, akkor nálunk is egészen világossá válik a kereszténység osztály-jellege, amit tisztán lát Kézai is, amikor a pogány foglyokról szólva azt mondja: »Vult namque sedes apostolica, ut pagani Christianis sint subiecti.«[1] A középkori keresztény állam tehát mint intézmény, eszméinek szolgálatában meghonosítja az új társadalmi rendet igazoló műfajt, az államszervező királyainkról, továbbá a kereszténységet terjesztő papokról és remetékről szóló legendákat. Az új társadalmi rendet és intézményeket hivatott igazolni a maga teljes egészében a dinasztikus, majd nemesi érdekű gesta-irodalom is.

Mégis elhamarkodott dolog volna feltenni, hogy ez az irodalom az osztályérdekek eme szolgálata és idegen nyelve következtében a magyar néptől teljesen elszakadt, attól teljesen független volna. Az uralkodó osztály érdekeit és eszméit képviselő idegennyelvű írásbeliség és a nép nyelvén, az élőszó segítségével terjedő szóbeliség állandóan harcban van egymással és ugyanakkor egymásra is formálólag, alakítólag hat. Kétségtelenül igaza van Zsirmunszkijnak, amikor

[1] *Kézai:* Gesta Hung. 99. fej. (SRH. I. 194. l.)

az általa szerkesztett középkori irodalomtörténetben nyomatékosan utal arra, hogy a középkori latin történeti irodalom a népi epika bőséges anyagát őrizte meg, sőt, »nagy segítséget nyujt régi, ránk nem maradt középkori epikus formák rekonstruálásában.«[2] Ezeknek kielemzése azonban nem mindig könnyű feladat. A szóbeliség és írásbeliség állandó érintkezésének mikéntjét legutóbb Sz. D. Lihacsov tette tüzetes vizsgálat tárgyává a régi orosz krónikákkal kapcsolatban. Lihacsov módszeres vizsgálatai fényt derítenek arra a felettébb bonyolult kérdésre, hogyan nyomul be az írásbeliség területére a szóbeliség, hogyan kíséri és táplálja a középkori történeti irodalomban a szóbeliség az írásbeliséget tartalomban és formában egyaránt. Azt írja ugyanis: »Oroszország írott történetét megelőzte annak szóbeli története. Oroszország szóbeli története, amely később az írásbelit is végigkísérte, éltető nedvekkel táplálta azt. A krónika, virágkorában, a legközvetlenebb kapcsolatban állt Oroszország íratlan történetével, amelynek őrzője maga a nép volt«. Majd más helyen: »A hősi énekek, legendák, mondák stb. hiteles alapul szolgálnak az orosz történelem legrégibb periódusának felidézéséhez. Felismerhető bennük a nép történeti öntudatának csírája, amelyből később az orosz krónikaírás fejlődik.«[3] Lihacsov könyvének ismertetője, V. Pasuto ehhez még hozzáfűzi: »magától értetődik, hogy ezeket a (történeti) eseményeket az uralkodó osztály oldaláról világították meg.«[4]

Amit tehát Arany János olyan zseniális módon megsejtett »Naív eposzunkról« írott cikkében, amikor kimondja, hogy »a történet*írás* (Arany J. aláhúzása) is eleinte mindenütt költői idomban nyilatkozott«,[5] az tudományos megalapozást nyer Lihacsov könyvében és olyan módszertani útmutatást ad, amelynek figyelembe vétele nélkül írott történeti forrásainkat mi sem értelmezhetjük helyesen.

Arany János rámutat régi irodalmi hagyományaink felderítésének és megismerésének speciális nehézségeire is, amikor azt mondja: »Sajátos sorsunk, hogy míg szerencsésebb nemzetek legrégibb történetöket, hová a história nem ér, költői maradványaikban nyomozzák: nekünk megfordítva, a história nyujt némi vezér-

[2] Isztorija zapadnojevropejszkoj lityeraturi. 1947. 71. l.

[3] D. Sz. Lihacsov könyvéhez (Poveszty vremennyih let) sajnos, nem tudtam hozzájutni. Művéről csak V. Pasuto recenziójából (Voproszi Isztorii 1951. 7. sz.) értesültem. Az idézeteket a recenzens emeli ki Lihacsov könyvéből.

[4] *V. Pasuto:* Voproszi Isztorii 1951. évf. 7. sz.

[5] Arany »Naiv eposzunkról« írt értekezése 1863-ban jelent meg a »Koszoru«-ban. *Arany:* Prózai dolgozatok c. kiadásából idézem, Bp. Akad. 1879. 69. l. — V. ö. még: *Toldy Ferenc:* Nemzeti történelmünk kezdetei. Századok 1868. 376—82. l.

fonalat régi költészetünkhöz. Krónikásaink, minden józanságuk daczára sem tehetik, hogy át ne villantsák ottan-ottan a költői forrást, amelyből gyakran merítenek.«[6] Amíg tehát az orosz »Régi idők krónikája«-nak helyes tartalmi és formai értelmezéséhez, elemzéséhez bőséges segítséget nyujtanak a régi időkbe visszanyúló népi epikai termékek (Igor-ének, bylinák), addig a régi idők magyar epikájának meglétére, népünk történeti öntudatának megnyilatkozására, amely Arany szerint történet*írásunkat* megelőzte, csak a ránkmaradt, többszörösen átformált, eredeti jellegüktől éppen a latin-nyelvű írásbeliség által sokszor megfosztott krónikáinkból kell következtetnünk. Ezeknek az elemeknek, amelyek az írásbeliséget megelőzték, tartalmi kielemzése krónikáinkban természetesen sokkal egyszerűbb és eredményesebbnek látszik, mint formai oldalról való megközelítésük.

Anonymus utalása alapján nálunk is teljes joggal feltehető, hogy írott történetünket megelőzte a magyar nép száján élő íratlan történet, hiszen Anonymus világosan megmondja a honfoglalás és kalandozás eseményeivel kapcsolatban: »Háborúikat és egyes hőstetteiket, ha e lap írott betűinek nem akarjátok elhinni, higyjétek el a regősök csacsogó énekeinek meg a parasztok hamis meséinek, akik a magyarok vitézi tetteit és háborúit mindmáig nem hagyják feledésbe menni.«[7] Botond konstantinápolyi kalandjával kapcsolatban meg is mondja, hogy azt a »parasztok hamis meséiből hallotta«: »ex falsis fabulis rusticorum *audivi*«. A magyar nép történeti öntudatának csírái tehát kétségbevonhatatlanul jelentkeztek a »parasztok« meséiben és az énekmondók történeti énekeiben. Népünk történeti öntudatának ezek a legrégibb emlékei azonban csak kis mértékben és töredékesen kerülhettek bele első írott középkori történeti műveinkbe. Az osztálytársadalom kialakulásával és az állam megszervezésével együttjárt ugyanis, hogy a »parasztok«, a nép történeti mondái és az államszervezés előtti történeti énekek, amelyek feltehetőleg a magyar nép eredetéről, harcairól és nomadizáló életének egyéb körülményeiről (pl. vadászkalandok stb.) számoltak be költői formában, a magyar történet első írásbeli megszerkesztésekor (még a XI. század folyamán), már túlnyomórészt az alávetett osztály irodalmi kincsét képezték, ennek következtében az uralkodó osztály számára veszélyes osztálytartalommal is bírhattak, s ezért az írott történelembe nem kerülhettek bele.

[6] *Arany*: Prózai dolg. 71. l.

[7] Anon. 42. fej.: Quorum bella et fortia queque facta sua, si scriptis presentis pagine non vultis, credite garrulis cantibus ioculatorum et falsis fabulis rusticorum, qui fortia facta et bella Hungarorum usque in hodiernum diem oblivioni non tradunt. — Ford.: *Pais D.*: Magyar Anonymus. Bp. 1926. 76.

Ennek bizonyítására lássunk néhány példát.

Az államszervezést követő időkben tudvalevően törvényeink erősen küzdenek az ősi nőrablás intézménye ellen. Ezt látjuk István I. Tk.-nek XXVII. fejezetében (De raptu puellarum), ugyancsak László I. Tk.-nek XXXII. fejezetében. (De illata violentia virginis vel mulieris). Még Kálmán törvényeiben is találkozunk ilyen irányú rendelkezéssel. (I. Tk. 59. Raptus mulierum).[8] Így ősi eredetmondánk nőrablás-motívuma nyilván nem kerülhetett bele a legkorábbi krónikás szerkesztménybe. Ellenkezőleg, éppen a nőrablás tilalmas voltát ábrázolja a krónikaíró László király és a leányrabló kun vitéz esetében. A király üldözőbe veszi a menekülő kun vitézt, mert látja, hogy az egy leányt is magával ragad. De az ősi intézményre való visszaemlékezés még a krónikás fogalmazásán is átcsillan, amikor éppen az elrabolt leány könyörög a kun vitéz életéért. (Képes kr. 103. fej.) Viszont Kun László idejében már nem volt akadálya annak, hogy a hun-magyar őstörténetben ez az eredet-monda is helyet kapjon.[9] Ugyanúgy ideológiai akadálya lehetett annak, hogy a hazát kereső nép vezetője, a »szent állat«, a csodaszarvas története az első krónikában lejegyzésre találjon. A magyarság eredetmondájában ősanyaként szereplő Eneth ugyanaz a szarvasünő, amely a Maeotisba való költözésnél is szerepet játszik. Ez a monda, amint ismeretes, az anyajog uralmának emlékét őrzi.[10] Az anyajogú társadalom az államszervezés, de még inkább a krónika megfogalmazása idején már régen a multé : ellene már nem kellett harcolni. Eleven lehetett azonban még e monda totemisztikus, pogány eleme, amely ellen még László király törvénye is intézkedik. Éppen ezért a mondát átértelmezett, eredeti jelentésétől megfosztott alakjában használta fel a XI. századi krónikás a váci egyház alapításának történetében : itt a csodaszarvas mint isten angyala jelenik meg. (Képes kr. 124. fej.) Anonymusnál pedig, aki a mondákat általában racionalizálja, a csodaszarvas története egyszerű vadászkalanddá válik Bors vezér történetében. (Anon. 34. fej.)[11]

[8] V. ö. *Závodszky Levente:* A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904. 149., 163., 191. l.

[9] Ezzel szemben *Hóman B.:* A Szent László-kori Gesta Ungarorum. Bp. 1925. 95. l. és Györffy : Krónikáink és a magyar őstörténet, Bp. 1948. 147. l. úgy gondolja, hogy a nőrablás mondája már a régi gestában is le volt jegyezve, ami a fentiek szerint nem állhatja meg a helyét és a szövegek vizsgálata sem támogatja feltevésüket.

[10] *Molnár E.:* A magyar társadalom története az őskortól az Árpádokig. Bp. 1949[2]. 51. l. és *Klaniczay T.:* Régi magyar irodalom és folklór. IT. 1949. 211—12. l.

[11] SRH. I. 76. l.

Az ugyancsak anyajogú társadalomra mutató és totemisztikus vallási képzeteket megőrző Emese álma mondáját, az Árpád-ház eredetmondáját viszont a krónikaíró dinasztikus okokból valószínűleg nem mellőzhette teljesen, de a mondát annyira kiforgatta eredeti jelentéséből, hogy a krónika fogalmazásában rá sem ismernénk, ha nem maradt volna meg Anonymus fogalmazásában egy teljesebb alakja. A krónika írója még az ősanya Emese nevét is elhallgatja, régi írott forrását követve és álomnak tünteti fel a turulmadár megjelenését. A krónika zavaros és nyelvileg értelmetlen szövegéből Anonymus szövegének segítségével rekonstruálhatjuk, milyen formában nyerhetett először lejegyzést ez a monda az ősforrásban. A rekonstrukciót éppen a krónika nyelvileg is hibás szövege teszi lehetővé és indokolttá. Ebben az első megfogalmazásban nyoma sem volt a pogány vallási elemeknek.

Ha ugyanis egymás mellé állítjuk Anonymus és a krónika szövegét, a krónika kétségtelenül romlott szövegéből kiderül, hogy az egyik forrásul szolgáló régi szöveg csak azt jelezhette, hogy »*az anyának álmában tudomására jutott, hogy méhéből patak ered és hogy ágyékából dicső királyok fognak származni.*« Ezt az egyszerű közlést Anonymus nyomán kiegészítette a krónika későbbi szerkesztője, de a kiegészítés nem sikerült. Ha a krónikában az Anonymus szövegéből származó, és a krónikában részben értelmetlenné vált kiegészítéseket elhagyjuk, a szöveg értelme rögtön helyreáll:

Chron. comp. saec. XIV. c. 26.	Anon. c. 3.
.....nominabatur Almus ab eventu, quia mater (más kódexek: *matri*) *eius in sompno innotuerat [avis quasi in forma austuris veniens, dum esset gravida, et] quod de utero eius egrederetur torrens ac [in terra non sua multiplicaretur. Ideoque factum fuit,] quod de lumbis eius gloriosi reges propagarentur.*	*Sed ab eventu divino est nominatus Almus, quia matri eius pregnanti per sompnium apparuit divina visio in forma asturis, que quasi veniens eam gravidavit et innotuit ei, quod de utero eius egrederetur torrens et de lumbis eius reges gloriosi propagarentur, sed non in sua multiplicarentur terra.*

Teljesen igaza van Györffynek abban, ha a krónika e részletének megfogalmazásában Anonymus hatását keresi.[12] Anonymus elbeszélése azonban félreérthetetlen és logikus, a krónika szövegezésében meg a legnagyobb zavart tapasztaljuk nyelvi szempontból és értelmileg egyaránt. Mindezt Györffy is helyesen látja. Ha azonban a krónika fogalmazója számára *csak* Anonymus világos és logikus előadása szolgált volna forrásul, érthetetlen maradna, miért lett a krónikában Anonymus világos és félreérthetetlen fogalmazása ellenére ilyen összefüggéstelen, logikátlan előadás. Ez csak úgy történhetett, ha feltesszük, hogy a krónikás itt két forrást olvasztott össze elég szerencsétlenül. A régebbi forrásban sem a madárról *(avis)* sem az *austur—astur*-ról nem lehetett szó. Ezek Anonymus hatása alatt kerülhettek bele a krónikába, aki itt az élő mondából merített. Viszont a *régi forrás* Anonymus szövegében is bizonyos következetlenség előidézője lett. Nála a »*per sompnium*« kifejezésnek nem sok értelme van, mivel ő nyiltan megmondja, hogy a látomány ejtette teherbe az anyát. (visio ... in forma asturis ... eam gravidavit.)

Mindamellett Anonymus az *álmot* nem hagyhatta ki elbeszéléséből, mivel ennek segítségével fejti meg Álmos vezér nevét. Ez a régi etymológia azonban, amely a régi forrásban is benne lehetett, Anonymust nem elégíti ki s ezért a latin *almus* »kegyes« szóval is kapcsolatba hozza Álmos nevét. Mindezekből azonban jogosan következtethető, hogy Emese álma, bár pogány, totemisztikus

[12] *Györffy* i. m. 42—44. l. — Az austur ~ astur szavakra v. ö. *Gáldi L.*: Contributions à l'étude des lexiques latins-hongrois du moyen âge. Bp. 1938. (Eötvös Füzetek XI.) 23. l. Itt említem meg, hogy a krónikákban és Anonymusnál a fentebb tárgyalt fejezetekben előforduló titokzatos *Eunedubelianus* név magyarázatában Györffy (i. m. 14—15.) a magyarázat merészsége ellenére is, úgy látszik, helyes nyomokon halad. *Faral* (Les arts poétiques du XIIe et du XIIIe siècle, Paris. 1923. 65. l.) kifejti, hogy a középkori ars poetikák az etimologizálást is az interpretatio egyik formájaként tanították. Everardus: Laborintus című ars poetikája 41—44. soraihoz a párizsi Bibliothèque Nationale 18 570. számú kézirata a következő glosszát fűzi: *Interpretatio | aliquando fit per litteras, aliquando per syllabas, aliquando per dictiones. In litteris exemplum:* **Mors** rapuit Heinricum; prolongamus: »**m**eta **o**mnium rerum **s**ensibilum rapuit Heinricum; ... **Deus** ...: **d**ans **e**ternam **u**itam **s**uis; **dare**: Deus **a**ltissimus **r**ex **e**ternus; ... **cor** ...: **c**amera **o**mnipotentis **r**egis. — Exemplum in syllabis, ut »ecce **cadaver**«: »ecce **c**arnem **d**atam **v**ermibus«. **Fredericus** ... **fre** fremuit in mundo, **de** destruit alta profunde, **ri** mala rimarum **cus** cuspide acta. **Philippus** ... **phy** nota foetoris, **lippus** nocet oculis; **phi** nocet, et **lippus** nocet: omnibus ergo **Philippus** nocet etc.

Különösen az utóbbi példák segíthetnek hozzá az *Eunedubelianus* név alkotásának megértéséhez, mivel itt is személyneveket értelmez a glosszátor. Anonymus az itt tanított módszer ellenkezőjét teszi: nem nevet magyaráz ismert szavakkal, ill. szótagokkal, hanem szótagokból nevet fabrikál. A fordítottja mindenesetre sokkal elterjedtebb volt a középkorban. A Carmina Buranaban pl. a pápa szót az egyik versíró így magyarázza: **papa**: **p**avor **p**auperum.

jellegétől megfosztva, mégis benne lehetett a legrégibb írott forrásban, amelyet Anonymus logikusan kiegészít, a krónika azonban éppen Anonymus kiegészítésének felhasználásával összezavar. A mondát tehát nem Anonymus szövegezi meg először, de a monda pogány, totemisztikus elemei nála kerülnek először napfényre, még mindég elég burkoltan.

A régi forrást és Anonymust kontaminálo krónikaíró számára a zavart a régi forrás *innotuerat* szava idézhette elő. A régi forrásban még a klasszikus szóhasználatnak megfelelő »tudomására jut« jelentésben állott e szó: (...az anyának álmában tudomására jutott, ... hogy méhéből patak fakad...)

Anonymus ezt a burkolt jelentésű mondatot kiegészíti, világosabbá teszi: *matri...apparuit divina visio*, de megtartja az *innotuit* igét is, csakhogy tárgyas értelemben használja. A krónikás kontaminátor viszont megtartja a régi forrásban tárgyatlan értelemben (»tudomására jut«) használt igét, de a mondatot — most már Anonymus nyomán — úgy folytatja, mintha az *innotuit* tárgyas ige lenne. Így a mondat egészen értelmetlenné vált a krónikában.

Ennek a mondának az átformálása is bizonyíték arra, milyen nagy volt krónikásaink ideológiai érzékenysége.

Ilyen és ehhez hasonló ősi, totemisztikus genealógiai mondája más nemzetségnek és törzsnek is lehetett a magyarságban, ezek azonban nyom nélkül elvesztek, ill. nem kerülhettek feljegyzésre részint pogány tartalmuk miatt, részint pedig — és ez talán még döntőbb jelentőségű — amiatt a nagyarányú társadalmi és politikai átalakulás miatt, amit az államalapítás jelentett az egykori törzsi önállóság minden emlékének felszámolását illetően. Ez egyúttal átvezet bennünket az ősi epika egy másik rétegének vizsgálatára.

Az ősi epika egy másik rétegének is megmaradt az emléke krónikáinkban, annak t. i., hogy a honfoglalás és a kalandozáskori vezérek vitézi tetteiről hősi énekek szóltak. Anonymus Tétény és Horka vezérekkel kapcsolatban említi, hogy amikor a Meszes-kapunál találkozott ez a két vezér Szabolcs és Tas vezérekkel, akkor »nagy örömmel örültek és lakomát csapva mindegyik dícsérte önmagát a győzelemért.«[13] Jakubovich Emil Anonymus ez utalása nyomán helyesen tette fel, hogy itt régi magyar epikus énekekről lehetett szó, amelyekben a hős első személyben szól önmagáról, amire a török hősénekekben is van példa.[14] Az ilyenfajta történeti epika gazdag

[13] Anon. 22. fej. Tunc Tuhutum et filius suus Horca de Ziloc egressi venerunt in partes Mezesinas ad Zobolsum et Tosum et, cum se ad invicem vidissent, gaudio gavisi sunt magno et facto convivio unusquisque laudabat se ipsum de sua victoria.

[14] *Jakubovich E.* MNy. XXVII 265—76. l.

virágzására Anonymus fenti adalékánál még világosabban rámutat krónikáink egy meglehetősen zavaros beszámolója a Hétmagyarral, Hétvezérrel kapcsolatban. A Budai krónika,[15] Képes krónika[16] és a Pozsonyi krónika[17] szövege azon vitatkozik, hogy vajjon a Hétmagyar azonos-e a honfoglaló vezérekkel, vagy arról a hét magyarról van-e szó, akiket a Lech-melletti gyászos vereség után a németek levágott füllel hazabocsátottak, hogy elbeszéljék a történteket. A krónikák zavaros szövegezése ellenére annyi kikövetkeztethető e szövegekből, hogy a vezéreket dicsőítő énekekről van szó. A kétségtelenül közös ősforrásra visszavezethető szövegekben azonban egyértelműleg ezeknek a hősi énekeknek az elítéléséről is értesülünk: »Ez a hét (elítélt) vezér *önmagáról* énekeket szerzett és énekeltette azokat a világi dicsőségért és (hír-)nevének terjesztése végett.«[18] A Budai és Képes krónika ehhez még hozzáteszi, hogy a »hencegő világiak sajátja több dicsőséget tulajdonítani önmaguknak, mint másoknak.«[19] Ha ezekhez még hozzávesszük a Pozsonyi krónika interpolátorának azt az értesülését, hogy »Szent István király mindazokat, akik nem megengedett módon (illicite) jártak el, »megrendszabályozta« (corrigebat), s hogy e rendszabályok az énekesekre vonatkoztak, akik »per domos et tabernas cantando« jártak, ahogy az Gellért püspöknek a lantosokról fentebb idézett helyéből is kitűnik, akkor a források alapján is bizonyítottnak vehető, hogy e régi történeti énekek többsége tartalma miatt nem kerülhetett bele a történeti és társadalmi fejlődés új szakaszát képviselő történet*írásunkba*. Az államszervezés csak a törzsi önállóság megtörése árán volt keresztülvihető, s ezek a régi történeti énekek éppen az egykori törzsi függetlenség, ill. a katonai demokrácia emlékét őrizték. Anonymus, valamint a fentidézett krónika-helyek is kiemelik, hogy e történeti énekek a vezérek hőstetteit dicsőítették, még hozzá első személyben (Anonymus: unusquisque laudabat *se ipsum*; Krónikák: isti VII. capitanei cantilenas de *se ipsis* componentes fecerunt inter se decantari). Ezeket az államszervezés előtti időkre emlékeztető történeti énekeket sem használhatta fel az új rendet képviselő történetírás, de tovább őrizték őket azok az énekesek, akiket Gellért püspök szerint oly szívesen hallgattak a régi rendhez

[15] SRH. ed. Szentpétery, I. 294. l. 36. fej.
[16] SRH. ed. Szentpétery, I. 294. l. 36. fej.
[17] SRH. ed. Szentpétery, II. 51. l. 92. fej.
[18] isti capitanei (iam dampnati: Pos. kron.) de se ipsis cantilenas componentes, fecerunt inter se decantari ob plausum secularem et divulgationem sui nominis.
[19] Preterea cum sit quodammodo proprium mundanorum arrogantie plausum plus de se assumere, quam ex alienis ... i. h. 36. fej. — V. ö. *Sebestyén Gy.* Regösök, Bp. 1902. 148—50. l.

húzó magyarok, és megőrizték a parasztok »hamis fabuláit«, amelyekről oly elutasítólag nyilatkozott Anonymus.

Hogy a dinasztikus érdekű, majd később a nemesi osztályt szolgáló történetírás mennyire nem használhatta fel a régi történeti énekeket és mondákat, azt Anonymus példájával igazolhatjuk. Tudvalévő, hogy ő Tétény vitézkedésével kapcsolatban szószerint idéz egy jokulátor-énekből mindössze két sort :

Omnes loca sibi acquirebant
et nomen bonum accipiebant.

Ez idézetet megelőzőleg arról beszél Anonymus, hogy Tétény *önmaga* akart magának hírnevet és földet szerezni.[20] Az ének-idézet azután még jobban aláhúzza, hogy az új haza megszerzésében minden vezér (omnes) résztvett, minden magyar *önmaga* szerezte meg a maga számára (sibi) a földet, ami szöges ellentétben áll a koraközépkori királyság ama jogigényével, hogy az ország minden földterülete felett a király rendelkezik. Anonymus tehát csak egyszer idéz a régi történeti énekből, s ez az egy idézet is csaknem hajótöréssel fenyegeti egész Gestájának egyébként nagyon logikus történeti konstrukcióját. Mindamellett Anonymus nem véletlenül idézi ez ének sorait.

Az egymással ütköző két felfogást Anonymus úgy próbálja kibékíteni, hogy *elvben* nem vonja kétségbe a király rendelkezési jogát az ország földje felett, amennyiben a foglalásban résztvevő vitézek az ő ábrázolása szerint is Árpád »örökös adománya« folytán jutnak az általuk meghódított föld jogos birtokába. Gyakorlatilag azonban a történeti énekek alapján áll, amennyiben az ország földjének meghódítását vitézi kalandok sorozatára bontja s éppen azt bizonyítja egész gestájával, hogy a saját korabeli birtokos urak éppen a *foglalás jogán* jutnak birtokaikhoz, mivel a birtokukban levő területeket önmaguk foglalták el. Így válik tehát — idők multával — ismét felhasználhatóvá a közös foglalásról szóló ősi ének a birtokos nemesség tulajdonjogának igazolására a királlyal szemben is.

Anonymus történetfelfogásának vizsgálatára alább még visszatérünk ; itt csupán az általa idézett történeti énekkel kapcsolatban szeretnénk arra rámutatni, hogy a Budai és Képes krónika családja az idézett jokulátor-énekhez *hasonló* megfogalmazásban, de felfogásban attól lényegesen eltérően juttatja kifejezésre véleményét a föld birtoklásának kérdéséről. A hét vezér felsorolása és szálláshelyük megjelölése után az alábbi jellemző megfogalmazással találkozunk:

[20] Anon. 25. fej.: ...nam volebat Tuhutum *per se* nomen *sibi* et terram acquirere.

Alie vero generationes,
que genere sunt istis pares et consimiles,
acceperunt sibi loca et descensum
ad eorum beneplacitum.

Azt hiszem, alig lehet kétséges, hogy ez a mondat lényegében az Anonymus által idézett jokulátor-énekre vezethető vissza, a jokulátor-énekből került krónikáinknak talán legrégibb szövegezésébe, de a középkori államfelfogásnak és a dinasztia érdekeinek megfelelően átfogalmazva. Az eredeti *acquirebant* helyett az osztályjellegű, a király felé lojális *acceperunt* kifejezés az árulója ennek az átalakításnak. Másfelől azonban ez a szöveg még pontosabban adja vissza, mint Anonymus fordítása, hogy az énekben közösen birtokolt szállásbirtokról volt szó, amelyet kedvük szerint (ad eorum beneplacitum) választhattak maguknak.

A közvetlenül e mondat után következő forrásidézés (Cum igitur codices quidam contineant...[21]) is arra mutat, hogy a fenti énektöredéket tartalmazó mondat a régi krónikában is benne lehetett s így a népünk történeti tudatát tükröző ősi történeti énekek és mondák is utat találtak az írásbeliség felé bizonyos átformálás, átalakítás után. Másfelől azonban az idézett énektöredék e tárgyalt két változata rámutat a történeti énekek szívós életére is. A hivatalos, osztályjellegű történetírással szemben és mellett ott állanak a nép történeti öntudatát kifejező történeti énekek és mondák. E történeti énekek és mondák valóban »nem hagyják feledésbe merülni a magyarok vitézi tetteit és háborúit« — ahogy Anonymus kifejezi, de ezzel az iratlan történeti hagyománnyal szemben a dinasztikus, majd nemesi történetírónak nagy óvatosságra volt szüksége. Ezek a szóbeliség útján élő történeti énekek és mondák a társadalmi fejlődés egy korábbi, már meghaladott szakaszát képviselik, annak társadalmi és jogi viszonyait tükrözik s éppen ezért a még nem egészen megszilárdult új állam számára veszélyesek. Azok válnak e régi hagyományok őrzőivé, akik a társadalom fejlődésének új, feudális szakaszában az elnyomottak sorába szorultak. Ilyen módon válik osztályjellegűvé az ősi epikának ez a része.

Anonymus és a régi krónikák ezt az új rend által elnyomott magyar réteget egyöntetűen »rustici« néven emlegetik. A »parasztok fabulái« nem a bennük tárgyalt történeti események miatt »hamisak«, hanem a bennük tükröződő elavult, időszerűtlenné, sőt veszélyessé vált társadalom- és történetszemlélet miatt. Anonymus számára tehát érthetően csak az írásbeli történelem a hiteles, mert az már

[21] SRH. ed. Szentpétery I. 292. l. 35. fej.

az új, vagyis osztálytársadalom ideológiáját juttatja kifejezésre. Ezért nem akarja a Botond-mondát sem elmondani, »mivel ezt a históriaírók egyetlen *könyvében* sem találta, hanem csupán a parasztok hamis meséiből hallotta.«[22] Amikor mégis röviden elmondja (Anon. 42. fej.) a mondát, azt éppen attól az osztálytartalomtól fosztja meg, amely egészen élesen jut kifejezésre a Krónika XIII. századi folytatójának megfogalmazásában. E XIII. századi megfogalmazás szerint Botond Apor vezér hadseregének közvitéze : minimus Hungarorum (Budai és Képes krón. 62. fej.) Anonymusnál viszont — elég önkényesen — Botond a honfoglaló vezérek között foglal helyet. A XIII. században, amikor a magyarság zömének gazdasági és társadalmi alávetése már jórészt befejezett ténnyé vált, viszont éppen a katonai érdemek következtében napirendre került a katonáskodó elemek egy részének a nemesség sorába való felemelkedése is a »nemesítések« útján, akkor már a monda eredeti osztálytartalma eltűnik s így a »parasztok hamis meséi« is belekerülhetnek az írott történelembe, éppen úgy, mint a pogányság elhomályosult mondai emlékei.

A »parasztok hamis meséivel« szemben némileg más a helyzete a jokulátor-énekeknek. Éppen az Anonymus által idézett jokulátor-énekkel kapcsolatban elmondottak alapján fel kell tennünk, hogy az énekesek egyrészt az ősi hagyományok őrzői voltak, s így az újabb társadalmi és politikai fejleményekkel szemben akarva-akaratlan ellenségként mutatkoztak. Ezért szívesen hallgatták énekeiket azok, akik lassanként »rustici«-ként a lesüllyedt, elnyomott ellenpártot képviselték. Ilyenek lehettek mindenesetre azok a magyarok, akikről olyan elítélőleg nyilatkozik Gellért püspök, amikor azt mondja, hogy ezek csupán a lovakhoz értenek és lakomáikon a lantosok énekeiben gyönyörködnek.

Másrészt azonban ugyancsak Anonymus a tanú arra, hogy a jokulátorok még a királyi udvarban is működtek. Ezek a jokulátorok tehát mesterségbeli tudásukat az új rend szolgálatába állították s énekeikben a kialakuló uralkodó osztály érdekeit és ideológiáját képviselték. Nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy sok ősi mondánk átformálása, a kor követelményeinek megfelelő átértelmezése ezeknek az énekeseknek a számlájára irandó. Ezeknek a kielemzése nagyrészt még a jövő feladatai közé tartozik, egy ilyen átértelmezésre azonban itt is fel kell hívnunk a figyelmet, hogy az udvari jokulátorok szerepére és a krónikában énekeik nyomaira rámutathassunk.

A Képes krónika 124. fejezete a váci egyház csodás alapításáról számol be. Amikor Géza és László herceg éppen azon tanakodik, hol

[22] Anon. 42. fej. ... quia in nullo codice historiographorum inveni, nisi ex falsis fabulis rusticorum audivi, ideo ad presens opus scribere non proposui.

építsék fel az egyházat, »megjelent nekik egy *hím*szarvas, melynek agancsai égő gyertyákkal voltak tele. Elkezdett előttük futni az erdő felé, és azon a helyen, ahol most a monostor áll, megállapodott. Midőn a katonák rányilaztak, bevetette magát a Dunába és nem látták többé. Boldog László ennek láttára így szólt: »Bizony nem hímszarvas volt ez, hanem isten angyala«. Géza király meg így szólt: »Mondd meg nekem, kedves testvérem, mit akar jelenteni az a sok égő gyertya, amit a hímszarvas agancsain láttunk?« Boldog László király felelt: »Nem agancsok voltak azok, hanem szárnyak, nem égő gyertyák, hanem ragyogó tollak és azért állapodott meg ott, mert ott jelölte meg a helyet, hogy a Boldogságos Szűznek ott építtessük fel az egyházát és nem másutt.«[23]

Regős-énekeink valóban tudnak egy csoda*fiu*-szarvasról, amely az égből ékes nagy úton száll alá s a reá vadászó István király előtt istentől küldött égi követnek vallja magát, s agancsai hegyén ezer égő gyertya ragyog. (Egy másik változat szerint szarvai hegyén gyujtatlan meggyulladó, oltatlan elalvó százezer szövétnek van.)[24] A krónikaszöveg tehát itt világosan a regős-ének csodafiu-szarvasának emlékét őrizte meg. A regős-énekben azonban a szarvasnak éppen arról a szerepéről nincsen szó, ami pogány eredetmondánkban és itt is a lényeg: t. i. hogy az »ős állat-anya« (Eneh = ünő, nőstény-szarvas) új lakóhelyre vezeti a vadászokat (ebben az esetben kijelöli az alapítandó monostor helyét). A regős-ének csodafiu-szarvasa amellett, hogy keresztény átértelmezésen ment keresztül (isten angyala), átvette és magába olvasztotta a vezető ős-anyaállat szerepét is, és ezért itt minden bizonnyal ősi csodaszarvas-mondánk átértelmezéséről van szó. A csodafiu-szarvas emléke viszont regős-énekeinkben maradt meg, ami nagy nyomatékot ad annak a feltevésünknek, hogy ezt az egész átértelmezést és a két mondai elem összeforrasztását egy mesterségbeli jokulátornak tulajdonítsuk.[25]

A krónika e csodás elbeszélésével kapcsolatban tehát legalább is valószínű, hogy ismét regős-jokulátor-énekről van szó, olyan

[23] SRH. ed. Szentpétery I. 394. l.

[24] V. ö. *Sebestyén Gy.*: A regősök. Bp. 1902. 33—34. A szövege: Sebestyén Gy.: Regős énekek. Bp. 1902. 166—68.

[25] *Róheim Géza* (Magyar néphit és népszokások Bp. 1925. 225. l.) helyesen mutat rá arra, hogy »a csodaszarvas (csodafiu-szarvas) ... mégsem azonos a Jordanes szarvasünőjével, amely utat mutat Hunor és Magornak az őshazából. Nem lehet azonos két okból. Először, mert a Jordanes szarvasa ünő, míg a regős-éneknél az állat ismertetőjele az ágas-bogas agancs. Másodszor, mert a vizen átgázoló szarvas meg a vadászó ifjú motívuma sokszor azonos párbeszédekkel fellelhető a román, bolgár, szerb kolendákban...« Mi sem beszélünk azonosságokról, csupán arról, hogy a regős-ének csodafiu-szarvasa magába olvasztotta a krónikás fenti elbeszélésében a pogány eredetmondánkat.

Itt említem meg, hogy *Hóman B.*: A magyar hun-hagyomány és hun-monda.

jokulátor énekéről, aki a régi hagyományokat az új helyzetnek megfelelően átformálta, átértelmezte.

Ilyen átértelmezés azonban nyilván nemcsak az alkalmazkodó énekmondóktól származhatott, hanem a mondákat az is átértelmezhette, aki a történetet írásba foglalta. A »*tudós*« átértelmezés azonban legtöbbször a monda kézzelfogható racionalizálásában merül ki, minden költői színezet mellőzésével. Gondoljunk csak arra, mit csinál Anonymus a fehér ló mondájával: a szimbolikus földvásárlást egyszerű ajándékozássá színteleníti új történeti koncepciójának érdekében, amely szerint Pannonia földje nem a nomád népeknél szokásos szimbolikus vásár útján kerül a magyarok tulajdonába, hanem jogos örökségként száll az Attila-utód Árpád vezérre. Éppen így nem lehet véletlen, hogy míg krónikáink azon részei, amelyek az államalapítás *előtti* időszak eseményeiről számolnak be, csak homályos mondai utalásokat tartalmaznak, és általában roppant szűkszavúak, addig az államalapítás utáni eseményekről, de legfőként Salamon, Géza és László király történetéről oly bőséges és színes beszámolók maradtak ránk, hogy már Arany János is »naiv eposzunk« emlékeit látta bennük költői színezetük és kerek szerkezetük miatt. Ez a költői színezet, ez az epikus részletezés, a hősöknek ez a gyakori párbeszédes szerepeltetése, amely krónikáinknak éppen e részében található, továbbá az a nyugodt, epikus módon tárgyilagos hang, amely az ellenség törekvéseinek ábrázolásában is megnyilvánul, mindez nem »tudós« szerzőre vall, hanem igazi költészet: a néppel kapcsolatot tartó, de már az új rend szolgálatában álló énekesek műve. Krónikáinknak ebben a részében valóban fellelhetők az eposz elemei. Négyessy László azonban ennél is tovább megy és az eposz kereteit, sőt költői koncepcióját is megállapíthatónak véli.[26] Erről azonban aligha lehet szó.

Már az eddig elmondottakból is világosan kitűnik, hogy egyáltalán nem a véletlenen mulott az, hogy latinnyelvű történeti irodalmunkban, gestáinkban és legendáinkban népünk történeti öntudatá-

---

Bp. 1925. 65. l. szerint: »A csodaszarvas mondája nem volt bent a magyar nép X—XI. századi eredetmondájában s a XIII. századi hun-krónikában Jordanes művéből és a Gesta Géza-kori részéből kompilált tudós átvétel.« A fentiekben éppen azt bizonyítottuk, hogy e pogány eredetmondák krónikáink legrégibb szövegezésébe nem is kerülhettek bele, noha megvoltak a szájhagyományban; másrészt éppen a Gesta Géza-kori részében található szarvas-üldözés jelenetéről mutatjuk ki, hogy az két ősi elem összeforrasztásának és átértelmezésének eredménye. A magyarok ősanyjának, Enéhnek (ünő) neve is bizonyítja, hogy a csodaszarvas-monda a magyarok eredetmondája is. V. ö. még *Berze Nagy János:* A csodaszarvas mondája. Ethnogr. 1927. A kérdés egész irodalmát l. Györffy Gy.: Krónikáink és a magy. őstört. 11. l.

[26] V. ö. *Négyessy L.:* Árpád-kori kompozíció. Bpesti Szemle 1913. évf.

nak milyen csírái és elemei maradtak ránk. A társadalmi és történeti fejlődés egy-egy újabb szakaszába lépve, régi történeti hagyományaink, szóbeliek és írásosak egyaránt, újabb és újabb »korszerű« történeti átértékelésen és kritikán mentek keresztül. Ez átértékelések folyamán gyakran megesett, hogy az a történeti és mondai anyag, ami egy előző történeti kritika alkalmával, egy korábbi krónikás-szerkesztményben mint használhatatlan, sőt társadalmilag veszélyes tartalom kihullott a kritika szűrőjén, az a társadalmi fejlődésnek egy újabb szakaszában, az újabb kritikai átértékelés alkalmával felhasználhatónak bizonyult s így a szóbeliség területéről az írásbeliség területére léphetett át, vagy eredeti alakjában, vagy átértelmezett, racionalizált formában. Tény az, hogy Anonymusnál és XIII. századi krónika-kompozícióinkban olyan történeti-mondai elemekkel találkozunk, amelyeket a régebbi krónika-kompozíciók, úgy látszik, teljesen mellőztek. Ezt a jelenséget azokkal a társadalmi mozgalmakkal lehet magyaráznunk, amelyek nálunk a XIII. században törnek felszínre : a báróktól visszaszorított »nemesek« jogaikért síkra szállanak a bárókkal szemben, igen gyakran a király helyeslésétől kísérve, amint erre az Aranybulla egyes kitételei is kétségtelenül utalnak.[27] Nem lehet vitás, hogy ezeket a hatalmaskodó főurak, bárók ellen irányuló társadalmi harcokat alkalmas módon lehetett ideológiailag alátámasztani azokkal a történeti emlékekkel, amelyek még az államalapítás előtti *katonai demokrácia* korszakára nyúltak vissza.

A harc tehát a nép történeti tudatát szívósan őrző szóbeliség és az osztályjelleget képviselő latin írásbeliség között állandóan tart, de az is vitathatatlan, hogy az írásbeliséget valóban táplálja a régi történeti emlékeket megőrző szóbeliség.

Középkori latinnyelvű irodalmunkban azonban nemcsak az írásbeliség és a szóbeli hagyományok küzdelmét figyelhetjük meg, hanem annak is tanúi vagyunk sok esetben, hogyan harcol a feudális fejlődés korábbi szakaszának eszméit és célkitűzéseit tükröző *írott* irodalom ellen a fejlődés későbbi szakaszában maga az írásbeliség is. Ennek köszönhető, hogy krónikaíróink korántsem elégedtek meg a krónikaíró elődök műveinek egyszerű folytatásával, hanem azokat ismét át- meg átdolgozták, megváltoztatták, kiegészítették, interpolálták, azaz korszerűen átértelmezték. A történeti eseményeknek koronkénti, a társadalmi fejlődéstől megszabott különböző értel-

[27] Az Aranybulla bevezetése »gonosz vagy haszonleső emberek álnok tanácsai«-ról beszél, továbbá a 2. pontban arról intézkedik, hogy : »se mi, se utódaink nemes embert soha el ne fogjunk, se javait *valami hatalmas* kedvéért ne pusztítsuk« ; a 28. pont kimondja, hogy »ha valakit bírói úton elítéltek, senki a *hatalmasok* közül ne védhesse őt« stb.

mezései középkori íróinknál az »igazság« kérdésének kutatásában futnak össze. Az »igazság« kérdése középkori íróinknál a legszorosabban összefügg az írói öntudat kérdésével, az író kora szükségleteinek irodalmi síkon való harcos képviseletével.

Középkori íróink igazságkeresése nem formálisan ítéli meg az írásbeliség és szóbeliség egymáshoz való viszonyát, hanem annak alapján, hogy ki a szóbeli hagyomány őrzője és hordozója. A szóbeli hagyományokat éppen úgy megbecsüli, mint az írottakat, ha azok a kor uralkodó osztályának érdekeivel nem ellenkeznek, vagy egyenesen annak érdekeit szolgálják és annak eszményeit segítik diadalra. Így pl. Mór pécsi püspök, akit első írónknak nevezhetünk, a Lengyelországból bevándorolt Zoerard remete életét pusztán *szóbeli* értesülései alapján írta meg, amelyeket Zoerard tanítványának és remetetársának, Benedeknek az elbeszéléséből közvetlenül hallott.[28] Miközben a legenda további folyamán Mór püspök híven beszámol arról, hogy a szent halálának körülményeit már nem a tanítvány elbeszéléséből ismeri, hanem a zoborhegyi rendház apátja, Fülöp mondta azt el neki, e szóbeli források szavahihetőségében eszébe sem jut kételkedni, bármilyen csodás dolgokról is számolnak be ezek a források.

Nem utasítja el magától a *szóbeli* hagyományokat István király kisebbik legendájának klasszikus műveltségű írója sem, sőt egyenesen a szóbeli hagyományokat jelöli meg műve *hiteles* forrásának, amikor arról beszél, hogy István király életét és cselekedeteit úgy fogja leírni, ahogyan az akkor (István király életében) élőknek *hiteles* és *igaz elbeszéléséből hallotta*[29] : A hagyományok tehát, amennyiben az uralkodó osztály felfogását juttatják kifejezésre, teljes mértékben hitelre találnak íróinknál, éppen úgy, ahogy megbecsülik az írott forrásokat, ha azok korszerű, a társadalmi-politikai fejlődésnek megfelelő nézeteket tartalmaznak. Különösen jellemző éppen ebből a szempontból a kisebb István-legenda írójának a magatartása, aki jól ismeri István király korábbi, nagyobbik legendáját, sőt azt olvasóinak figyelmébe is ajánlja, mint hitelt érdemlőt (autenticas librorum scripturas), mégis szerényen a maga rövidebb és bevallottan a szájhagyományból merítő iratának is figyelmet kér[30]. Bár az író nem mondja ki, mégis a két legenda összehasonlításából kiderül, hogy a szájhagyomány sokkal életszerűbb alakját őrizte meg a nagy

[28] SRH. ed. Szentpétery, II. 357.

[29] SRH. ed. Szentpétery II. 393. l. ... Stephani regis ... vitam actusque, sicut fideli et veraci relatione tunc temporis viventium accepimus, dignum et honorificum duximus posteritati transmittere ; és alább : quod a fidelibus auditu didicit, recitat.

[30] SRH. II 393. l. Ergo licet autenticas librorum scripturas revolvatis, tamen hec breviora legite...

királynak, mint az első írott legendája, amely talán közvetlenül a szenttéavatási jegyzőkönyvek alapján készülhetett. Erre utalhat legalább is a kisebb legenda írója, amikor az *autenticas librorum scripturas* kifejezést használja a nagy legendával kapcsolatban. A Legenda Maior írója e jegyzőkönyvek alapján dolgozva valóban teljesen aszkétává vértelenítette az államalapító királyt, akinek a szakállát megcibálják a koldusok stb. A Legenda Minor írója nem száll, legalább is nyiltan, vitába ezzel az ábrázolással, de melléje állítja István királynak a szóbeli hagyomány által megőrzött alakját, amely sokkal közelebb állhat a történeti igazsághoz, mint a Legenda Maior aszkétikus István királya. A Legenda Minorban egy erélyes uralkodó képét kapjuk, aki kíméletlenül megsemmisíti a régi rendhez ragaszkodó lázadó nemeseket (3. fej.)[31], a rablókat és útonállókat a magántulajdon védelmében a »szemet szemért, fogat fogért« elv alapján az utak mentén akasztatja fel, hogy elrettentő például szolgáljanak (6. fej.).[32] Az ellene összeesküvést szövő négy főembernek példaadás kedvéért kiszúratja a szemét és levágatja a kezét az egyik összeesküvő kivételével, aki felfedte az összeesküvést (7. fej.).[33]

Ha tehát nyiltan nem is, a sorok között, éppen az általa elbeszélt mozzanatokkal a Legenda Minor írója a legélesebb kritikát gyakorolja a nagyobbik legenda írott szövegével szemben az »igaz« szóhagyományokra támaszkodva. Alig lehet kétséges, hogy a nagy legenda szelíd, síró és imádkozó István királyával szemben a kis legenda határozott, keménykezű uralkodójának a »népi« hagyományok alapján való megrajzolását Kálmán királynak ugyancsak kemény uralkodása tette aktuálissá. Kálmán király a hatalmát veszélyeztető Álmos herceggel szemben ugyanúgy jár el, mint István király az összeesküvőkkel szemben: megvakíttatja őt.

De másfelől István király ábrázolását illetőleg méltán állítható a Kis Legenda Kálmán törvényei összeírójának, Albericusnak ama jellemzésével párhuzamba, amelyet Albericus a törvényekhez írt előszavában fejt ki. Szerinte István király »túlságosan szigorú« törvényeit Kálmán király új, enyhébb törvényekkel helyettesíti.[34]

[31] Quidam vero nobilium ... videntes, quod assueta coacti reliquissent ... et ad priores voluptatis sue usus animum reducentes, contra eum arma movebant.

[32] Sicut fecistis, ita faciet dominus hodie vobis coram me ... in ingressu viarum duo et duo suspendio perierunt.

[33] Ut autem reliquis essent in exemplum et discerent dominos summo honore venerari, visu privavit, manus noxias abscidit...

[34] Kálmán király törvényeinek bevezetésében ezt írja Albericus: ...quis ambigat a sancto patre nostro Stephano... legem populo nostro datam, in quibusdam *austeriorem*, in quibusdam vero tolerabiliorem, in his quoque *intensius vindicantem*, atque in aliis remissius indulgentem; *nec quemquam tamen absque discipline verbere dimittentem*... V. ö. *Závodszky* i. m. 182. l.

István király tehát a törvényhozás területén is szigorúbbnak mutatkozik s így érthető, hogy a Kálmán idejében írt legendájában jellemének ez az oldala nyert élesebb megvilágítást. Ebből viszont önként adódik, hogy amit műve első fejezetében elutasít magától a Legenda Minor írója, mindabban a nagyobbik legenda kritikáját lássuk. A kisebb legenda írója ugyanis nem akarja utánozni »a grammatikusoknak tudós és mesterkélt sorait, sem a filozófusok szofisztikus éleselméjű magyarázatait«. Ezek eljárása közel jár a költőkéhez, »akik a Pegazus forrásától megittasodtak és azzal dicsekszenek, hogy a Parnassus szent berkeiben láttak álmot.«[35] Ő ezekkel szemben csak azt mondja el, amit szavahihető emberektől *hallott*. Nála tehát az írott forrással szemben a szóbeli hagyomány jut érvényre. *Ez a szóbeli hagyomány azonban csak Kálmán király uralkodása alatt vált elfogadhatóvá az uralkodó osztály számára.* Addig István királyban az önmegtagadó aszkétát, szentet és nem a keménykezű uralkodót propagálta a hivatalos történetírás. A Legenda Minor írója azonban a szóbeli hagyományban élő István királyt tartja igaznak és közel áll ahhoz, hogy a Legenda Maior István király-ábrázolását a »szofisztikus éleselméjűségek«, vagy költői álmodozások közé sorolja.

De itt már nem egyszerűen a szájhagyomány recepciójáról, az írásbeliség területére való bevonulásáról van szó, hanem az írott forrás kritikájáról az eleven szóbeliség »igazságának« elismerésével.

Nem szerzetes íróink »józanságában« kell tehát keresnünk történeti mondáink s általában az egykori szóbeli hagyomány mellőzésének okát, ahogy ezt Arany János gondolta »Naiv eposzunk«-ról írott értekezésében.[36] Az osztályokra különülő magyar nép osztályharcának volt a következménye, hogy az ősközösségi társadalom (matriarchatus), majd később a katonai demokrácia korának a mondákban és énekekben jelentkező emlékeit — népünk történeti öntudatának első megnyilvánulásait — különösen a korai feudalizmus írásbelisége (a XI. század) elhallgatta, ignorálta és irtotta, de még a fejlett feudalizmus írásbelisége is csak ritkán engedte azokat felszínre jutni. István király nagyobb és kisebb legendája vitathatatlanul két egymást felváltó kor terméke. Míg a XI. század 70—80-as éveiből származó Legenda Maior a népi hagyomány teljes mellőzésével államalapító királyunkból vértelen, békés, csodatévő szentet, apostolt formált s aszkéta alakjához háttérül a magyar népet a »kárhozat és tudatlanság fiainak, durva és kóbor népségnek«

[35] *Szentpétery:* SRH. II. 393. l.
[36] *Arany J.* Prózai dolg. 71. l.

vázolta, amely a keresztény népek büntetésére jött Nyugatra,[37] addig a Legenda Minorban a már megszilárdult új rend a népi hagyományok nyomán sokkal reálisabban ábrázolhatta annak a kíméletlen harcnak hajthatatlan hősét, amely harc az új feudális rend kialakulásának előfeltétele volt.

A szóbeli hagyományok recepciója az írásbeliség területén azonban nem mindig ment ilyen simán végbe. Igen gyakran csak nagy kerülővel sikerült ez : t. i. a mondai hagyomány átértelmezése, ill. racionalizálása útján. Egyes mondáink, vagy ősi pogány monda-elemeink átértelmezésére, ill. a feudális fejlődésnek megfelelő átalakítására, keresztény mezbe öltöztetésére már igen korán történtek kísérletek, kezdetben egészen naiv módon, a pogány elemek egyszerű elhagyásával, később a mondák racionalizálása útján. Egyik legkorábbi monda-átértelmezéssel István királynak a Hartvik püspök által megírt legendájában találkozunk : itt István király születését az anya álomlátása előzi meg. Megjelenik neki István vértanú és ünnepélyesen közli vele, »hogy fiat fog szülni, akit e nemzetben először illet meg a korona és a királyság.«[38] Alig férhet hozzá kétség, hogy itt az anya álma Máriának a bibliában elbeszélt csodás jelenete mintájára jött létre, mert a korábbi keletű Legenda Maiorban és a Minorban egyaránt hiányzik még. Egyházi, tudós elem tehát ez az álomlátás a Hartvik-féle legendában, de létrehozója a régi pogány eredetű Emese álma, amelyben az anya a totem apa-állat, a turulmadár útján — Anonymus elbeszélése szerint — ugyancsak arról értesül, hogy dicső *királyok* fognak tőle származni.[39] A Hartvik-legenda e tudós eredetű mozzanatának funkciója viszont nem lehet más, mint kiszorítani, semlegesíteni, elfelejtetni a pogány turulmondát. Ennek a mondának a kiszorítását megkísérelte már korábban a Legenda Maior írója is, sokkal gyökeresebben, de sokkal ügyetlenebbül is, amennyiben szerinte az álmot az apa, Géza vezér látta. Később Hartvik püspöknél tehát megint mintha némi engedmény történt volna a szóbeli hagyomány recepcióját illetőleg, amennyiben

[37] SRH. ed. Szentpétery II. 378. l. 1. fej. : ... filios perditionis et ignorantie populum rudem et vagum... Ungaros videlicet... quos ad ulciscendas prevaricationes christianorum... in occiduas partes... destinaverat...

[38] SRH. ed. Szentpétery II. 406. l. ... filium paries, cui primo in hac gente corona debetur et regnum...

[39] Anon. 3. fej. matri eius pregnanti per sompnium apparuit divina visio in forma asturis... et innotuit ei, quod... de lumbis eius reges gloriosi propagarentur ... V. ö. *Horváth J.:* A magy. irod. műv. kezdetei. Bp. 1931. 39. l. A monda magyar voltát indokolatlanul kétségbe vonja *Györffy Gy.:* Krónikáink és a magy. őstört. 42. l., holott még a nagyon szkeptikus *Király György* is (A magyar ősköltészet. Bp. 1921. 89. l.) »súlyos okok« alapján népies eredetűnek tartja az Álmos mondát. V. ö. még *Sebestyén Gy.:* Magy. honfogl. mondái. Bp. 1905. II. 268. l.

az *anya* álomlátásáról beszél, attól azonban még távol van, hogy a mondát a maga erdeti formájában adhatná elő.

Mindamellett e mondai motívum átértelmezésénél megmaradt legalább a csodás elem, ha keresztény formában is. Ennél sokkal gyakoribb azonban íróinknak az az eljárása, amikor a mondát racionálisan próbálják értelmezni, s ezzel mondai, meseszerű színezetükből teljesen kiforgatják. A mondák eme racionalizálása azonban csak a fejlődés későbbi szakaszának jellemzője s különösen Anonymus kedvelt eljárása. Nála pl. a csodaszarvas mondája Bors vezér történetében egyszerű vadászkalanddá változik át (34. fej.) A nomád népek földvásárlását szimbolizáló fehér-ló mondája — ugyancsak nála — puszta ajándékozássá egyszerűsödik, amennyiben az egyetlen ló helyett 12 lovat küld Árpád Salán vezérnek. Bizonyos, hogy e monda racionalizálása Anonymusnak az Attila—Árpád genealógiájában[40] és feudális nemesi történetszemléletében leli magyarázatát. Mi azonban csak a szóbeliség és írásbeliség érintkezésének különféle módjait, a hagyományosnak és újnak egymásközti harcát akarván jellemezni, azzal a megjegyzéssel zárjuk vizsgálódásainkat, hogy a szóbeli hagyományok és az írásbeliség viszonya a társadalmi és politikai fejlődéssel lépést tartva állandóan változik, továbbá, hogy a társadalmi és politikai fejlődés határozza meg azt is, melyik régebbi mondánk mikor és milyen formában kerülhetett át a szóbeliség területéről az írott irodalomba, vagy tűnt el végleg üldözött osztálytartalma miatt.

Az ilyen jellegű vizsgálatok eredményeinek tekintetbevétele a régi gesta rekonstrukciójánál is elsőrangú fontosságú és hihetőleg az eddigi kísérleteknél megbízhatóbb rekonstrukcióhoz vezet. Formai szempontból viszont ezek a megfontolások hozzásegítenek bennünket ahhoz, hogy az idegen (latin) nyelv és a tudós stílusformák lárvaarca mögött és mellett megpillanthassuk a középkori magyar elbeszélő stílus Hamupipőke arcát. Az első két században azonban forma és stílus szempontjából is túlnyomórészt, de korántsem kizárólag, a nyugati formák elsajátításáról, recepciójáról beszélhetünk. Ezért mindenekelőtt azt kell megvizsgálnunk, mi az idegen örökség.

[40] Szépen kifejti ezt *Horváth János:* A magy. irod. műveltség kezdetei. Bp. 1931. 38—39. l.

LATIN NYELV — LATIN STÍLUS

Mindenekelőtt nyelvi szempontból kellene tüzetes vizsgálat alá venni Árpád-kori latinnyelvű emlékeinket. E téren azonban éppen csak a kezdeményező lépések történtek meg. A végleges eredményeket kétségkívül csak a magyarországi latinság teljes szótárának elkészülte után mérhetjük majd fel. Néhány, alkalmilag készült rövid értekezés mellett,[1] amelyek a magyarországi latinság speciális szókincsével foglalkoznak csupán, egyedül Huszti József dolgozata tesz elvi jelentőségű megállapítást »a Szt. István-kori latinság«-ról.[2] Szerinte a hozzánk került latin nyelv a Karoling-renaissance nyelvi reformja által a barbarizmusoktól a lehetőségig megtisztított középkori latin nyelv volt.

A magyarországi latinság nyelvére vonatkozó e kategórikus megállapítás bizonyos korrekcióra szorul. Nagy Károly nyelvi

[1] Megemlítésre érdemes: *Ferdinandus Láng:* Analecta ad Latinitatis Hungarorum Dictionarium. Bp. 1892. — *Odilo Várkonyi:* Additamenta ad Dictionarium Latinitatis Hungarorum. Strigonii. 1896. — *Ludovicus Losonczy:* De Simonis de Keza Chronicarum Latinitate. Kesmarkini. 1892. — *Arturus Negovetich:* De Marci Chronicae ... Latinitate. Bp. 1890. — *Josephus C. Vietoris:* De I. M. Bruti Historiae Hungaricae Latinitate. Bp. 1890. — *Uhlarik János:* Anonymus latinsága. Nagyszombat. 1889. Nagyobb igényekkel lépett fel *Mészáros Ede* dolgozata: A magyarországi középlatinság főbb szabályai. I—II. (A középlatinhoz való viszonya, ejtése, hangtana, alaktana, szókincsének görög-latin elemei.) Műhely. 1937—38. Művének azonban alapvető hibája, hogy munkájában sehol sem értékesíti a történeti időrendet s így csak nagyon általános képet ad a magyarországi latinságról. — Használhatóbb Mészárosnak Anonymusról írt dolgozata: Qua ratione Anonymus Hungarus in conscribendis Gestis suis Sacra Scriptura usus sit. Quinqueecclesiis, 1936. — Értékes adalékokat szolgáltat *Gáldi L.:* Contributions à l'étude des lexiques latins-hongrois du moyen âge. Bp. 1938. (Eötvös Füzetek XI.); *Fludorovits Jolán:* Latin jövevényszavaink bangtana. Bp. 1930.; Gáldi L.: La penetrazione delle voci italiane nel latino medioevale d'Ungheria (Archivio Glottologico Ital. 33. (1942.) 81—102.

[2] *Huszti J.:* A Szt. István-korabeli latinság. Bp. 1938. — *Mészáros E.:* De cultu litterarum et de lingua Latina Hungariae medii aevi. (Estratto da »Per lo studio e l'uso del Latino«. Bollet. Internaz. di Studi — ricerche informazioni. Ann. II. M. 2. Roma, 1940. 5. 1: Inde apparet Latinitatem nostram e Latinitate Franco-Bavarica emanavisse et ea quidem forma »emendata«, quae linguam renascentium litterarum temporibus Caroli Magni designat, quae itaque omnibus terrae »pravitatibus« sermonem Latinum vulgarem notantibus caret et generaliter iam eadem toto fere imperio Germanico-Romano erat.

reformja ugyanis nem egyszerre és nem minden nyelvterületen egyformán éreztette hatását. Az oklevelek latin nyelvével kapcsolatban Bresslau kiemeli, hogy a Nagy Károly-féle reform következtében nagyobb mértékű javulás először a német nyelvterületen észlelhető, mivel itt a latin nyelv nem volt annyira kitéve a vulgáris nyelv befolyásának, mint a román anyanyelvű népeknél. Főképen Itália területén jutott nehezen érvényre a nyelvi reform. Bresslau szerint Jámbor Lajos idejében a pápai kancelláriában rosszabb latinsággal írtak, mint Jámbor Lajos kancelláriájában, s nem is sikerült a XI. század elejéig Itáliában kiküszöbölni a vulgáris latin nyelv hatását.[3]

Ennek az egyenlőtlen nyelvi javulásnak a magyarországi latin nyelvben is félreismerhetetlen nyomaira bukkanunk I. István korában. A latin nyelvet magukkal hozó egyháziak a legkülönbözőbb területekről sereglenek István király udvarába, magukkal hozva a hazájukban tanult latin nyelvet. Ezek között egyaránt előfordultak németek, szlávok és olaszok. Biztos tudomásunk van arról, hogy I. István kancelláriájában működött a német császári kancelláriából idekerült Heribert C. néven emlegetett notarius.[4] Az általa szerkesztett oklevelek nyelve — amennyire a sok átírás után megállapítható — kétségtelenül a Karoling-renaissance szabályozott latinságát mutatja. Viszont a veszprémi püspökség alapítólevele, amelyet ugyanaz a kancellária adott ki, már nyelvi hibákat és szabálytalanságokat mutat s így joggal gondolhatunk arra, hogy ezt az oklevelet itáliai származású ember írta (Ez oklevelekkel alább részletesebben foglalkozunk). Kétségtelenül működtek István király környezetében szláv egyháziak is, ezeknek a latinsága azonban ugyanúgy kifogástalan lehetett, mint a német anyanyelvűeké, tekintve, hogy anyanyelvük csak lényegtelenül befolyásolhatta latinságukat. Annál nagyobb mértékben állapítható meg a vulgáris hatás az olasz származású Gellért püspök latinságán. Ránkmaradt műve, a *Deliberatio supra hymnum trium puerorum* a magyarországi latinnyelvű irodalom legszabályozatlanabb latinságával megírt műve. Nyelvi különösségeit eddig egyéni különcködésnek tartották. Ez a nyelvi szabályozatlanság különösen akkor szembetűnő, ha melléje állítjuk a vele közel egykorú *Institutio morum ad Emericum ducem* c. mű kristálytiszta latinságát. Ez a szabályozatlan, kiegyensúlyozatlan latin nyelv Gellért püspök művében annál feltűnőbb, mivel az egyébként szerzőjének retorikai műveltségéről tesz tanúságot,

[3] *Bresslau:* Handbuch d. Urkundenlehre. II. Leipzig 1915[2]. 344—46. l. Ugyanitt 332. és 340. lapon bőséges irodalom.

[4] *Szentpétery:* Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. Bp. 1918. 7. l.

amint alább majd látni fogjuk. Hogy a Karoling-kor nyelvi reformja még alig befolyásolta Gellért püspök latinságát, annak bizonyítására számos italizmust, barbarizmust hozhatnánk fel elsősorban a szókincséből, de ugyanúgy hibás szerkesztésű mondataiból is.

Egészében azonban ennek ellenére sem lehet sok kifogást emelni az István király korában meginduló magyarországi latin irodalom latinsága ellen. Az ekkoriban kezdődő hazai iskolázás rövidesen hazai születésű írót is ad: Mór pécsi püspököt, akinek latinsága ellen semmi kifogást sem tehetünk: középkori értelemben hibátlan latin nyelve mellett határozott stíluskészséggel és retorikai műveltséggel rendelkezett. Az ő latinsága még nem mutat semmiben regionális, magyarországi jelleget. Ez a regionális (magyarországi) jelleg egyelőre még a törvények nyelvében sem jelentkezik sem szókincs, sem a mondatszerkezet szempontjából. Egyelőre még a társadalmi terminus technikusok is igen határozatlanok és változatosak. (Pl. István korában: magnus et parvus a főemberek, ill. a közszabadok jelölésére.) Változatosságukban is megegyeznek azonban a nyugati használattal. A későbbi idők folyamán — érthetően — elsősorban a jogi felépítményben használt latin szókincs nyer speciális magyar színezetet magyar és szláv szavak latinosításával (mega, pristaldus, iobagio stb.). Később latin szavak kapnak speciális magyarországi jelentést, mint pl. descensus »megszállás, tartózkodás valahol«, később: »szállásbirtok«. Amellett, hogy iskoláink a latin nyelv tanítására nagy súlyt vetettek, törvényeinkben is találunk intézkedéseket, amelyek a latin nyelv alapos megismerésére kötelezik az egyháziakat. Kálmán király törvényeiben több rendelkezés foglalkozik ezzel a kérdéssel. Az első esztergomi zsinat pl. kimondja: »ut canonici in claustro et capellani in curia *literatorie* loquantur (V. fejezet). Ugyanez a zsinat intézkedik: ut canonici regulam canonicam sciant et intelligant (LIX. fejezet). Sőt arra is van utalás, hogy a szolgák és félszabadok közül többen úgy akartak nyomasztó társadalmi helyzetüktől megszabadulni, hogy a clericus pályára léptek és latinul tanultak. A zsinati végzés ezt csak akkor engedi meg, ha a szolga ura is beleegyezik: Si quis alterius servum vel servientem talem, qui domino suo sine ipsius voluntate alienari non potest, aut quemlibet de civili populo *literas docuerit* seu clericum fecerit absque consciencia et confessione domini sui, ipsum redimat et insuper L. pensas persolvat (LXIX. fej.).

Mindezek a *hazai* latin tanulás egyre erősebb üteméről tesznek tanúságot.

A hazai iskolákból kikerült, latinul tudók számát egyelőre még gyarapítják a külföldről beáramló egyháziak, magukkal hozva a latin nyelvnek hazájukban divatozó speciális árnyalatait. Ilyen

Kálmán király törvényeinek összeírója, a francia származású Albericus, továbbá Hartvicus püspök és mások. Ebben az időben azonban a latin nyelv már annyira magán hordja az iskolai disciplina egységesítő hatásának jegyeit, hogy feltűnő sajátság legfeljebb a szókincsben fordul elő.

A XII. század vége felé, de még inkább a XIII. század folyamán, úgy látszik, megfordul az áramlás iránya — legalább is zömében — és most már magyar tanulók indulnak a külföldi egyetemekre, hogy onnan jogi ismereteik mellett hazahozzák pallérozott latinságukat. Ezek a külföldi hatások azonban egészében alig változtatnak a magyarországi latin nyelven — a stíluson annál inkább. A nyelv szempontjából mindössze néhány új, az addigi magyarországi gyakorlatban nem szereplő szó (pl. baro, astur) megjelenése jelzi ezt a folyamatot. A Krónika egy XIII. századi írójának (Ákos mester? Kézai?) ránkmaradt művében az olaszországi latin szókincsnek olyan nagymértékű behatolását látjuk, amely nyelvi szempontból is speciális színezetet ad ennek a műnek.

A magyarországi latin nyelv fejlődésének ezek a főszakaszai a középkorban. E vázlat azonban nem menthet fel bennünket a magyarországi latin nyelv története megírásának kötelezettsége alól. Ez azonban még a jövő feladatai közé tartozik. A továbbiakban a nyelvtörténeti szempontot csak alkalmilag vonjuk be vizsgálódásunk körébe, mivel figyelmünket elsősorban a stílus kérdéseire összpontosítjuk.

Bár sok esetben nehéz a stíluskérdést a nyelv vizsgálatától elválasztani, a nyelv és a stílus közötti különbségtétel mégis jogosult, sőt a két kategória határainak elmosása okvetlenül téves eredményekhez vezet. A nyelv és a stílus közötti éles határ megvonásához Sztálin nyelvtudományi munkáinak útmutatásai segítenek hozzá bennünket. Meghatározása szerint a nyelv nem tartozik ugyan a társadalmi alaphoz, de nem tartozik a felépítményhez sem. Ezzel szemben *az irodalmi stílus és általában a stílus minden körülmények között felépítmény*, tehát teljes egészében függvénye az egyes korok társadalmának: a társadalom változó ízlésének, művészi törekvéseinek megnyilatkozása — nyelvi téren. A sztálini tétel igazsága a középkori latinnyelvű irodalom stílustörténete esetében is helyesnek bizonyul. A középkori magyarországi latin nyelv, mint a fentebbi vázlatból is kitűnik — idők folyamán ugyan szintén átment bizonyos kisebb változásokon, lényegében azonban nem változott. E *lényegében* változatlan nyelvi alapon azonban egymást felváltó stílusirányzatok figyelhetők meg. Éppen ezeknek a stílusirányzatoknak a megfigyelése, a változások okainak a feltárása és az így nyert eredményeknek a kronológia és szövegkritika területén való alkalmazása az alább következő vizsgálatok feladata.

A LATIN STÍLUS

Az eddig elmondottak során már érintettük, hogy Árpád-kori latin irodalmunkban az írók műveik »*igazságát*« emelik ki. Műveiket nem a gyönyörködtetés céljából írták, hanem, hogy saját koruk társadalmi-politikai törekvéseit segítsék vele elő. A legkimagaslóbb tetteknek vagy magatartásnak sincs előttük önmagukban értékük és létjogosultságuk, ha nem szolgálhatnak tanulságul, vagy nem támogatják az »igazság« ügyét. E kettőnek az érdekében azonban, nem riadnak vissza az események, vagy a történet céljuknak megfelelő formálásától, alakításától sem. Már ebben, a történetnek célszerinti alakításában tagadhatatlanul felismerhető bizonyos, bár rejtett, művészi céltudatosság. Szövegeink itt-ott ennél sokkal nyiltabban elárulják, hogy íróinak nem csupán az volt a fontos, *amit* elbeszélnek — bár a főszempont mégiscsak ez volt — hanem a *hogyan* is jogokat követelt magának, bár rendszerint szerénykedő formulába öltöztetve.

István kisebbik legendájának nagyműveltségű írója úgy látja, hogy erejét meghaladó feladatot vállalt magára István király életének megírásával, mert teljességgel hiányzik belőle a *ragyogó ékesszólás* és a fogékony értelem. Alig pár sorral később visszatér az ékesszólás kérdéséhez és kéri olvasóit, nézzék el műveletlenségét, ha művében valami visszatetszőt, vagy nem eléggé ékes előadást fognak találni.[1] Ez a bevezető formula nem egyedülálló. Csaknem ugyanezekkel a szavakkal kér elnézést műve fogyatékosságaiért Hartvik püspök is a Kálmán királyhoz intézett prológusban. Csak a király parancsára és nem szívesen fog hozzá műve megírásához, »mert a grammatika mestere, Priscianus, aki egykor lehető legjobb ismerőse volt, most már — öreg korára — messzire távozott tőle s arcát mintegy ködbe burkolva teljesen homályba borította előtte.«[2] Mégis engedelmes-

[1] (SRH. II. 393 :) Certe non equum onus viribus suis considerat (sc. scriptor), cum prorsus careat *lucida facundia* et bene *capaci intellectu* ... et siquid abnorme, siquid *minus disertum sermonem* inveneritis, rusticitati eius parcite.

[2] (SRH. II. 401 :) ... Priscianus auctor artis grammatice, medullitus mihi notus olim longe digressus, faciem suam caligine quadam circumfluam mihi decrepito iam facit obscurissimam.

kedik a parancsnak, de a király vegye védelmébe művét és ne botránkozzék meg »*a rosszul összehangzó szavak elhelyezésén*, vagy a zavaros elrendezés durvaságán.«[3] Ékesszólás, szavak elhelyezése, elrendezése : egyszóval az előadás módja és formája, éppen a művészi stílus kérdése nyugtalanítja írónkat.

Aggodalmával e két író nem áll egyedül éppen a korban. Kálmán király törvényeinek összeírója, Albericus, szintén inkább hajlandó engedelmesen erejét felülmúló feladatot vállalni, mint vakmerően megtagadni az engedelmességet. »Noha ugyanis — mondja — az írás művészetében való járatlanságom nem rendelkezik az ékesszólással, mégis a szeretet nem tagadja meg az engedelmességet.«[4] Tehát még az az Albericus is így nyilatkozik, aki vitán felül a legékesebb latin prózát írta az egész Árpád-korban. Nemcsak nyelvét, de prológusának tartalmát tekintve is — gondoljunk István és Kálmán király intézkedéseinek Plutarchos és Tacitus modorára emlékeztető összehasonlítására — műve klasszikus nyomokon járó remekmű. Úgy látszik, hogy ez a szerénykedés is az ékesszólás, a *facundia* elengedhetetlen kelléke és egyik megnyilatkozási formája.

És valóban, már az antik rhetoroknál és rhetorikai tanítóknál megtaláljuk a captatio benevolentiae műfogásának alkalmazását és fontosságának hangsúlyozását. Cicero, De inventione c. munkájában arról szól, hogy a szónoknak önmagáról szerényen és keveset kell beszélnie : si de nostris factis et officiis sine arrogantia dicemus ... *si prece et obsecratione humili ac supplici utemur.* (De inv. 1, 16, 21—22.) Quintilianusnál szintén találunk e műfogás alkalmazására buzdító tanácsot : quaedam in his quoque commendatio tacita, si nos *infirmos*, *imparatos*, *impares* agentium contra ingeniis dixerimus (Inst. orat. 4, 1, 8). E szabályok, amint látható, a szónoki beszédre vonatkoznak, de alkalmazásuk már az ókorban igen figyelemreméltó módon más műfajok kereteiben is jelentkezik. Igen tanulságos e szempontból Cicero Orator-ának bevezetése : a szerénykedésnek mindazok a formái és szólamai jelentkeznek itt, amelyekkel a középkori művek bevezetéseiben oly gyakran találkozunk, hogy szinte hajlandók vagyunk középkori fejleménynek tekintetni, holott már az antikvitásban is megvoltak. Az Orator-t Brutus kérésére írja Cicero. A mű bevezetésében a jól ismert szerénykedéssel találkozunk :

[3] U. o. 402 : ... precor ... ut ... hoc suscipiatis opusculum, ne *male sonantium positio dictionum*, vel confusi ordinis enormitas vestrum, cum legeritis, offendat oculum.

[4] *Marczali:* A m. tört. kútfőinek kézikönyve. Bp. 1901, 104. : ... malo etiam ultra vires obtemperando praesumere, quam praesumptuose minime obtemperare. Quamvis enim imperitia mea *dictandi* non praestet *facundiam*, caritas tamen obediantiam non negat.

hosszú ideig és sokat gondolkozott azon, mi nehezebb, vagy nagyobb dolog: megtagadni Brutus kérésének teljesítését, avagy eleget tenni annak, amire már oly gyakran kérte. »Mert nem-et mondani annak, — mondja Cicero — akit annyira szeretek és akiről tudom, mennyire kedves vagyok én is neki, nagy durvaságnak tartottam, különösen, mert kérése jogos (iusta petenti), és kívánsága nemes (praeclara cupienti); másrészről viszont elvállalni egy oly nagy feladatot, melyet nemcsak meglevő képességeinkkel teljesíteni, hanem még pusztán gondolatban felölelni is igen nehéz — ezt véleményem szerint alig teheti meg olyan ember, aki ad valamit a tudósok és hozzáértők véleményére. Amikor a jó szónokok között olyan nagy a különbség, mi lehet nagyobb feladat, mint megítélni, melyik a szónoklat legjobb faja és mintegy neme? Minthogy oly gyakran kértél (saepius rogas), hozzáfogok a feladathoz, nem annyira abban a reményben, hogy eleget teszek neki (perficiendi spe), mint inkább azzal a szándékkal, hogy megkísérlem (experiundi voluntate). Azt akarom ugyanis, hogy midőn a te kívánságodnak engedek (studio tuo obsecutus), inkább hozzáértésemet hiányold (desiderari a te prudentiam), semmint jószándékomat (benevolentiam), az esetben, ha ezt nem tenném.«

A szerénykedésben előforduló motívumok tehát: a tárgy nehézsége, az író tehetségének fogyatékossága, félelem a hozzáértők megrovásától, ócsárlásától. Az író mégis megírja a művet, mert a kérésnek, parancsnak nem tud ellenállni s azt akarja, hogy inkább művét hibáztassák, semmint jóakaratát, engedelmességét kétségbevonják.

A tehetség elégtelenségének hangoztatása középkori íróinknál legtöbbször a latin nyelvben való járatlanságra, az író nyelvének műveletlenségére és durvaságára vonatkozik. Így Kálmán király törvényeinek összeírója, Albericus, az »ingenioli rusticitas« mellett arra hivatkozik, hogy ő *elinguis*, azaz nem tud (latinul) beszélni;[5] az *urbanitas* is, melyből kirekesztve érzi magát, elsősorban stilisztikai terminus és mintegy a facundiával egyenértékű. Hartvik püspök is *enormitas*-ról beszél művének előadásával kapcsolatban, éppúgy, mint István kisebbik legendájának írója *abnormitas*-ról és *minus disertus sermo*-ról, stílusának *rusticitas*-áról szól.[6]

Ne gondoljuk, hogy itt a középkori író önismerete szólal meg abban a tekintetben, mintha tudatában volna annak, hogy az

[5] Haud parum ingenioli mei reformidat rusticitas, dum me, ut ita dicam, *elinguem* ac pene totius *urbanitatis* extorrem iubes ... instituta recolere.

[6] SRH. II. 394: ... siquid abnorme, siquid minus disertum sermonem inveritis, rusticitati eius parcite.

antikvitás csodált mintaképeinek műgondjával, nyelvi kifejező-erejével, nem utolsó sorban pedig nyelvhelyességével nem veheti fel a versenyt. Itt is egy, már az antik íróknál alkalmazott retorikai fogásról van szó, amely a középkori grammatikusok és stílustanító dictatorok hatása alatt annyira elterjedt, hogy jóformán egyetlen irodalmi igénnyel fellépő műből sem hiányozhatott. Az ókorból felhozható példák közül legyen elég itt Tacitusra hivatkozni, aki szintén el akarta hitetni, hogy Agricola-ját »incondita ac rudi voce« írta meg. A szerénykedési formulának ez a térhódítása mind a késő latin irodalomban, mind a középkorban a retorikai elemek elterjedését és benyomulását jelenti olyan területekre (költészet, levélirodalom), ahol eddig egyáltalán nem, vagy csak igen mérsékelten talált alkalmazásra.[7] Sőt, e formulák ügyes alkalmazása jelzi a középkori műben írójának irodalmi ambícióit és a munkának művészi alkotás jellegét is. E szempontból tehát joggal állítható, hogy ezek a formulák elsősorban a középkor irodalmi alkotásaira jellemzők, noha az irodalmi gyakorlat már az antikvitásban is igénybevette és alkalmazta a retorika e tipikus eszközeit. Az a körülmény, hogy ezek a retorikai formulák Árpád-kori irodalmunkban is lépten-nyomon felbukkannak, annak a kétségtelen jele, hogy a *facundia* Árpád-kori íróink számára sem volt mellőzhető, vagy elhanyagolható : írói öntudattal rendelkeztek, irodalmi igényekkel léptek fel műveikben, persze középkori értelemben.

A középkori stilisztika műszavai, terminus technicusai is megtalálhatók Árpád-kori íróinknál : a Legenda Minor Sti. Stephani írója *lucida facundia*-t, *disertus sermo*-t emleget ; Kálmán király törvényeinek összeírója, Albericus, az *ars dictandi*-ra, a középkori stílustanítás kézikönyvére utal, Hartvik püspök megjegyzése pedig már arra is rávilágít, mi a művészi stílus kelléke : nemcsak a latin nyelv alapos tudása Priscianus grammatikája alapján, hanem a mondatok művészi felépítése, a szépen hangzó szavak alkalmas elhelyezése és az egész mű felépítésében, az egyes részek egymásutánjában bizonyos rendnek, *ordo*-nak a megvalósítása is. Prologusának az a helye, ahol ezeket az elveket a kötelező szerénykedő formula keretében kifejti, mindjárt ízelítőt is ad arról, hogyan kell e stíluskövetelményeknek eleget tenni :

[7] Több példát felsorol és az egész kérdést igen behatóan tárgyalja *E. R. Curtius:* Dichtung und Rhetorik im Mittelalter. Deutsche Vierteljahrschrift für Lit.-wiss. u. Geistesgeschichte. 16, 1938. 457. A kérdés további irodalma : *Schwietering:* Die Demutsformel mittelhochdeutscher Dichter. Gött. Abh. 1921. ; *Traube:* Vorles. II. 53. Norden : Die antike Kunstprosa. Leipzig. 1893. II. 595.

...Precor genibus flexis vestre triumphalis excellentie sublimitatem, |
ut manibus regalis defensionis hoc suscipiatis opusculum, |
ne male sonantium | positio dictionum |
vel confusi ordinis enormitas vestrum, |
cum legeritis, offendat oculum. |
Cui si forsitan aliquod indignum | occurrerit offendiculum, |
malo codicem ut ignis comminuat incendium |
quam ad tertium | livore plenum | perveniat oculum. |
Igitur quia boni quidquid est,]
conditoris misericordia manat, |
ex ipsius dono sermo captus talia personat. |

Ebben a többszörösen összetett, alárendelt mondatban az egyes részek, az egyes mellékmondatok nagyjából azonos terjedelműek (*παρίσον*), és az egyes tagok utolsó szavai hasonló hangzásba futnak ki, (*ὁμοιοτέλευτον*). A mondatoknak erre az egyforma tagoltságára és az egyes tagok végén az alkalmasan kiválasztott szavak rímszerű összecsengésére utal tehát az író mint a művészi stílus eszközeire. Hogy ezt elérhesse, az antik rétorok fogásait alkalmazza. Nem elég ugyanis, hogy az egyes mondattagok, kólonok nagyjából egyenlő hosszúságúak, hanem az egyes kólonokon belül a szavak elhelyezésében is azonos stilisztikai fogással él, a hyperbatonnal: az egymáshoz tartozó szavakat (jelző — jelzett szó) egy közbeékelt szóval választja el egymástól, a közbeékelt szó itt többnyire ige, az ige előtt pedig a kólon utolsó szavához tartozó jelző:

hoc s u s c i p i a t i s opusculum,
male sonantium positio dictionum,
vestrum ... o f f e n d a t oculum,
indignum o c c u r e r i t offendiculum,
ignis c o m m i n u a t incendium,
plenum p e r v e n i a t oculum.

A kólonokon belül a szavaknak ezzel a parallelisztikus elhelyezésével kétségkívül hatásosan növeli a tagok ritmikus jóhangzását, a kólonok végének összecsengését pedig hatásosan egészíti ki az egyes tagokon belül található alliteráció, amely nemcsak a szókezdő mássalhangzókra terjed ki, hanem a magánhangzókra is:

offendat oculum,
occurerit offendiculum
ignis communiat incendium
plenum perveniat (oculum).

Amint ebből a rövid elemzésből kitűnik, igen kiszámított, tudatos stílusművészetről van itt szó. Ezeknek a stíluseszközöknek ügyes és hatásos alkalmazásából áll a *facundia* középkori értelemben vett tökéletes megvalósítása.

Amint tudjuk, a művészi stílus emez eszközei: az egyenlő hosszúságú kólonok (*ἰσόκωλα*), a kólonok felépítésében megnyilvánuló párhuzamosság, hasonló elrendezés (*παρίσον*), melyet gyakran a szóelhelyezés ellentétessége (*χιασμός*) vált fel, értelmi ellentétek (*ἀντίθετα*), a mondatok hasonló végződése (*ὁμοιοτέλευτον*) és az alliteráció nem a középkor találmányai, hanem eredetükben visszanyúlnak a görög rétorokig. Voltaképpen a szofisták honosították meg e stilisztikai formulákat s a művészi prózában először Thrasymachos és Gorgias alkalmazta. A latin irodalomban Cicero volt az első, aki szónoki és írói gyakorlatában a görög retorika tanítása szerint járt el s szabályait egy elméleti művében, az Oratorban fektette le. Őt megelőzőleg — valószínűleg még Sulla idejében — az Auctor ad Herennium a görög elmélet alapján részletesen tárgyalja a trópusokat és a *σχήματα*-t, azaz a stílust választékossá, élénkké, művészivé tevő alakzatokat, amelyeket a középkori grammatikusok és stílustanítók *colores*-nek neveznek. A latin utókor szemében azonban mindenesetre Cicero jelentette a megtestesült ékesszólást, Quintilianus szavaival: »Apud posteros id consecutus est, ut Cicero iam non hominis nomen, sed eloquentiae habeatur.« (Inst. orat. 11, 112.) A Cicero megnyitotta út a latin műprózában igen járhatónak bizonyult. Utódai a megkezdett úton továbbhaladva a természetes beszédstílustól teljesen elütő műpróza-stílust alakítottak ki, amelyet, minthogy virágkorát a középkorban érte el, a XV. századi humanisták s őket követve a modern irodalomkritikusok is tipikusan középkorinak és izléstelennek bélyegeztek. Pedig itt természetes, megszakítatlan továbbfejlődésről van szó, amellyel először a humanisták szakítottak, amikor visszatértek oda, ahonnan az egész fejlődés elindult: a klasszikusnak elismert ókor íróihoz.

Ennek a fejlődésnek egyes fázisait nem célom részletesen ismertetni, de legalább név szerint meg kell említenem azokat, akik a középkori stílusművészet kialakulását hathatóan előrevitték. Így Cicero után mindjárt a két Senecát kell említeni, akik, de főként a filozófus, apró mondattagokból felépített, egyenlő hosszúságú és többnyire hasonlóan végződő, ellentétekben és szójátékokban gazdag mondatfűzésükkel nagy lépést tettek a középkori *rimes próza* kialakítása felé. Seneca után elsősorban az ú. n. afrikai írók érdemelnek említést: Apuleius, továbbá a keresztény Tertullianus és különösen Cyprianus, akik az i. u. II—III. században működtek. Majd a

IV.—V. században Augustinus, akinek az egész középkorra kiterjedő hatása a stílus terén is jelentős. Nála a mondatfelépítés uralkodó formája a parallelizmus, melynek természetes velejárója a kólonok egyforma végződése. Ime egy részlet egyik beszédéből:

Si consideratur in ista passione humana patientia, |
incipit esse incredibilis ; ||
si agnoscatur divina potentia, |
desinit esse miserabilis. ||
Tanta grassabatur crudelitas | *in Martyris corpore,* |
et tanta tranquillitas | *proferebatur in voce,* |
tantaque poenarum asperitas | *saeviebat in membris,* |
et tanta securitas | *sonabat in verbis.*

Itt a két feltételes mondat előtagja egymással rímel és a két utótag szintén, ami a mondatelhelyezés szempontjából chiasmust, a rím szempontjából keresztrímet eredményez.

Augustinus után még Nagy Szt. Leót és Venantius Fortunatust kell megemlíteni az V., ill. a VI. századból. Náluk már teljesen kialakult s tökéletes formában jelentkezik a rímes próza a legváltozatosabb rímelhelyezéssel és szigorú szabályokhoz ragaszkodó *kólon- és mondatvégi ritmussal*, az antik klauzulákhoz hasonló, abból kifejlődő ritmikus mondatvégződéssel, amelyet egykorú terminus technicussal *cursus*nak nevezünk.[8] A Karoling-korban, amikor az eddigi fejlődéssel szakítva először nyúltak vissza tudatosan az antik mintákhoz, a középkori műpróza mindkét vívmánya, a rímespróza és a hangsúlyon alapuló ritmikus mondatvégek divatja — ha nem is teljesen — megszakad, hogy azután a rímes próza a X. század közepe táján, a ritmikus próza pedig a XI. sz. vége felé elsősorban francia és olasz stílustanítók, dictatorok tanítása és propagandája következtében eddig soha nem látott virágzásnak induljon,[9] míg végre mindkettőt végleg felszámolja a XV. századi renaissance humanista irodalma.

Stílus szempontjából e fejlődés vonalába kell beállítanunk Árpád-kori latin irodalmunkat is.

[8] *Norden:* Die antike Kunstprosa. Berlin. 1923. I. k. 15. l. és 63—71. Norden i. m. idevonatkozó fejezetei mellett v. ö. különösen *K. Polheim:* Die lateinische Reimprosa. Berlin, 1925.; Gorgiasra és a szofisták stílusára vonatkozólag 133—148. l.; Ciceróra 158—172.; az ú. n. afrikaiakra 209—221., Augustinusra 228—252. l.; Leóra és Venantius Fortunatusra 264—277.

[9] A rímes próza divatjának felújulását Polheim is (i. m. 326. l.) a X. század közepére teszi és kiemeli, hogy a Karoling-kori írók gyakorlatában a rím alkalmazása sem a költészet, sem a próza területén nem jelentős. V. ö. még *Éd. Du Méril* (Poésies populaires ... Paris 1843. 84 l.) megjegyzését: Sous les Karolingiens, le retour des esprits à l'étude des lettres classiques rendit la rime plus rare ; mais quand le mouvement de cette renaissance prématurée se fut arrêté, les poètes recherchèrent de nouveau les consonances. — A ritmikus prózára vonatkozólag l. alább az irodalmat.

Annyi már az eddig elmondottakból is kitűnt, hogy Árpád-kori íróink meghatározott szerkesztési szabályoknak és bizonyos stílusköveteimenyeknek is eleget akarnak tenni műveik megírásakor, a mű szerkesztésében művészi rend megvalósítására, az előadásban pedig az ékesszólás, facundia, elveinek és műfogásainak alkalmazására törekednek. A könyvszerzésre, szerkesztésre használt kifejezés is megtalálható íróinknál: Kálmán király törvényeinek összeírója, Albericus, a törvények elé írt bevezető részben nagy szerényen arról beszél, hogy »a szerkesztésben való járatlanság megtagadta tőle az ékesszólást«, *(imperitia mea dictandi non prestet facundiam)*.[10] Ugyanebben az előszóban *epistolaris sermo modus*-ról beszél,[11] ami első pillanatra annál meglepőbb, mivel a mai olvasó egyáltalán nem epistola (= levél)-ként fogja fel a törvényekhez írt bevezető részt, sőt ez középkori értelemben sem vehető epistolának. A kifejezés ama kézikönyvekben leli magyarázatát, amelyekből az írás, a szerkesztés szabályait tanulták a középkorban. A *dictare* és az *epistolaris sermo modus* szinonim kifejezések a középkorban és általában a könyvírás, szerkesztés magasabb tudományát jelentik, szemben az egyszerű *scribere* kifejezéssel, amely a könyvírásnak csupán manuális részét, az egyszerű leírást, másolást jelenti.[12] A két kifejezés közötti jelentéskülönbséget jól szemlélteti a nagyobbik Gellért legendának az a részlete, amelyben arról számol be a legendaíró, hogy Gellért bakonybéli remetesége idején »cellát épített magának ahol könyveit *szerkesztgette*, amelyeket saját kezével *írt le*.« (edificans sibi cellam, in qua *dictabat libros*, quos propria manu *scribebat*).[13] Ennek megfelelően az írásműnek magának igen gyakran egyszerűen dictamen a neve a középkorban. A szerkesztés szabályait tanító műveknek pedig *ars dictandi*, *rationes dictandi*, ill. *summa dictaminis* volt a nevük a XI. század második felétől kezdődően.

A XII. századtól kezdve egy sereg ilyen kézikönyv maradt reánk,[14] s e kézikönyvek szerzőire, az ú. n. *dictatorok*-ra szinte kivétel

[10] *Závodszky L.*: A Szt. István, Szt. László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904. 181. l.

[11] u. o. 183. l.

[12] A *dictare* szó jelentésére v. ö. *Balassa Bruno:* A latintanítás története. Bp. 1930. 214—15. l. továbbá *Norden:* Antike Kunstprosa II. 953. 715. l. *Finánczy E.*: A középkori nevelés története. Bp. 1925. 190—91. l.

[13] *Szentpétery:* SRH. II. 489.

[14] Sajnos csak részben és többnyire csak kivonatosan adták ki ezeket a mult század második felében: *L. Rockinger:* Briefsteller und Formelbücher des eilften bis vierzehnten Jahrhunderts. Quellen zur bayerischen und deutschen Geschichte. Bd. 9. München 1863. — *Thurot:* Notices et extraits, Tom. XXII. 2. — *N. Valois:* Études sur le rythme des bulles pontif. (Bibl. de l'Ecole des Chartres. Paris 1881. Tom. XLII.)

nélkül jellemző, hogy csak a külső forma szerint tettek különbséget az egyes műfajok között : aszerint, hogy a mű formája vers, vagy próza, *dictamen prosaicum*ról és *dictamen metricum*ról, ill. *ritmicum*ról beszélnek.[15]

A *dictamen metricum*, ill. *ritmicum* szabályait tanító művekre gyakrabban az *ars versificandi*, *poetria*, *ars versificaria* ill. *versificatoria* megjelöléseket használták. Ezekben többlet a versformák tárgyalása, a költői kifejezésmód különböző fogásainak, colores rethorici, és a leírásban követendő módnak az ismertetése. A szerkesztés általános elvei a prózai írásműveknél ajánlott és tanított elvekkel azonosak. Vers és próza között e tankönyvek szerint nincs lényeges különbség. Mindkettőre a retorika azonos szabályai érvényesek. A középkori költészetbe valóban nagy mértékben bevonult a retorika, amint ez Curtius, Faral és Borinsky vizsgálatai óta világos.[16] Innen érthető, hogy a szerkesztés általános szabályai e kézikönyvek szerint valamennyi műfajra nézve azonosak, sőt a prózával foglalkozó *ars dictandi*-k nagy része még abban is egyezik egymással, hogy a *dictamen prosaicum*-ot azonosítják egyetlen műfajjal, t. i. az epistolaval, a levéllel. A dictamen prosaicum-ot így a levél műfajával azonosnak veszi a XI. század végén tanító Albericus Cassinensis,[17] majd a XII. század elején működő Névtelen »Rationes dictandi« c. művében,[18]

[15] Pl. a Rockinger által tévesen (i. m. 9. l.) Albericus Cassinensisnek tulajdonított, de nem tőle, hanem egy XII. sz. elején Bolognában vagy Faenzában működő mester (v. ö. *Giry:* Manuel de diplomatique. Paris 1925. 489. l.) Rationes dictandi c. művében a *dictamen* meghatározása után így folytatja ; Dictaminum autem alia sunt metrica, alia ritmica, alia prosaica. Majd külön-külön mindegyiket a következő módon határozza meg : Metricum dictamen est litteralis editio que certis mensuris pedum et temporum competenter extinguitur (talán *exprimitur?*). Rithmicum sane dictamen est quod certa numerorum lege sillabarum colligitur. . . . Prosaicum dictamen est litteralis editio mensuras metrorum respuens et longa congruaque continuatione procedens.

Lényegében ugyanezt a felosztást találjuk Hugo Bononiensis Rationes dictandi prosaice című, a XII. század elejéről származó kézikönyvben is. (Rock. i. m. 54.) sőt a XII. század végéről származó Summa dictaminis Aurelianensis-ben is (Kiad. Rock. i. m. 103. l.)

[16] A középkori *ars poetica*-k mintaszerű vizsgálata szövegkiadással együtt *E. Farel* könyvében : Les arts poétiques du XIIe et du XIIIe siécle. Paris 1924. (Bibliothèque de l'Ecole des hautes études. Fasc. 238.). Az ars poetica-knak az antik retorikával és az ars dictandi-kkal való kapcsolatára v. ö. Faral i. m. 99. ill. 51. l. — *K. Borinsky:* Die Antike in Poetik u. Kunsttheorie. Leipzig 1914. Különösen I. köt. 30. 33. 43. — *E. R. Curtius:* Dichtung u. Rhetorik im Mittelalter (Deutsche Vierteljahrschrift f. Literaturwiss. u. Geistesgesch. 16. (1938) 435—75., különösen 445. l. — *Balassa Bruno:* A latintanítás tört. Bp. 1930. 215—16. — *Adolf Butow:* Die Entwicklung der Mittellateinischen Briefsteller bis zur Mitte des 12. Jhdrts, 1908.

[17] Kiad. Rockinger i. m. 40. l.

[18] Rockinger i. m. 10. l.

továbbá az ugyanekkor működő Hugo Bononiensis[19] és az e század végén Orléans-ban keletkezett Summa dictaminis Aurelianensis is.[20] Ezeknek alapján érthető, ha Kálmán király törvényeinek összeírójánál *epistolaris sermo modus*-ról olvasunk: nem jelent ez mást, mint a művészi szerkesztés elveit megvalósító prózai írásmű stílusát.

Az ars dictandi-k tehát a XI. század második felétől kezdődően a középkor retorikai és stilisztikai kézikönyvei, amelyek a levél szerkesztésére vonatkozó utasítások keretében általában minden prózai írásmű szerkesztésére és stílusára kiterjedő útmutatásokat is adnak. Mivel az ars dictandi-k a levélírással kapcsolatban a magánleveleken kívül legrészletesebben a hivatalos levelek: oklevelek szerkesztésének szabályaival foglalkoznak, az oklevélkritika már régóta nagy fontosságot tulajdonít e műveknek a középkori oklevelek hitelességének megítélése szempontjából.[21] A nem okleveles anyag vizsgálatában azonban alig, vagy csak nagyon hézagosan vették figyelembe az ars dictandi-k tanításait és utasításait.

Az ars dictandi-knak, mint a művészi fogalmazás elveit tartalmazó kézikönyveknek szülőhazája Itália, ahol a fejlettebb városi élet a XI. században először tette szükségessé a jogi ügyletek szabályszerű írásba foglalását.[22] Ez azonban az antik jogi és retorikai ismeretek feleleventése nélkül nem volt lehetséges. Ezek az ismeretek Itália földjén soha sem haltak ki teljesen a középkor folyamán s új erőre kaptak a városi élet fellendülésével a XI. század fordulóján, »amikor a politika, a jog, a hivatalos egyházi és állami meg városi élet mind több és több írásbeli munkát követelt«.[23] Az ars dictandi-k *általános retorikai részének*, sőt a középkori *ars poetica*-nak is legfőbb forrása Cicero »De inventione« c. műve és a középkor folyamán ugyancsak a Ciceronak tulajdonított, valószínűleg még Sulla idejében keletkezett retorikai mű, az Auctor ad Herennium négy könyve.[24] Ez antik források retorikai tanításai mindvégig közvetlenül kerültek át a középkori retorikai művekbe, részben azonban az angolszász Beda Venerabilis iratainak és főként a spanyolországi Isidorus

[19] Rockinger i. m. 55. l.

[20] Rockinger i. m. 103. l.

[21] Jogi vonatkozásai miatt értékelte őket Rockinger, oklevéltani szempontból legkorábban *N. Valois*: Études sur le rythme des bulles pontificales. Paris. 1881. — Majd *H. Bresslau*: Handbuch der Urkundenlehre. Leipzig 1915. II. 248—259. Giry: Manuel de diplomatique. Paris 1925. 489. l.

[22] Balassa B. i. m. 174. és 235., Rockinger i. m. XIV. l. Bresslau i. m. II. Giry: i. m. 489.

[23] Balassa i. m. 235.

[24] Az ars poeticák forrásaira v. ö. Faral i. m. 48—49, 99. l. Az ars dictandi-k forrás szempontjából még tüzetesebb vizsgálatra várnak. — Cicero ismeretére a középkorban v. ö. *Manitius*: Gesch. d. lat. Literatur des Mittelalters. München 1911. I. 481. — *Zielinski*: Cicero im Wandel der Jahrhunderte. Leipzig u. Berlin 1908. 162—171.

Hispalensis művének, az Originum seu etymologiarum libri-nek közvetítésével. Ennek a II. könyve a maga egészében *De arte rhetorica* szól.

A legkorábbi ilyenfajta *ars dictaminis*-ek Itáliában és Franciaországban keletkeztek. Itáliában a XI. század második felében, Franciaországban a XII. század közepén s óriási mértékben elszaporodnak a XIII.—XIV. században. Ezeknek a műveknek nagy jelentőségük van a középkori latin irodalom megértése és helyes értékelése szempontjából, ennek ellenére még ma sem ismerjük őket eléggé. Sok közülük még kiadatlan s nincs tisztázva pontosan egymáshoz való viszonyuk sem.[25] Néhányról ennek ellenére meg kell emlékeznünk.[26]

A legrégibb ilyenfajta ránkmaradt mű Albericus montecassinoi szerzetesnek, a »Breviarium de dictamine« c. irata, valamint a Flores rhetorici, vagy Radii dictaminum néven emlegetett műve. Albericus tanítványa a XII. század elején működő Hugo Bononiensis, akitől a Rationes dictandi prosaice c. mű maradt ránk. Ugyanebben az időben élt Bolognában, vagy Faenzában egy közelebbről ismeretlen magister, akitől egy Rationes dictandi c. mű maradt ránk, amelyet Rockinger még Albericus Cassinensis művének tart. Ez első itáliai mesternek a művei nyomán nagy lendületet vesz az *ars dictandi*-irodalom. Már Albericus Cassinensis művét, úgy látszik, erős kritikában részesítette két szerző: egy bizonyos Aginulf, és Albertus Samaritanus, akiknek művei nem maradtak ránk, csupán Hugo Bononiensis Albericust védő iratának egy utalásából[27] és az 1119—1124-ben Páviában működő Henricus Francigena »Summa dictandi quae dicitur

[25] Még ma is teljes mértékben fennállanak erre vonatkozólag Giry szavai (Manuel de diplomatique. Paris 1925. 489. l.): Il n'est pas encore possible, dans l'état actuel de nos connaissances, de dresser un catalogue chronologique de ces oeuvres, encore moins de les classer, et d'indiquer leur filiation. Il s'en faut de beaucoup, en effet, qu'elles soient toutes publiées ou même suffisamment étudiées, et l'on n'en a pas encore signalé tous les manuscrits dispersés dans les bibliothèques de l'Europe. — A fentebb felsorolt kiadások mellett még v.ö. *Ch. V. Langlois:* Formulaires de lettres du XIIe, du XIIIe et du XIVe siècle. (Notices et Extraits. Tom. 34. [1891] 1. kk. 1. és Tom. 34. 1895. II. 24. kk. 1. és 410 kk. l.) — Collectio monumentorum veterum et recentium ed. *S. Frid. Hahnius.* Brunsvigae 1724. 279. kk. 1. *Thomas de Capua* Ars dictaminis-e (XIII. század). — Jacques de Dinant Ars arengandi-ja kiadva *André Wilmart:* Analecta Reginensia (Studi e Testi 59), Città del Vaticano 1933. 120. kk. l.

[26] Ez áttekintésben Giryt (Manuel i. m. 489—911. l.) és Bresslaut (Handbuch d. Urkundenlehre i. m. II. 248—259 l.) követem.

[27] *Hugo Bononiensis:* Rationes dictandi prosaice (ed. Rockinger i. m. 53. l.) ... »Aginulfi vel Alberti Samaritani temeritatem et indisciplinate doctrine novitatem huic introductioni preponere vel parificare satagunt...

Aurea Gemma« című művéből; Henricus Francigena ugyanis Albertus Samaritanus művét használja forrásul.[28]

Viszont a XII. század első felében működik Bolognában Albericus Cassinensis tanítványa, Hugo Bononiensis, aki Rationes dictandi prosaice c. munkájában nagy elismeréssel szól Albericus művéről.[29]

Úgy látszik, Bologna továbbra is egyik fő tűzhelye marad az ars dictaminis-eknek, amelyek azáltal, hogy bevezetnek az oklevelek szerkezetének titkaiba, a Bolognában tanított jogi studiumok nélkülözhetetlen kiegészítőivé váltak. Itt működtek a XIII. század elején Buoncompagno[30] és a flórenci születésű Bene (Bonum) magister, aki 1218-ban ment Bolognába az ars dictandi tanítására s itt írta meg stílustanitó művét 1220—23 között *Candelabrum* címen.[31] Ugyancsak itt írta művét a század közepe táján Guido Faba mester is.[32]

A pápai kancelláriában sem hanyagolták el az írásművek szerkesztésének tudományát. Sőt, úgy látszik, a stílus megjavítására irányuló törekvések éppen innen indulnak ki a XI. század végén. L. Duchesne a prózaritmus keletkezéséről szóló művében[33] arról számol be a Liber Pontificalis egy szakasza alapján, hogy II. Urbán pápa magához hivatta Johannes Caetani montecassinói bencés szerzetest, aki később Gelasius néven pápa lett, hogy a pápai curia stílusát megjavítsa. Ennek a stílusreformnak az eredményeit a XII. század II. felében (1185—86) Albertus de Morra pápai notarius foglalta először írásba, aki később VIII. Gergely néven szintén pápa lett. A Forma dictandi c. művét Transamundus, ugyancsak pápai notarius, egészíti ki Dictamen c. értekezésében.[34] A XIII. században Thomas de Capua folytatja ezt a dictatori tevékenységet a pápai kancelláriában.[35]

A legrégibb francia Ars dictaminis Toursban keletkezett egy bizonyos Bernardustól, akit *Bernardus Silvestris*-sel azonosítanak

[28] Bresslau i. m. 251. 3. jegyzet. Henricus Francigena művére vonatkozólag v. ö. B. Stehle : Ueber ein Hildesheimer Formelbuch. Diss. Strassburg (Sigmaringen 1878).

[29] Rockinger i. m. 53. l. : Alberici monachi viri eloquentissimi librum...

[30] Műve kiadva : Rockinger i. m. 113. l.

[31] *Haurêau:* Notices et extraits. Tom. 34. (1892) 259 kk. l.

[32] Rockinger i. m. 185. l.

[33] *L. Duchesne:* Note sur l'origine du »cursus« ou rythme prosaïque. (Bibl. de l'Ecole des Chartes. Tom. L.) 1889. 161—63. l.

[34] Mindezekről v. ö. *Valois* : Études sur le rythme des bulles pontificales. (Biblioth. de l'Ecole des Chartes) Paris 1881. 172. l.

[35] Kiadva : Collectio monumentorum veterum et recentium ed. S. Frid. Hahnius. Brunsvigae. 1724. 279. l.

(†1156). E mű még kiadatlan, de Giry szerint a *próza és vers keveréke*,[36] amely minket főként Anonymus szempontjából érdekelne. Bernardus e *Summa dictaminis*-éből a XII.—XIII. században egy sereg kivonatot készítettek a tanítás céljára, amelyeket Summae Aurelianenses, vagy Turonenses címen emlegetnek, mivel az orléans-i és tours-i iskolákban használták őket. Annyi bizonyos, hogy a XII. század végén és a XIII. század elején működő neves francia stílustanító, Petrus Blesensis (Pierre de Blois) nagyon lekicsinylően szól a toursi magisterekről és Bernardus művéről is.[37] Petrus Blesensis művének újsága Bernardus és a tours-i magisterek Summa dictaminis-eivel szemben valószínűleg főként abban áll, hogy ő a pápai kancelláriában használatos ritmikus szabályokat is ismeri. Ez abban az időben (1185-ig) titoknak számított, mert Petrus is úgy nyilatkozik, hogy a pápai notariusok úgy titkolják ezt, »velut sanctuaria«. Egyébként azonban műve több helyen szószerint egyezik az ismeretlen bolognai mesternek *Rationes dictandi* c. művével, amelyet Rockinger még Albericus Cassinensis műveként adott ki.[38] Hogy ez valóban újság lehetett, mutatja az a körülmény is, hogy a XII. század végén keletkezett *Ars dictandi Aurelianensis*[39] még szintén nem ismeri az errevonatkozó szabályokat. A XIII. században azután a neves stílustanító mesterek egész sora működik. Mi megelégszünk itt a legnevesebbek: Pontius Provincialis[40] és az angol származású, de Franciaországban működő Johannes Anglicus[41] megemlítésével. Németországban szintén igen elszaporodott az ars dictaminis-ek száma a XIII. század folyamán. A legnevezetesebb német szerzők: Ludolf von Hildesheim[42] és Conrad von Mure.[43]

E művek általános jellemzése szükségképpen kisebb-nagyobb pontatlanságokhoz vezet annak ellenére, hogy a bennük előforduló egyes meghatározások korról-korra szinte változatlanul vándorolnak egyik ars dictaminis-ből a másikba. Az eltérések azonban inkább a

[36] Giry: i. m. 490. l.

[37] Petrus Blesensis művének címe: Libellus de arte dictandi. Csak részben kiadva Langlois-tól: Notices et Extraits. Tom. 34. 1895. P. II. 24. l. Az idevonatkozó rész: Turonenses etiam magistros dictandi scientiam in summulas redigentes nihil perfectum asserunt conscripsisse ... Magistri Bernardi et Turonensium sequaces necnon et Romane cancellarie notarios ad suas epulas invitamus.

[38] Rockinger i. m. 9. l.; a helyenkénti szövegegyezésekre Langlois is figyelmeztet, i. m. 25—26. l.

[39] Kiad. Rockinger i. m. 103. l.

[40] Kivonatosan kiadta *Thurot:* Notices et Extraits, Tom. XXII. P. II. 481. l.

[41] Rockinger i. m. 484. l.

[42] Rockinger i. m. 359. l. Summa dictaminum magistri Ludolfi.

[43] Rockinger i. m. 416. l. Summa de arte prosandi.

részletekben nyilvánulnak meg, viszont az írásmű szerkesztésére vonatkozó *általános elvek* az első ars dictaminisek kissé ingadozó gyakorlata után megszilárdulnak s jóformán változatlanul lelhetők fel a stílustanító művekben egészen a középkor végéig.

A dictamen általános meghatározása után mindjárt a levél (epistola) szerkezeti részeit sorolják fel. Ezek a salutatio, captatio benevolentiae, narratio, petitio, conclusio.[44] Látnivaló, és erre több stílustanító mű kifejezetten utal is, hogy mindezek a szerkezeti részek nemcsak az epistola, hanem általában minden elbeszélő jellegű mű alkotórészei. E szerkezeti részeket azután részletesen boncolgatják a stílustanító mesterek, mindenütt példákat is hozva a tárgyalt részek megvilágítására. A legrészletesebb tárgyalásban a salutatio és a captatio benevolentiae részesül, amelyek a levél és különösen az oklevél legfontosabb formai részei. Gyakran ténylegesen kiadott császári, pápai és egyéb eredetű oklevelekből álló mintagyűjtemény is csatlakozik e művekhez példatárként, de a magánlevelek szerkesztésére is bőségesen nyujtanak mintákat. Igen gyakran egyes grammatikai kérdések megvilágítása és az írásjelek használatára vonatkozó utasítások kapcsán a szorosabb értelemben vett stíluskérdésre, pl. a szórendi szabályokra is kiterjednek. A trópusok és schemák tárgyalása elől azonban rendszerint kitérnek, utalva a retorikára, ahol ezek részletesebb tárgyalásban részesülnek. Mindamellett pl. Albericus a »verba schematica, id est figurativa et ornata« alkalmazására is elég részletesen kitér.[45]

[44] Pl. a Rockinger által Albericus Cassinensisnek tulajdonított Rationes dictandi-ban (id. kiad. 10. l.): De partibus epistole. Cuius videlicet quinque sunt partes: salutatio, benivolentie captatio, narratio, petitio, atque conclusio. Ugyanez a felosztás található Hildesheimi Ludolfnál is stb.

[45] Rockinger i. m. 32. l.

RÍMES PRÓZA

Az írásművek szerkesztésének ezen általános elveinél közelebbről érdekelnek bennünket azok a tanítások, amelyeket a *próza stílusára* vonatkozólag adnak az ars dictaminis-ek.

A prózai stílus tekintetében úgy látszik, az elmélet messze elmaradt a gyakorlat mögött. Amíg ugyanis a X. század közepétől kezdve a középkori latin próza *egyik* legjellegzetesebb formája, a rímes próza, erőteljes fejlődésnek indul és a levelekben, legendákban, sőt oklevelekben és teológiai művekben szinte általánossá és kizárólagossá válik a XI. század folyamán,[1] addig az elméleti művekben csak a XII. század elején találkozunk olyan megállapításokkal, amelyek egyrészt a rímes próza technikájával, másrészt a különböző prózai stílusfajták lehetőségével foglalkoznak. Az első mű, amely a különböző prózai stílusok között különbséget tud tenni, egy, a XII. század elején működő névtelen *Rationes dictandi* című műve. Ez a prózai műfajoknak kétféle stílusát ismeri: egy *természetes*, díszítés nélküli prózai stílust, és egy mű-próza stílust, amely a szavak művészi elhelyezése (appositio) folytán jön létre. Érdemes a középkor — e szempontból első — elméletírójának errevonatkozó megállapításait idézni: [2]

Hoc utique dictamen vel *recta et simplici constructione*, vel per appositionem formare studeamus. Tunc inquam recta et simplici, cum minus peritis sive ydiôtis sermo dictantis porrigitur, ut si dicam ex industria: *O Karissime et fidelis, ego bene credo esse cognitum tibi, quod magnam fiduciam habeo in te de omnibus meis negotiis.*

Per appositionem vero perfectioribus aliquid significamus. Et est appositio apposita dictionum ordinatio a constructionis serie remota. Quam utique sonoram et distinctam, id est quasi currentem fieri oportet.

Eszerint az egyszerű és tanulatlan emberekhez *egyenesen és egyszerűen*, minden mesterkedés és művészi fogás nélkül kell beszélni, a tanultabbakat (perfectioribus) azonban ez nem elégíti ki. Ezek

[1] *K. Polheim*: Die lateinische Reimprosa. Berlin. 1925. 363 l.
[2] Rockinger i. m. 10. l.

számára fontos a szavak művészi elhelyezése, amely a természetes nyelvtani sorrendtől különbözik, jóhangzású (sonoram), választékos (distinctam) és gördülékeny (quasi currentem).

Bár az anonym szerző itt nem mondja ki, hogy a »választékos« prózai stíluson a rímes prózát érti, mégis a »választékos« stílusra használt jelzői: *sonora, distincta, quasi currens*, félreérthetetlenül a rímes prózára utalnak. A rímes próza későbbi meghatározásainál ugyanezekkel a jelzőkkel találkozunk a dictatoroknál. Egyelőre azonban a XI.—XII. századi stílustanító mestereknél a prózai stílus tekintetében nagy a határozatlanság. Úgy látszik, a prózai stílusfajok között csak a *prózai műfajok* alapján tudnak különbséget tenni. Ugyanakkor azonban a gyakorlatban alkalmazott stílusforma a prózai műfajok között a dictatorok által megállapított különbséget is teljesen elmossa. A különböző prózai műfajoknak és az egyes stílusfajtáknak a pontos elhatárolását az antik műelmélet differenciálatlansága tette nehézzé és sok esetben önkényessé a középkori stílustanítók számára. Az antik műelmélet ugyanis a retorika fogalomkörébe utalta az összes prózai műfajokat, a szónoki beszédet, a történetírást és a fejtegető, értekező prózát egyaránt, mint amelyekre a retorika szabályai egyaránt vonatkoznak. Ilyen körülmények között a fejlődés bizonyos jelének kell tartanunk, ha a középkor stílustanító mesterei — eleintén bizonytalanul — a prózai műfajokkal kapcsolatban a próza stílusának különböző válfajait akarják érzékeltetni. Igen figyelemreméltó ebből a szempontból Hugo Bononiensis kísérlete, aki különbséget tesz az egyszerű próza és a prózai formában írt levél (epistola) műfaja között.[3] Ez az elhatárolás azonban még nála sem félreérthetetlenül a prózai stílusra vonatkozik, hanem a stílus mellett műfaji elhatárolást is jelent.

A XII. század végén Orléans-ban keletkezett Summa dictaminis Aurelianensisben a prózai stílusfajták és műfajok elkülönítése még furcsábban sikerült. Eszerint: Prosaici (dictaminis) vero plures sunt species: oracio, rethorica, epistola.[4] Hogy azonban e kezdetleges, inkább műfaji jellegű, semmint a mai értelemben vett prózai stílusfajok szempontjából történő felosztási kísérletek mégis az első tapogatódzások arra, hogy a latin prózai stílus különböző formái között különbséget tegyenek, arra világos bizonyíték egy XIII. századi névtelen Summa dictaminis-ében található felosztás, amely különbséget tesz egy, »dictamen Tullianum, Sallustianum,

[3] Rockinger i. m. 55. l. Est autem prosaica oratio a lege metri soluta... Quod partitione tali congrue dividimus, cum aliud *tantum prosam*, aliud *prosam et epistolam* dicimus. Tantum prosa, ut dictamen Sallustii et Ciceronis. Prosa et epistola ut Pauli et que mittuntur amicis vel quibuscunque mittamus...

[4] Rockinger i. m. 103. l.

Gregorianum et aliorum prosaice scribentium« között.[5] Első pillanatra ez az elhatárolás nem a különböző prózai stílusok elkülönítése, hanem műfaji jellegű elhatárolás, amelyben a dictamen Tullianum a cicerói szónoki beszédet, a Sallustianum pedig a történetírást képviseli. A Gregorianum azonban a XIII. században már félreérthetetlenül a pápai kancelláriában bevezetett fogalmazási eljárásra, a ritmikus prózára vonatkozik, amelynek szabályait először a XII. század végén működő Albertus de Morra, a későbbi VIII. Gergely pápa foglalta írásba. A dictamen Gregorianum tehát nem műfaj, hanem a prózai stílus egyik igen jellegzetes válfaja s így a szóbanforgó stílustanító mű »Tullianum« és »Sallustianum« megjelölése is különböző prózai stílusfajt jelöl, de a terminológia még a régi, bizonytalan.

A prózai stílus különböző válfajaira használatos terminológia egy ideig még a XIII. században is bizonytalan marad. Thomas de Capua »Dictator epistolarum« című műve, amelyet 1230 körül írt, a prózai stílust még Cassiodorus (leveleinek?) stílusával azonosítja, aki tudvalevően rímes-ritmikus prózában írt.[6]

A terminológia bizonytalansága a XIII. század második felében tűnik el végleg, abban az időben, amikor a régebbi, XI—XII. századi műpróza egyetlen és kizárólagos stílusfaja, a rímes próza mellett már elterjed a ritmikus próza. Az előbbi bizonytalanságnak nyoma sincs már Johannes Anglicus, angol származású, de Párizsban (1270 után) működő stílustanító híres Poetriájában. Ő már félreérthetetlenül négyfajta prózai *stílusról* beszél,[7] ezek a következők: *Stilus Gregorianus, stilus Tullianus, stilus Hillarianus és stilus Isidorianus.* Ezen stílusfajtákhoz ötödiknek említsük meg a Bene magister által részletesen tárgyalt *stilus Gallicust.* Ezzel teljes a középkorban használatos prózai stílusfajták sora.

Ez az öt stílusfajta végeredményben három alapformára vezethető vissza. A stilus Gregorianus, Gallicus és Hillarianus tulajdonképpen a ritmikus prózai stílus képviselői. Ezekről alább részletesen kell beszélnünk, mivel a ritmikus próza a középkori prózastílus történetének egyik legfontosabb fejezete.

A stilus Isidorianus a rímes prózával azonos. Mielőtt azonban e stílusfaj részletesebb ismertetésére rátérnénk, röviden a harmadikról, a stilus Tullianusról kell szólnunk.

[5] Kiad. *L. Delisle:* Notices et extraits... Tom. 36. Paris 1899. 171. kk. l.

[6] *Wilhelm Meyer:* Übungsbeispiele über die Satzschlüsse der lateinischen und griechischen rythmischen Prosa. Berlin. 1905. 9. l. — Thomas de Capua műve kiadva: *Hahnius:* Collectio monumentorum veterum et recentium ineditorum. Tom. I. Brunsvigae 1724. 280. l.

[7] Rockinger i. m. 501—502. l.

A stilus Tullianus nyilvánvalóan azonos azzal a prózai stílussal, amelyre már Hugo Bononiensis is mint dictamen Ciceronis-ra utal, anélkül azonban, hogy ennek jellegét részletesebben meghatározná. Johannes Anglicus alábbi meghatározása fellengző szavai ellenére is azt mutatja, milyen hiányos ismereteik voltak a középkori stílustanítóknak Cicero sokat dícsért és csodált prózai stílusáról. Johannes Anglicus így jellemzi e stílust :[8]

In stilo Tulliano non est observanda pedum cadentia, set dictionum et sententiarum coloratio. Quo stilo utuntur vates prosaice scribentes et magistri in scolasticis dictaminibus. Huiusmodi non est assignandum exemplum, quia quasi curreret in infinitum.

E meghatározásban a stilus Tullianust mindenekelőtt a stilus Gregorianustól különíti el az író. A stilus Gregorianusra jellemző ugyanis, hogy a mondatok végein bizonyos verslábaknak megfelelő szavak kerülnek egymás mellé, bizonyos hangsúlyozási szabályok figyelembevételével. A stilus Tullianus tehát nem ritmikus próza, hanem az ú. n. szó- és mondatalakzatokkal (schemata, colores rhetorici) díszített stílus. A cicerói stílusra tehát csupán e díszítő stilisztikai fogásokat tartotta jellemzőnek a középkor. Nyilván nem a legművészibb stílusfajnak tartották ezt, mivel a meghatározás szerint »vates prosaice scribentes« mellett az iskolamesterek éltek vele az iskola számára készített írásműveikben.

Sokkal részletesebben foglalkozik Johannes Anglicus az ú. n. stilus Isidorianussal :

In stilo ysidoriano, quo utitur Ysidorus in libro soliloquiorum, distinguuntur clausule similem habentes finem secundum leoninitatem vel consonantiam. Et videntur esse clausule pares in sillabis, quamquis non sint. Iste stilus valde motivus est ad pietatem et ad letitiam et ad inteligentiam.

A meghatározást egy hosszú példa követi tökéletes rímes prózában.

A stilus Isidorianus tehát a rímes próza. A sok dícsérő jelzőből, amellyel Johannes Anglicus ezt a stílusfajt szinte elhalmozza, látható, hogy a szerző ezt a stílust igen hatásosnak, művészinek tartja. Valóban a rímes próza a X. század második felétől a XII. század végéig, a ritmikus próza megjelenéséig, a középkori műprózának úgyszólván kizárólagos megjelenési formája, egyes műfajokban azonban, különösen a legendairodalomban tovább él még a XIII—XIV. században is.[9]

[8] Rockinger i. m. 501. l.
[9] *Karl Polheim:* Die lateinische Reimprosa. Berlin. 1925. 363—64.

A stílusfajra a mondattagokat (kólon, clausula) záró rímeken kívül *(similem habentes finem secundum leoninitatem vel consonantiam)* nem kevésbbé jellemző az is, hogy az egyes mondattagok nagyjából azonos terjedelműek, úgyhogy első pillanatra azonos szótagszámúaknak látszanak.

Bár a rímes próza, mint említettük, a korai középkor uralkodó s csaknem kizárólagos stílusfaja, mégis az elméletíróknál aránylag későn jelennek meg a rávonatkozó meghatározások. Albericus Cassinensis a Rhetorici flores című munkájának bevezetését rímekkel gazdagon ékesített stílusban írta meg,[10] s ezért nem lehetetlen, hogy művének kiadatlan részében a rímes próza szabályairól is szól.

Félreérthetetlenül a rímes prózát tartja szemelőtt Hugó Bononiensis, amikor a mondatok művészi felépítéséről ír, ami nélkül nem lehet tökéletes az ékesszólás. A mondattagoknak (kólon) szerinte csaknem egyenlőeknek *(inter se fere compares)* kell lenniök, de ezen felül még bizonyos parallelisztikus felépítést *(subsequens precedenti non multum impar positio)* is kell mutatniuk.[11] Valóban Hugó Bononiensis itt a rímes prózának egyik legjellegzetesebb vonására hívja fel a figyelmet, t. i. a mondatparallelizmusra. Sehol oly nagy mértékben nem talál alkalmazást ez a kifejezésforma, mint éppen a rímes prózában. Sok esetben a parallel felépítésű mondattagok szükségképpen a rímes csengéshez vezetnek. Hugó Bononiensisnek a rímes prózára vonatkozó elvi kijelentését még nyomatékosabbá teszi az a körülmény, hogy művét túlnyomórészt parallel felépítésű és rímekben kicsengő mondatokban írta meg. A művéhez csatolt levélminták szintén túlnyomórészt rímes fogalmazásúak, ami további bizonyíték arra, hogy a rímes próza a XII. század uralkodó kifejezésformája.

A rímes próza nagyon el volt terjedve Franciaországban is a XI—XII. században,[12] a francia elméletírókat azonban igen hézagosan ismerjük a XIII. század előtti időkből. Marbodus rennes-i püspök (1035—1123) a *De ornamentis verborum* c. retorikai művében foglalkozik ugyan a *similiter cadens* és *similiter desinens* stilisztikai válfajokkal, amelyek a rímet eredményezik, felhozott példái azonban

[10] Rockinger i. m. 4—5. l.

[11] Rockinger: i. m. 58. l.: Sunt preter hoc duo necessaria id est coma et cola, sine quibus orator perfecta non utitur eloquentia. Est coma divisio, videlicet subsequens precedenti non multum impar positio, quando scilicet distinctiones videntur quasi currere, et sint inter se fere compares, verbi gratia: *vestre dilectionis et fraternitatis littere meas ad aures usque venere | quarum presentiam vellem si possem pre oculis semper habere |*

[12] K. Polheim: i. m. 415—420.

nem a prózára, hanem a rímes hexaméterre vonatkoznak.[13] A XII. század közepén Bernardus Silvestris írt egy Ars dictaminis-t, amely próza és vers keveréke,[14] a mű azonban még kiadatlan s így nem tudjuk megállapítani, vajjon foglalkozott-e a rímes próza szabályaival.

A német területen Onulf von Speyer (XI. sz. közepe) Colores rhetorici c. művében találkozunk először, ez időszakban, a *similiter cadens* és *similiter desinens* stilisztikai alakzatok tárgyalásával.[15] Példáit a próza területéről veszi, részint a bibliából, részint saját fogalmazásában s így elméletileg is alátámasztja azt a megfigyelést, hogy német területen a rímes próza nagy elterjedtségnek örvendett a X. század fordulójától egészen a XIII. századig.

A XIII. században a zürichi Konrad von Mure »Summa de arte prosandi« c. műve (1275) érdemel még említést a rímes próza szempontjából, mivel ez a rímek elhelyezésére ad utasításokat. A páros rímek mellett javasolja a keresztrímet is, továbbá azt a tanácsot adja, hogy jobb, ha az első kólon rímtelen marad. Jellemző azonban, és a rímes próza alkonyára mutat az a megjegyzése, hogy a »modern prózaírók nem sokat törődnek az ilyenféle összhangzással és rímeléssel, és nem is törekszenek rá«.[16]

A rímes prózának, mint a próza művészi formájának az egyeduralmát a ritmikus próza, a stilus Romanus v. Gregorianus töri meg a XII. század végén, majd a XIII. század folyamán szinte teljesen kiszorítja az előbbit. A ritmikus próza felléptéig azonban az igényes próza műfaji különbség nélkül csak rímes formában jelenhetett meg. Olasz, német, francia és spanyol nyelvterületen levelekben, oklevelekben, legendákban, vitairatokban és értekezésekben egyaránt kimutatja e stílusforma uralmát Polheim részletekbe menő mintaszerű műve, az oklevelekre vonatkozólag meg Bresslau és Giry művei tájékoztatnak, úgyhogy a további részletezéstől eltekinthetünk e művekre való utalással.

[13] Műve kiadva: Patrologia latina. Tom. 171. col. 1687., idézi Polheim: i. m. 429. l.

[14] *Giry:* Manuel de diplomatique. Paris 1925. 490. l.

[15] Idézi Polheim i. m. 427—28.

[16] Kiad. Rockinger i. m. 436.: De finalitate clausularum seu distinctionum. In oratione prosaica si due sunt distinctiones, possunt esse in fine similes vel dissimiles. ... Si tres fuerint distinctiones, simili modo possunt in fine esse similes vel dissimiles. Set melius est, ut prima sit dissimilis, due sequentes sint similes. Si vero fuerint quatuor distinctiones, quasi fastidium esset, si omnes essent similes, quia ydemptitas est mater sacietatis. Unde quibusdam placet, ut due precedentes sint sibi similes, et similiter due sequentes. Aliis placet, ut prima cum tertia et secunda cum quarta conformentur et consimilentur. Et si ultra IIII fuerint distinctiones, prosator finalitates ordinet secundum quod sue placuerit rationi. Tamen *moderni prosatores huiusmodi concidentiam seu consonantiam non multum curant nec attendunt.*

RITMIKUS PRÓZA

A legrégibb ars dictandi, amely a ritmikus próza szabályait tárgyalja, Albertus de Morra-nak, aki később VIII. Gergely néven pápa lett, a »*Forma dictandi*, quam Rome notarios instituit magister Albertus qui et Gregorius VIII papa« című irata.[1] Albertus de Morra III. Alexander, III. Lucius és III. Urbán pápák alatt 1178—1187-ig volt pápai kancellár és úgy látszik, ő volt az első, aki a pápai levelek fogalmazásában *szigorúan* követett bizonyos ritmikus szabályokat és e szabályok elméletét is összefoglalta. Van ugyan tudomásunk arról, hogy a pápai udvarban már a XI. század végétől kezdve törekedtek a latin prózai stílus megjavítására és szabályozására,[2] mégis

[1] *Valois:* Études sur le rythme des bulles pontificales. (Bibliothèque de l'École des Chartes. Tom. XLII. 1881.) 172. l.; *E. Vacandard:* Le cursus: son origine, son histoire, son emploi dans la liturgie. Revue des quest. hist. N. S XXXIV. Paris 1905. 81 k. *H. Bresslau:* Handbuch d. Urkundenlehre f. Deutschland u. Italien. Leipzig. 1915.[2] II. 365. k.; *A. Giry:* Manuel de diplomatique. Paris 1925. 455 k. l. Az ars dictaminis-eknek a ritmusra vonatkozó szövegeit az alábbi kiadványokban találjuk: *L. Rockinger:* Briefsteller u. Formelbücher des eilften bis vierzehnten Jahrhunderts. (Quellen u. Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte. Bd. 9. Abt. 1.) München 1863. — *Valois:* De arte scribendi epistolas apud Gallicos medii avi scriptores rhetoresve. Parisiis 1880. — *Thurot:* Notices et extraits Tom. XXII. Pars 2. 480 k. *Ch. V. Langlois:* Formulaires de lettres du XIIe, du XIIIe et du XIVe siècle. (Notices et extraits, Tom. XXIV. 1891. P. I. és Tom. XXXIV. 1895. Pars II. 24 k.) — André *Wilmart:* Analecta Reginensia (Extraits des manuscrits latins de la reine Christine, conservés au Vatican. I— Studi e testi 59H), Città del Vaticano, 1933, 137 k. l.

[2] *L. Duchesne:* Note sur l'origine du »cursus« ou rythme prosaïque. Bibl. de l'Ecole des Chartes, Tom. L. 1889. 161. l. hivatkozik a *Liber pontificalis* egy szakaszára, ahol Pandolphus II. Gelasius pápa elődeiről, ezek között II. Urbánról számol be. [Pandolphus II. Gelasius pápa (1118—1119) kortársa]: Tunc papa (II. Urbanus) litteratissimus et facundus fratrem Iohannem virum utique sapientem ac providum sentiens, ordinavit, admovit suumque cancellarium ex intima deliberatione constituit, ut per eloquentiam sibi a domino traditam *antiqui leporis atque elegantiae stilum in sede apostolica iam pene omnem deperditam ... Iohannes Dei gratia reformaret ac Leoninum cursum lucida velocitate reduceret.* Ez a Iohannes, akit II. Urbán pápa (1088—1099) Rómába hívott és a Curia stílusának megreformálásával megbízott, azonos *Iohannes Caetani* montecassinói bencéssel, aki II. Gelasius néven maga is pápa lett. (V. ö. *L. Traube:* Vorlesungen u. Abhandlungen, München 1911. II. 118. l.). Duchesne felteszi, hogy *Leoninus cursus* alatt általában a ritmikus prózát kell érteni. V. ö. még: *M. G. Nicolau:* L'origine du »cursus« rythmique et les débuts de l'accent d'intensité en latin. Paris 1930. 4—5. l.

a ritmikus prózának *következetes és kivételnélküli* alkalmazására a pápai udvarban is csak 1198-tól került sor.[3]

A középkori prózaritmus, a cursus, a hangsúlyon alapul.[4] Annál különösebb, hogy a stílustanító dictatorok csaknem kivétel nélkül az antik metrikából ismeretes terminusokat használják a ritmikus klauzulákban helyet foglaló szavak jellemzésére. Mivel azonban akkor, amikor spondaeusokról és daktylusokról beszélnek, mindig *egy* egységes szót értenek és nem külön szótagokból alkalmilag előálló spondaeusokra és daktylusokra gondolnak, a ritmus hangsúlyos jellege kétségbe nem vonható.[5]

Ennek értelmében *spondaeusoknak* neveznek minden kétszótagú szót, tekintet nélkül a szótagok hosszúságára, ill. rövidségére, mivel ezeknél a hangsúly mindig az első szótagra esik. Minden háromszótagú szó, amelynek utolsóelőtti szótagja rövid, szerintük daktylus, akár hosszú, akár rövid a szó első, ill. utolsó szótagja. Az ilyen szavakban ugyanis a hangsúly az antepaenultimán van. Továbbá: minden egyszótagú szó egy fél spondaeus; minden háromszótagú szó, amelynek utolsóelőtti szótagja hosszú, tehát hangsúlyos, másfél spondaeusnak tekintendő. A többszótagú szavak, aszerint, hogy utolsóelőtti szótagjuk hosszú: spondaeusoknak, ill. ha utolsóelőtti szótagjuk rövid, daktylusoknak tekintendők. Pl. dominationem = = 3 spondaeus, *domi-nati-ónem*: misericordia = másfél spondaeus + 1 daktylus, *mi-seri-córdia*.[6]

Albertus de Morra a Forma dictandi-ban szabályokat ad 1. a mondatkezdő ritmusalkotásra, 2. a mondatbelseji és 3. a mondatvégi ritmusalkotásra.

Mivel a mondatkezdő és mondatbelseji ritmust a gyakorlatban szórványosan, vagy egyáltalán nem alkalmazták, ezeknek tárgyalásától itt eltekinthetünk. Annál nagyobb figyelmet érdemelnek azonban azok a szabályok, amelyek a *mondatvégi* ill. kólonvégi ritmusalkotás szabályait tanítják. Leghelyesebb, ha itt Albertus de Morra szövegét szólaltatjuk meg (Valois: Études etc. 188—89 l.): »Hoc preterea notandum est, quod finales dictiones semper debet quasi pes dactilus antecurrere. Ipsa autem terminalis dictio totius versus (itt = mondat) debet esse tetrasillaba, cuius penultima sillaba producatur, ut hic: ... ad *eterna mereamur gaúdia pervenire*. Vel possunt esse in fine ipsius clausule due dissilabe dictiones, qualiaquumque sint eorum tempora, ut: ... *inhumanitatis est nimię, in hominem ágere nimis dúre*. Quandoque etiam monosillaba et trisillaba dictio, dactilo

[3] *Valois:* Études etc. 261. *E. Vacandard:* Le cursus etc. 85. l.
[4] *Valois:* Études etc. 173.
[5] *Valois:* Études etc. 173.
[6] *Valois:* Études etc. 176.

precedente, finiunt versum, ita tamen quod media trisillabę sit producta, verbi gratia : *Pullos fovet et pascit volucris, dum implumes videtque teneros, nec a nido permittit egredi, donec per se suffíciant ad volátum.*

Quandoque etiam due trisillabę terminant versum, ut : ... *peticiones hónestas jus et ratio audíri compéllunt.* Aliquando tetrasillaba cum trisillaba terminat versum, ut : *Quicquid adversus eum proposui astruere confidénter audébo.*

Ezek szerint Albertus de Morra csak *két* mondatzáró ritmikus formációt ismer :

1. 1 daktylus + 2 spondaeus :

gaúdia pervenire
ágere nimis dúre
suffíciant ad volátum

A későbbi, XIII. századi dictatorok a fenti formulának még egy variációját ismerik,[7] amely szerint a mondatzáró négyszótagos szó felbontható két egyszótagú és egy kétszótagú szóra. Tehát

dábitur et non ílli.[8]

Ezt a ritmikus formációt *cursus velox*-nak nevezik a dictatorok.[9]

2. A második alakzat, amelyet Albertus de Morra a mondatvégeken ajánl :

audíri compéllunt
confidénter audébo.

Ezt *cursus planus*nak nevezik. A későbbi dictatorok ezt a formát is szabadabban kezelték, amennyiben a mondatzáró háromszótagú

[7] *Valois :* Études etc. 189 l. 2. jegyzet. azt állítja, hogy Gregorius »feledékenységből« mellőzi ezt a formációt. A valóság azonban az, hogy ezt a felbontást csak a későbbi, XIII. sz-i dictatorok engedélyezik, de pl. *Petrus Blesensis* 1181—1185-ben írt *Libellus de arte dictandi* c. művében még nem tud róla. (V. ö. *Langlois :* Formulaires ... i. m. 26. l.). Pedig joggal feltehető róla, hogy mindent elkövetett a római kancelláriában használatos ritmikus formációk titkainak kifürkészésére. A pápai kancellária ugyanis arra törekedett, hogy az általa alkalmazott prózaritmusszabályok titokban maradjanak. Petrus Blesensis meg is jegyzi (i. h.) : Huiusmodi distinctionum fines vocant notarii Romane curie cadencias, *quas velut sanctuaria celantes nulli volunt penitus revelare : per illas etenim suas literas ab adulterinis discernunt.*

[8] Ezt a példát hozza fel a flórenci Buoncompagni, aki a XIII. sz. elején működött Bolognában. V. ö. *Valois:* Études... 191 ; *Rockinger:* Briefsteller etc. 117—120.

[9] V. ö. *Thurot:* Notices et extraits i. m. 482 l.

szót (daktylus) felbonthatónak tartották egy egyszótagú és egy kétszótagú szóra. Buoncompagno pl. a többi formáció mellett az alábbit is ajánlja : [10]

prudénter et cáute.
páce gaudémus.

Albertus de Morra csak a fentebbi két ritmikus formációt ismeri el szabályosnak és a XII. század végén a francia Petrus Blesensis sem ismer többet.[11]

E ritmikus formációk számát *Transmundus*, VIII. Gergely tanítványa és a pápai kancellária notariusa[12] egy harmadikkal gyarapítja, amelyet *cursus tardus* v. *ecclesiasticus* v. *durus*-nak neveznek. Transmundus a következő példákat hozza erre :

operári iustítiam
dirigéntur in éxitus.

Lényegében tehát ez a ritmikus formáció egy az antepaenultimán hangsúlyozott négyszótagú szóból (ez fel is bontható 1 + 3 szótagú szóra) áll, amelyet egy a paenultimán hangsúlyozott szó előz meg.

A fentebbi példákból és szabályokból — a részletekben kisebb eltérésekkel — egyöntetűen adódik az a szabály, amelynek megfogalmazásával csak a *Candelabrum*-ban, egy XIII. századi florenci születésű, Bolognában működő dictator[13] ars dictaminis-ében találkozunk. Eszerint : »Monosillabe dictiones et que numerum quatuor sillabarum excedunt, nunquam in fine locum audeant possidere.[14]

A szabály első része, amely nem tűri meg a mondatvégeken az egyszótagú szót, csakugyan általános érvényű. A második kikötéshez azonban nem minden stílustanító tartja magát. A kérdést bonyolulttá teszi az a körülmény, hogy amikor a *Candelabrum* tudós szerzője a fenti szabályt megadja, ezt *secundum auctoritatem romane curie*[15] teszi, azaz a pápai kancelláriai gyakorlatra hivatkozva.

[10] *Valois:* Études etc. i. m. 191.
[11] V. ö. a Budapesti Egyetemi Könyvtárban Petrus Blesensis *Ars dictandi*-jának fotokópiáját a Cambridge, University Library Od. IX. 38. jelzésű kéziratról : fol. 115. col. 2. és *Langlois:* Formulaires i. m. 26. l.
[12] *Valois:* Études i. m. 168. k. és 193.
[13] V. ö. *Thurot:* Notices et extraits, Tom. XXII. P. 2. 414 l.
[14] *Thurot:* Notices et extraits, Tom. XXII. P. 2. 483. l.
[15] *Thurot:* Notices etc. i. m. 483.

Viszont Buoncompagno, aki a XIII. század elején ugyancsak Bolognában működik,[16] csak annyit mond, hogy »ötszótagú vagy hasonló szóval a clausulák ritkán, vagy soha nem végződnek.«[17] Ezzel szemben Petrus Blesensis kifejezetten a római curiára utalva azt állítja, hogy néha (quandoque) a curiában nyolcszótagú szóval végzik a mondatot és példának az *excommunicationis* szót hozza fel.[18] Ezt az ellentmondást Nicolau úgy próbálja kiküszöbölni, hogy ilyen hosszú szavak néha előfordultak a pápai kancelláriából származó iratokban és a stílustanítók ebből vonták le azt a következtetést, hogy itt egy ritmikus formációról van szó, holott ezt a pápai kancelláriában nem tekintették annak.[19]

A prózaritmusra vonatkozólag azonban a Candelabrum-ban még egyéb figyelemreméltó megállapításokat is találunk s éppen ezért ez a mű részletesebb vizsgálatot igényel.[20] A szerző a műprózában három stílust különböztet meg: orléans-it, ciceróit és a pápai curiában kialakított prózastílust. A cicerói stílusról megállapítja, hogy az a metrika törvényei szerint művészien elrendezett verslábakon alapul, az orléans-iak viszont »imaginarius« daktylusok és spondaeusok szerint rendezik el a mondatban a szavakat.[21] Láttuk azonban, hogy a római curia gyakorlatát szem előtt tartó dictatorok, sőt maga a rendszerező Albertus de Morra is ilyen »imaginarius« daktylusokkal és spondaeusokkal operál, amennyiben nincs tekintettel az egyes szavak quantitására, csak a hangsúlyozására. Ennyiben tehát a *Candelabrum* különbségtevése a pápai és orléans-i gyakorlat között merő fikció, amit Valois is kiemel.[22] Az igaz viszont, hogy a *Candelabrum* szerzője a római curia cursus szabályainak tárgyalásakor nem beszél daktylusokról és spondaeusokról, hanem mindig 1, 2, 3 és

[16] *Rockinger:* Briefsteller i. m. 119. l.

[17] *Valois:* Études etc. i. m. 191. l.: Et nota quod in epistolari stilo in pentasillaba et in consimili *raro* vel *nunquam* clausule finiuntur.

[18] *Langlois:* Formulaires i. m. 26. l.: Quandoque finiunt tamen per dictionem VIII sillabarum, ut *excommunicationis.*

[19] *M. G. Nicolau:* L'origine du »cursus« rythmique, Paris 1930. 147. l. 2. jegyz.

[20] Szövege kiadva: *Thurot:* Notices et extraits. Tom. XXII. P. 2. 482 k.

[21] *Thurot:* Notices et extraits i. m. 483.: Artificialis est illa compositio que lepidam orationem reddit, quia dictiones quadam equabili ordinatione concinnat. Sed hoc aliter ab Aurelianensibus, aliter a fonte latinitatis Tullio, aliter a Sede apostolica observatur. Aurelianenses enim ordinant dictiones per ymaginarios dactilos et spondeos. Tullius per singulorum pedum artificium tradit hanc doctrinam. Unde sine lege metrica stilum eius non potest aliquis observare. Nos vero secundum auctoritatem romane curie procedamus, quia stilus eius cunctis planior invenitur.

Buoncompagno szintén kárhoztatja az orleans-i gyakorlatot: ... viri scolastici, qui per falsam et superstitiosam Aurelianensium doctrinam, hactenus hac arte abutebantur. ... idézi Giry: Manuel p. 460 not. 7.

[22] *Valois:* Études etc. 173. l. 6. jegyz.

4 szótagú szavakról, amelyek megfelelő helyen hangsúllyal vannak ellátva. Ha az orléans-i gyakorlat és a pápai curia gyakorlata között a különbség csupán a használt terminológiában volna, akkor az egész fölött egy megjegyzéssel napirendre térhetnénk, mint Valois tette. Ha azonban a Candelabrum-nak Bolognában működő szerzője olyan tájékozottsággal számol be az orléans-i iskola cursus-gyakorlatáról, amilyen beavatottnak mutatkozik a pápai kancellária gyakorlatát illetően, akkor megérdemli a legszorosabb vizsgálatot is.

A pápai kancellária gyakorlatának ismertetését azzal a megjegyzéssel kezdi, hogy egyszótagú, valamint négynél többszótagú szavak nem szerepelhetnek a mondat utolsó szavaként. A mondatvégek ritmikus lejtésére vonatkozó előírásait mellőzve (csak 1, 2, 3 és 4 szótagú szavakról és ezek hangsúlyáról beszél), a felhozott példái azokkal a módosításokkal, amelyekről már fentebb beszámoltunk, teljesen egyeznek Albertus de Morra, ill. Transmundus példáival. Ő is három formációt ismer :

cursus planus :

retributiónem merétur
operántur in bónum

cursus ecclesiasticus :

felicitátis percípient
flagéllat et díligit
inchoáte princípio
commoditátis intúitu

cursus velox :

iudícium ultiónis
dábitur regnum Déi
petítio si est iústa
exítium sortiántur
amicítie dignitáte

Ezek a szabályok valóban egyeznek azokkal a tanításokkal, amelyeket a pápai kancellária gyakorlatát illetően más dictatoroknál is megtalálunk. A *Candelabrum* szerzője azonban ismerteti a ritmikus szabályokat »*secundum stilum Gallicum*« is.[23]

Észerint a műpróza ritmikus lejtését, cursusát a gallok *daktylusok* segítségével biztosítják. A daktylust viszont nem a szó-

[23] Thurot i. m. 484—485. l.

tagok rövidsége, ill. hosszúsága alapján ítélik meg, hanem a szótagok száma és a szavak alkata szerint.[24]

Láttuk fentebb, hogy a pápai kancellária dictatorai is a szótagok száma és a hangsúlyviszonyok szerint ítélik meg az egyes szavak ritmikai értékelését. Itt tehát az állítólagos gall és római gyakorlat között lényegében nincs különbség.

Az *abszolút mondatvégeken* a gall stílus csak azt a ritmikus formációt engedi meg, amelyet a többi dictator *cursus velox*-nak nevez, míg *a kólonoknak* szerinte daktylussal kell végződniök.[25] Míg azonban a periódust bezáró mondatvég velox-variációit bőven részletezi, a kólonvégi daktylus ritmusformájával külön nem foglalkozik. A mintául felhozott mondatból az derül ki, hogy a gall stílus a *kólonvégeken* kizárólag az ecclesiasticus formát alkalmazza. A példája :

eléctus canónice.

A legfeltűnőbb, hogy *a planus* formációit kólonvégen nem ismeri a gall stílus. Viszont annál több ritmikus formációt ajánl a levél végső mondatának lezárására. A levél utolsó mondatát a *Candelabrum* szerint lehet szintén 2 spondaeusszal zárni — amiből az ismeretes velox formációk adódnak —, de lehet zárni 3 spondaeusszal, vagy ½ + 3 spondaeusszal, vagy 4 spondaeusszal. Mindhárom esetre több lehetséges variációt hoz fel[26]:

[24] Thurot i. m. 484. l. Cursum vero compositionis docent Gallici observandum per dactilos. Nec secundum correptionem vel productionem considerant istos pedes, sed secundum numerum sillabarum et habitudinem dictionum.

[25] Thurot i. m. 484. l. : Singule distinctiones unius et eiusdem clausule sunt in dactilum terminande, preter illam que ambitum orationis finit, quia terminari debet in duos spondeos distinctio finitiva, hoc modo : *non est eléctus canónice*, qui mediante *pecunia episcopalem ápicem est adéptus.*

[26] *Thurot:* Notices et extraits i. m. 485. l. : De postrema clausula epistolam terminante secuntur idem Gallici, quod in duos spondeos, ut alie precedentes, optime terminantur. Potest tamen in tres spondeos vel in tres et dimidium, vel in quatuor terminari. Si ergo in tres spondeos desierit, illi possunt multimode variari : scilicet trisillaba trisillabam antecedat, semper dactilo preeunte hoc modo : *rogo te quatinus studére procúres ;* vel oportet quod omnes ad constitutionem unius veniant dictionis, hoc modo : *rogo te quod pristinam memineris admonitiónem :* vel due dictiones, una quarum sit monosillaba et altera bisillaba, trisillabam antecedant, hoc modo : *rogo te ut semper in melius de bóno concédas.* Si autem in tres spondeos et dimidium terminabitur, multiplex ibi variatio poterit inveniri : vel quod trisillaba quadrisillabam antecedat, ut : *sapientum studeas precepta imitári ;* vel quod dictio quadrisillaba duas preveniat dictiones, quarum prior sit monosillaba, reliqua constet sillabis ex duabus, hoc modo : *Ita vivas, quod gaudere cum ángelis mereáris in célis.* Si vero quatuor spondei postremam clausulam terminaverunt, oportet quod unam constituant dictionem, hoc modo : qui *ecclesiam presumit offendere, innodetur vinculo excommunicatiónis ;* vel quod dictio monosillaba septisillabam antecedat, hoc modo : qui contempnit *satisfacere, segregetur a communicatióne.*

a) 3 spondaeus esetében az egyik lehetőség, hogy 2 db. 3 szótagú szót (= nyilván ez itt a spondaeus) egy daktylus előz meg :

quátinus || studére procúres

(A két utolsó szót tekintve ez tulajdonképpen a *cursus planus*-nak felel meg!).

A második lehetőség az, hogy a három spondaeus egy szót alkot, míg előtte szintén egy daktylus áll :

memíneris || admo | niti | ónem vagy
mélius || in bóno concédas

(Ez utóbbi esetben a két utolsó szó szintén planusnak fogható fel.)

b) Ha a ritmikus végződés $\frac{1}{2} + 3$ spondaeusból áll, akkor a következő variációk lehetségesek :

stúdeas || p r e c é p t a | i m i t á r i
ángelis || mereáris | in célis

E csoportban a második példa szintén a *planus* formációval azonosítható, de az első példa olyan formációt ajánl, amely az összes eddig ismert középkori *ars dictaminis*-ekben egyedülálló, máshonnan nem ismeretes. Ezt a formációt a ritmuskutatás *dispondaicus* v. *trispondaicus* néven tartja számon, de a gyakorlatban is csak megtűrt, ritka formának tartja, amelynek nincs elméleti megalapozottsága a középkori stílustanítók műveiben.[27] Valóban a Candelabrum-on kívül nem találkozunk említésével, sőt Nicolau a kétségbevonhatatlan említés ellenére is azt állítja : »Il n'y a pas d'exemple de *cursus* dispondaïque dans le *Candelabrum*.«[28] Ez nyilván a tények tagadása, de mi sem foglalkoznánk annyit ezzel az alakzattal, ha a magyarországi latinság prózastílus-gyakorlatában nem játszana fontos szerepet. Erről azonban később fogunk bővebben beszámolni.

c) A Candelabrum harmadik formációja a levél utolsó mondatának ritmikus lezárására *lényegében* nem mond újat. Azonos Petrus Blesensis-nek azzal a tanításával, hogy a római curiában »néha« 8 szótagú szóval végzik a mondatot. A minta is azonos : *excommunicatiónis*, azzal a különbséggel, hogy a *Candelabrum* szerzője szerint ez négy spondaeusnak felel meg, amely esetleg 1 + 7 szótagos variációban is előfordul »apud Gallicos« : *a communicatione.*

[27] V. ö. *M. G. Nicolau:* L'origine du »cursus« etc. 2. l. és 146—47. l.
[28] i. m. 2. l. 1. jegyz.

Ez a dictatorok által *tanított* elmélet az ars dictaminis-ekben a próza ritmikus szabályait illetően. A neves német kutató, W. Meyer, azonban a középkori latin prózaritmus törvényeit nem az elméleti tanítások alapján, hanem a gyakorlatban tapasztalható jelenségek alapján kísérelte meg szabályokba foglalni. Bizánci és újgörög prózai szövegek vizsgálata alapján arra az eredményre jutott, hogy a IV—XVI. századi görög prózában a mondatvégeken a hangsúlyos szótagok között mindig párosszámú hangsúlytalan szótag foglal helyet.[29] Ezt a bizánci görög prózára vonatkozólag helyesnek bizonyuló feltevését a latin ritmikus prózára is kiterjesztette.[30] Ennek következtében olyan eredményekhez jutott, amelyek egyrészt nem egyeznek *egészen* a középkori dictatorok tanításaival, másrészt viszont éppen a gyakorlat — amelynek érdekében a sajátmaga által felállított »törvényeket« megszegi — is ellentmond elméletének. Igaz, hogy a cursus 1. *planus*, 2. *tardus* és 3. *velox* formációk esetében »törvénye« helyesnek bizonyul, amennyiben a

cursus planus-nál:

velocitáte | *redúxit* — ⏑ — | — ⏑ —
| *qui dúxit* | —, ⏑ —

a *cursus tardus*-nál:

velocitáte | *redúceret* — ⏑ — | — ⏑ — —
| *qui dúceret* | —, ⏑ — —

és a *cursus velox*-nál:

memóriae commendávit — ⏑ — — | — — ⏑ —

a két hangsúlyos szótag között párosszámú hangsúlytalan szótag áll, de már maga Meyer is szabálytalannak minősíti a cursus velox-nak a középkorban oly gyakran használt alábbi formáját:[31]

fructíferum vére pácis — ⏑ — — | ⏑ —, ⏑ —,

és egyáltalán nem fogadja el a dictatorok által tanított és a gyakorlatban is számtalanszor előforduló alábbi formációját a *cursus velox*-nak:

[29] *W. Meyer:* Der accentuirte Satzschluss in der griechischen Prosa vom IV. bis XVI. Jahrhundert. Göttingen 1891 (Gesammelte Abhandlungen II. Berlin. 1905. 202—235. l.)

[30] *W. Meyer:* Die rythmische lateinische Prosa. Göttinger Gelehrten Anzeig. 1893 (Ges. Abhandl. I. 236—286.)

[31] Ges. Abhandl. I. 267—68. l.

petítio | *si est iústa* —́ — — | —̀ ,—, —́ —

Másrészt viszont a gyakorlati vizsgálatok azt mutatják, hogy a ritmikus szövegekben is előfordulnak a dispondaicus ritmikus formációk, amelyekben a két hangsúlyos szótag között három, tehát páratlan számú szótag foglal helyet. Ezért W. Meyer a »szabadabb ritmus-formációk« közé felveszi a »törvénye« ellenére ezt az alakzatot is, holott ennél a két hangsúlyos szótag között 3 (tehát páratlan) hangsúlytalan szótag van :[32]

una vóce | *clamavérunt* —́ — | — — —́ —

Emellett W. Meyer még három »szabadabb« formációt vesz fel :

in *témpore* | *méssis* —́ — — | —́ —

továbbá :

ad núptias | *próperat* —́ — — | —́ — —,

és végül 5- és többszótagú szavakból álló mondatvégződéseket[33]. W. Meyer elmélete történetietlen és ezért a ritmuskutatásban alig alkalmazható eredménnyel. Helyesen figyelmeztet Nicolau arra, hogy a szabályosnak elismert ritmikus formációk számát ne nagyon szaporítsuk, mert akkor elmossuk a határt a ritmikus és nem ritmikus próza között.[34]

Ami a pápai kancellária gyakorlatát illeti, Valois vizsgálatai szerint a XI. sz. végéig : »rien de si rare qu'une épître, je ne dirai pas complètement, mais à peu près conforme aux règles de l'harmonie[35].

A XII. században azonban, II. Gelasiustól (1118—19) kezdve, egyre szabályosabbá válik a pápai iratok stílusa és a mondatvégek ritmikus lejtése. Valois azonban különbséget tesz az egyszerű bullák és a privilégiumok, vagyis nagy bullák között. Míg a cursus alkalmazás szempontjából az előbbiek ezidőben csaknem hibátlanok, addig a privilégiumok erősen kifogás alá esnek. Javulás áll be a század végén, amikor Albertus de Morra és Transmundus szerkesztik a pápai iratokat, de az ú. n. *litterae*-ben még mindig előfordulnak — ha nem is nagy számban — hibák.[36]

Ezzel szemben a 1198—1288 közötti időszak a cursus következetes alkalmazásának a fénykora. A privilégiumok mutatnak ugyan

[32] Ges. Abhandl. I. 268. l.
[33] Ges. Abhandl. I. 268. l.
[34] *M. G. Nicolau:* L'origine du »cursus« etc. 2. l. 2. jegyz.
[35] *Valois:* Études etc. i. m. 259. l.
[36] *Valois:* i. m. 260. l.

némi hanyagságot e szempontból, de a *litterae*-ben a mondatok *kivétel nélkül* cursus velox-szal, planus-szal v. tardus-szal végződnek. »A cette règle, je ne connais point d'exception« — mondja Valois.[37]

IV. Miklós pápasága alatt (1288—1292) a notáriusok ébersége csökken, a hibák megsokszorozódnak, szabálytalan mondatvégek egyre gyakrabban bukkannak elő (trispondaeusok is!). A XIV. sz. e szempontból a XII. sz. második feléhez hasonlítható.[38]

A XV. sz.-ban ez a folyamat erősödik és a XVI. sz. a teljes felbomlás képét mutatja. Mindezekből önként adódik, hogy nem lehet a középkori ritmikus prózáról *általánosságban* beszélni, mivel részint az egyes ritmikus formációk, másrészt ezek alkalmazásának gyakorisága a változó idővel együtt változik, tökéletesedik, majd visszaesik és felbomlik. Ha viszont az egyes korok ritmikus próza-elméletét és gyakorlatát ismerjük, akkor mind a szövegkritika, mind a hitelesség és kronológia szempontjából megbízható módszer birtokába juthatunk. Hogy mily nagy jelentőséget tulajdonítottak éppen a hitelesség megállapítása szempontjából a ritmikus klauzulák-nak, arra élesen rávilágít *Petrus Blesensis* nyilatkozata. Azt mondja u. i. a *Libellus de arte dictandi* c. művében, hogy »a római kuria notáriusai a ritmikus mondatvégek titkát úgy őrzik, mint valami szentséget és senkinek nem akarják felfedni, mert ennek révén különböztetik meg a saját (ok-)leveleiket a hamisaktól.«[39]

A kancelláriák valóban gyakoroltak stíluskritikát az oklevelek hitelességének megállapítására. Igen jellemző esetet említ erre Bresslau. IV. Károly 1375-ben egy általa 1362-ben kiállított oklevelet hamisnak nyilvánít, mert ez a »*stilus cancellariae nec in regula dictaminis neque modo loquendi*-nek« nem felel meg. Olyan oklevélről van tehát szó, amelyet nem a kancelláriában, illetve annak szokásos stílusában állítottak ki.[40]

A magyar kancellária is alkalmazta a stíluskritikát az oklevelek valódiságának elbírálásakor. IV. László egy 1275-ben kiállított oklevelében (Kiad. Wenzel: AUO. XII. 134.) megerősíti V. István király ítéletlevelét a Zách nemzetségbeliekre s Kopasz Dénes és társaira vonatkozólag több Gömör-megyei birtok tárgyában. Ebben a következő kritikai megjegyzést találjuk:

...examussum (!) studuimus ipsum privilegium *examinare, tam in carta, stilo, littera* et modo, quam in sigillo, filo, annotatione Dominice Incarnationis simulque regnantis anni et mense, equitatis gratia suadente; invenimus quoque ipsum privilegium non deletum,

[37] I. m. 26. l.
[38] I. m. 267. l.
[39] V. ö. 7. jegyz.
[40] *Bresslau:* Handbuch d. Urkundenlehre, Leipzig, 1915[2] II. 323. jegyz. 2.

non abrasum, non cancellatum, non falsatum, non violatum, nec in sui aliqua parte viciatum, nec alicuius redargucionis vicio subiectum.

A ritmikus próza gyakorlata tehát nem korlátozódik csupán a pápai kancelláriára és nem marad meg az egyes iskolák falai között. Rövid idő alatt elterjedt az egész Nyugaton.

Németországban a *Summa prosarum* dictaminis[41] figyelmeztet először a XIII. sz. első felében a stilus Romanus-ra, majd röviddel utána *Magister Ludolf von Hildesheim*, aki minden írásműtől megköveteli a cursus alkalmazását.[42]

Franciaországban a már többször idézett *Petrus Blesensis* nyitja meg a ritmikus szabályokat tanító dictatorok sorát a XII. sz. végén.[43] Ő nemcsak tanítja, de alkalmazza is a cursus-szabályokat a *Libellus de arte dictandi* c. művében. Viszont a Rockinger által egy XIII. sz-i kéziratból kiadott, de a XII. sz. végén Orléans-ban keltezett *Ars dictandi Aurelianensis*[44] sem a cursus elméletről nem tud, sem a mű stílusa nem árulja el a cursus szabályainak ismeretét. A XIII. században azonban a francia dictatorok egész sora részletesen tanítja a ritmikus próza szabályait.[45]

A német császári kancelláriában már a XII. sz.-ban megtalálhatók a ritmikus próza nyomai, de ebben az időben Bresslau szerint még nem lehet szó a következetes alkalmazásáról.[46] Néhány cursus velox előfordulása semmit sem bizonyít, ha ezek mellett hibás végződések is előfordulnak. VI. Henrik idejében viszont már elég gyakori a ritmikus mondatvégek előfordulása az oklevelekben, míg II. Frigyes uralkodásának későbbi éveiben már uralkodóvá válik a ritmikus próza gyakorlata a császári kancelláriában.[47]

[41] *Rockinger:* : Briefsteller i. m. 213.
[42] Rockinger : i. m. 370. l.
[43] *Longlois:* Formulaires i. m. 23. l.
[44] *Rockinger:* Briefsteller i. m. 103 k.
[45] Felsorolja őket : *Valois:* Études etc. i. m. 192. l. és *Giry:* Manuel etc. 459—60 ; továbbá *Delisle:* Les écoles d'Orléans (Annuaire bulletin de la Soc. de l'Hist. de France, Tom. VII. 1869) p. 139—154. l.
[46] Bresslau : i. m. II. 269.
[47] Bresslau : i. m. II. 370.

STILUS HILARIANUS

A ritmikus próza egyik egészen speciális formája az a stílusfaj, amelyet Johannes Anglicus Poetriájában stilus Hilarianusnak nevez.[1] Ezt a stílusfajt a tökéletesen megvalósított ritmus miatt már alig lehet prózának nevezni: ez már tiszta vers, ha tökéletesen megvalósítják azokat a szabályokat, amelyeket Johannes Anglicus ad.

A stilus Hilarianus két és fél spondaeus és egy dactylus szabályos egymásutánjából áll.[2] E lábakat úgy kell érteni, ahogy fentebb kifejtettük. Eszerint tehát a stilus Hilarianus képlete a következő:

—, —́ —, —́ —, —́ ᴗ —

A legkülönösebb, hogy az a példa, amire Johannes Anglicus hivatkozik, egy Hilarianusnak, vagy I. Gergelynek tulajdonított himnusz, tehát vers:

Primo dierum omnium
quo mundus extat conditus...

Johannes Anglicus saját példájának, amely folyamatos prózában van írva, Valois a következő ritmikus értelmezését adja:[3]

Sépĕ fŭrtívĭs | g r é s s ĭ b ŭ s
sŭbrépĭt infor- | t ú n ĭ ŭ m
quŏd ád fĕlícĕm | é x ĭ t ŭ m
ópŭs hŭmánŭm | í n v ĭ d ĕ t
pĕrvĕníre.
Cŭm éssĕm ín ĭ t í n ĕ r ĕ
ténděns ăd | s í n ŏ d ŭ m
capŭt méŭm ĭn- | f í r m ĭ t ă s

[1] Kiad. Rockinger i. m. 501. l.

[2] Rockinger i. m. 501. l.: In stilo hillariano ponuntur duo spondei et dimidius spondeus, id est una sillaba et dactilus. Cuius dictamen est hic: primo dierum omnium *quo mundus extat conditus*. Et nota quod hic intelliguntur pedes ut ante.

[3] *Valois:* Études sur le rythme des bulles pontif. i. m. 186—187. l.

ŏppréssĭt ĭtă | s u b ĭ t ŏ
quod déspĕrŏ rĕ- | s ú r g ĕ r ĕ
pŏrtúmquĕ vítĕ | t á n g ĕ r ĕ
nísĭ Dĕi clĕ- | m é n t ĭ ă
me visitare | m á r c ĭ d ŭ m
condĭgnétŭr.
Quare pater | m ĭ t í s s ĭ m ĕ
vestra dignetur | g r á t i ă
infírmo mihi | c ó m p ă t i
meque languentem | h á b ĕ ă t
ĕxcŭsátum.

Az abszolút mondatvégek itt is velox formációt adnak (invidet pervenire ; márcidum condignétur ; hábeat excusátum), s így aligha tévedünk abban, hogy ez a stílusfaj csak a cursus szabályainak elterjedése után jöhetett divatba, annál is inkább, mivel a lábak értelmezése is egyezik a cursus-gyakorlatban alkalmazott értelmezéssel.

Bár Johannes Anglicus azt mondja, hogy »ez a stílus, nemessége miatt sokaknál van alkalmazásban«,[4] ennek mégis az ellenkezője lehet igaz. A szakirodalom nem ismer erre példát a nyugati irodalomban és a magyarországi latin emlékekben szintén nem sikerült nyomára bukkannunk.

[4] Rockinger i. m. 501. l. : Quoniam vero iste stilus propter sui nobilitatem apud multos est in usu...

PROSIMETRUM

A középkori latinnyelvű próza-irodalomban a már ismertetett három stílusfajon kívül még egy negyedikről is megemlékezik egyikmásik stílustanító mester. Többen *dictamen mixtum*, vagy *genus mixtum*-nak nevezik ezt az előadási formát, a tudományos irodalom azonban *prosimetrum* néven tartja nyilván. Nem a különböző prózai stílusfajták vegyítését, keverését értik rajta, hanem a helyenként verses részletekkel, verses betétekkel tarkított prózát. E verses betétek azonban nem idézetképpen kerülnek a prózai szövegbe, hanem az előadás szerves részeként és minden tartalmi zökkenő nélkül.

Az első, aki elméletileg is foglalkozik a középkori stílustanítók közül ezzel a keverék-stílussal, Hugo Bononiensis. Szabatos meghatározása arra mutat, hogy a gyakorlatban már régen meglévő műformát határoz meg elméletileg :[1]

Prosimetrum possumus dicere, quando pars versifice, pars vero profertur prosaice.

Egyébként azonban, úgy látszik, a középkorban általában minden keverék-stílust prosimetrum-nak neveztek. Maga Hugo Bononiensis is használja ezt a műszót az olyan művek előadásformájának jelzésére is, amelyekben a metrikus és ritmikus-rímes versformák egymást váltogatják.[2] Ugyanígy értelmezi a *genus mixtumot* a XIII. században Konrad von Mure is :[3]

Omnis dictaminis seu locutionis apud nos tria sunt genera : prosaicum, rithmicum, metricum. Ex quibus tribus quandoque efficitur mixtum, quod habet fieri ex duobus vel trium commixtione.

A prosimetrum tehát elsősorban mégis csak a próza és vers keverékére használt stilisztikai műszó és a tudományos irodalomban is így honosodott meg. Természetesen a verses betétek éppen úgy lehetnek metrikus formájúak, mint rímes-ritmikusak, sőt az is előfordulhat, hogy egy mű túlnyomórészt verses formában van

[1] Rockinger i. m. 55. l.
[2] Rockinger i. m. 54. l.
[3] Rockinger i. m. 419. l.

megírva és a vers folyamát szakítja meg itt-ott egy-egy prózai részlet. Ez a helyzet például Viterbói Gottfried Pantheon-jában is.

Ami e stílusfaj eredetét illeti, igazat kell adnunk O. Immisch megállapításainak, melyek szerint a prosimetrum ősrégi népies előadási forma, amely éppúgy fellelhető az ókori latin irodalomban, mint a keleti arab-perzsa és zsidó irodalmakban.[4] A középkorban hatottak ugyan az antik minták (különösen Boethius De consolatione philosophiae, prosimetrumos formája), de a középkori írók valószínűleg önmaguk is újból felfedezhették e népies műformát az élőszóbeli »irodalomban«, s innen magyarázható nagy elterjedtsége is a legkülönbözőbb műfajokban: a levélirodalomban, legendákban és a történeti irodalomban. Benyomul már korán az oktató jellegű művekbe is: Bernardus Silvestris († 1156) pl. versekkel kevert prózában írja meg Ars dictaminis-ét.[5]

*

A fentiekben a középkori stilustanítók által ismert és jellemzett stilusfajokat ismertettük. Ezek után most térjünk vissza a magyarországi latin írásbeliség vizsgálatához s mindenekelőtt a latin írásbeliség tűzhelyéről, a királyi kancelláriából kikerült okleveleinket, továbbá a legkorábbi irodalmi jellegű emlékeinket vegyük vizsgálat alá abból a szempontból, milyen mértékben követik ezek stilus szempontjából a régebbi formulariumok és az ujabb ars dictandi-k tanításait.

[4] *O. Immisch:* Über eine volkstümlische Darstellungsform in der antiken Literatur. Neue Jahrbücher 1921. 419. l.

[5] Kiadatlan; v. ö. Giry: i. m. 490. l.

ÁRPÁD-KORI OKLEVELEINK STÍLUSA

(XI—XIII. század)

Az államalapítást követő első két században a magyarországi írásbeliségnek szinte kizárólagos tűzhelye a királyi kancellária. Éppen ezért a nyugati stílustörekvések nyomait is elsősorban a királyi kancelláriából kikerült iratokban, az oklevelekben nyomozhatjuk.

Középkori okleveleink alapos stíluskritikai vizsgálata tekintetében jelentős kezdeményezés volt Rácz Elemérnek 1927-ben megjelent »A ritmikus próza XII—XIII. századi okleveleinkben« c. értekezése. Mindenképen figyelemreméltó kezdeményezése azonban folytatás nélkül maradt. Vizsgálatai főként a XIII. századra vonatkozólag kívánnak kiegészítést, mivel — mint majd később látni fogjuk — a XIII. század második felében a cursus magyarországi alkalmazásában speciális vonások jelentkeznek, amelyekre Rácz nem volt tekintettel. Abból a történetietlen feltevésből indul ki ugyanis, hogy a cursus összes formációi *egyszerre* lépnek fel. A ritmikus próza kialakulásának fentebbi történeti vázlatából azonban láttuk, hogy az egyes ritmikus formációk jelentkezése különböző időkben történik. Különösen a trispondaicus formációval nem tud Rácz mit kezdeni: hol csak megtűrt formának tekinti, hol szabályosnak, s a XIII. sz.-ban, amikor a trispondaicus a magyarországi ritmikus prózában feltűnően gyakori, egyáltalában nem vesz róla tudomást. Így Rácz műve sok tekintetben kiegészítésre szorul az általa tárgyalt korszakra vonatkozólag is, arról nem is szólva, hogy a ritmikus próza divatja nem tűnik el okleveleinkben a XIII. századdal, hanem tovább folytatódik az Anjouk alatt is.

Az *oklevelek ritmikus prózájának* vizsgálatában tehát Rácz Elemér munkája fontos állomás, de ugyanakkor a kb. 1200-ig terjedő időszak okleveles gyakorlatának stílusára vonatkozólag semmi lényegest nem tud mondani, illetőleg elszórt megjegyzései egyenesen félrevezetőek. Amikor pl. I. László király okleveleivel kapcsolatban azt mondja (az 5. lapon): »A lehetőségig szárazak, ügyetlenek. A választékos stílusról, eredeti kifejezésekről, ügyes

szócsoportokról, szóval a numerozitás legelemibb feltételeiről szó sem lehet« — úgy látszik, sejtelme sincs arról, hogy a középkori okleveles gyakorlat a ritmikus mondatvégek megjelenése előtt sem nélkülözte az »ékes stílus« díszítő elemeit. A bennük jelentkező rímes próza ugyanúgy a művészi stílusra való törekvés eredménye, mint a XIII. századtól kezdve a ritmikus mondatvégek alkalmazása.

Okleveleink diplomatikai szempontból való vizsgálata természetesen kívül esik vizsgálódásaink körén, de joggal hangsúlyozhatjuk, hogy a tisztán stíluskritikai szempontú kutatások eredményei a legtöbbször meglepően egyeznek az oklevelek tárgyi és diplomatikai szempontú vizsgálataiból nyert eredménnyel.

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy a XII. század utolsó éveiig, III. Béla Katapanus nevű kancellárjának működéséig tudatosan alkalmazott ritmikus prózával okleveleinkben nem találkozunk,[1] de a cursus alkalmazása még az általa kiállított oklevelekben sem egészen hibátlan. Katapán kancellár jelentős kezdeményező e tekintetben, de kezdeménye nem bizonyul állandó jellegűnek. Az utána következő kancelláriától kikerült oklevelek túlnyomó többsége (néhány kancellár kivételével, mint pl. Imre király alatt Péter, de csak működésének későbbi idejében,[2] II. András dux idejében Godefridus kancellár,[3] II. András idejében Ugrin és Cletus kancellár[4]) nem mutat tudatos cursus-alkalmazást, vagy egyenesen ritmustalan. A ritmikus próza gyakorlatának megszilárdulása a királyi kancelláriában nálunk a XIII. sz. negyedik évtizedének elejére esik.[5] Ez az eredmény azonban egyáltalán nem váratlan, mivel a cursus következetes alkalmazásának követelménye a pápai kancelláriában is csak a XII. sz. legvégétől, Albertus de Morra és Transmundus működésétől kezdve érvényesül, s következetes alkalmazásával a német császári kancelláriában is csak a XIII. sz.-ban találkozunk. Ebből következik, hogy *a magyar okleveles gyakorlat első két évszázadában minden olyan oklevél, amely többé-kevésbbé következetes ritmusalkotásával tűnik ki, eleve is hamisnak, későbbi koholmánynak minősítendő.* Ilyen mindenekelőtt I. István királyunknak Karácsonyi által még hitelesnek tartott ravennai oklevele,[6] amely csaknem hibátlan kólon- és mondatvégi cursus alkalmazásával a legnagyobb mértékben elüt I. István többi okleveleitől.

[1] *Rácz Elemér:* A ritmikus próza XII—XIII. századi okleveleinkben. Bp. 1927. 10. l.

[2] V. ö. Rácz E. i. m. 12—13. l.

[3] V. ö. Rácz E. i. m. 13. l.

[4] Rácz E. i. m. 14—15. l.

[5] Rácz E. i. m. 21. l.

[6] *Karácsonyi János:* Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Bp. 1891. 20. l.

Az oklevélkritika később nagy körülményességgel kimutatta, hogy az oklevél Béla ifjabb királynak egy 1233. évi oklevele alapján készült hamisítvány.[7] Ezt a stíluskritika első pillanatra meg tudja állapítani a korszerűtlen ritmikus mondatvégek alapján. Ugyanígy hamisnak bizonyul a zalavári apátság 1024. évi alapítólevele, amelynek keletkezési idejét Karácsonyi tárgyi és diplomatikai okokból a XIII. századba helyezi. A stíluskritika ugyanerre az eredményre jut, mivel az oklevél a ritmikus formák (nagyszámú trispondaicus!) alkalmazása miatt a XIII. századi magyarországi gyakorlat képét mutatja.

Nem utolsó sorban a korszerűtlen, ritmikus mondatvégek alapján bizonyul hamisítványnak korai keltezetű okleveleink egész sora, mint pl. I. László király 1082. évi veszprémi megerősítő oklevele,[8] Kálmán király 1101. évi zalavári privilégiuma,[9] amelyben a legtökéletesebb cursus velox-okat találjuk, továbbá a hahóti Szent Margit-egyház[10] oklevele. A legérdekesebb azonban ebből a szempontból a III. István egyházi konstitúciója néven emlegetett, 1169-ből, vagy 1171-ből származó, sokat vitatott irat,[11] amelynek értelmében a magyar király a magyar egyház felett gyakorolt bizonyos jogairól a pápa javára lemond. W. Holtzmann[12] az okirat egyik, a pápai bullákra jellemző formulája alapján a pápai legátus dictatumának nevezi ez okiratot, s utána Győry János is[13] a »pápai udvar hamisítványának« nyilvánítja. Az általuk felhozott diplomatikai érveknél sokkal döntőbben szól ez okirat hamisítvány-jellege mellett az, hogy nemcsak a mondatok végei, hanem az egyes kólonok is tökéletes ritmizálást mutatnak,[14] ami ebben az időben csak a pápai udvarban volt még gyakorlatban. Ott szerkesztették tehát és nem a magyar kancelláriában,[15] ahol ebben az időben még következetes cursus-alkalmazásról nem lehet beszélni.

A XI—XII. században tehát hiába keresünk a magyar kancellária okirataiban következetesen megvalósított ritmikus prózát. Ebből azonban még korántsem következik, hogy e kétszáz év alatt készült hiteles okleveleinkben nem találkozunk művészi prózával. Csupán

[7] *Söentpétery J.:* Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke Bp. 1925. 5. l.

[8] Hazai Okmánytár IV. 1.

[9] Pannonhalmi Rendtörténet VII. 501.

[10] *Szentpétery:* Az Árpád-házi kir. okl. krit. jegyz. I. 12. l. v. ö. mindezekre Rácz E. i. m. 5. l.

[11] *Fejér:* C. D. II. 180.

[12] Papst Alexander und Ungarn. Ungarische Jahrbücher 1926. 420. l.

[13] Gesta regum, gesta nobilium. Bp. 1948. 15. k.

[14] Egyetlen mondatvég kivételével, ami másolási hiba is lehet: *consilio non faciemus* helyett *non ... consilio faciemus* állhatott, ami tökéletes velox.

[15] V. ö. Rácz E. i. m. 8. l.

a művészi próza ismertetőjele és stíluseszközei mások, mint a ritmikus próza meghonosodása után. *A művészi prózát ebben az időben a rímes próza képviseli okleveleinkben.*

A rímes próza szintén tudatosságot és stilisztikai tanultságot tételez fel. Nyelvileg általában parallelisztikusan felépített mondatokhoz, a szórendben az egyes szavak kiszámított, gyakran mesterkélt elhelyezéséhez, s különböző hangzóssági elemek, szójátékok (leggyakrabban adnominatio, továbbá szóismétlés) és alliteratio kereséséhez vezet. Mindezek folytán a próza bizonyos költői, gyakran játékos színezetet nyer, nem nélkülöz bizonyos numerositast sem, (de azért nem lehet ritmikus prózának nevezni!) és néha versbe fut össze.

A rímes próza, mint stílusfaj nem olyan csalhatatlan eszköz az oklevelek és egyéb elbeszélő jellegű szövegek keletkezési idejének megállapítása szempontjából, mint a cursus. De az *egy* kancellártól származó oklevelek hitelességének megítélése szempontjából mégis hathatós segédeszköz. Ha *egy* kancellár kétségtelenül hitelesnek bizonyuló oklevelében a rímes próza tudatos alkalmazását tapasztaljuk, joggal kereshetjük ezt a stílust a többi, általa kiállított oklevélben is. A rímes próza hiánya legalább is gyanússá teheti a többi oklevelet. Emellett arra is tekintettel kell lennünk, hogy a rímes prózai fogalmazás keresése az oklevélnek nem minden részében egyformán jogosult. A birtokok, vagy méltóságok azonos grammatikai esetben történő felsorolása az azonos szóvégződések ellenére sem minősíthető a rímes próza tudatos alkalmazásának. A rímes prózát az oklevél arengájában, promulgatiojában, narratiojában és esetleg a corroboratiojában kereshetjük, de csak legritkábban a dispositioban. Leggyakoribb előfordulása mégis az arengában és a narratioban található.

Az elbeszélő művekben, különösen a hagiografikus irodalomban (legendák stb.) a rímes próza a XI—XII. században igen gyakori. Mindamellett önmagában a rímes próza alkalmazása vagy hiánya nem lehet a hitelesség kritériuma, mivel e műfajban a rímes próza gyakorlata egyes esetekben a XIII., sőt XIV. században is kétségtelen. De egy művön belül (pl. Legenda Sancti Gerhardi maior) a rímes próza meglétele vagy hiánya a hitelesség ismertető jele lehet különösen akkor, ha a tartalmi, tárgyi szempontból későbbi időkre mutató részletek *következetesen* nélkülözik a rímes próza stílusának jellegzetes vonásait, míg a tartalmilag korábbi állapotokat tükröző részletek csaknem szabályszerűen a rímes prózai gyakorlatot mutatják. Ennek megállapítása hozzásegít bennünket az egyes műveken belül a későbbi interpolációk megállapításához. Ezzel a kérdéssel elbeszélő szövegeinkkel kapcsolatban fogunk behatóbban foglalkozni. Most térjünk vissza okleveleinkhez.

Különösen tanulságos e szempontból az I. István király neve alatt ránk hagyományozott tíz oklevél vizsgálata stílus szempontjából.

Jelenlegi vizsgálódásaink alkalmával a tíz oklevél közül minden további nélkül ki kell rekesztenünk a hiteles oklevelek sorából a ravennai és a zalavári 1024. évi okleveleket, melyek a ritmikus klauzulák korszerűtlen alkalmazása miatt első pillanatra hamisaknak minősülnek (lásd fentebb!). A megmaradt nyolc oklevél közül a veszprémvölgyi apácák görögnyelvű adománylevele kiesik stílusvizsgálatunk sorából görögnyelvűsége miatt. Az ú. n. nyitrai adománylevél (állítólag 1006-ból) tárgyi szempontból otromba hamisítványnak bizonyul, amelynek hamisítási idejét is meg tudta Karácsonyi állapítani: 1644 után szerkesztették.[16] A stílusvizsgálat ezt az eredményt mindenképpen megerősíti, mivel a szóbanforgó oklevél fogalmazása sem a ritmikus próza, sem a rímes próza nyomait nem mutatja. A fennmaradó hat oklevél közül három szoros kapcsolatot mutat egymással. A pannonhalmi (1001—02), pécsváradi (1015) és zalavári apátság alapítólevele (1019) azonos szövegű, rímes megfogalmazású arengát mutat, amely azonosnak vehető a II. Henrik német császár kancelláriájából I. István udvarába került Heribert C.-től alkalmazott arengával.[17] Heribert C. már III. Ottó kancelláriájában is működött. Az alább idézett arengával először egy általa 999-ben fogalmazott oklevélben találkozunk:

Pannonhalmi (1001—2) Pécsváradi (1015) Zalavári (1019) oklevelek arengái[19]	Heribert C.[18] (Mon. Germ. Hist. Dipl. Ottonis III. Tom. II. 741. l.)
Credimus | et vere scimus, | si locis || divino cultui mancipatis || potestates atque honores adaugmentaverimus, | id non solum laude humana predicandum |||, verum divina mercede remunerandum |||.	*Credimus | et vere scimus | laude non solum humana predicandum || sed et mercede divina remunerandum ||, si predia dei sanctorumque suorum cultibus mancipata ||| imperiali auctoritate fuerint confirmata. |||*

[16] *Karácsonyi J.*: Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Bp. 1891. 106. l.

[17] Heribert C.-nek I. István kancelláriájában betöltött szerepéről l. *Szentpétery I.*: Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. Bp. 1918. 8—9. l. (Értekezések a Történeti Tudományok köréből, XXIV. köt. 10. sz.)

[18] Karácsonyi: i. m. 147 l.; 111. l., 79. l.

[19] Ez arenga provenienciáját illetőleg v. ö. Karácsonyi i. m. 174. l. és az ott közölt irodalmat.

A két arenga rokonsága félreismerhetetlen nemcsak az azonos kifejezések miatt, hanem — ami stílus szempontjából ebben a korban sokkal többet jelent, — a rímes megfogalmazása miatt is. P. Kehr, aki oklevéltani szempontból vette vizsgálat alá III. Ottó császár okleveleit, kiemeli, hogy Heribert C. különös vonzódást mutat a rímes próza iránt.[20] Szentpétery viszont helyesen állapította meg, hogy Heribert C. 1002. augusztusától I. István udvarában működött.[21] Mármost a három szóbanforgó oklevélre vonatkozólag kézenfekvő volna kijelenteni a bennük előforduló szószerint azonos arenga és promulgatio alapján, hogy mindhárom az I. István udvarába került Heribert C. fogalmazványa. Ennek azonban az oklevélkritika tárgyi és diplomatikai okokból ellene mond. Míg Karácsonyi hitelesnek gondolja a pécsváradi apátság alapítólevelét[22], a zalavári apátság alapító oklevelét azonban már ő is hamisnak tartja,[23] addig Szentpétery Imre ugyancsak tárgyi és diplomatikai érvekre hivatkozva arra az eredményre jut, hogy a pécsváradi apátság alapítólevele István király pannonhalmi és pécsi alapítólevelének felhasználásával készült hamisítvány,[24] továbbá a zalavári oklevél is hamis.[25]

Ez az eredmény első pillanatra a stíluskritika csődjét jelentené a diplomatikai és tárgyi szempontú oklevélvizsgálati módszerrel szemben. Azt mondottuk ugyanis, hogy e három oklevél nagy rokonságot mutat egymással. Ez a rokonság, sőt azonosság azonban csak az arengára és promulgatióra vonatkozik e három oklevélben. Ami az oklevelek egészének a stílusát illeti, éppen stíluskritikai szempontból élesen elkülönülnek egymástól az alábbi részletezés szerint.

1. A pannonhalmi, 1001—02-ben készült oklevélben, amelyet Heribert C. fogalmazványának kell tartanunk,[26] a rímes megfogalmazású arengán és promulgation kívül a narratio nagyrésze, sőt a dispositio első része is rímes fogalmazású. A dispositio második részére vonatkozólag azonban egyet kell értenünk H. Bresslau véleményével, aki szerint a pannonhalmi oklevél dispositiós része későbbi interpoláció eredménye.[27] Ez a megállapítás tökéletesen egyezik a stíluskritika eredményével is.

[20] *P. Kehr:* Die Urkunden Otto III. Innsbruck 1890. 166—167. l.

[21] *Szentpétery:* Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. Bp. 1918. 8—9. l.

[22] Karácsonyi J. i. m. 99. l.

[23] Karácsonyi J. i. m. 120. l.

[24] *Szentpétery:* Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele i. m. 11. l., U. ő.: Kritikai jegyz. I. 4. l.

[25] Krit. jegyz. 4. l.

[26] *Szentpétery:* Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele i. m. 10. l.

[27] *H. Bresslau:* Archiv f. Urkundenforschung 1916. 19. k.

2. A pécsváradi oklevéllel kapcsolatban mindenekelőtt rá kell mutatnunk további fejtegetéseink érdekében arra a körülményre, hogy ennek ma, kisebb eltérésektől eltekintve, két átírt változata ismeretes.[28] Az egyik a hosszabb változat, amelyet Fejér György I. Károly 1323-ban készült átirata után közöl.[29] Ezt az I. Károly idejében készült másolatot IX. Bonifác pápa 1403-ban átiratta s e pápai átírt szöveget közli Karácsonyi a Monumenta Vaticana kiadása után.[30] — A rövidebb változat I. Károly 1329-ben készült átirata alapján Zsigmond 1399. évi átiratában maradt ránk, amelyet Szentpétery fedezett fel és adott ki.[31] Míg a hosszabb változatok végső fokon egy II. Géza-kori (1158) átiratra vezethetők vissza, addig I. Károly 1329-i átirata és az ebből 1399-ben készült átirat Szentpétery szerint egyenesen István király eredeti oklevelére mehet vissza, hitelességét tárgyi szempontból mégis — joggal — kétségbevonja.[32]

Ezek után visszatérhetünk a két oklevélváltozat stíluskritikai vizsgálatára.

Amíg tehát a pannonhalmi oklevél túlnyomó részében a rímes prózát alkalmazza, és éppen e részekről állítható egyúttal, hogy ezek hitelesek, addig a pécsváradi (1015) oklevélben csak az arenga és a promulgatio (amely azonos mindkét változatban a pannonhalmival) rímes fogalmazású, a dispositio első része felsorolásból áll és sem rímesnek, sem ritmikusnak nem minősíthető. Viszont a dispositio második (nagyobb) része a rövidebb változatban a *Preterea* kifejezéstől egészen a *Signum domini Stephani incliti regis* kifejezésig feltűnő tökéletesen van ritmizálva, úgyhogy I. István király korából semmiképpen sem származhatik. Az oklevél vége *(Et ut ipsum monasterium-tól)* nem mutat kifejezettebb stíluskaraktert, de néhány nem nagyon sikerült rímes részlete alapján nem lehetetlen, hogy István király eredeti oklevelére, vagy az első átíró II. Géza korára megy vissza, mivel ez a rész a hosszabb változattal is szószerint egyezik.

A hosszabb változat *dispositiós* részének az a hosszú szakasza, amely nincs benne a rövid változatban, stílus szempontjából nem ítélhető meg, minthogy végig száraz felsorolás.

[28] Az oklevél leszármazási táblázatát szemléltetően ábrázolja Szentpétery : Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. i. m. 20. l. 2. jegyz. V. ö. még Karácsonyi : i. m. 78—79. l.

[29] *Fejér:* CD. VIII. 2. 336. l.

[30] Monumenta Vaticana I. s. IV. 572. — Karácsonyi i. m. 79—84 l.; Karácsonyi szövegét használtam.

[31] *Szentpétery:* Szt. István király pécsváradi és pécsi alapítólevele i. m. 22—24. l.

[32] Szentpétery : i. m. 20. l. és 26—27. l. Az oklevél hitelességének kérdéséhez v. ö. még : Pannonhalmi Rendtörténet VIII. 230. l.

3. A három együvé tartozó oklevél harmadik tagja a zalavári apátság alapítólevele (1019).[33] Az előbbi kettővel összeköti az a körülmény, hogy az arenga teljesen, a promulgatio meg a nevek kivételével azonos a pannonhalmi és pécsváradi oklevél arengájával és promulgatiójával. Ezek a részek természetesen rímes fogalmazásúak. Az ezután következő *dispositio*, amennyiben nem puszta birtok- és jövedelem-felsorolás, annyiban teljesen szabálytalan, sem rímes, sem ritmikus formációkat nem alkalmazó durva szerkesztmény. Ha ehhez hozzávesszük még, hogy az oklevélkritika súlyos tárgyi kifogásokat emel az oklevél eme részével szemben,[34] akkor a tárgyi kritika ismét igazolja, alátámasztja a stíluskritikai megfigyeléseket, amelyek szerint az oklevél eme részének megfogalmazása, stílusa nem I. István korára vall.

E három egymással összefüggő oklevél esetében tehát az oklevélkritika tárgyi és diplomatikai megállapításai és a stíluskritika eredményei teljesen fedik egymást.

I. István ránkmaradt oklevelei közül némileg különleges helyet foglal el nyelv és stílus szempontjából, de diplomatikai szempontból is a veszprémi püspökség 1002. évi alapító oklevele. Nyelvi szempontból a hibás grammatikai alakok ill. téves egyeztetések arra mutatnak, hogy ezt az oklevelet olyan valaki szerkesztette I. István udvarában, aki nem tudta magát függetleníteni az anyanyelv vulgarizmusaitól. Bresslau egész sereg példát sorakoztat fel annak igazolására, hogy a Karoling-renaissance tisztított latinsága a román anyanyelvű területeken sokkal lassabban hódított tért, mint a nem-román, germán anyanyelvű területeken.[35] Ez könnyen érthető is, mert a román anyanyelvűeket állandóan befolyásolta a latinnal rokon vulgáris nyelv, míg a germán anyanyelvűek ilyen hatásoknak sokkal kisebb mértékben voltak kitéve. Ezt a nyelvi különbséget a német és olasz anyanyelvű notáriusok között Bresslau még a német császári kancelláriában is fel tudja fedezni.[36]

Ilyen jelenséggel nálunk is számolni kell. Az olasz származású Gellért püspök ránkmaradt, vulgarizmusoktól erősen tarkított

[33] Karácsonyi szövegkiadását használom, i. m. 111—114. l.

[34] Karácsonyi: i. m. 111. l. XV. századi hamisítványnak gondolja, ami azonban nem tartható fenn. Az oklevél valószínűleg a pannonhalmi és pécsváradi oklevelek felhasználásával 1308—26 között készült hamisítvány. V. ö. Pannonhalmi Rendtört. VII. 505. l.

[35] *Bresslau:* Handbuch d. Urkundenlehre, II. 344—45.

[36] Bresslau i. m. II. 348.: So kann es denn nicht wundernehmen, dass auch die aus Italien stammenden Notare, die in der Kanzlei der deutschen Könige beschäftigt worden sind, bis in die Zeit Heinrichs II. und Konrads II. hinein, was die grammatische Korrektheit und die gewandte Beherrschung der Sprache angeht, weit hinter ihren deutschen Amtsgenossen zurückstehen.

műve elég bizonyság erre. Kétségtelenül ide kell sorolnunk az 1002. évi veszprémi püspökség alapítólevelét is, ha az oklevél nehézkes és nyelvileg hibás arengáját olvassuk :[37]

Si propter pietatis magnitudinem non solum dilectissimis verum etiam adeuntibus fidelibus digne postulata largimur, | precipue convenit ut animi culmen ad superna anhelantes devotiones (!) sanctarum ecclesiarum postulationibus acclinemur (!) | ipsasque prediis atque possessionibus sublimando procurare flagitemur. |

A nyelvi szempontból kétségtelenül és csaknem gyógyíthatatlanul hibás arengában mindenek ellenére félreismerhetetlen a mondattagok rímelésére való törekvés. A nyelvi hibáknak *egyik* forrása éppen ez. Mindamellett a rímelés szempontjából sem mondható valami sikerültnek ez a szakasz : az egyes kólonok túlságosan hosszúak és így a rímhatás csaknem elvész. Véletlennek mégsem minősíthetők e rímek, mivel a rímtelen *dispositiós* (felsorolást tartalmazó) rész után a *sanctio* sokkal sikerültebben mutatja be az oklevél írójának rímelési hajlamát.

. . . . . temptaverit
. . . . . conaverit
octo milia librarum auri cocti sciat se compositurum |
medietatem camere nostre |
et medietatem prelocute |
sancti Mychaelis Wesprimiensi ecclesie, |
necnon Stephano |
celebri episcopo |
suisque successoribus]
trecentorumque decem et octo patrum |
anathemate feriendum |
atque perpetuali supplicio tradendum |
iugiterque baratri pene perpetim fore concremandum |.

Mindezek alapján a veszprémi püspökség 1002-ből datált, de csak későbbi átiratokban ránkmaradt szövege stílus szempontjából jól beilleszthető I. István korába és a X—XI. század latin oklevelei sorába, ha szerkesztője nem is jeleskedik különösebb művészi stílus-készséggel. Ezt az eredményt az oklevél diplomatikai jellegű vizsgálata is mindenképpen alátámasztja.[38]

[37] Hazai Okmánytár VI. 1. l. v. ö. *Szentpétery:* Középkori oklevélszövegek. Bp. 1927. 40. l.

[38] *Szentpétery:* Krit. jegyz. i. m. 2. l., továbbá : *Szentpétery:* Szt. István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. i. m. 7. l. 3. jegyz.

A pécsi püspökség (1009) rövid alapítóleveléről stílus szempontjából nincs sok mondanivalónk. Bresslau és Szentpétery szerint ugyanazon Heribert C. fogalmazványa, akitől a pannonhalmi oklevél hiteles része is származik. Bár az ünnepélyas arenga hiányzik, a promulgatio a maga teljes egészében rímes fogalmazású, eléggé rövid, de kissé határozatlan kólonbeosztással, amint ez a pannonhalmi oklevélnél is tapasztalható.

Noverint omnes fideles nostri |
presentes scilicet et futuri |
qualiter nos cum consensu Sanctissimi Apostolici |
et in presentia eius nuncii |
Azonis episcopi |
et aliorum omnium nostrorum |
Episcoporum, Marchyonum, Comitum |
nec non minorum quoque personarum |
erectionem Episcopatus, ||
qui vocabitur Quinqueecclesiensis]
statuimus ||
in honore Dei |
et omnium Sanctorum,]
Boniperto ibi |
Episcopo facto,
privilegiis terminisque ordinavimus ||
et confirmamus. ||

Ezek a kólonok valóban Heribert C.-re mutathatnak.

István király eddig vizsgált okleveleiben a tárgyi és oklevéltani megállapítások minden esetben megegyeztek a stíluskritikai vizsgálat eredményeivel. A még hátralévő *bakonybéli* (1037) oklevél azonban úgy látszik, ellene mond ennek a megállapításnak. A tárgyi és diplomatikai kritika megállapította ugyanis,[39] hogy ez az oklevél a pannonhalmi alapítólevél felhasználásával, István király legendáinak, a Legenda Maior-nak és a Hartvik-féle legendának az ismeretében készült hamisítvány.[40] Ennek ellenére az oklevél *promulgatio*-ja és *narratio*-ja határozott rímelési szándékot mutat. Ez óvatosságra figyelmeztet ugyan bennünket a stíluskritika eredményeivel szemben, de semmiképpen nem jelenti azt, hogy kellő körültekintéssel végezvén a vizsgálatokat, a stíluskritika által nyujtott segítséget

[39] *Szentpétery:* Szt. István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. i. m. 39—41. l.

[40] V. ö. *Fejérpataky László:* A királyi kancellária az Árpádok korában. Bp. 1885. 16. l. - Karácsonyi J.: i. m. 134. l.

mellőzzük. Csak arra figyelmeztet, hogy önmagában egyetlen módszer sem csalhatatlan. De még ez oklevél esetében is mondhat valamit a stíluskritika : ha rímes prózai fogalmazása ellenére későbbi hamisítványnak bizonyul is, a hamisítvány a XIII. század elején túl nemigen keletkezhetett,[41] mert hazai oklevélgyakorlatunkban a rímes próza olyan mértékben szorul háttérbe, amilyen mértékben tért hódít a ritmikus próza : az utolsó oklevelek, amelyekben a rímelési szándék még felismerhető, II. András és IV. Béla uralkodási idejére esnek — amint azt alább látni fogjuk.

Összefoglalólag I. István okleveleinek stílusáról azt mondhatjuk, hogy a hitelesnek bizonyuló oklevelek fogalmazása gondos ; megfigyelhető bennük a hangzatos szép stílusnak, a rímes prózának a megvalósítására irányuló törekvés, amely sok esetben mondatparallelizmusra vezet. Azonban a rímes prózával, mint stílusfajjal később rendszerint együttjáró retorikai-stilisztikai fogásokkal (mint pl. alliteráció, adnominatio, művészien kiszámított szóelhelyezés, chiasmus stb.) itt még nem találkozunk, de tegyük mindjárt hozzá, hogy ezidőkben a császári és pápai kancelláriákban sem. A rímelhelyezés is egyszerű, amennyiben többnyire páros és aránylag ritka a 3—4 kólonra terjedő rím. Több rímes kólont néha egy-egy rímtelen szakít meg, ami szintén nem fejlett rímes prózagyakorlatra vall. Mindamellett ez a prózastílus a legnagyobb mértékben korszerű, ami önmagában véve is nagy szó, mivel ezek az oklevelek a magyarországi latinnyelvű irodalom legelső emlékei.

Az I. István halálát követő fél évszázadból mindössze egyetlen valódi oklevél maradt ránk, I. András 1055-i oklevele a tihanyi apátság részére és I. Géza nem egészen kifogástalan hitelességű, garamszentbenedeki apátság alapítólevele[42] 1075-ből. E feltűnően szegény oklevéltermés miatt az oklevéltudomány ezt az időszakot a visszaesés, a hanyatlás korának nevezi.[43] Visszaesést talál az oklevelek szerkezetében s az egykorú német császári mintákhoz mérve a szabályosságban is..

Ezt a hanyatlást I. András király 1055-ből ránkmaradt oklevele *stílus* tekintetében nem igazolja, sőt ellenkezőleg : a művészi prózastílus nagyszerű fejlettségéről tesz tanuságot. A császári oklevelekből ismeretes *invocatio* és *intitulatio* után az oklevél a következő — tartalom szempontjából is sokatmondó — lendületes ogalmazású arengát hozza.[44]

[41] V. ö. Pannonhalmi Rendtörténet VIII. 227. l. Eszerint az oklevelet 1230 körül hamisították.

[42] *Szentpétery I.:* Magyar oklevéltan. Bp. 1930. 41. l.

[43] Szentpétery : Magyar oklevéltan. 41. l.

[44] A szöveget *Jakubovich—Pais:* Ó-magyar olvasókönyv, Pécs 1929, 19. l. betűhív másolatából közlöm.

Quoniam nonnuli mortalium plerumque hebetati mente]
siue per ignauiam. |
seu per negligentie culpam. |
sepissime etiam |
per secularis rei curam |
non multo post tempore perituram. |
que uiderant | *et audierant* |
obliuionis leuitatibus inscii. ||
immemoresque crediderunt.]
doctores. philosophi. ||
patresque nostri quamplurimi ||
consilio. prudentia. |
suaque inuenerunt industria. |
ut quicquid humane filii propaginis ratum fieri decernerent. |
per manus scriptorum | *iugi studio litterarum* | *memoriis commendarent.* |
ne per cariosam uetustatem posset deleri. |
apud posteri. | *successores eui.* |
Id ergo quia u t i l e ipsis uisum est et b o n u m. |
cunctis modernis sapientibus u t i l i u s idipsum uideatur et o p t i m u m.|
Unde...

Az oklevélben sűrűn alkalmazott írásjelek, amelyeket mi is megtartottunk a szövegközlésben, kétségtelen jelei annak, hogy az oklevél szövegezője milyen kólonokra tagolta szövegét. Ebben a szövegben tehát a rím paleográfiailag is jelezve van, ami annál nagyobb jelentőségű, mivel itt eredetiben ránkmaradt oklevélről van szó. Az író eljárására jellező, hogy a mellékrímeket nem mindig jelöli meg (pl. sepissime etiam | per secularis rei curam | non multo post tempore perituram.), máskor azonban aránylag rövid kólonoknál is jelzi a mellékrímet, mint pl. apud posteri, successores eui. A rímes kólonok megalkotásában nagy könnyedséget mutat, de a cél érdekében többször igénybe veszi az inversio-t is, mint pl.

u t i l e ipsis uisum est e t b o n u m
u t i l i u s idipsum uideatur e t o p t i m u m.

Jellemzőnek tarthatjuk, hogy ez a figura éppen két egymással rímelő kólonban fordul elő. A párhuzamos szóelhelyezés hatását még fokozza azzal, hogy ugyanazon melléknevek, amelyek az első kólonban is előfordulnak, a második kólonban fokozott alakban kerülnek újból elénk: *utile* ~ *utilius* : *bonum* ~ *optimum.*

Ebben a Miklós püspök által írt oklevélben jelentkezik — magyarországi viszonylatban — először félreismerhetetlen módon a retorika. A szórendben alkalmazott gyakori hyperbaton, a természetes szórendnek mesterkélt átalakítása, mind egy célra tör: a határozott kólonvégekre, amelyeket rímekkel ékesít. Megjelenik nála a szójáték is adnominatio formájában, melynek hatását a szavak chiasztikus elhelyezésével is emelni törekszik. Ilyen tudatos stílusművészet mellett valóban érthetetlen, miért mutatkozik az okleveles gyakorlatban kétségtelen visszaesés az I. István-kori, aránylag fejlett gyakorlattal szemben. Az író maga is tudatában van az írásbeliség jelentőségének, amelyet »tudósok és bölcsek« találtak ki a *dolgok emlékezetének megőrzése végett.* A paleográfusok kiemelik ez oklevél könyvírás jellegét.[45] Nos, Miklós püspököt stíluskészsége könyvírásra is képesítette. Kereshetjük-e ennek nyomait krónikáink ránk maradt szövegében? Alább a krónikákról szólva, megkíséreljük bizonyítani, hogy a tihanyi alapítólevél írójában, Miklós püspökben kell legrégibb, első, történetírónkat tisztelnünk.

Nem mutatkozik ilyen kitűnő stilisztának az az író, akitől a garamszentbenedeki apátság alapítólevele származik I. Géza idejéből, 1075-ből. Bár az oklevél hitelessége ellen súlyos kifogások hangzottak el,[46] formulás részeiben azonban hiteles lehet az oklevélkritika szerint is. Az oklevélnek ez a része kétségtelenül rímes prózában van fogalmazva, és úgy látszik, a rímelhelyezés szempontjából is változatosságra törekszik, de az egyenlőtlen kólonok, írójának nem nagy gyakorlottságáról tesznek tanuságot.[47]

Ego Magnus, qui et Geysa supremus Hungarorum dux, postea vero gratia
Dei rex consecratus, | Bele regis filius |
cernens huius seculi bona esse momentanea, |
superna autem esse perpetua, |
magno amoris desiderio ecclesiam construere adoptavi ||
ad laudem Dei, ||
et sanctae Mariae, semper virginis, |||
sanctique Benedicti ||
purissimi monachorum patris et ducis, |||
illique favente Deo monasterium constitui. ||

A XI. század végén újból fejlődésnek indul az oklevelesgyakorlat, de a »Szt. István-kori mintától egészen eltérő nyomokon«.[48]

[45] *Szentpétery:* M. Oklevéltan 42. l. V. ö. még: *Jakubovich E.:* Adalékok legrégibb nyelvemlék-okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez. 3. l.
[46] *Fejérpataky:* A kir. kancellária i. m. 13. l.
[47] *Fejér:* CD I. 428. l.
[48] *Szentpétery:* M. Oklevéltan i. m. 46. l.

Az oklevelek száma lassan gyarapodik ugyan, de nem mutat kialakult, egységes gyakorlatra az oklevél szerkezetét illetően. Szentpétery megállapítása szerint e korszakban Magyarországra is érvényes az, amit Giry az egykorú francia gyakorlatról mond, t. i. hogy »e korban szabály volt minden szabálynak a hiánya.«[49] Úgy látszik, a francia befolyás némely esetben az oklevelek külső kiállításában is megnyilatkozik e korszakból származó okleveleinkben.[50] Kétségtelen, hogy ez időben kulturális kapcsolataink is erősödnek Franciaországgal, nem utolsósorban a franciaországi eredetű somogyvári bencések 1091-ben történt betelepítésével. I. László meghódítja Horvátországot, Kálmán meg a dalmát tengerpartot s így ez országoknak régibb gyökerű okleveles gyakorlata is érvényesül, s növeli okleveleink e korbeli gyakorlatának tarkaságát.[51]

Ezek a változások stíluskritikai szempontból nehezen mérhetők le, mégis azt hiszem, ezt a változást legalább részben a legszembetűnőbb módon I. László királynak *a pannonhalmi apátság javainak összeírásával* foglalkozó oklevele és ennek is a bevezető része valóban érzékelteti. Az oklevél keltét a Pannonhalmi Rendtörténet (I. 590.l.) 1083—1095 közé teszi, általában azonban Katona után 1093-ra szokták tenni.[52]

Az oklevél elbeszélő része rímes prózában van fogalmazva. A chrismon egy leoninus hexameter :

DIVINUM FIRMET NOMEN QUOD SCRIPSIMUS. AMEN

Quamvis homo omnia quae **possidet** |
a Deo h a b e a t, |
tamen id quod h a b e t, |
Deo praebere non **dubitet.** |
Etenim si Christo, a quo multa h a b e t, |
et pauca porrigere **dubitat,** |
et illud quod **possidet** *perdit ;* |||
et aeterna remuneratione ut absconsor unius talenti carebit. |||
. . . . . .
Vnde vero ne per uiolentiam aliquorum vel fraudem seu per negligentiam aliquid d e p e r e a t
ego Rex Ungariae Ladislaus

[49] Szentpétery : i. m. 49. l.
[50] V. ö. *Hajnal István:* Írástörténet az írásreactio korában. I. tábla.
[51] *Fejérpataki László:* Kálmán király oklevelei Bp. 1892. 73. k.
[52] V. ö. *Szenpétery:* Krit. jegyz. 29. sz. kiadása : *Wenzel:* ÁUO. I. 39. l.

consilio omnium Regni mei Primatum |
curavi dinumerare, ac commendare huic cartae scriptum. |
Et ut propter antiquitatem negligentiae non daretur. ||
iussimus, ut ad memoriam posteris per succedentia tempora observaretur. ||

Mindenekelőtt a legnagyobb újságnak a leoninus hexameter megjelenését kell tartanunk, amely okleveles gyakorlatunkban sem előbb, sem utóbb nem talál alkalmazást. Annál gyakrabban található ilyen metrikus, vagy ritmikus vers a XI—XII. századi francia oklevelekben[53] és az itáliai notariusok és bírók által kiadott okiratokban, de rendszerint az oklevél végén, az aláírás formulájaként.[54] Németországban ez a forma is ritka.[55] Emellett a legnagyobb mértékben ujságszámba megy a magyarországi okleveles gyakorlatban az adnominatio-nak ilyen feltűnő halmozása. Az író a *possidet, habet, dubitat* és *perdit, deperit* szavak ismételgetésével már csaknem veszélyezteti azt, hogy komolyan vegyük. Ez a játékosság is új eddigi okleveleink stílusával szemben, noha nyomait már I. András 1055-i oklevelében is felfedeztük. Mindezek alkalmazásával tovább folytatódik itt is a rímes prózai fogalmazás gyakorlata, amelyet — tökéletlen formában — már I. István király okleveleiben is megismertünk. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a rímes próza gyakorlata itt még korántsem érte el fejlődésének tetőpontját. A kólonok egyenlőtlen hosszúsága még sok kívánnivalót hagy hátra.

Ezzel szemben érdemes megemlíteni, hogy a veszprémi püspökség javainak állítólag 1082-ből származó, hamisnak bizonyult[56] összeírása[57] és a bakonybéli apátság 1086. évi összeírása[58] teljesen nélkülözi az ékes stílus és főként a rímes próza minden vonását. Viszont Dávid dux és Guden hitelesnek tartott oklevelei,[59] amelyek királyilag megerősített *magánoklevelek*, stílus szempontjából is egyszerűek, tökéletlenek.

Kálmán király és utódai idejében, egészen III. Béla koráig az oklevelek száma egyre szaporodik, ami az oklevelekben való bizalom egyre erősödő ütemét mutatja, de az oklevelek szerkezetének

[53] *Giry:* Manuel de diplomatique. i. m. 450. l.
[54] *Bresslau:* Handbuch d. Urkundlehre i. m. II. 375—76. l.
[55] Bresslau: i. m. II. 375. l.
[56] *Fejérpataky László:* Kálmán király oklevelei i. m. 7. és 17. l.
[57] *Fejér:* CD. I. 448. l.
[58] Fejérpataky: i. m. 6., továbbá: *Karácsonyi:* Szt. István kir. oklevelei, i. m. 37. l.; Pannonhalmi Rendtörténet VIII. 265. l.
[59] Mindkét oklevelet közölte *Szentpétery:* Középkori oklevélszövegek. Bp. 1927. 42—43. l.

változatossága továbbra is tart, ami arra mutat, hogy az oklevelek kiállításának nincsen központi foruma. Az érdekeltek, főkép az egyházak maguk állítják ki az okleveleket és csak a megerősítés, a királyi pecséttel való ellátás végett nyujtják be a királyi kancelláriába.[60]

A szerkezeti szempontból változatos oklevelek sorában külön jellegzetes csoportot alkotnak a dalmáciai eredetű oklevelek. A dalmát okleveleknek ezt a különállását a diplomatika is megállapította :[61] szerkezeti szempontból bizonyos egységes gyakorlatra mutatnak s ugyanez az egységes elv stíluskritikai szempontból is megállapítható. Jellemző ez oklevelekre stílus szempontjából az egész XII. sz. folyamán, hogy sem a rímes, sem a ritmikus próza szabályaihoz nem igazodnak. Ez alól a szabály alól csak egyetlen kivétel mutatkozik, Kálmán királynak Dalmácia szabadságjogait megerősítő 1102 (vagy 1111)-ből származó, a velencei Liber Pactorumban ránkmaradt oklevele, amely a legnagyobb mértékben elüt szabályos szép fogalmazásával[62] az egykorú, dalmát oklevelek stílusától :

Colomanus Rex veniens Jadram |
ante civitatem convocavit curiam |
ibique de Dalmaciae libertate integra |
perpetuaque servanda |
communiter tractantes ipse rex imprimis supra sancta |
quatuor Dei Evangelia |
patre me C. Episcopo anitente manu confirmavit propria. |

Szentpétery diplomatikai szempontból meg is jegyzi, hogy ez nem oklevél, »de a libri pct. feljegyzése alapján fel kell tennünk, hogy ilyen tartalmú oklevelet állítottak ki.«[63] A stílusa mindenesetre nem a dalmát oklevelek gyakorlatát mutatja.

Hogy azonban Kálmán király idejében a művészi próza iránti érzék — főként a király közvetlen közelében — nem veszett ki, sőt nagy mértékben fokozódott, arra a leghitelesebb bizonyíték a veszprémvölgyi apácák görögnyelvű alapítólevelének Kálmán-kori, eredetiben ránkmaradt renovatio-ja 1109-ből. Az oklevéllel kapcsolatban a diplomatika hangsúlyozza az »egyszerű szerkezetet«,[64]

[60] V. ö. *Fejérpataky László:* Kálmán király oklevelei. i. m. 84. l.
[61] Fejérpataky i. m. 84. és *Szentpétery:* M. Oklevéltan i. m. 51. l.
[62] *Wenzel:* ÁUO. I. 43.
[63] *Szentpétery:* Krit. jegyz. 45. sz.
[64] *Szentpétery:* M. Oklevéltan i. m. 51. l.

»a kezdetleges szövegezést,«[65] ami azonban a prózai stílus szempontjából egyáltalán nem állja meg a helyét :[66]

Anno dominice incarnationis millesimo centesimo nono |
Precipiente cristianissimo rege Columano |
renouatum est hoc privilegium |
de monasterio Bezprimiensium monialium. |
Causa autem renouationis hec sunt : [!]
Cum totum priuilegium sancti Stephani |
de omnibus pertinentiis eiusdem monasterii |
cera sigillo eius insignita esset involutum |
et incurabili necessitate quarundam litigionum fuisset apertum, |
causis, |
que emerserant extinctis, |
et exinanita fide ueteris priuilegii ||
oportuit nouum fieri, ||
quod ea contineret,]
que monasterium illud sine omni controuersia illo tempore obtinuit,]
quando ipsum priuilegium preceptum est renouari. ||
Et hec sunt, que in ea uidimus et inuenimus esse |
ipsius monasterii sine omni contradiccione, |
Symone, Quinqueecclesiarum episcopo iussu regis et consensu Bezprimiensis episcopi diligenter perscrutante |
et ueritatem rei christianissimo regi Columano referente. |

Az oklevél további során, a birtokfelsorolások alkalmával természetesen nem jogosult a szabályos, parallelisztikus, egymással rímelő mondattagok kutatása. Megjegyzésre méltó, hogy ez nem ünnepélyesen kiállított oklevél s épen ezért az arenga is hiányzik belőle, a bevezető sorok fogalmazása mégis a legteljesebb mértékben igyekszik stílus szempontjából azokat az elveket megvalósítani, amelyek a kor legigényesebb formájú prózájára, a rímes prózára jellemzők.

Ez oklevél kapcsán kellene megemlékeznünk Kálmán király törvényeinek összeírójáról, a minden valószínűség szerint francia származású Albericus-ról is, továbbá a zoborhegyi apátság két, eredetiben ránkmaradt okleveléről is. Albericus művéről azonban, minthogy az behatóbb tárgyalást kíván, az elbeszélő szövegek között fogunk szólni, itt csupán megemlítjük, hogy a törvényekhez írt előszava művészi tagoltságú rímes prózában van fogalmazva.

[65] *Fejérpataky:* Kálmán király oklevelei i. m. 83. l.
[66] A szöveget *Szilágyi S.:* A magy. nemz. tört. Bp. 1896. II. 242 l. közölt facsimile alapján vizsgáltam.

Ami a zobori apátság 1111. és 1113. évi eredetiben ránkmaradt két oklevelét illeti,[67] ezek főként a külső kiállítás tekintetében és általában diplomatikai szempontból érdemelnek figyelmet,[68] de írójuknak nem nagy stíluskészségéről tesznek tanuságot.

Ezek szerint a Kálmán király idejében keletkezett oklevelek stílus szempontjából a következőképen osztályozhatók:

1. Legjellegzetesebb csoportot az ú. n. dalmáciai oklevelek alkotnak, amelyek szerkezeti szempontból is egészen elkülönülő, határozott formát mutatnak,[69] s ezt a formát az egész XII. század folyamán többé-kevésbbé következetesen megtartják. Stílus szempontjából ezekre az oklevelekre az egész XII. század folyamán jellemző, hogy sohasem alkalmazzák a rímes fogalmazást. (Az egyetlen kivétel Kálmán fentebb tárgyalt oklevele, amely épen ezért tartalmilag hiteles lehet ugyan, formailag azonban aligha az.)

2. Az oklevelek egy másik csoportját a legjellegzetesebben a veszprémvölgyi adománylevél 1109. évi renovatiója képviseli. Ezt oklevéltani szempontból bizonyos lazaság jellemzi, továbbá objektív (harmadik személyű) fogalmazás. Viszont tudatos, kiszámított rímes fogalmazásával művészi hatásra tör. E csoportba sorolandó Albericus is. Úgylátszik, Kálmán király idejében azok írnak ily művészi tudatossággal, akiket a király — talán épen e jeles tulajdonságuk miatt — közvetlen környezetében tart.

3. Végül egy harmadik csoportba kell sorolnunk azokat az okleveleket, melyek az első kettőbe nem sorolhatók. Ide tartozik a két zobori oklevél is gyakorlatra nem valló stílusával.

Kálmán király után az okleveles gyakorlat határozott fejlődést mutat, stílus szempontjából azonban a Kálmán-kori oklevelek művészi stílusával vetekedő oklevelet csak a század vége felé, III. Béla és Imre királyok idejében találunk, (nem számítva néhány, nem kifogástalan hitelű oklevelet II. Géza idejéből — mint majd látni fogjuk).

II. István okleveleiben általában nem mutatkozik szembetűnően a szép stílusra való törekvés. Mindössze Acha veszprémi jobbágy végrendelete (1116—31)[70] és a garamszentbenedeki apátság birtokait megerősítő 1124-i oklevél[71] mutat némi rímnyomokat, de ez is hamis. Ezek azonban aligha tudatos törekvés eredményei.

[67] Kiadva *Fejérpataky:* Kálmán király oklevelei. i. m. 42. és 55. l. u. o. facsimile.

[68] V. ö. *Szentpétery:* M. Oklevéltan i. m. 51. l.

[69] V. ö. *Szentpétery:* M. Oklevéltan i. m. 51. és *Fejérpataky:* Kálmán kir. oklevelei i. m. 81—82.

[70] *Wenzel:* ÁUO. I. 48.

[71] *Fejér:* CD. II. 67., de hamis, v. ö. *Szentpétery:* Krit. jegyz. 54. sz.

Mindamellett Bod comes 1130. évi adománylevelének írója jobb stiliszta lehetett, mivel a promulgatióban az alábbi, később gyakori szójátékot alkalmazza :[72] nos recensentes *meritoria obsequia et obsequiosa merita.* De ez is hamisnak bizonyul. (Imre király idejében Péter kancellár okleveleiben fedezi fel az ilyenféle *antimetabolé* figurát Rácz E. i. m. 13. : *diligentiorem attentionem, et attentiorem diligentiam, pia devotione et devota pietate.* [Smiciklas : Cod. dipl. III. 50.])

II. Béla oklevelei közül az egyetlen, amely rím-nyomokat mutat, de a szabálytalan kólonok miatt ez nem lehet tudatos, az 1131 körül kiadott oklevél a bakonybéli apátság birtokairól.[73] Talán még András veszprémi prépost adománylevele (1131—41) érdemel némi figyelmet egyetlen szerencsésen megfogalmazott mondata miatt :[74]

ad eremi se transtulit solitudinem,
ut m o r t u u s seculo | solus soli v i v e r e t Deo. |

Másutt azonban ebben az oklevélben sem találkozunk rímes fogalmazással, sem ilyen hatásos stilisztikai ellentéttel.

II. Gézától nagyszámú oklevél maradt ránk. E mintegy 30 oklevél közül azonban mindössze 4 olyant találunk, amelyben a rímes fogalmazásra való törekvés megállapítható. De e négy oklevelet érdemes közelebbről megvizsgálni. Kettő közülük tulajdonképen nem királyi oklevél, hanem királyi pecséttel megerősített végrendelet, tehát magánoklevél, amelyet a végrendelkező mindkét esetben a maga nevében állít ki. Az egyik egy Scines nevű nő 1146. évi végrendelete, amelynek promulgatiója félreismerhetetlenül rímes fogalmazású.[75]

A promulgatio egészen játékos :

Generationi |
quae ventura est ||
sicut et illi |
quae nunc superest, ||
notum sit.]
Quia ego Scines destituta spe subolis hereditariae, |
videns multos violente |
vel quoquomodo succedere in hereditates aliorum, |
et usurpare sibi quod nullus acquisivit naturalium parentum, |
excogitavi sic ordinare patrimonium, |

[72] *Fejér:* CD. II. 81. v. ö. *Szentpétery:* Krit. jegyz. 55. sz.
[73] *Wenzel:* ÁUO. I. 38.
[74] *Wenzel:* ÁUO. I. 55.
[75] *Wenzel:* ÁUO. I. 56.

quod ad me pertinet hereditario jure, |
ut talem possim heredem habere, |
qui me post hanc vitam participem faciat hereditatis aeternae. |

A corroboratio-ban :

Hec omnia testimonio multorum Regni Optimatum |
Episcoporum et Comitum, aliorumque nobilium, |
quorum nomina subscripta sunt sic ordinata, |
et Regalis impressione sigilli sic confirmata, |
sic roborata sunt, ut nullus iniustus heredipeta |
sive iusticie inimicus audeat machinari ad hec infringenda. |

A másik Barnabás notariust tűnteti fel scriptorként s a rímes, játékos fogalmazás mellett az alázatossági formulának egy, a középkorban is furcsa megnyilvánulása miatt is figyelmet érdemel :[76]

Ego Margareta, |
viciorum macula |
mulier sordida, |
memor decessionis mee ex hoc seculo.]
Graviter visa sunt peccata,
si forte | *preoccupata morte* | *facultatem meam inordinate* |
relinquerem.

A másik két oklevél közül az egyik szintén magánjellegű okirat királyi pecséttel megerősítve, ugyancsak Barnabás notarius kezéből, de hitelességét az oklevélkritika kétségbevonta, mivel az invocatio és a poena a pannonhalmi alapítólevélből, egy részlet meg Hartvik püspök István legendájából származik.[77] Ha így az oklevél hamisítványnak bizonyul is, sokkal későbbi nem lehet, mert 1230. tájáról már átirata is ismeretes. Mindenesetre figyelmet érdemel rímes fogalmazása miatt arengája és promulgatiója :[78]

Ego Walferus, Dei et praedicti regis gratia Comes
recolens |
et corde tenus amplectens, |
quia per donaria |
divinae maiestati fideliter oblata |
et per temporalia | *seu caduca* |
homines assequi promerentur aeterna |,
ex gratia et beneficio supradicti regis etc.

[76] *Wenzel:* ÁUO. I. 62.
[77] V. ö. *Szentpétery* Krit. jegyz. 87. sz.
[78] *Fejér :* CD. II. 144.

A másik oklevél szintén Barnabás notariust tünteti fel írójának. Forma szerint ez királyi adománylevél, de a hitelessége nem a legjobb lábon áll. Salamon Ferenc[79] hamisnak mondja ez oklevelet, de Szentpétery[80] nem találja elég nyomósnak érveit. Az oklevél mindenesetre feltűnik lendületes arengájával és promulgatiójával : [81]

Quoniam generatio praeterit |
et generatio succedit |
manifestum sit tam modernis |
christianae fidei obedientibus, ||
quam posteris |
eorum devotionem imitantibus, ||
quod ego Geisa secundus |
secundi Belae regis filius |
divina dispositione sceptra paterni regni etc. |

E négy oklevél tanúsága szerint a hiteles királyi oklevelekben II. Géza idejében nem törekszenek a kancelláriában a költői színezetű stílusra, a magánjellegű oklevelekben és esetleges közel egykorú hamisítványokban azonban ezt a stílust találjuk. Érdemes e jelenséggel kapcsolatban rámutatni, hogy Giry[82] a franciaországi rímespróza történetének ismertetésekor kiemeli, hogy rímes prózai fogalmazású okleveleket csak ritkábban találunk a királyi oklevelek között, annál gyakrabban fellelhetők azonban a püspöki és magánoklevelekben.

III. István király idejében az oklevelek sem szerkezetileg, sem stílus szempontjából nem mutatnak különösebb fejlődést, sőt stílus szempontjából határozott visszaesésről kell beszélnünk, mivel a szép stílus megvalósítására irányuló törekvésekkel még olyan mértékben sem találkozunk, mint elődjeinél.

Annál több figyelmet érdemelnek III. Béla király oklevelei. III. Béla okleveleinek stílusvizsgálata igen érdekes eredményekhez vezet. Az ő korában írt oklevelek diplomatikai szempontból a fejlődés különböző szakaszait képviselik, stílus szempontjából is különböző törekvéseket vehetünk észre bennük.

A III. Béla uralkodásának első felében készült oklevelek diplomatikai szempontból »ingadozó külső és belső formákat mutatnak«[83]. Nem egyszer kezdetlegesebbek, mint a II. Géza- és

[79] *Salamon Ferenc:* Budapest Története III. 17.
[80] *Szentpétery:* Krit. jegyz. 77. sz.
[81] *Fejér:* CD. II. 129.
[82] Manuel de diplomatique. p. 451—54. Példáit püspöki vagy apátsági oklevelekből veszi.
[83] *Szentpétery:* M. Oklevéltan i. m. 61. és *Fejérpataky:* III. Béla király oklevelei i. m. 18.

III. István-kori oklevelek.[84] Ezek az oklevelek nem mutatnak különösebb törekvést a szép stílus megvalósítására sem.[85] A gondosság hiánya, a külső és belső formák változatossága érthető abból a körülményből, hogy 1185-ig jóformán minden ránkmaradt oklevél más-más notarius, vagy kancellár kezéből került ki. E korbeli oklevelek közül csupán a Wasca notarius által 1181-ben írt oklevél vonja magára figyelmünket rímes arengájával és corroboratiójával :[86]

Quoniam diuturnitate temporum sepius obliteratur memoria.]
et quod pie devotionis geritur officio, |
post paucos admodum dies ingrata celat oblivio. |

Corroboratio :

Et ne hoc nostrum institutum annosa aboleat vetustas, |
vel iniquorum pervertere valeat sagacitas, |
privilegium per Notarium meum Wasca inscribi feci |
et Regali sigillo et annuli mei impressione roboravi. |

Ennek az oklevélnek a kiadási évében, de valamivel előbb szerkesztette Pál erdélyi püspök azt a sokat emlegetett chirografált oklevelet, amelyben III. Béla elrendeli az írásbeliség rendszeresítését a kancelláriában. Az oklevél tényleg kitűnik viszonylag gondos fogalmazásával, amennyiben mondatainak, főként az oklevél elején, igyekszik — a magyar gyakorlatban először — *ritmikus* lejtést biztosítani.[87] A ritmus azonban csak a mondatok végén jelentkezik, (ott sem mindenütt, pl. a corroboratio-ban : *testimonio corroboratum*, antiritmikus mondatvég,) míg a kólonokon belül igen ritmustalan szóelhelyezéssel találkozunk, ami a mondatvégi ritmus hatását is lerontja.[88] Ettől az időtől kezdve III. Béla kancelláriájában állandóan megfigyelhető az oklevelek szövegezésében a mondatvégi ritmus megvalósítására irányuló törekvés, de attól még távol vagyunk, hogy hibátlanul ritmizált oklevelekről beszélhetnénk ebben a korban. Hibátlan ritmizálásról nem beszélhetünk sem Calanus, sem Adorján, sőt a Katapán kancellársága idején készült oklevelek esetében sem, annak ellenére, hogy Adorján alatt az oklevélrészek belső rendje, szerkezete nagy mértékben fejlődést mutat diplomatikai szempont-

[84] *Szentpétery:* M. Oklevéltan i. m. 61—62.
[85] Diplomatikai szempontból részletesen elemzi ezeket *Fejérpataky:* III. Béla kir. oklevelei i. m. 15—22.
[86] *Wenzel:* ÁUO. XI. 45.
[87] *Fejér:* CD. II. 198.
[88] Éppen ezért Rácz E. i. m. 8. l. szerint »csak mérsékelt ritmusérzékkel dicsekedhetik.«

ból, Katapán kancellársága idején pedig az oklevelek szerkezetének végleges megszilárdulása állapítható meg.[89]

Rácz Elemér azt írja Katapán okleveleiről, hogy azok kitűnnek »szabatos, szép numerozus fogalmazásukkal... és kifogástalanul csengő ritmusos mondatvégeikkel«, sőt a periodus tagjain belül is tökéletes cursust állapít meg.[90] Ez kétségkívül túlzás. Az 1193. évi általa írt oklevélben[91] pl. 6 abszolút mondatvég közül 3 velox, 2 trispondaicus és 1 ecclesiasticus formációval találkozunk. Nagyon kérdéses, hogy a trispondaicus, amit a diktátorok nem ismernek, elfogadható-e szabályos ritmikus formának. A későbbi, XIII. századi magyar gyakorlatban kétségtelenül ritmikus tényező a trispondaicus is, III. Béla idejében azonban csak a ritmusra való törekvés jeleként foghatjuk fel. A ritmusra való törekvés azonban kétségtelenül megállapítható az ilyen szókapcsolatok láttán: *terram tranquille possideat et quiete*, a közvetlenül adódó: *terram tranquille et quiete possideat* természetes szórend helyett. Ami a periodusok belsejét, a kólonvégeket illeti, ezek között igen gyakori a teljesen ritmustalan végződés. Ezért III. Béla uralkodásának második felére vonatkozólag csak annyit állapíthatunk meg a királyi oklevelek stílusát illetően, hogy már Pál kancellártól kezdve, továbbá Adorján és Katapán kancellárok alatt a kancelláriában készült oklevelekben *határozott* törekvés állapítható meg a mondatok ritmikus szerkesztésére, a ritmikus formációk azonban csak a mondatvégeken jelentkeznek s ott sem kifogástalanok minden esetben, míg a kólonok többnyire ritmustalanok maradnak, ill. a kólonok ritmizálásának szándékoltsága nem állapítható meg.

A ritmus megvalósítására való törekvéssel együtt járt a fejlődésnek ebben a szakaszában a rímes-prózai fogalmazás teljes hiánya. III. Béla idejéből a már említett, Wasca notarius által fogalmazott oklevélen kívül egyetlen *királyi* oklevélben sem találkozunk rímes-prózai fogalmazással. Ez is egyik kétségtelen jele annak, hogy a »szép« stílus ismérve e korban megváltozott; az új, ritmikus stílus azonban még nem tudott tökéletes formában megvalósulni.

Természetesen nagyon kívánatos volna rámutatni, honnan került III. Béla kancelláriájába az »új stílus«, a ritmikus próza gyakorlata. Az erre vonatkozó, eddigi vizsgálatok nem vezettek kielégítő eredményre, sőt több esetben megtévesztők. Már Rácz Elemér is felvetette a kérdést, vajjon nem a francia iskolázás hatásának tulajdonítható-e a ritmikus prózastílus megvalósítására való

[89] *Fejérpataky:* III. Béla ki-. oklevelei i. m. 22—23, és 25. l.
[90] Rácz E. i. m. 10.
[91] *Wenzel:* ÁUO. XI. 52.

törekvés jelentkezése a magyar kancelláriában.[92] Ezt a fontos kérdést Perényi József tette tüzetesebb vizsgálat tárgyává és okleveleink egyes formulás részeinek eredetét sok esetben a francia gyakorlatban jelöli meg,[93] az oklevelek stílusát és a stíluskérdéssel kapcsolatos problémákat azonban nem részesíti alaposabb vizsgálatban. Szilágyi Lóránd a francia »elegáns stílusról« beszél[94] Péter esztergomi prépost okleveleivel kapcsolatban, de kiderül, hogy végeredményben a rímes próza stílusára jellemző szóalakzatokra gondol. Győry János az e korbeli oklevelek stílusával nem foglalkozik ugyan, de Péter mester (Anonymus) gestájában az »elegáns stílust« a ritmikus próza megvalósításában látja, majd meg rejtett, belső stílusról beszél.[95]

Ritmikus prózáról a fentebbi vizsgálataink szerint III. Béla idejében az okleveleinkben is csak a fentebbi megszorításokkal beszélhetünk. Tény az, hogy ebben a korban több magyar ifjúról tudunk, akik Párizsban folytattak tanulmányokat,[96] s így nem lehetetlen, hogy innen hozták magukkal az ösztönzést a ritmikus próza megvalósítására. A nehézség csak az, hogy a francia földön keletkezett *ars dictandi*-k a XII. században még nem tanítják általában a ritmikus próza szabályait. Valois, a kérdés legjobb ismerője a cursus franciaországi történetéről így nyilatkozik[97]: »En ce qui concerne la France, les règles du *cursus* ne figurent dans aucun Dictamen antérieur à l'an 1200.« Az első francia születésű, de Angliában működő stílustanító író a XII—XIII. század fordulójáról, Petrus Blesensis viszont a pápai kancelláriában alkalmazott *cursus*-ról úgy nyilatkozik, hogy ennek szabályait »*velut sanctuaria celantes nulli volunt penitus revelare*«.[98] Ebből következik, hogy a prózaritmus szabályainak tanítása a francia iskolákban ebben az időben még nem igen terjedhetett el.

Ilyen körülmények között a ritmikus próza eredetét a XII. században nem tudjuk a francia iskolák hatására visszavezetni. Ha azonban arra gondolunk, hogy III. Béla okleveleiben az 1181—90-es

[92] Rácz E. i. m. 11—12. l.

[93] *Perényi József:* A francia iskolák hatása a magyar okleveles gyakorlat kialakulására. Bp. 1938. 31—32. l.

[94] *Szilágyi Loránd:* Az Anonymus-kérdés reviziója. Századok. 1937. 187. l.

[95] *Győry János:* Gesta regum, gesta nobilium. Bp. 1948. 48—49. és 87. l.

[96] V. ö. a párizsi Sainte Geneviève monostor apátjának III. Bélához intézett levelét (*Fejér:* C. D. II. 189. l.), amelyben egy Párizsban meghalt magyar ifjú haláláról értesíti a királyt s mint jelenlevőket említi Jacobus, Michael és Adrianus magyar ifjakat. Béla király egy 1192-ből való leveléből meg kitűnik, hogy a király egy Elvin nevű ifjút Párizsba küldött a melódia tanulása céljából. (v. ö. *Szentpétery:* Krit. jegyz. 153. sz.)

[97] *Valois:* Études sur le rythme des bulles pontificales. (Bibliothèque de l'École des Chartes. 1881) 172. l.

[98] A Budapesti Egyetemi Könyvtár fényképmásolata fol. 115. col. 2.

évektől kezdve a mondatok ritmikus megszerkesztésére kétségbevonhatatlan *törekvést* találunk, de szigorú és következetes alkalmazásáról mégsem beszélhetünk, akkor lehetetlen kitérnünk ama feltevés elől, hogy a magyar notariusok és kancellárok figyelmét tanulmányaik folyamán már felhívták a mondatok ritmikus zárásának követelményére (esetleg Párizsban, vagy Orléans-ban), ennek pontos szabályait azonban nem ismerték és ezért többé-kevésbbé saját ritmusérzékükre és a pápai oklevelekben tapasztalható mondatvégződések megfigyelésére voltak utalva fogalmazványaik elkészítése alkalmával. Ezzel magyarázható, hogy a periodusokon belül, a kólonvégeken a szabályos ritmikus formák mellett, a szabálytalan formációk egész sorával találkozunk ugyanakkor, amikor a mondatvégi ritmust csaknem tökéletesen meg tudják már valósítani kancellárjaink és notariusaink. Ezt a feltevést megerősíteni látszik az oklevéltan ama megállapítása, hogy Adorján kancellár idejében okleveleink formulás része sok esetben a pápai oklevelek hatását mutatja.[99] A kérdés nem zárható le addig, amíg az *ars dictandi*-ról való ismereteink nem válnak hézagtalanabbakká.

III. Béla idejében tehát a királyi oklevelek éppen a prózaritmus megvalósítására irányuló határozott törekvés következtében — a Wasca notarius által írt egyetlen oklevélen kívül — a rímes prózát teljesen mellőzik. Mindössze még a Katapán kancellártól 1195-ben kiadott, s a borsmonostori apátság birtokait megerősítő oklevélben találkozunk némi nyomaival a rímes prózai fogalmazásnak, ezt azonban a tárgyi oklevélkritika hamisnak nyilvánítja.[100] Ez a körülmény nagy mértékben alátámasztja fentebbi megállapításaink helyességét, amelyek szerint a III. Béla király kancelláriájában készült oklevelek nem törődnek a rímes fogalmazással.

Annál feltűnőbb, hogy a *káptalanoknak* e korban kiadott oklevelei közül egy csoport határozottan rímes fogalmazást mutat. Különösen kiemelkedik e szempontból az esztergomi káptalan egy oklevélcsoportja, amely Péter prépost kezéből kerülhetett ki. Ez az oklevélcsoport tüzetesebb vizsgálatot érdemel, mivel épen ezen oklevelek írójában keresi — nem ok nélkül — Szilágyi Loránd a »gloriosissimi Bele regis notarius« gestájának szerzőjét.[101] Vizsgálatainak eredményei u. i. hangsúlyozottabb nyomatékot nyernek azáltal, hogy fentebb kimutattuk, hogy *III. Béla kancelláriájában a rímes próza egyáltalán nem divatos* és a rímes prózai fogalmazás — amely Anonymus gesta-jára is nagyon jellemző — III. Béla idejében a

[99] *Szentpétery:* M. Oklevéltan i. m. 64. l.
[100] *Szentpétery:* A borsmonostori apátság oklevelei. 10. l.
[101] *Szilágyi L.:* Az Anonymus-kérdés revíziója. Századok. 1937. 185. l.

káptalani oklevelek azon csoportjában található fel, amelyek elsősorban Péter esztergomi prépost működéséhez fűződnek.

Az első, e szempontból figyelemreméltó oklevél Miklós esztergomi érseknek egy 1183-ból származó oklevele, melynek fogalmazója Péter prépost. Az oklevél arengája mintaszerű rímes prózában van megfogalmazva : [102]

Solent scriptis inseri facta mortalium, |
ne tractu temporis revocentur in dubium, |
ut quod obliterare posset temporis diuturnitas |
ad memoriam hominum sigilli autentici revocet auctoritas. |

Ugyanez a rímes fogalmazású arenga fordul elő egy 1192-ben, úgylátszik, a veszprémi káptalanból kikerült oklevélben[103] is, amelyben Hohold milesnek birtokvásárlási ügyéről van szó. Ez az oklevél az azonos rímes fogalmazású arengán kívül nyelvi szempontból is figyelmet érdemel. Az oklevél írója ugyanis az *innotesco* igét ugyanolyan szokatlan jelentésben használja, mint Anonymus az Emese álmával kapcsolatban. Az oklevélben arról van szó, hogy Hohold miles egy bizonyos *Paris* nevű egyéntől földet vásárolt, a tartozékokra (pertinentia) vonatkozólag azonban a zalai jobbágyoknak ez ellen kifogásuk volt. Az oklevél ezt így adja elő : »Tunc praetitulatus miles Hohold Paridi *innotuit*, quod quaedam pertinentia praedii illius, quae dicitur Lindva, a Jobbagionibus Saladiensibus esset reprehensa.«

Ebből a szakaszból tehát kiderül, hogy az oklevélíró az *innotesco* igét transitiv értelemben »tudomására hoz, ad« jelentésben használja. Anonymus szövegében viszont ez *innotesco* igének intransitiv jelentése csak nagy nehézségek árán tartható fenn. Anonymus szövege a következőképen hangzik :[104]

...per sompnium apparuit divina visio in forma asturis, que quasi veniens eam gravidavit et i n n o t u i t e i, quod de utero eius egrederetur torrens et de lumbis eius reges gloriosi propagarentur.

A szöveg értelmezésében minden nehézség eltűnik, ha a Péter esztergomi prépost által fogalmazott 1183. évi oklevéllel azonos arengát tartalmazó 1192. évi veszprémi káptalani oklevéllel hozzuk összefüggésbe. Annyi bizonyos, hogy az említett veszprémi oklevél nem lehet független Péter prépost 1183. évi oklevelétől, sőt valószínű, hogy a veszprémi oklevél is vagy Péter prépposttól, vagy valamely

[102] *Fejér:* CD. II. 203. l. és Knauz: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I. 128.

[103] *Fejér:* CD. II. 277.

[104] SRH. ed. Szentpétery I. Bp. 1937. 38. l.

tanítványától való. Csakis így érthető, hogy az *innotesco* igének mind a gestában, mind a veszprémi oklevélben a klasszikus tárgyatlan »tudomására jut« nyelvhasználatot figyelmen kívül hagyva a »tudomására hoz, ad« értelem e két emlékben ily szembetűnő módon egyezik. A korabeli pápai oklevelekben ez az ige a klasszikussal megegyező, »tudomására jut« jelentésben használatos, sőt a pécsi káptalan egy egykorú, 1191-ből származó oklevelében szintén intransitiv értelemben fordul elő a szó : Universitati vestre presenti cedula *innotescat*[105] (= tudomására jut). Nem lehet tehát arról szó, hogy ez az ige a középkori magyarországi latinságban *általában* transitiv jelentést vett volna fel. Ez csak egy, vagy esetleg néhány ember szóhasználatában — a jelek szerint, Péter prépostében — élhetett így ebben a jelentésben.

Ami a többi, feltehetőleg Péter préposttól ránkmaradt oklevél szövegezését illeti, ezek szintén rímes fogalmazásukkal tűnnek ki. Ezek azonban már jóval későbbi időből, II. András király korából maradtak ránk, ugyancsak az esztergomi káptalan oklevelei között. 1209-ből két káptalani oklevél maradt ránk az alábbi azonos rímes fogalmazásban :[106]

Arenga és promulgatio :

Ne rerum gestarum series diuturnitate temporum queat oblitterari, |
institutionis in presenciarum facte processum
ad memoriam scriptis pium (!) duximus revocari. |
Noverit ergo tam presens etas, |
quam secutura posteritas | ...

Corroboratio :

Verum ne cuiusquam machinacione, dolo vel calumpnia
huic nostre institucioni processu temporis possit derogari, |
factum scriptis iussimus annotari, |
et sigilli nostri patrocinio roborari. |

A második oklevélben az ezzel azonos arenga és promulgatio-val szemben egy eltérő szövegezésű, de ugyancsak rímes fogalmazású corroboratiót találunk.[107]

Az utolsó oklevél, amely kétségtelenül Péter prépost fogalmazásában maradt ránk, az esztergomi káptalan 1210. évi bizonyságeve e ar ról, hogy a pannonhalmi és somogyvári apátságok bizonyos birtoküggyekben barátságosan megegyeztek. Az oklevelet Péter

[105] *Wenzel:* ÁUO. XI. 51. l.
[106] *Knauz:* Monum. eccl. Strig. I. 193. 194.
[107] *Knauz:* Monum. eccl. Strig. I. 194.

prépost a saját nevében állítja ki: Petrus Prepositus et totum eiusdem loci capitulum.[108]

Az oklevél azzal a salutatioval (orationes in Domino) kezdődik, amely az 1183. évi oklevelében is olvasható, majd emelkedett hangú arenga következik rímes fogalmazásban:

Inestimabile beneficium | est (?) obliuionis nescire defectum, |
et quaedam uere similitudo celestium, |
tempore decursa | habere in memoria. |
Verum quia labilis est hominum memoria, |
et rerum turbe non sufficit, |
ad futurorum cautelam humana prouidencia adinuenit, |
ut ea que inter homines siue in iudicio, siue extra
iudicium legitima geruntur, |
literis commendentur, |
quarum officio que processu temporum paulatim elabitur, |
fugiens memoria reuocetur. |

Négy oklevelünk maradt ránk tehát az esztergomi káptalantól és mind a négy feltűnően tökéletes rímes fogalmazásával tűnik ki, abban az időszakban, amikor a királyi oklevelekből (III. Béla idejében) teljesen száműzve van a rímes fogalmazás. Ehhez ötödikül hozzá kell vennünk a veszprémi káptalan oklevelét, amely a Péter prépost által használt rímes arengát alkalmazza és nyelvileg Anonymus gestájára utal.

Azonban nem volna teljes a Péter mester okleveleinek stílusáról alkotott képünk, ha az elmondottakat nem egészítenénk ki a mondatok numerozitására vonatkozó megfigyelésekkel. A 4 oklevélről általánosságban megállapíthatjuk, hogy hibátlan ritmizálásról itt sem beszélhetünk. Az érdekes azonban az, hogy míg az 1183. évi oklevél mondatvégei kivétel nélkül antiritmikusak (*revocet auctoritas; communiri fecimus; marcis vendiderunt*, trisp.), addig az 1209-ből származó két oklevélben legalább az abszolút mondatvégek velox, ecclesiasticus, és trispondaicus formációkat mutatnak. Az 1210-es oklevélben viszont ebből a szempontból ismét nagyfokú visszaesés mutatkozik, amennyiben abszolút mondatvégeken is ilyen ritmusellenes formákkal találkozunk, mint: *habere in memoria; amicabiliter componerent; munimine roboravimus.*

E négy oklevélnek ilyen különös megoszlása gondolkodóba kell, hogy ejtsen bennünket, hogy vajjon csakugyan mind a négy Péter prépost saját fogalmazványa-e? A szóbanforgó oklevelek

[108] *Wenzel:* ÁUO. I. 102.

záradékai erre vonatkozólag nem adnak határozott útbaigazítást, mivel nem nevezik meg az írót, csupán a káptalan tagjait sorolják fel. Mindenesetre az 1183. évi és az 1210. évi okleveleket a mondatok ritmustalanságán kívül az is összekapcsolja, hogy salutatiojuk azonos : *salutem et orationes in Domino*. A másik két oklevél 1209-ből a ritmikus mondatvégződések mellett azonos arengát és azonos salutatio-t mutat : *salutem et benediccionem*. Minthogy az 1210-es oklevelet Péter prépost a maga nevében állítja ki, jogos feltenni, hogy ezt az oklevelet valóban ő fogalmazza is s így az ő fogalmazványa az 1183. évi oklevél is ritmustalan mondatvégeivel és azonos salutatiojával. A másik két oklevél valószínűleg csupán az ő felügyelete alatt készült fogalmazvány, és így azok írója a mondatok végeit ritmikusan alakíthatta.

Fontos volt ezt a kérdést ily aprólékosan vizsgálni, mert, mint látni fogjuk, Anonymus Gestájának szövege sokhelyütt rímes fogalmazású, de következetes ritmus — akárcsak a mondatvégeken is — nem fedezhető fel benne. Ezzel stíluskritikailag is közelebb férkőztünk Anonymus Gestájához.

Péter prépost okleveleinek vizsgálata átvezetett bennünket Imre, sőt II. András király korába — igaz, hogy nem kancelláriai vonalon, hanem a káptalani okleveles gyakorlat tekintetében. Imre király kancelláriájában az oklevélkiadás folytonosságát Katapán kancellár személye biztosítja. Mindamellett találunk szabálytalan, ritmustalan mondatvégeket Imre király uralkodása alatt írt okleveleiben is.[109] A Katapán utáni időkben még csaknem egy fél évszázadig (határpontnak talán a tatárjárás évét, 1241-et vehetjük), a kancelláriában az egyes kancellárok személyétől függően a ritmikus fogalmazásnak hol térhódításáról, hol visszaszorulásáról beszélhetünk. Egyes kancellárok ugyan ez időszak alatt is kitűnnek szépen ritmizált okleveleikkel, mint pl. II. András alatt Ugrin kancellár (de ő is csak 1217-től kezdve), majd Cletus, de egészében véve a ritmikus próza gyakorlatának állandósulása csak IV. Béla alatt következik be a királyi kancelláriában. IV. Béla királynak a tatárjárás után írt oklevelei már túlnyomórészt tökéletes ritmizáltságot tűntetnek fel, azaz már nemcsak a mondatok, hanem a kólonok végződései is a ritmikus szabályoknak megfelelően vannak alkotva. A gyakorlat megszilárdulását szembetűnően mutatja az is, hogy a mondatok végén jóformán kizárólag a legművésziebbnek tartott ritmikus

[109] Nem világos, hogy Rácz E. i. m. 10. l. miért mondja, hogy Katapán »teljességgel kifogástalanul ritmizál okleveleiben«. Az egyik, általa idézett oklevélben (*Fejér* : CD. II. 310. l.) *debeant exorbitare* antiritmikus mondatvéget találunk, s csaknem minden oklevélben találkozunk a mondatvégeken a trispondaicussal is. (Pl. *Fejér* : CD. II. 344. l. : *litterarum commendetur.)*

formáció, a cursus velox jelentkezik, de igen gyakran a kólonvégeken is. Aránylag a legritkábban a »planus« formáció nyer alkalmazást, viszont több esetben a diktátorok által nem tanított trispondaicus is. Ez a gyakorlat nagyon csekély ingadozásoktól eltekintve következetesen folytatódik V. István, IV. László és III. Endre királyok idején, sőt az Anjou-korban is.

A cursus alkalmazásának megszilárdulása és általánossá válása a királyi kancelláriában a XIII. század közepe táján valószínűleg azzal függ össze, hogy a század huszas éveitől kezdve a közpályára készülő ifjaink elsősorban a bolognai egyetemen nyerik jogi kiképzésüket.[110] Tény, hogy a XIII. században a bolognai egyetemen a ritmikus próza szabályait tanító dictatorok egész sora működött. Ez az itáliai hatás nyelvi szempontból is megállapítható elsősorban a Hun-Krónika szerzőjének szókincsében s így az olasz hatás a XIII. század folyamán kézzelfoghatóan bizonyítható. Ez az olasz kulturális hatás III. András király alatt és az Anjou-korszakban még inkább erősödik.

A ritmikus próza fokozatos térhódításának egyes fázisait nem volna helyes itt tárgyalni részletesen, mivel inkább diplomatikai érdekű kérdés és az egyes oklevelek hitelességének eldöntésénél van fontossága. A korszak képe általánosságban a prózai stílus szempontjából lényegében nem sokat változik a XIII. század közepétől a XIV. század közepéig s épen ezért a részletektől el kell tekintenünk, megelégedve azzal, hogy a részletek iránt érdeklődőket Rácz Elemér már többször idézett művéhez utaljuk. Egy kérdést azonban okvetlen fel kell vetnünk, annál is inkább, mivel ezt Rácz nem is érinti, t. i., hogy milyen szerepet töltenek be a magyarországi ritmikus próza gyakorlatában az ú. n. trispondaicus vagy dispondaicus ritmikus formációk. Említettük már ezekről, hogy a dictatorok a trispondaicus formációt nem ismerik és nem is tanították. W. Meyer a »szabadabb« ritmikus formák között említi, minthogy »páros szótagú« törvényével ellenkezik.[111] Szkémája :

confessóris visitáre
una vóce clamavérunt

Sőt így is :

nóstri exhibéndo.

Már a ritmikus próza legkorábbi magyarországi jelentkezése idején, III. Béla korában is találkozunk vele, főként Adorján

[110] Erre az összefüggésre Gerézdi Rabán kartársam hívta fel figyelmemet.
[111] *W. Mayer:* Die rythmische lateinische Prosa. Ges. Abhandl. II. Berlin. 1905. 268. l.

kancellár okleveleiben,[112] de általában ritkán. A XIII. század második felében azonban, főként V. István és IV. László idejében néha meglepően gyakran fordul elő, mintha az író nem kényszerből használná, mivel másképen nem tudja mondatát befejezni, hanem egyenesen keresné és szépnek találná ezt a formát. Ennek illusztrálására V. István egy 1270-ből származó okleveléből idézek egy részletet :[113]

...ad....notitiam harum serie *vólumus pervenire* (vel.) : quod cum causa devocionis divertissemus Ecclesiam beati Martini de sacro *Mónte Pannónie* (eccl.), preciosi Christi *confessóris visitáre* (trisp.!), venerabilis vir Bonifacius Abbas et fratres *eiúsdem Ecclésie* (eccl.), condicionarios populos suos per diversos collectarum exactores miserabiliter *fuísse aggravátos* (trisp.!), nobis conquerendo *significáre curavérunt* (trisp.) ; petentes, ut propter anime nostre salutem ipsis populis sic miserabiliter *aggravátis et afflíctis* (trisp.!) relevacionis remedium ex debite sollicitudinis officio *adhibére dignarémur* (trisp.!) privilegium Sanctissimi regis Stephani predecessoris *nóstri exhibéndo* (trisp!).

Az egész oklevél kétségtelenül ritmikus fogalmazású és így a halmozott trispondaicus-formációkat is el kell fogadnunk szabályos ritmikus végződéseknek. Már Nicolau utal arra, hogy a trispondaicus »est plutôt un membre de vers rythmique introduit dans la prose.«[114] Ez a ritmikus versforma a középkorban nagyon elterjedt trochaikus octonarius, amely a magyar fül számára különösen alkalmas lehetett ritmikus hatások kiváltására, tekintve, hogy a magyar az első szótagot hangsúlyozza, ill. a szókezdő erős hangsúly után a mellékhangsúlyt mindig a páratlan szótagokra helyezi. Fel kell tennünk, hogy ahol a trispondaicus a prózaritmusban szintén nagyobb szerepet játszik (pl. a lengyel krónikában), ott az anyanyelvi hangsúlynak ugyanez a ritmusképző szerepe áll fenn.[115]

Ami a rímes prózastílus gyakorlatát illeti, magyarországi vonatkozásban a XIII. században ismételten megállapíthatjuk, hogy a rímes próza stilus-irányzata olyan mértékben szorul egyre inkább háttérbe, amilyen mértékben a ritmikus próza tért hódít. Nem lehet véletlen, hogy Imre király tekintélyes számú oklevelei közül mindössze uralkodása elején, 1197-ben kiadott oklevelekben találkozunk a rímes fogalmazással, ugyanakkor azonban meg kell állapítanunk, hogy az oklevél fogalmazása ritmikus szempontból erősen kifogás alá esik. Így pl. a »*libertate gaudeant*« mondatvég egyáltalán nem minősíthető benne ritmikus mondatvégnek. Viszont

[112] V. ö. Rácz E. : i. m. 9.
[113] *Wenzel :* ÁUO. XII. 15. l.
[114] *M. Nicolau :* L'origine du »cursus« etc. i. m. 146. l.
[115] A kérdés további vizsgálatra szorul.

az is igaz, hogy a rímes fogalmazás is mindössze néhány kólonra terjed ki :[116]

Quanto rarior hominum,]
crescente nequitia, |
fides invenitur in terra, |
tanto fidelitatis merita |
cariora sunt habenda, |
et maioribus compensanda stipendiis.]

Másik oklevele, amelyben megerősíti az aradi prépostság jószágait, szintén 1197-ből való. De ebben az oklevélben is csak az arenga rímes fogalmazású :[117]

Cum varietate temporum ingrata mutabilitatis delectatur vicissitudo |
et rerum metas caligante memoria emula rationis euertere consueuit oblivio, |
idcirco providens sibi in posterum humane capacitatis sollers discretio, |
ut negligencie remoueret a recordacione tedium, |
scripture congruum deliberauit habere subsidium. |

II. András korában szintén igen gyéren fordul elő egy-egy rímes fogalmazású oklevél. Talán még leginkább figyelemreméltó az 1211-ben kiadott, s a tihanyi apátság jószágait megerősítő oklevele :[118]

Arenga :

Licet ad uniuersa loca |
Diuino cultui mancipata |
per amplitudinem Regni longe lateque difusa |
Regie benignitatis aciem debemus dirigere ; |
ad ea tamen specialius et deuocius tenemur inspicere, |
que de progenitoribus nostris fundata, |
fundatorumque corpora | *in eis pia deuocione sepulta* |
cognoscimus requiescere ||
et quadam prerogatiua gracie || *Serenitati Regie commendata.* |

Talán még az 1212-ben kiadott oklevél arengáját lehetne megemlíteni a rímes fogalmazás miatt, bár itt a kólonok túlságos egyenlőtlensége miatt a rímes fogalmazás nem mondható valami sikerültnek :[119] A legérdekesebb, hogy II. András oklevelei közül

[116] *Fejér :* CD. II. 308. l.
[117] *Wenzel :* ÁUO. I. 85. l.
[118] *Wenzel :* ÁUO. I. 106. l.
[119] *Wenzel :* ÁUO. XI. 114. l.

leginkább az ú. n. *mandatum*-okban találunk rímes fogalmazást. A *mandatum*-ok nem tartoznak az ünnepélyes formájú oklevelek közé. Hiányzik belőlük az arenga, amely az oklevél formáját ünnepélyessé teszi, de hiányzik a sanctio és corroboratio, sőt narratio is. Egyszerű királyi parancs. Mindenesetre jellemzőnek kell tartanunk, hogy a rímes prózai fogalmazás II. András idején ez egyszerű kiállítású oklevelekben nyer csak alkalmazást. A legkorábbi ezek közül 1205-ből való ;[120] a stílusfaj szempontjából viszont a legjellemzőbb két 1213 körül kiadott mandatum. Az egyik a király védlevele a topuskói monostor számára.[121]

Mandamus vobis et precipimus, |
quatenus Domum meam de Toplica custodiatis, |
a malefactoribus et raptoribus defendatis, |
alioquin indignationem Regiam incurretis, |
quia qui male fecerit predicte domui, |
quasi tetigerit pupillam oculi mei. |
Precipimus eciam,]
ut siquis de elemosina nostra aliquid subtraxerit predicte domui, |
id eis restituat in instanti. |

A másik szintén rendelet a topuskói monostor jobbágyaihoz, hogy az uradalmi tartozásokat teljesítsék.[122]

Mandamus vobis et firmiter precipimus,]
quatenus tribus vicibus per annum cum curribus vestris |
ad preceptum Abbatis vel Prioris serviatis, |
et item tribus diebus per annum in propria persona laboretis. |
Quod si non feceritis, |
iram Regiam graviter incurretis. |

A magyarországi okleveles gyakorlatban ezek a rímes prózának csaknem az utolsó példái. Amikor a XIII. század 30—40-es éveiben a ritmikus próza gyakorlata megszilárdul, a rímes fogalmazás egyszer és mindenkorra eltűnik okleveleink nyelvéből, véglegesen helyet adva az újnak, a ritmikus prózának.

Az utolsó rímes fogalmazású arengákkal IV. Béla idejében találkozunk, de — érdekes — ismét nem a királyi oklevelek között. Az egyik : András országbíró ítéletlevele (PRT. I. 770. l.), amelynek arengája már csaknem versnek látszik :

[120] *Wenzel:* ÁUO. XI. 82. l.
[121] *Wenzel:* ÁUO. XI. 126. l.
[122] *Wenzel:* ÁUO. XI. 126. l.

Arenga :

Evanescunt cum tempore |
que geruntur sub tempore |
nisi a voce testium |
et a litterarum sumpmant |
testimonium firmamentum |

Egyébként nem rímes fogalmazású.

A másik a budai káptalan által 1240-ben kiállított bizonyságlevél (PRT. I. 792), amely már korántsem olyan szép, mint az előbbi, de mivel a legkésőbbinek látszik, mégis figyelmet érdemel :

Arenga :

Unicum est oblivionis remedium |
scripture testimonium, |
quod calumpniis imponit silentium |
et contentionis nodum |
explicat emergentem.]

Ezek után, bár az oklevelek tömegét vizsgáltam át, kétségtelenül rímes fogalmazású oklevelet, vagy akárcsak oklevél-részletet, nem találtam. Az oklevelekből ez a stílusfaj 1240 táján végleg eltűnt.

ÁRPÁD-KORI TÖRVÉNYEK

I. ISTVÁN TÖRVÉNYEI

A törvények stílus szempontjából sok tekintetben különleges helyet foglalnak el. A törvénykezés nyelvének ugyanis megvannak a speciális kifejezései és fordulatai, amelyek minduntalan ismétlődnek és vissza-visszatérnek. Ez már önmagában is alig kecsegtet azzal a kilátással, hogy a törvények nyelvében és stílusában művészi törekvések megnyilvánulásait keressük. Ezen felül azonban a törvények megfogalmazásában a minden szempontból pontos, a törvényalkotók szándékainak teljesen megfelelő szövegezés a fontos s így a stílus kérdése teljesen háttérbe szorul.

A legnagyobb mértékben áll ez I. István király törvényeire.[1] Fogalmazásában a pontosságra és szabatosságra törekszik és ennek legtöbbször áldozatul esik a stílus szépsége, bár a törvények fogalmazója egyáltalán nem rossz stiliszta. Különösen kiviláglik ez a törvényekhez írt Praefatio-ból, amely a XII. századi Admonti-kódexben maradt ránk. Nehéz eldönteni, hogy e nagyon személyes hangú és királyi öntudatra valló előszó (akár latin, akár magyar) megfogalmazásában mennyi része volt első királyunknak. Mindenesetre az a szubjektív hang, amely különösen a Praefatioban tapasztalható, de amely a törvények szövegében is szembetűnő, az erőteljes *volumus*, *decrevimus* gyakori használata folytán élesen elüt a László és Kálmán királyok törvénykönyveinek túlnyomórészt objektív, személytelenül hivatalos hangjától. Annyi bizonyos, hogy az előszó a király nevében van megfogalmazva, »aki a régi és az új uralkodók nyomdokait követve« törvényeket ad népének. A bevezetés végén szépen állítja

[1] A kódex facsimile kiadása *Bartoniek Emmától*: Szent István törvényeinek XII. századi kézirata, az Admonti-kódex Bp. 1935. — István király törvényeinek forrásait vizsgálja és a törvényszövegeket kiadta *Závodszky Levente*: A Szt. István, Szt. László és Kálmán korabeli törvények... forrásai Bp. 1904. 13—56 l.; *Madzsar Imre*: Szt. István törvényei és a lex Baiuvariorum. Tört. Szemle 1921. 59 l. kimutatja, hogy a törvénykönyv bevezetésében az: *unaqueque gens propriis utitur legibus* nem önálló fogalmazás, hanem a lex Baiuvariorumból való átvétel. — Az átvételeket vizsgáló filológiai munkák ellenében Bónis György nyomatékosan mutat rá István király törvényeinek eredetiségére: Szt. István törvényeinek önállósága. Századok. 1938. 433. l.

szembe a vallás törvényeit a »polgári« törvényekkel. A kettő közötti párhuzam és egyúttal ellentét élesebb megfogalmazást nyer a szabályos kólonok rímes fogalmazása következtében :

sicut d i v i n i s legibus sunt ditati |
similiter eciam s e c u l a r i b u s addicti, |
ut quantum b o n i in his divinis ampliantur, ||
tantum r e i in istis multentur. ||

Már ebből az előszóból is megítélhetjük, hogy a törvények fogalmazója hatásosan tud élni a stilisztika eszközeivel : párhuzamosság, ellentét, egyenlő kólonok és kólonzáró páros rímek.

Természetesen az egyes törvénycikkek megfogalmazásában nem nyilvánulhat meg szabadon ez a stílus-készség. Ott nagyobb mértékben köti a szerzőt a tartalom. Mégis a törvények szövegében is többször találkozunk az akkori latin stílusfelfogás szerint művészinek minősíthető fogalmazással.

Figyelmen kívül hagyva az I., II. és V. cikkelyeket, amelyek a mainzi zsinati végzések átvételei, határozottan a Prologus szerzőjének stílusára ismerhetünk a XII. cikkely végén található mondatban:

Qui vero subitanea periclitantur morte, |
cum omni ecclesiastico sepeliantur honore, |
nam divina iudicia |
occulta nobis sunt et incognita. |

A kólonzáró rímek itt sem véletlenek. Rámutat erre a két első kólonban párhuzamosan alkalmazott hyperbaton : mindkét kólonban az állítmány választja el egymástól a jelzőt és jelzett szót (subitanea *periclitantur* morte ; ecclesiastico *sepeliantur* honore.)

A XIII. cikkely vége szintén szentenciaszerű éles fogalmazást mutat rímes kólonokban :

Tandem super omnia si resistens et abnuens invenitur, |
regali iudicio, scilicet defensori christianitatis tradetur. |

Az emberölésről szóló XIV. cikkely a maga egészében rímes fogalmazású s éppen ezért érdemel figyelmet, mert másutt ilyesmi nem fordul elő :

Si quis ira incensus |
aut superbia elatus |
spontaneum | *commiserit homicidium,* |
sciat se secundum | *nostri senatus decretum* |

centum et X daturum pensas auri.]
Ex quibus quinquaginta ad fiscum regis deferantur, |
alie vero L parentibus dentur, |
X autem arbitris et mediatoribus condonentur. |

Másutt is megfigyelhető István király törvényeiben, de csak az I. könyvben, hogy a törvények fogalmazója igen vonzódik az ilyenféle kifejezésekhez, mint itt az *ira incensus, superbia elatus.* Másutt (XXVII) *impudicitia fedatus ;* misericordia ductus (XVIII), ismét másutt *obduratus corde, neglectus anima, stimulis* sue audacie *tactus* kifejezéseket használ. Mindezek a fordulatok a stílus élénkítésére igen hatásos eszközök.

Érdemes megemlíteni, hogy míg István törvényeinek I. könyvében a rímes fogalmazás is előfordul, ha nem is gyakran, továbbá a stílus választékosságát célzó kifejezések egész serege, addig a II. könyvben ilyesmivel egyáltalán nem találkozunk. A törvények II. könyve tehát nem az I. könyv írójától származik és hihetően később is keletkezett.

LÁSZLÓ KIRÁLY TÖRVÉNYEI ÉS ZSINATI HATÁROZATAI

László király törvényei általában nyelvi szempontból kifogástalanok, stílus szempontjából azonban nem tűnnek ki különösebben. Törvényeinek szigorát mintha még a nyelvi kifejezés is érzékeltetni akarná : szabatos nyelvi kifejezés, minden stilisztikai ékesség nélkül. Még a szórendben sem találkozunk olyan törekvéssel, ami arra engedne következtetni, hogy e törvények megfogalmazója előtt más cél is lebegett volna, mint a rendelkezések szabatos és félreérthetetlen rögzítése. Nagy ritkán előfordul ugyan néhány rímelő kólon, (ezek is főként a III. könyvben), a szándékoltság azonban alig tehető fel, mivel a rímelő kólonokat a legtöbbször rímtelenek választják el egymástól.

Akár szándékolt, akár véletlen eredménye, mégis említésreméltó a III. könyv IV. cikkelye éppen a megfogalmazás miatt :

Si quis liber furatus fuerit |
et in ecclesiam fugerit, |
cuius ecclesie refugium quesivit, |
illius servus sit. |

A három könyvben azonban mindössze erre az egyetlen helyre bukkantam s így inkább a véletlen hozta létre, semmint tudatos stilisztikai szándék.

Kálmán király törvényeit Szerafin érsek parancsára Albericus írta össze. Albericus — magyar viszonylatban — korának kétségtelenül legtanultabb írói közé számítandó nemcsak tudatos stílusművészete miatt, hanem a törvények elé írt mélyértelmű alkotmányjogi fejtegetései miatt is. Ő az első, aki a törvényeknek időről-időre történő szükségszerű változása kapcsán észreveszi a társadalomban végbemenő változást, és a társadalom változásában a haladás gondolatának megfogalmazásáig jut el. Ő fogalmazza meg először, hogy a törvények nem véletlenül, vagy a király szeszélyéből és akaratából változnak meg, hanem azért, mivel a társadalom megváltozásával lépést kell tartaniok a törvényeknek is.

»Nem felesleges — mondja — néhány szóval megemlékezni arról, hogy azoknak vélekedése mily csekély értékű és mennyire meggondolatlan, akik előrelátás nélkül azt bizonygatják, hogy az ősök régi alkotmányára kell támaszkodni a kormányzásban. Ezek az ország visszahúzói, mivel inkább a saját érdekükkel törődnek, semmint az ország általános haladásával[1].«

A régihez húzó maradiak meggyőzésére egy mesteri, egyenesen Plutarchosra emlékeztető párhuzamot von ezekután István és Kálmán királyok korának társadalma között, kimutatva, hogy a még pogány és műveletlen társadalom István korában egészen más törvényekre szorult, mint a fejlettebb, Kálmán-kori. Kálmán király, amikor átvizsgálja István törvényeit és újakat tesz hozzá, nem lerombolja, hanem egyenesen továbbépíti azt, amit István király megkezdett.

Természetesen nem tudjuk, hogy ezeket a mélyértelmű gondolatokat Albericus magától hozza-e fel Kálmán törvényeinek védelmében, vagy pedig elhangzottak ezek már azon az tanácsülésen, amelyet Kálmán a régi törvények felülvizsgálatára hívott össze. A tanácskozáson ott volt ugyan Albericus is, de csak az ajtóban, (pro foribus stantem) álldogált. Az azonban már kétségtelenül Albericus érdeme, hogy ezeket a súlyos gondolatokat olyan hatásos módon az ellentétek egymás mellé állításával annyira kiélezetten adja elő.

Képesíti erre alapos irodalmi képzettsége. Az irodalmi tanultságra valló szerénykedési formulát, a captatio benevolentiae e retorikai fordulatait sem hagyja el előszavából. Ezt sem egészen sablonosan alkalmazza. Az érsek nagy tudományára és műveltségére hivatkozik, amely mellett az ő kis tehetsége (ingenioli mei rusticitas) és műveltsége (urbanitas) semminek (exsortem), sőt műveletlenségnek tűnik fel.

[1] Kiadás: *Závodszky L.:* A Szt. István, Szt. László és Kálmán korabeli törvények . . . Bp. 1904. Az idézett rész a 182. lapon.

De az érsek parancsára összeírja mégis az országgyűlési határozatokat, mert inkább akar engedelmeskedni az erejét meghaladó feladat *vakmerő* vállalásával, semmint *vakmerően* megtagadni az engedelmességet.

Előszavának végén még kéri a püspököt, hogy javítsa ki munkáját. Ez a kérelem szintén a captatio benevolentiae ismert fordulata. Mindezek mellett az *epistolaris sermonis modus* és a *dictandi peritia* műszavakat is beleszövi előszavába s ezzel mintegy az irodalmi műveltségének forrásait, az *ars dictandi*-k ismeretét hozza tudomásunkra.

Mindezeket szép, bár éppen a túlságos művészi gond fitogtatásából kissé nehezen érthető latin nyelven mondja el. Mondatait gyakran ékesíti rímekkel, az adnominatio igen hatásos alkalmazásával, továbbá mesteri párhuzamokkal és ellentétekkel.

Mindezeknek szemléletére a prológusból az alábbi ízelítőt közlöm[2] :

sed sufficientia nostra ex Deo est.]
cum spiritualis gratia inspirationis mentem tuam celestis sapientie thezauro ditaverit |
et quam plurimis disertis ac didascalici meriti viris lucidas contubernii tui officinas, |
quasi totidem gemmis ornaverit, |
hand parum ingenioli mei reformidat rusticitas. |
dum me ut ita dicam elinguem, |
ac pene totius urbanitatis exsortem, |
iubes, o praesul regalium instituta collationum recolere |
vel Senatoria totius regni decreta ieiuna oratione recapitulare. |
Neque enim ad regalia consilia me consultricis prudentie inculta provehit materies, |
nec tenuis rei stantem pro foribus intromittit despecta pauperies. |
Quia vero obedientie eligo magis operam dare, |
quam caritati omnia speranti aliquid denegare, |
malo etiam ultra vires obtemperando p r e s u m e r e, |
quam p r e s u m p t u o s e minime obtemperare. |
. . . . . .
Porro non in hoc opere proprii arbitrii vestigia figo, |
verum previis alieni itineris nisibus insisto, |
ob quam videlicet causam, |
si quid in errabundo vestigio liberius evagatus meus deviaverit calamus, |
non ambigo quam facilis apud te sit venie locus, |
que res pigram etiam impulit huius consilii moram. |

[2] Závodszky i. m. 181. l.

Ide kívánkozik még az a jellemzés, amelyben István és Kálmán királyok között von mesteri párhuzamot :[3]

... Ille quidem destructor fuit infidelium,
exactor legis per transgressionem ;
iste iam fidelium recte conversacionis augmentator in iustificacione.
Ille lorica fidei populum induerat,
iste terrene ambicionis superfluenta cingulo iusticie precingebat;
ille gladio spiritus verbi dei perterruit,
iste galea salutis decoravit.

Ami a törvények szövegét illeti, ott már természetesen nem mozoghat olyan szabadon az író stilizáló készsége : megköti a törvény szövege. Mindamellett ott is megtalálja a módját az író, hogy stilisztikai szándékát a törvény szövegében is érezhetővé tegye. Gyakran, de nem feltűnően, alkalmazza a rímes fogalmazást, mindamellett a legtöbb cikkely fogalmazása rímtelen. Szórendje a törvények tolmácsolásában egyáltalán nem oly mesterkélt, mint a prológusban. Hogy alkalomadtán a száraz törvényszöveggel is mit tud csinálni, arra a 36. cikkelyt mutatom be :

Quando rex vel dux in comitatum aliquem intraverit,
tunc megalis equus exercitualis prestetur,
qui si quo mortuus fuerit,
XV pense domino equi donentur.
Si vero aliquo modo, sed non usque ad mortem lesus fuerit,
predicti precii pars dimidia pro equo reddatur.

A törvényekben előforduló rímes fogalmazás arra mutat, hogy az író *fordította* a szövegeket, s így volt ideje a tetszésszerinti fogalmazásra. Valószínűnek kell tartanunk, éppen a rímek hiánya miatt, hogy a ránkmaradt szöveg többhelyütt romlott.

Kálmán törvénykönyvén kívül még két zsinat határozata is ránkmaradt Kálmán korából. Jellemző, hogy ezek még olyan mértékben sem mutatnak rímes fogalmazást, mint a törvények. Valószínűnek kell tartanunk, hogy ezek már nem Albericus fogalmazványai.

* * *

Kálmán király törvényei után királyaink törvényerejű rendelkezéseiket nem törvénykönyv alakban, hanem ünnepélyes oklevelek, privilégiumok formájában adták ki, és ezért e későbbi törvények stílusára vonatkozólag ugyanazok a formai és stílus-szabályok érvényesek, mint a királyi oklevelek stílusára. Az oklevelek stílusával már fentebb behatóan foglalkoztunk.

[3] Závodszky i. m. 183. l.

GELLÉRT PÜSPÖK »DELIBERATIO«-JA

A latin nyelv, előző fejtegetéseink szerint a kezdeti időszakban kétségtelenül importcikk a maga teljes egészében éppen úgy, mint általában az írásbeliség is.[1] Mindamellett első latinnyelvű írott emlékeink, beleértve az okleveleket is, kivétel nélkül a legszorosabb kapcsolatban állanak az új állam gyakorlati követelményeivel s ennek köszönhetik létrejöttüket is. Az új államot erősítik és építik István király törvényei és az Intelmek is — mind latin nyelven, de tartalmilag a magyar szükségleteket tartva szem előtt. — E gyakorlatiasság alól csak egyetlen mű kivétel latinnyelvű írásbeliségünk első korszakában : a velencei születésű Gellért püspök biblia-magyarázó teológiai műve, a »Deliberatio supra hymnum trium puerorum«. A teológiának itt akkor még nem volt talaja s a gyakorlati szükség sem kívánta meg annak művelését. Gellért azonban, úgy látszik, gyakorlati térítő, egyházszervező tevékenysége mellett nem tudott lemondani tudós, irodalmi igényeiről sem, s ezért, amint az életéről szóló legenda is feljegyezte, már bakonyi remetesége idején is könyvek írásával foglalkozott.[2] Többi művei azonban elvesztek, vagy lappanganak. Egyetlen ránkmaradt művét, a

[1] A latinnyelvű írásbeliség megindulása előtt is volt a magyaroknak írásrendszere, az ú. n. rovásírás. Nagyobb terjedelmű rovásírásos szöveg azonban nem maradt ránk, nem mintha ez az írásrendszer terjedelmesebb szövegek rögzítésére nem lett volna alkalmas, hanem mivel az államalapítás előtt ilyesmire nem volt a társadalomnak szüksége. A feudalizálódás útjára lépő társadalom és ennek állami apparátusa azonban nem nélkülözhette az írásbeliséget, de a régi rovásírás helyett a latint vezette be, az egyházban és a nyugati államok kancelláriáiban használt nyelvet és írást, mivel az államapparátus *gyors* kiépítése az egyháziak segítsége és a nyugati, már meglévő minta utánzása nélkül alig volt lehetséges.

[2] Legenda S. Gerhardi maior cap. 6. (*Szentpétery :* Scriptores rerum Hungaricarum Bp. 1938. II. 489. l.) Gellért püspök életével és munkásságával a legrészletesebben Karácsonyi János műve foglalkozik : Szt. Gellért csanádi püspök élete és művei. Bp. 1887. A Deliberatio kiadása : *J. Batthyan :* Sancti Gerardi... scripta et acta. Albae-Carolinae 1790. — A Deliberatio-t méltatja a Pannonhalmi Rendtörténet I. kötetében (381—97. l.) *Hajdu Tibor.* V. ö. még *Iványka Endre :* Szt. Gellért görög műveltségének problémája. Bp. 1942. (Ért. a nyelvtud. köréből. XXVI. 3.) ; és U. ő : Szt. Gellért Deliberatio-ja. Századok 76 (1942) 497—500. l. A mű forrásait *Bodor András* tette tüzetesebb vizsgálat tárgyává : Szt. Gellért Deliberatio-jának főforrása. Századok 77 (1943) 173—227. l.

Deliberatiót, mint a misztikus teológiai irány korai képviselőjét tartják nyilván s részint e misztikus iránnyal magyarázzák nehezenérthetőségét.

A Deliberatio lehetett Gellért utolsó munkája, nemcsak azért, mivel befejezetlenül maradt ránk, hanem azért is, mert a műben félreérthetetlen utalás olvasható az 1046. évi pogány lázadásra. Nagy történelmi érdeke miatt idézem az egész szakaszt :[3] »Mennyire érzem az ördögfiakat, akiknek nem lehet beszélnem. Ezidőben minálunk indulattól felzaklatva, mindnyájan megátkozták nemcsak az isteni szertartásokat, az egyházat és a papokat, hanem magát az Isten fiát, a mi urunkat, Jézus Krisztust is. Minden időkben hallatlan eretnekség : visszakövetelni a holtak lelkeiért keresztény szokás szerint felajánlott alamizsnákat. Ne gondold, kedves testvérem, hogy ez az üldözés és eretnekség kisebb a régieknél. Hitemre és az igazságra mondom, hogy valami erőszak kényszeríti őket arra, hogy tűrhetetlen hazugságokat szórjanak Isten papjai ellen. Az ördög gonoszsága pedig megtette azt, amit tudott, mert mindazt elvitte, amire az Isten törvényei közül megtanítottuk *a boldog megvilágosodáshoz újonnan* érkezőket. Mindnyájan csaknem egyhangúlag tagadják a test feltámadását : ennél a véteknél nem lehet nagyobb vétket elkövetni a világon. Eltiltanak már a beszédtől is, holott püspök a nevünk, adózás alá hajtanak bennünket, holott isteni parancsolat ránk bízta az egész világot. Ugyanis egyeseknek az a szándékuk, ha nem csalódom, hogy az egyház hatalma és méltósága a Methodus-félék segítségével végre nálunk is, az eretnekek tetszésére, egészen meggyöngüljön. És mindezt miért? Nemde megmondtam : mert mindenütt az ördög fiai, a sötétség hatalmasságai uralkodnak és uraskodnak.«

A nehézkes teológiai fejtegetések áradatát ismételten megszakítják ilyen szubjektív kitörések, amelyek azonban az akkori

[3] S. Gerardi... acta et scripta i. m. 98. l. : O quantos sentio diaboli filios, quibus loqui non patior. Hoc tempore omnes maledixerunt *apud nos* concitati zelo non solum divinis ritibus et ecclesiae et sacerdotibus, quin etiam ipsi Dei filio Jesu Christo Domino nostro. Omnibus inaudita seculis haeresis repetere eleemosynas pro animabus defunctorum christianorum more expensas. Non aestimes Frater Charissime minorem persecutionem et haeresim antiquioribus hanc esse. In fide et veritate fateor, quod vi compellebantur intolerabilia mendacia in Dei expendere Sacerdotes. Diaboli autem iniquitas unum, quod potuit, fecit, nimirum quidquid ex lege Dei noviter venientes ad beatissimam illuminationem docuimus, abstulit. Omnes uno pene simul ore carnis negant resurrectionem, quia (qua?) iniquitate nulla unquam in mundo maior iniquitas arbitranda. Prohibemur iam loqui et Episcopi nominamur, constituti etiam sub tributo, quibus totus committitur divino imperio mundus. Nam quorundam, nisi fallor, intentio est, quo Ecclesiastica virtus suffragantibus methodianistis atque dignitas *apud nos* circa haereticorum libitum tota quandoque infirmetur. Quare hoc? Nimirum dixi, quia filii diaboli, qui potestates sunt tenebrarum, ubique regnant et dominantur.

Magyarország társadalmi és kulturális életére fontos forrásértékű megjegyzések. Ezekkel azonban itt nem foglalkozhatunk bővebben. Számunkra a mű azért jelentős, mert belőle megismerhetjük, hogy milyen felkészültséget hozott magával hazájából Gellért az irodalmi stílus tekintetében. Forrásai e tekintetben vajmi keveset árulnak el. Sem Jeromos, akire oly gyakran hivatkozik, sem Isidorus Etymologiae[4] c. középkori enciklopédiája, amely egyik főforrása, sem a Pseudo-Dionysius Areopagita misztikus iratai[5] nem nyujtanak erre vonatkozólag útbaigazítást. Gellért zilált, zavaros, nehezen érthető stílusa e mintákból és forrásokból egyáltalán nem magyarázható. Már Karácsonyi megállapította és ezt fenti szemelvényünk is bizonyítja, hogy igen gyakran »fellengző, dagályos szavakat használ.« Nyelvi szempontból jellemző rá a rengeteg vulgarizmus, mind a szóalakok (pl. faborare = kedvezni), mind a jelentés szempontjából.[7]

Mindeme nyelvi vulgarizmusok ellenére azt kell mondanunk, hogy Gellért nem »naturalista« író, nem azon a módon beszél, ahogy »adatott neki«, hanem ellenkezőleg: a retorikai, irodalmi tanultság félreismerhetetlen nyomai bukkannak fel művében lépten nyomon.

Retorikai műveltségéről művének leginkább talán az a része ad felvilágosítást, ahol a bibliai három ifjú énekének stílusát méltatva azt mondja :[8]

...nonnuli trimodum dicendi genus volunt in omnibus habere dictis, utique humile medium et grandiloquum. Denique eminentia dum sunt dicenda, granditer proferenda, parva autem subtiliter et mediocria temperate.

Három stílusfajtát ismer tehát : az egyszerű (humile genus), a közép (medium genus) és a fenséges (grandiloquum genus) stílust, amelyekkel egy és ugyanazon műben váltakozva a szóbanforgó tárgy (tartalom) természetéhez igazodva és annak megfelelően él a jó stiliszta. E három stílusfaj elkülönítése és meghatározása végeredményben Theophrastos *Περὶ λέξεως* c. művére megy vissza, de Gorgias és Isokrates gyakorlatán alapul.[9] E görög retorikai elmélet

[4] *Bodor András:* Szt. Gellért Deliberatiójának főforrása. Századok. 1943.173

[5] *Iványka E.:* Szt. Gellért görög műveltségének problémája. Bp. 1942.

[6] Karácsonyi: i. m. 208.

[7] Gellért nyelvét alaposabb vizsgálat tárgyává még nem tették, pedig nagyon megérdemelné a fáradságot. Karácsonyi i. m. 206. l. azt mondja, hogy »Gellért egész külön, a magyar és olasz kolostorokban használt latinsággal írt.« Nyilván az olaszországi latinságra kell itt gondolnunk elsősorban. Karácsonyi a Gellért művéből összeállított »különös jelentésű szavak« esetében a szavak »régies« jelentését emlegeti (i. m. 206—207), holott éppen ellenkezőleg az olasz népnyelv hatásáról van itt szó.

[8] S. Gerardi acta et scripta. id. kiad. 68. l.

[9] *Richard Volkmann:* Die Rhetorik der Griechen und Römer. Berlin 1872. 454. l.

az Auctor ad Herennium és Cicero Orator, ill. De inventione c. művének közvetítésével jutott el a középkorba,[10] a középkor viszont Donatus, Beda Venerabilis és Isidorus Hispalensis retorikai művei révén ismerte. Gellért is Isidorus nagy enciklopediájából, az Originum seu Etymologiarum libri-ből vette át az egész meghatározást (Etym. lib. II. cap. 17.) :

Hoc est enim illud trimodum genus dicendi : humile, medium, grandiloquum. Cum enim magna dicimus, g r a n d i t e r proferenda sunt ; cum parva s u b t i l i t e r ; cum mediocria t e m p e r a t e.

Ez a párhuzam mutatja, hogy Gellért püspök tanulmányai között a művészi stílusra vonatkozó tudnivalók is szerepeltek, sőt, hogy a stílus szépségét a három ifjú énekével kapcsolatban észre is veszi. Ő maga azonban saját stílusának csinosítására egyáltalán nem fordít gondot : a tárgyra összpontosítja figyelmét és nem az előadásmódra. Helyenként mentegeti is magát emiatt, közepes tehetségét, az előadásban való járatlanságát és csekély tudományát hozva fel mentségül. Sőt felszólítja Isengrimust, akinek kérésére írja művét, hogy, ha valami megbotránkoztatná írásában, javítsa ki :[11]

...licet mediocres ingenio et licet imperiti sermone et scientia non magni. Tu vero me provocasti, unde si offensio alicubi declarabitur, tuae correctioni subdatur.

A jól ismert szerénykedés, mint retorikus forma jelentkezik itt, amit még csak fokoz azzal, hogy kijelenti, nem követi a szónokok lármaverését, sem a szónoklattanítók szenvedélyes tombolását, akik csak a szavak szépségére törekszenek és nem a hittitkok építő erejére : az ég harmatában megfürdött szavak nem némák még akkor sem, ha egyszerűek, parasztosak :[12]

Non quippe secuti sumus Oratorum murmures(!) | et Rhetorum debachationes, | qui tantum venustatem eloquiorum, | et non virtutem mysteriorum | imitantur. In rore enim coelesti nec muta sunt verba, licet rusticana.

Végeredményben a retorika műfogásainak ez a visszautasítása maga is retorikai fogás. Gellért püspöknél azonban valahogyan komolyan kell vennünk, mivel a retorikában (pl. Isidorus II. könyvében) felsorolt stilisztikai műfogásokkal sehol nem él úgy, hogy azoknak tudatos alkalmazására lehetne következtetni. Valóban ismeri a retorikának a stílusra vonatkozó tanításait, ezeket azonban nem alkalmazza művében. A szabályok követése helyett önmaga alkot magának egy teljesen kötetlen, szabályokhoz nem alkalmazkodó, az indulat hevületében hol el-elakadozó, majd meg feltartóztat-

[10] *Ed. Faral :* Les arts poétiques du XIIe et du XIIIe siècle. Paris. 1923. 99. l.
[11] I. m. 226. l.
[12] I. m. 226. l.

hatatlan ömléssel szóáradatokban tovazúduló egyéni stílust. A két-három kólonból felépített, aránylag szabályos, de nem nagyszámú mondatai mellett a féllapokra, sőt több lapra terjedő mondat-kolosszusok vannak többségben. Ehhez járul még, hogy sok idegen (görög és vulgáris) eredetű, és sok saját maga által, az elragadtatás hevületében újonnan és alkalmilag képzett szót használ (pl. superlaus, reductores, semivirbius etc.) Mindezekből végeredményben stílusának homályossága és nehézsége marad meg összbenyomásként. Ennek magyarázataként talán még első kiadójának, Batthyan Ignácnak a jellemzése a legtalálóbb :[13]

»*Sublime et mysticum scriptionis argumentum praecipuam esse obscuritatis causam affirmo. Quis enim nescit mysticorum aliud pene esse idioma, et quomodo clarius posset esse sermo illorum, quum ipsi vix satis assequantur, quas audiunt, aut forte rectius dixeris, quae vident ; arcana sunt verba, quae non licet homini loqui. Semper enim in aenigmate versamur...*«

Mindez igaz lehet, de emellett nem szabad felednünk, hogy Gellért püspök az ékesszólás tudományának alapos iskoláján ment keresztül, mert mindazok a közhelyszerű stilisztikai tanítások, amelyek a korában használatos stilisztikai művekben (Isidorus, Beda) fellelhetők, az ő művében is alkalmazást nyernek, de az író egyénieskedő, ha úgy tetszik, misztikus beállítottsága miatt, nem a retorika tanításainak megfelelő helyen. A »captatio benevolentiae« ugyanis az antik és a középkori retorikák szerint egyaránt az írásmű elején (exordium) helyezendő el. Gellért művének elején hiába keressük ezt a hatásos retorikai fogást. Annál meglepőbb, hogy művének harmadik könyvében, annak is a közepetáján egyszerre váratlanul bukkan elénk ez a régi retorikai fogás, olyan egyéni fordulattal, ami párját ritkítja a középkor retorikai gyakorlatában. A »Deliberatio« III. könyvében ugyanis a következő jellemző nyilatkozattal találkozunk : [14] »A mi csekélységünk sokszori kérés után is azért halasztotta el egykor ezt (t. i. a három ifjú énekének értelmezését és magyarázatát), nehogy az oly nagy titkok sűrűsége inkább lesujtson, mint felemeljen... De mint művem elején mondám, átszegezve azon szeretettől, amely mindent felülmúl, s inkább a másét keresi, mint a

[13] i. m. XXVI. 1.

[14] A fordítás Karácsonyi szerint (i. m. 199. l), de némi módosítással. A szöveg Batthyán I. i. m. 74—75. l. : »Verum nostri (!) mediocritas diutius postulata ideo distulit olim adori, ne tantorum Sacramentorum indagine potius deprimeretur, quam elevaretur ... Charitate autem, ut in operis fronte illa confixus dixi, quae omnia superat, et magis quae alterius sunt, quaerit, quam sua, accessi ad carmen mysteriale, *quoquomodo, desiderans investigare, quod tu mirabilius, solius cordi esset, quiveras perlibare.*«

magáét, hozzáfogtam a titkokkal teljes énekhez, óhajtván megvizsgálni azt valahogy, *amit te, ha csak akarnád, tökéletesebben tudnál megfejteni.*«

Az ismert retorikai fordulatból tehát nemcsak azt hozza fel, hogy csak a sürgető kérésre fogott hozzá a munkához, hanem egyúttal a legmegvesztegetőbb módon kijelenti, hogy a kérdéses »carmen mysteriale« magyarázatát sokkal tökéletesebben elvégezhetné barátja, akinek kérésére mégis hozzáfog a munkához. Mindez az udvariaskodás nagyon helyénvaló volna a mű elején. Így azonban csak arról tesz tanúságot, hogy Gellért püspök alaposan ismerte a szerénykedésnek ezt a retorikus formáját. de azt nem alkalmazza sablónosan a maga helyén, hanem ott, ahol csapongó, ekstatikus írói hajlama azt épen alkalomszerűnek látja. Ebből is az vonható le következtetésként, hogy Gellért püspök tanult, de egyáltalán nem fegyelmezett író. Úgy látszik, stilisztikai fegyelmezetlenségét nagy mértékben elősegítette az a körülmény is, hogy az általa használt latin nyelv sem mutatja azt a fegyelmet és pallérozottságot, amit a Karolingrenaissance jelent a középkori latin nyelv szempontjából. Stílusának e sok egyéni, de nem éppen hízelgő vonását egy kuriózum is kiegészíti : a Deliberatio mind a nyolc könyvét egy rímes metrikus formájú fohásszal zárja :

Sit nomen domini benedictum,
ex hoc nunc et usque in seculum.

Úgylátszik ez a vers, legalább első sorában, a liturgiából van véve. Gellért püspök azonban stílusának díszítésére használja fel.

DE INSTITUTIONE MORUM AD EMERICUM DUCEM

Az Intelmek a középkori keresztény, feudális állam ideológiai alapvetésének egy speciális formája; az állam kormányzására vonatkozólag ad tanácsokat és útmutatást, de a legszubjektívebb hangon: atyai intelmek formájában. E forma tekintetében eltér mindazoktól a főként Karoling-kori művektől, amelyekkel tartalmi szempontból a középkori államfelfogást és kormányzati elveket illetően oly sok helyen érintkezik. Ennek ellenére szövegszerűleg és az egész mű felépítését illetően önálló és eredeti alkotás.[1] A mű a később sem nagyon gazdag magyar politikai irodalom első megnyilatkozása, de természetesen, a középkori felfogásnak megfelelően morális és vallásos vonatkozásokkal erősen átszőve.

A mű körüli homály eloszlatására a legtöbbet Balogh József tette, aki cikkeinek egész sorában foglalkozott az Intelmekkel.[2] Ő jelölte meg a »speculum regium«, királytükör műfaját, amelybe az Intelmek is beletartozik, erősen szubjektív, az atyai szeretettől ok helyütt átmelegedő hangja ellenére.

Szerzőjét sokáig magában István királyban keresték, részint az irat atyai oktató hangja miatt, részint meg István király nagyobbik legendájának utalása nyomán, amely szerint »az atyai szeretet hevétől ösztönözve írt egy erkölcsi oktatások című könyvet, amelyben

[1] Ezt helyesen hangsúlyozza *Guoth Kálmán:* Egy forrás két történetszemlélet tükrében. Századok 1942. 58. l. — Ugyanitt azonban különböző s nem helytálló okoskodások alapján az egész Intelmek hitelességét kétségessé teszi. V. ö. még *Guoth K.:* Megoldandó kérdések az Intelmekben. Századok 1943. 1—43. l. A kérdésre alább még visszatérünk.

[2] Balogh Józsefnek az Intelmekkel foglalkozó cikkei: Szt. István és a Rómaeszme. Bpesti Szemle. 1926. — Nemzet és nemzetköziség Szt. István Intelmeiben. I. K. 1926. — Szt. István király, a békefejedelem. M. Nyelv 1927. Mit tudunk a szentistváni Intelmek szerzőjéről. M. Nyelv. 1931. — Szt. István politikai testamentuma. Minerva 1930—31. — Szt. István Intelmeinek forrásai. Szt. István Emlékkönyv. Bp. 1938. II. köt. — »Ratio« és »mos«. A római jog megújulásának nyomai a szentistváni Intelmekben. E. Ph. K. 1943. — Szövegkiadása bevezetéssel: *Szentpétery I.:* Script. Rer. Hung. II. Bp. 1938.

őszintén és baráti hangon a lélekből jövő intés szavaival szól hozzá, tanítván őt...«[3]

Felvetődött Gellért püspök szerzősége is a Gellért nagyobbik legendájának utalása alapján, amely szerint István király Gellértet »fiának, Imre hercegnek nevelőjévé tette meg hosszú időn keresztül.«[4] Ebből következtetett előbb Batthyán Ignác, majd Békefi Remig Gellért püspök szerzőségére.[5] Ez azonban stíluskritikai szempontból tarthatatlan. Ha nem bizonyítható is, mint Deér József gondolja, hogy a mű szerzője maga István király, annyi bízvást állítható, hogy megírásában magának a királynak is része lehetett.[6] Mivel Imre királyfi még István életében meghalt (1030 táján), elfogadható Balogh Józsefnek a feltevése, hogy a mű 1013—15 között keletkezhetett. Így ez a mű az első irodalmi alkotás, amely magyar földön keletkezett.[7]

Amilyen behatóan foglalkozott a magyar tudomány az Intelmek forrásainak, mintáinak és önállóságának kérdésével, valamint azzal, hogy mit jelent e mű az önálló magyar állam megalakulása szempontjából, annyira figyelmen kívül maradt e mű jellegzetes stílusa. Mindössze Békefi vette észre,[8] hogy a mű helyenként rímes-prózai fogalmazást mutat. A mű stílusa azonban behatóbb vizsgálatra érdemes, annál is inkább, mivel a művel kapcsolatban felvetődött problémák egy részét éppen az Intelmek stílusának ismerete alapján segíthetjük a végleges megoldás felé.

Az Intelmek prózai stílusának tüzetes vizsgálatából ugyanis két dolog derül ki: 1. hogy az *egész* mű szövegezése *azonos* fogalmazást mutat, tehát későbbi interpolációról, mint Guoth felteszi, nem lehet beszélni; 2. mivel a magyarországi gyakorlatban a rímes próza, mint az emelkedett hangú műpróza megnyilvánulási formája elsősorban a XI. században virágzik és a XII. században már sokkal szerényebb alkalmazást nyer, mint az Intelmekben tapasztalható, stílus szempontjából sem nagy a valószínűsége annak a feltevésnek — de tartalmi, tárgyi szempontból még kevésbbé —, hogy az Intelmeket később írták volna.

[3] SRH. II. 391. ed. Szentpétery: Ipse quoque paterne dilectionis ardore compunctus libellum de institutione morum constituit, in quo fideliter et amicabiliter verbis eum admonitionis spiritualis alloquitur, instruens...

[4] SRH. II. 488.

[5] *Békefi Remig:* Szt. István király Intelmei. Századok 1901. 922—990, ugyanitt a kérdés régebbi irodalma.

[6] *Deér József:* A szentistváni Intelmek kérdéséhez. Századok 1942. 436—37. és 439.

[7] *Balogh József:* Mit tudunk a szentistváni Intelmek szerzőjéről? M. Nyelv 1931. 159. l.

[8] *Békefi Remig:* Szt. István király Intelmei. Századok 1901. 988. l.

Az Intelmek prózai stílusára mindenekelőtt a rímes prózai stílus nagymértékű használata jellemző és természetesen mindaz, ami e stílus-fajjal együttjár: a bonyolult mondatszerkezetek és túlhosszú mondatok kerülése, a mondattagok megközelítően egyenlő hosszúsága, a mondatok parallelisztikus felépítése, a stílus élénkítése a hyperbaton, az adnominatio és alliteratio gyakori alkalmazása révén.

Ezek alól a stilisztikai jellegzetességek alól csak a művet bevezető prológus első fele vonja ki magát. Itt egy fél lapra terjedő, többszörösen összetett és nehezen tagolható mondatkolosszus terpeszkedik; igaz, hogy nehéz, filozófiai tartalmú a mondanivalója is. Abból indul ki, hogy az egész világegyetem, az ég és a föld jelenségeiben valamilyen elv és törvényszerűség uralkodik (ratio) és ez a törvényszerűség tartja fenn a világot. Ugyanúgy egy bizonyos törvényszerűség megnyilvánulását látja az emberi társadalom különböző megnyilvánulásaiban: az emberi társadalmak életét isteni törvények és emberi előírások, szabályok irányítják. Törvényszerű, hogy az idősebbek vezessék a fiatalabbakat s a méltóságban magasabb állásúak az alattvalókat. Ezért ad ő is előírásokat (patris praecepta) fia számára, aki ő utána uralkodni fog és akinek éppen az egyetemleges törvényszerűség és isteni parancs folytán is kötelessége e tanításokat meghallgatni és megszívlelni. A nehézkes fogalmazású bevezetés után már a prológus további folyamán az egyszerűbb mondatszerkezetek és a rímes próza jellegzetes mondatfelépítése uralkodik, ami megmarad a mű egész folyamán.

A prológus első felének nehézkes fogalmazásával kapcsolatban lehetetlen rá nem mutatnunk arra, hogy ugyanezzel a jelenséggel találkozunk az Admonti-kódexben fennmaradt törvények prológusában is. Ott is filozófiai-történeti megokolást találunk arra vonatkozólag, hogy a királyi méltóság tevékenysége szélesebbkörű és szilárdabb jellegű (amplius ac solidius), mint más méltóságok tevékenysége. Minden nép a *saját* törvényei szerint él s ezért István király is »a régi és az új uralkodók nyomdokait követve« (antiquos et modernos imitantes augustos) törvényeket ad népének. Tehát ő is az emberi társadalomban meglévő törvényszerűségnek engedelmeskedik, amikor törvényeket alkot. Törvényeinek érvénye a természetjogban gyökerezik és azon alapul.

A király által adott emberi törvényeken kívül, amelyek a társadalom ellen vétkezőket sujtják, van még egy isteni törvény is, a vallás, amely a jókat jutalmazza — a Prológus szerint.

A prológus szerzőjének ezek a gondolatai ugyanúgy kissé nehézkes megfogalmazásban jelentkeznek a Törvények prológusában, mint az Intelmekben. Viszont az első nehézkes fogalmazású mondatok

után ugyanúgy a világos tagoltságú rímes prózába megy át a Törvények prológusa, mint az Intelmek prológusában. A Törvények és az Intelmek prológusának fogalmazója tehát az azonos gondolkodásmód mellett azonos fogalmazási készségről is tesz tanuságot. A két prológus fogalmazója tehát azonos lehet.[9]

Bár az Intelmek a maga egészében nem rímes prózában van írva, mégis a szerzőnek a rímes prózastílus szabályaihoz való alkalmazkodását mindjárt a prológusban szemlélhetjük, mégpedig igen félreérthetetlen módon. Mert itt a Biblia két különböző helyéről vesz egy-egy részt és ezeket egy idézetté olvasztja össze oly módon, hogy a kólonokat páros rímmel köti össze. Az idézetek a Salamonnak tulajdonított Példabeszédek első könyvének 8., ill. negyedik könyvének 10. verséből származnak, s az összeolvasztás annyira sikerült, hogy első pillanatra fel sem tűnik, hogy itt tulajdonképpen nem hű bibliai idézettel állunk szemben :

Audi, fili mi, |
disciplinam patris tui |
et ne dimittas legem matris tue, |
ut multiplicentur tibi anni vite tue. |

E bibliai részhez fűzött magyarázatban, minthogy itt már nem kötötte a szerzőt a Biblia szövege, még jobban sikerült rímes részekkel találkozhatunk :

Ex hac ergo sententia animadvertere poteris, |
si ea, que paterna pietate tibi precepio, contempseris, |
quod absit, quod amplius amicus dei et hominum non eris. |

Szépen felépített s csaknem egyenlő hosszúságú kólonok ezek, amelyeket már két szótagra terjedő rím ékesít.

Szépen alkalmazza az Institutio morum szerzője az ókori gyakorlatra visszavezethető trikolont, amely egy hosszabb, nem rímes szakaszt zár le igen hatásosan :

Antiquus quoque populus | *a deo* **electus** *et* **dilectus** | *quia ligamina mandatorum digitis dei condita disiecit, idcirco diversis interiit modis :*

p a r t e m quidem terra deglutivit, |
p a r t e m quoque exterminator mortificavit, |
et p a r s invicem se interfecit. |

[9] A stílus szempontjából mitsem számít, hogy a Törvények prológusában a szerző felhasználta a Lex Baiuvariorumot (V. ö. *Madzsar Imre :* Szt. István törvényei és a Lex Baiuvariorum. Tört. Szemle. 1921. 59. l.)

A trikolon hatását a kólonok élére helyezett *pars* szónak háromszori ismétlése nyomatékosan fokozza.

Az Institutio morum egyes fejezeteiben a rímes és rímtelen részek nem egyenletesen oszlanak meg. Ez annak a jele, hogy a mű írásbafoglalója számára a rím csak *egyik* alkotója a művészi stílusnak, de ez írásművészetnek nem kizárólagos stilisztikai eszköze. Arról, hogy a rím alkalmazása mégis szándékolt és előfordulása nem a véletlennek köszönhető, a Prologusból eddig felhozott helyek is meggyőzhetnek bennünket. A szerző, különösen az egyes fejezetek elején szereti rímes prózába önteni tételeit, a tételeknek bővebb kifejtése és megokolása, esetleg példákkal való illusztrálása azonban többször már mellőzi a rímet. Ilyen rímes szakaszok nyitják meg a III. fejezetet :

Regium solium ornat ordo pontificum |
ac per hoc in regali dignitate tertium | *possident locum.* |

Itt a két meglehetősen hosszú kólont mellékrímek teszik élénkebbé. A IV. fejezet első mondata rímtelen ugyan, de az utána következő, amelyik értelmileg az elsőnek a kibővítése, szinte halmozza a rímeket a kólonok végén. Ezzel ellentétben az V. fejezetben csupán a tételszerű első mondat van rímekkel ékesítve :

Patientie et iudicii observatio |
quinta regalis corone est ornatio. |

A negyedik fejezethez hasonló elrendezést találunk a hetedik fejezetben, ahol az első mondat szintén nélkülözi a rímet, de a felsorolás-jellegű második mondat bőven kárpótol ezért a hiányért. A nyolcadik és tizedik fejezet ismét rímes formában fogalmazza meg a fejezet későbbi folyamán részletesen kifejtett intelmeket :

Executio maiorum |
in regali dignitate octavum | *possidet locum.* |

A tizedik fejezetben :

Modus virtutum |
finit coronam regum, |
et in preceptis ponitur decimus.]

A rímelhelyezés szempontjából különös figyelmet érdemel a X. fejezet. Itt az első mondat első két párosrímű kólonja után egy

rímtelen kólon következik. Az utána következő mondatban viszont egy mesterien felépített keresztrímes kólonpár jelentkezik :

Nam dominus virtutum
ipse est rex regum,
sicut sui exercitus plenitudo
in denis consistit choris, |||
sic tue vite conversatio ||
in decem persistat mandatis.

A keresztrímnek ez a kiszámított alkalmazása a későbbi rímespróza-gyakorlatban is a legművészibb fogások közé tartozik. A rímnek ez a feltűnő helyeken (a fejezetek elején) való gyakori alkalmazása nem hagy kétséget az iránt, hogy az író tudatosan törekedett mondanivalóinak rímes összecsendítésére, továbbá, hogy az eféle stilisztikai ékítményt a műpróza elengedhetetlen kellékének tartotta. E stilisztikai törekvés megvalósítása tekintetében az Institutio morum olyan egyöntetűséget mutat, az *egész* műnek megfogalmazása stílus szempontjából annyira egyívásúnak látszik, hogy már ez is óvatossá tehet bennünket minden olyan kísérlettel szemben, amely azt igyekszik bizonygatni, hogy a mű egyik-másik fejezete részben vagy egészben későbbi keletű interpolatio útján került a műbe.

Írónk, a középkori stilisztikai eszménynek megfelelően — alkalomadtán szereti a szinonímák halmozását, továbbá az egyes szavak között fennálló, vagy feltételezett etimológiai kapcsolatok megvilágítását. Szinte feltűnő a szinonímák halmozása az első fejezetben : In primis *precipio*, *consilior* sive *consulo* et *suadeo*, fili.

Egy, már az ókorban is igen kedvelt és az egész középkorban nagyon elterjedt etimológiát elevenít fel két helyen is az *augustus* szó magyarázatával kapcsolatban :

(C. II.) Unde quidem in primis reges *augusti* dicebantur, quia *augebant* ecclesiam ; és a VI. fejezetben : ... Quod ne fiat, tuum quottidie *auge* regnum, ut tua corona ab hominibus habeatur *augusta*.

Ez ékítmények (adnominatio) alkalmazása mellett igazi mesternek bizonyul a hosszabb mondatoknak csaknem egyenlő hosszúságú kólonokból való szabályos felépítésében. Így a III. fejezetben a király igen hatásos módon rövid, majdnem egyenlő hosszúságú kólonokban figyelmezteti fiát a püspökökkel való helyes bánásmódra :

Pontifices, |
carissime fili,]
sint tibi seniores, |
illos ita custodias, |
sicut oculorum pupillas. |
Si illorum benevolentiam habueris, |
neminem adversariorum timebis. |
Illis quidem te observantibus |
eris securus in omnibus ; |
illorum precatio |
commendabit te omnipotenti deo. |

Igen érdekes az egyes kólonok rímelhelyezése. A *carissime fili* megszólítás, tehát a második kólon, erős beszédszünettel választja el az első és harmadik kólont, amelyek pedig értelmileg szorosan együvétartoznak. Összetartozásukat éppen a második kólonon átnyúló keresztrím érzékelteti, míg a megszólítást magábafoglaló kólon stílusosan rímtelen marad. A többi kólonok párosan rímelnek, hosszúságuk majdnem azonos, és a mutatónévmás négyszeres ismétlése a kólonok elején határozottságot és erőt ad az egész gondolatnak.

Ugyanebben a fejezetben még egy rímes szakaszt találunk, amely hatásosan emeli ki a főpapok fontos szerepét a keresztény, feudális királyságban. Azt mondja ugyanis róluk :

Sine illis enim nec constituuntur reges, nec principantur ;
per illorum interventum |
delicta delentur hominum. |
Si illos perfecte amas, |
te ipsum sine dubio sanas, |
tuumque regnum honorifice gubernas. |

Az első hosszú kólon rímtelen, de a nyomatékosan két helyen ismétlődő *nec* hatásosan fejezi ki a gondolat fontosságát. Egyébként a rímes próza gyakorlatában egyik legszokottabb eljárás, hogy az első kólon rímtelen marad. Körülbelül ugyanilyen gyakori az az eset, amikor több egymással rímelő kólont egy rímtelen zár be. Érdemes megfigyelni, hogy a két egymással rímelő kólon mellett a trikólon is kedvelt formája az Institutio morum szerzőjének.

Nem szűkölködnek az Intelmek a felsorolásban, a középkori műpróza egyik legkedveltebb stílus-ékítő formájában sem. Minthogy a felsorolás legtöbbször azonos grammatikai szerkezeteket hoz magával, az egymásra következő kólonok rímes összecsengése szinte eleve biztosítva van. Itt is egy hosszabb mondatszakasz vezeti be a

parallelisztikus tagoltságú rímes részt hatásos szóismétléssel és alliteratióval (c. IV.):

Quartus decor regiminis est fidelitas, fortitudo,
agilitas, comitas, confidentia principum, comitum, militum. |
Illi enim sunt regni propugnaculum, |
defensores imbecillium, |
expugnatores adversariorum, |
augmentatores marciarum. |
Illi enim sint, fili mi tibi patres et fratres, ||
ex his vero n e m i n e m *in* **s e r v i t u t e m** *redigas vel*
s e r v u m n o m i n e s. ||

E szakaszban a középkori műpróza annyira kedvelt fogásából, a szójátékból egész sereget találunk, amely azonban nem rontja le a szövegben kifejezett gondolat súlyos komolyságát. Ezt a fogást adnominationak (παρονομασία) nevezik a grammatikusok s több fajtát sorolnak fel belőle, amelyeknek azonban közös vonásuk, hogy azonos, vagy hangzásra hasonló tövekből képzett szavakat állítanak egymás mellé, vagy a kólonoknak hangsúllyal kiemelt helyeire (pl. a kólon elejére és végére). Az »Auctor ad Herennium« egész sereget sorol fel ezekből. Itt én csak kettőt idézek ez antik retorikából, hogy ezek segítségével világítsam meg az Institutio morum most idézett szakaszát:

Hic tibi posset t e m p e r a r e,
nisi amori mallet o b t e m p e r a r e.

A tő tehát azonos, de tovább van képezve s így a jelentése is más, akárcsak az Institutio morum idézett szakaszában: *fide*litas — con*fiden*tia; *comi*tas — *comi*tum.

Egy másik példa az »Auctor ad Herennium«-ból:

Si *lenones* v i t a s s e t tamquam *leones*, v i t a e tradidisset se. Itt a szójáték a *lenones-leones* hasonló hangzására, továbbá a *vitare* (kerülni) és a *vita* (élet) szavaknak azonos hangzású töveire épül fel.

Az Istitutio morum utolsó kólonja a szójáték mindkét nemét értékesíti. Az egyikbe, mintegy keretbe, beléfoglalja a másikat:

neminem in s e r v i t u t e m redigas vel s e r v u m *nomines.*

Hasonló stilisztikai alakzattal találkozunk az I. fejezetben is:

Hec est f i d e s catholica,
quam sicut Athanasius dicit, |
nisi quisque f i d e l i t e r firmiterque crediderit, |
salvus esse non poterit. |

Itt a *fides-fideliter* nyomatékos ismétlése az alliteráló *firmiter*-rel összekapcsolva, a rímekkel ellátott kólonok hatását nagyban fokozza.

Az író tökéletes rímelési technikájára legjellemzőbb a negyedik fejezet itt következő hosszabb szakasza :

Si eris pacificus, |
tunc diceris rex et regis filius |
atque amaberis a cunctis militibus ; |
si iracundus, superbus, invidus, impacificatus |
super comites et principes cervicem erexeris,]
sine dubio fortitudo militum |
hebetudo erit regalium dignitatum |
et alienis tuum tradetur regnum. |
Hoc timens cum regula virtutum |
dirige vitam comitum, |
ut tua dilectione cingulati |
semper regali dignitati |
adhaereant inoffensi, |
ut regnum per omnia sit pacificum. |

Érdekes itt megfigyelni, hogy az író a kifejezés szabatosságát is hajlandó feláldozni a rím kedvéért : sokkal helyesebb lett volna nyelvileg itt a »regalium dignitatum« helyett az egyesszámú »regalis dignitatis«-t alkalmazni, de ez az egész szakasz rímhatását lerontaná.

Tömör megfogalmazásával ragadja meg figyelmünket a középkori államelméletre vonatkozólag oly sokatmondó megállapítás az V. fejezetben :

Reges vero patientes regnant, |
impatientes autem tyrannizant. |

A felsorolásnak chiasztikus elrendezésével találkozunk a VII. fejezetben :

Consilio quidem constituuntur reges,]
determinantur regna, |
defenditur patria, |
componuntur prelia, |
sumitur victoria, |
propelluntur inimici, |
appellantur amici :
civitates construuntur |
et castra adversariorum destruuntur. |

Az első kólon itt is rímtelen, de alliteráció élénkíti. A következő négy kólonban felváltva, nagy kiszámítottsággal ismétlődik az egyes- és többesszám : *determinantur-defenditur ; componuntur-sumitur ;* a rákövetkező négy kólonban pedig ellentétek halmozása paronomasia-val : *inimici-amici ; construuntur-destruuntur.* A szavak elhelyezésében chiasmus jelentkezik ; hat egymásközt párosan rímelő és igével kezdődő kólon után egészen váratlanul — éppen ez benne a hatásos, — a két utolsó, egymással rímelő kólonban helyet cserél az ige a hozzátartozó főnévvel, viszont a két egymással rímelő kólon párhuzamos felépítése továbbra is megmarad. E mellett a *propelluntur-appellantur* hatásosan értékesíti az adnominatio figuráját.

A VIII. fejezetben már valósággal virtuozitássá fejlődik ez a stilisztikai formula, de különös módon mégsem süllyed a szavakkal való puszta játékká :

Qui patri suo r e s i s t i t, |
inimicus dei c o n s i s t i t. |
Omnes enim ***i n o b e d i e n t e s*** |
deo sunt r e s i s t e n t e s. |
Spiritus quidem ***i n o b e d i e n t i e*** |
dispergit flores corone. |

Ugyanitt említhetem meg a következő két hosszabb kólont, amelyben a *reg-* »uralkodni, uralkodó« tő három különböző alakban fordul elő :

Grave enim tibi est huius climatis tenere r e g n u m, |
nisi imitator consuetudinis ante r e g n a n t i u m |
extiteris r e g u m. |

Vagy a következő szakaszban, amely annál is figyelemreméltóbb, mivel tulajdonképpen Máté evangéliumából való idézet, amelyet az író nagy művészettel önt a rímes próza eléggé feszes keretébe :

Sis m i s e r i c o r s omnibus vim patientibus |
semper illud divinum |
in tuis precordiis habens exemplum : |
M i s e r i c o r d i a m volo, non sacrificium. |
Patiens esto ad omnes, |
non tantum p o t e n t e s, |
sed etiam p o t e s t a t e carentes. |

Az író fejlett rímelési technikájára jellemző, hogy az egyszótagú rímek mellett kétszótagúak is elég nagy számban fordulnak elő nála, mint *resistit-consistit, inobedientes-resistentes, potentes-carentes.*

Igen figyelemreméltó még a X. fejezetben található rímes részlet főként annak a törekvésnek szempontjából, hogy az egymással rímelő kólonok egyforma hosszúságúak legyenek: a rövid kólon a röviddel, a hosszú a hosszúval van összekapcsolva, és kereszt-rímmel ellátva:

Nam dominus virtutum |
ipse est rex regum. |
sicut sui exercitus plenitudo ||
in denis c o n s i s t i t choris, |
sic tue vite conversatio ||
in decem p e r s i s t a t mandatis. |

Megfigyelhető még, hogy az Institutio morum-ban nemcsak azonos esetek vagy szófajok a rímhordozó szavak, hanem megesik pl. az is, persze aránylag ritkán, hogy egy igealak cseng össze sikerült rímben egy főnévvel, mint pl.

Sis pudicus,]
ut cunctos libidinis fetores |
sicut stimulum mortis evites. |

Ez olyan jelenség, ami még a rímes próza virágkorában is aránylag ritka.

Bár még egész sor példát hozhatnék fel az Institutio morum stílusának illusztrálására, az eddigiek is bőségesen elegendők annak megvilágítására, hogy e mű szerzője s maga a mű is stílus szempontjából kétségtelenül kora művészi színvonalán állott és a rímpróza követelményeinek művészi módon tett eleget.

Hogy ez a stílus valóban a XI. században korszerűnek és egyúttal művészinek is tekintendő, amellyel az akkori világnak éppen legképzettebb emberei éltek, arra vonatkozóan a számos akkori író közül I. István kortársának a cluny-i reformot képviselő Gerbertnek (II. Sylvester pápának) leveleiből idézek[10].

Gerbert 48. levelé pl. így kezdődik:

Obscuram epistolam et sine nomine paucis absolvimus. |
Lotharius rex Francorum praelatus est solo nomine, |
Hugo vero non nomine, |

[10] *Ferd. Lot:* Études sur le recueil des lettres de Gerbert. Bibl. de l'École des Chartes. 1939. 17.

Sed actu et opere. |
Eius amicitiam si in commune expetissetis |
filiumque ipsius cum filio Caesaris colligassetis, |
iamdudum reges Francorum hostes non sentiretis. |

Gerbertről méltán elmondható, hogy klasszikus tanulmányai folytán korának egyik legnagyobb tudósa, s íme leveleiben gyakran, bár korántsem kizárólagosan, annak a stíluseszménynek hódol, amely annyira jellemző az Intelmek stílusára is.

Bár a X—XI. század fordulójáról még számos írót hozhatnánk fel annak illusztrálására, hogy a kor írói a művészi próza megjelenési formájának a rímes prózát tartották, ehelyütt elég lesz még utalni a XI. század közepe táján működő aurai IV. Ekkehard szentgalleni kolostor-történetére (Casus Sancti Galli), amelyben a mozgalmasabb eseményeket elbeszélő részek szintén rímes prózában vannak megfogalmazva. A szentgalleni kolostor történetének egyik legdrámábbi jelenete kétségkívül a kalandozó magyarok megjelenése és a kolostor udvarán lefolyt mulatozása a félkegyelmű Heribald társaságában. Erről a jelenetről a következőképpen számol be Ekkehard mester:

Ingruunt tandem pharetrati illi, |
pilis minantibus et spiculis asperi. |
Locum omnem perscrutantur solliciti, |
nulli sexui vel aetati certum est misereri. |
Inveniunt solum illum |
in medio stantem intrepidum. |
Quid velit | *curque non fugerit,* | *mirati ;* |
ferro interim parcere necatoribus iussis primipilares
per interpretes interrogantes, |
fatuitatis monstrum ubi sentiunt, |
omnes illi risibiles parcunt. |
Aram lapideam sancti Galli, |
quod prius crebro talibus frustrati, |
nihil intus nisi ossa et cineres cum invenissent, |
nec tangere curant.]
(Pertz: Mon. Germ. Hist. II. p. 105.)

Majd a mulatozás elbeszélése következik:

Postquam v e r o m e r o incaluerant,|
horridissime diis suis omnes vociferabant, |
clericum vero et fatuum suum facere coegerant. |
Clericus autem linguae bene eorum sciolus,] *propter*
quod etiam eum vitae servaverant, | *cum eis valenter clamabat.*]
(id. kiad. p. 106.)

A rímes próza tehát valóban korszerű kifejezőeszköze Nyugaton a XI. századi műprózának. Alig hihető, hogy magyar szerzetes az új magyar állam megalakulása idején, amikor a magyarság a nyugati formára való berendezkedés kezdet-kezdetén állt, olyan tökéletes rímes prózát tudott volna írni, mint amilyennel az Intelmekben találkozunk. Még kevésbbé tehető ez fel I. Istvánról. Az Intelmeket csak egy nagyműveltségű, idegen származású klerikus önthette formába.

Az Intelmekkel kapcsolatban felmerült számos problémával itt nem foglalkozhatunk, ezek közül egyet, amelyet éppen csak az Intelmek stílusának megfigyelése alapján magyarázhatunk megnyugtató módon, mégis helyénvaló lesz röviden megtárgyalni. Ez az Intelmek esetleges interpolációjának kérdése.

A több mint egy évszázaddal ezelőtt Engellel kezdődő, nemrég Guoth Kálmántól,[11] majd Deér Józseftől[12] felújított vitát az Intelmek VIII. fejezetének hitelességét illetően, azt hiszem, a stílusvizsgálatból szinte önként adódó eredmények véglegesen eldöntik és lezárják. A vita kiindulópontja az a különös jelenség, hogy István, a magyarok *első* keresztény királya hogyan szólíthatja fel fiát, hogy kövesse király-*elődeinek* példáját az uralkodásban. Nyilvánvaló, hogy az első keresztény király nem akarhatta, hogy fia a pogány elődök nyomdokait kövesse, mert ez egyértelmű lett volna saját életművének, a keresztény királyság alapjainak lerombolásával és szétszórásával, amitől pedig a VI. fejezetben óva inti jövendő utódját.[13] Ezt a fejezet elején felbukkanó nehézséget még eliminálni lehetett valahogy azzal, hogy itt az Intelmek szerzője az elődök követésének tételét általános, »elvszerű« megfogalmazásban adja elő és »ez az elvszerűség« magyarázza a többeszámot is.[14] Ezzel a fejezet első részének a hiteléssége igazolva látszik. A baj csak az, hogy az *előző királyok* példájának követésére való felszólítás a VIII. fejezet vége felé ismételten előfordul, mégpedig olyan környezetben, hogy ott már az előző *uralkodókra* való hivatkozásban a többesszámot lehetetlen az »elvszerű« megfogalmazás számlájára írni. A szöveg ugyanis kifejezetten *ennek a vidéknek* a királyságáról beszél, amit az uralkodó nem tarthat meg, ha az *előtte uralkodók* jogszokásait nem követi.[15] Így tehát

[11] *Guoth Kálmán:* Egy forrás két történetszemlélet tükrében. Századok LXXVI. 1942. 43 kk. l.

[12] *Deér József:* A szentistváni Intelmek kérdéséhez. Századok LXXVI. 1942. 435 kk. l.

[13] Inst. Mor. c. VI. si enim tu destruere, quod ego edificavi, aut dissipare, quod congregavi, studueris...

[14] Deér i. m. 451. l.

[15] Inst. Mor. c. VIII. *Grave enim tibi est huius climatis tenere regnum, nisi imitator consuetudinis ante regnantium extiteris regum.*

látszólag minden alap megvan arra, hogy az Intelmek e fejezetétől, vagy ebből kiindulva akár az Intelmek egészétől megtagadjuk a hitelt, és Guoth-tal — ha ő nem mondja is ki nyíltan — feltegyük, hogy az egész Intelmek jóval később készült hamisítvány. Ezt a feltevést az Intelmek egyéb helyeiről és az I. István törvényeiből vett párhuzamokkal cáfolni lehet ugyan belső érvekkel és nagymértékben valószínűvé is lehet tenni az Intelmek hitelességét, de a fennforgó ellenmondást minden kétséget kizáró módon feloldani nem lehet. Érezte ezt Deér József is, amikor az Intelmek hitelességét bizonyítva, ill. a kétségtelen ellentmondást elsimítani igyekezve, fejtegetését ezzel fejezi be : »Feltéve, hogy a fenti magyarázat bármilyen okból tévesnek bizonyulna, még akkor sem értelmezhetnők az *antecessores reges* kifejezést másként, mint stiláris visszacsúszást a fejezet második mondatának ott indokolt többesszámára.«[16] Deérnek a lényeget illetően e fejezet hitelességének kérdésében kétségtelenül igaza van.

Mindamellett nem szükséges a »stiláris visszacsúszás« elméletéhez folyamodnunk, hogy a látszólagos ellenmondást az Intelmekben minden félreértést kizárva megvilágíthassuk. A kérdés eldöntéséhez mindössze csak azt kell tekintetbe vennünk, hogy az Intelmek szerzője a fenti vizsgálatok szerint igen gyakran alkalmazta művében a rímes próza technikáját. Éppen a VIII. fejezet egyike az Intelmek ama fejezeteinek, ahol ezt a stílusfajt a legsikeresebben alkalmazta. Így a kritikus mondat vizsgálatánál is elsősorban azt kell tekintetbe venni, hogy az a rímes próza szabályai szerint van megfogalmazva — igaz —, a gondolat kifejezésének szabatossága rovására. A kérdéses mondat ugyanis így tagolandó :

Grave enim tibi est huius climatis tenere r e g n u m, |
nisi imitator consuetudinis ante r e g nantium | *extiteris r e g u m.*

Egészen szabályszerű két rímes kólon ; a második, valamivel hosszabb kólon egy mellékrímet is feltüntet, mintegy a kólon hosszúságának ellensúlyozásaképpen. Nem kerülheti el figyelmünket a gondolat éppen ebben a formában való megfogalmazásának szándékoltsága sem. Háromszor fordul elő benne éppen a legnyomatékosabb helyeken, a rímelő tagokban a *r e g-* »uralkodni« tő, ami stilisztikailag a kedvelt adnominatio figuráját adja (l. fentebb). Az viszont kétségtelen, hogy ehelyt a hatásos rímek kedvéért az író feláldozta a gondolat szabatos kifejezését. A félreértés veszélye azonban I. István és Imre herceg helyzetében szinte teljesen kizárt, annál is inkább,

[16] Deér i. m. 452. l.

mert közvetlenül az ezt megelőző két mondat félreérthetetlen helyzetet teremt az utánuk következő mondat értelmét illetően :

Propterea, fili karissime, edicta p a t r i s t u i, scilicet m e i semper sint tibi promptuosa, ut prosperitas tua ubique regalibus dirigatur habenis. Mores quidem m e o s, quos regali vides convenire dignitati, sine vinculo totius ambiguitatis sequere. Grave enim...

István király és Imre herceg számára tehát még a nem egészen szabatos fogalmazású mondat sem rejtegethetett semmi félreértési lehetőséget. Ilyen kisebb, a szabatosság ellen elkövetett vétség a rímes próza gyakorlatában egyáltalán nem ritka jelenség. Magukban az Intelmekben is előfordul — mint fentebb láttuk — a IV. fejezetben:

sine dubio fortitudo militum |
hebetudo erit r e g a l i u m d i g n i t a t u m |
et alienis tuum tradetur regnum. |

Nyilvánvaló, hogy a többesszámú *regalium dignitatum* csak a rímhatás kedvéért került a szövegbe a helyes *regalis dignitatis* helyett.

Hasonló a helyzet Imre legendájának egyik helyén :

Grande est enim... vivere contra humani generis morem,
despicere solatia c o n i u g u m, |
dulcedinem contempnere liberorum. |

A legenda kiadója jegyzetben meg is említi, hogy a helyes kifejezés *coniugis* lenne. A legenda középkori olvasója előtt azonban a helyzet annyira világos volt, hogy egy pillanatig sem gondolhatott Szt. Imrével kapcsolatban a többnejűségre és így a legendaíró minden aggályoskodás nélkül engedhetett rímelő hajlamának a legenda szövegezésekor (l. részletesebben alább, Imre legendájának tárgyalásánál).

Mindezek alapján tehát kimondhatjuk, hogy az Intelmek VIII. fejezetében semminemű feloldhatatlan ellentmondás nincsen, sőt ellenkezőleg, ez a kis, szabatosság elleni vétség, amelyet az Intelmek szerzője alkalomadtán a rím kedvéért máskor is elkövet, csak növeli a szövegben való bizalmunkat. Ezek után már lényegtelen Guoth megjegyzése az Intelmek VIII. fejezetének *címét* illetően. Szerinte, míg az Intelmek többi fejezetcímei nagyjából megegyezőleg vannak hagyományozva a nagyobbik István-legendában, addig a VIII. fejezet címe nem egyezik a legendában található szövegezéssel és ebben is egyik bizonyítékát látja annak, hogy a VIII. fejezet

esetében szövegcsere történt.[17] Deér József erre kimutatja, »hogy a legenda szabadabb fogalmazású fejezetcíme lényegében ugyanolyan tartalmú fejezetre enged következtetni, mint amely az Intelmek ma ismert VIII. fejezetében foglaltatik.«[18] Ezzel a kérdés lényegében nyilván el is dőlt. Mindamellett a szövegkritika könnyen be tudja bizonyítani, hogy az Intelmek VIII. fejezetének ma ismeretes címe a fejezet *eredeti* címe. Ami u. i. a legendabeli szövegezést illeti, a legendaíró valóban *kénytelen* volt a *De executione filiorum* címet a fejezetből vett tartalmi kivonattal helyettesíteni,[19] mert az eredeti cím a legenda felsorolásában valóban kétértelmű lenne a benne előforduló genitivusnak obiectivus és subiectivus értelmezési lehetősége folytán. Ez a kényszer már maga is indokolttá teszi, hogy a legendabeli szövegezés *szószerint* nem egyezik a szóbanforgó cím szövegezésével. A mai cím eredetisége mellett szól ezen kívül a kézirati hagyomány is. A XVI. századi Ilosvay-kódexben az *executione* szó fölé egy másik kéz odajegyezte: *obedientia*, jeléül annak, hogy az *executio* szót éppen úgy nem tartotta eléggé kifejezőnek, mint egykor a legenda írója, aki szintén hasonló okból volt kénytelen azt megváltoztatni, vagyis helyette a fejezet tartalmi kivonatát adni. Nyilvánvaló tehát, hogy a »lectio difficilior« elve alapján a mai cím eredetisége bizonyítottnak vehető.

[17] Guoth i. m. 64. l.
[18] Deér i. m. 444. l.
[19] Leg. S. Stephani maior c. 15. maiores suos ante oculos semper habere.

LEGENDA S. ZOERARDI ET BENEDICTI

Első legendánk, a lengyel remeték, Zoerard és Benedek szerény életirata, amelyet már a magyar földön tanult és minden valószínűség szerint magyar származású pécsi püspök, a későbbi szent Mór írt, rövidsége és igénytelen tartalma ellenére is jeleskedik stilisztikai ékességekben. Számunkra ez annál is fontosabb, mert bizonyság arra, hogy már I. István idejében rendelkeznünk kellett olyan iskolákkal, ahol az oktatásban az írni-olvasni tudás elemein kívül a művészi stílus eszközeinek és követelményeinek ismerete is helyet kaphatott. Ezzel a legendával egyúttal ismét egy új, eddig ismeretlen műfaj jelenik meg az írásbeliség területén : a vallásos jellegű életrajz, a legenda, amely azonban a vallásos jelleg kidomborítása végett, tulajdonképpen nem is életrajz, hanem *életrend* leírása. Itt az életrajz helyett a keresztény erények gyakorlásának egyes mozzanatait fűzi csokorba az író, tekintet nélkül az életrajzban nélkülözhetetlen időrendiségre. Inkább afféle erény-katalógusok illusztrálása ez a műfaj, semmint igazi életrajz.[1] Ez erény-katalógust rendszerint kiegészíti ama csodák felsorolása, amelyek a hős életében, de különösen halála után tettek tanúságot a »szent« életének erkölcsi értékeiről. Első legendáink, így a lengyel remetéknek Szent Mórtól megírt életrajza, valamint István király nagyobbik legendája és Imre királyfi legendája a világtól való elfordulás, az önsanyargatás és aszkézis szempontjából igyekeznek a legendák hőseit ábrázolni ; a Gellértről szóló két legenda és István király kisebb legendája, meg részben István király Hartvik püspök által megírt életrajza bizonyos mértékig átmenetet képeznek egy világiasabb felfogás felé. A László királyról szóló legenda meg mintegy egyensúlyban ábrázolja a keresztény erények megtestesítőjét és a világi ügyekben is járatos, igazságos, de egyúttal vitéz harcos lovagkirály alakját : Szt. Lászlót. Ez az eszmény nyilván a XI. század végén meginduló keresztes hadjáratok hatása alatt jött létre.

Egyelőre azonban még a világtól való elvonulás hirdetése időszerű magyar vonatkozásban is. Az osztálytársadalom kialakulá-

[1] V. ö. *L. von Hertling:* Der mittelalterliche Heiligentipus nach den Tugendkatalogen. Zeitschrift für Aszese und Mystik. 8. (1933) 260. l.

sakor az osztálykülönbségek igazolására és az elnyomottak lelki békéjének megteremtésére, a lázadozások letörésére a kereszténység hőseiben is az aszketikus, az életről lemondó, önsanyargató vonásokat emelik ki a legendaírók. Amikor az eredetileg Benedek-rendi szerzetes Mór püspök a lengyel remeték életében szintén az aszketikus vonásokat ábrázolja, egyszerre tesz eleget a Cluny-kolostorból a X. század folyamán kiinduló aszketikus irányzatnak és annak a nagyarányú társadalmi folyamatnak, amely I. István uralkodása idején megy végbe a feudális osztálytársadalom megteremtése érdekében.

Mór püspök valóban tiszteletreméltó felkészültséggel tesz eleget ennek a feladatának.[2]

Mindjárt a legenda első fejezetében, ahol az író megmondja, honnan tudja a vértanú életére vonatkozó adatokat, továbbá felfedi, hogy ki ő, a legenda írója, a következő tökéletes felépítésű rímes részletet találjuk :

. . . *quanta contritione cordis et corporis maceratione* (a mondattagok chiasztikus elhelyezése alliteratióval!) *se ipsum affligeret,*]

ex relatione sui discipuli,|
Beati Benedicti,|
secum conversantis que audivi,|
paucis litteris mandare decrevi.|
Ego quidem Maurus,|
nunc deo miserante episcopus,|
tunc autem puer scolasticus|
virum bonum vidi,|
sed que esset eius conversatio,|
non visu, sed auditu percepi.|

A szent életét szép, kiegyensúlyozott, minden felesleges díszt nélkülöző nyelven mondja el, de egy-egy megrázó esemény elbeszélése után nem titkolja meghatódottságát s az elragadtatás hangján kiált fel :

O beati viri, Andree merces]
quam beata et eterna vita! |
corona centies ornata,|
que in celo recompensat,|
quod in terra graviter empta fuerat. |
O inauditum genus confessionis,|

[2] Mór püspök életéről tájékoztat : Szt. Mór-emlékkönyv. Pécs. 1936. 1—36. l. (Szerk. Vargha Damján.) A lengyel remeték legendája kiadva : *Szentpétery :* SRH. II. Bp. 1938. 357. l. Ugyanott (356. l.) részletes bibliográfia.

quod preciosius facit regnum promissionis ! |
Non cibus, non requies auferre potuit dulcedine vana
vitam eternitatis,|
et n e q u a m spiritus aditum invenire n e q u i t
deceptionis.|

Maga a felkiáltás (exclamatio) is stilisztikai fogás, amely azonban Mór püspök művében pszichológiailag is művészien van megindokolva és előkészítve. Az érzelmi megindultságot érzékelteti a kétszer meginduló, párhuzamos elhelyezésű kólonokban kifejezésrejutó felkiáltás. Mór püspök is, e stílus követelményeinek megfelelően ellentétekkel : *in celo — in terra ;* alliteratióval : *p*retiosius-*p*romissionis ; *v*ana — *v*itam ; továbbá nagyon ügyes paronomasiával : *nequam — nequit* teszi csillogóvá prózáját.

Egyébként a rövid legendában még több rímes részlet található. Az egyik szintén egy csodálkozó felkiáltás alliteratiókkal, de most már nem olyan hosszúlélekzetű, mint az előbbi :

O mira res et inaudita! |
cathena carnes intus putrefaciens]
cute foris est obducta.|

A másik egy elbeszélő részlet, amely különösen rímelhelyezése miatt érdemel említést. E rímes részletben az első kólon a negyedikkel, a második a harmadikkal rímel :

Sed nesciri hoc genus martyrii posset,]
nisi ad umbilicum ligati| *nodus appareret metalli.*||
Soluta vero cathena dum ex corpore trahitur,|
sonus costarum elisarum graviter auditur.|
Cuius cathene partem mediam ab eodem abbate im-
petravi,||
et usque nunc custoditam ducis christianissimi,|
Geyse cum desiderio mihi pro ea instanti negare
nequivi.|

Sikerült rímes részlet még a legenda harmadik fejezetének a vége, ahol Zoerardus egyik csodáját beszéli el az író :

Illis autem pre gaudio plorantibus|
et ut discederent cum eis, rogantibus|
dixit se nunquam ab ea cella discessurum,|
sed ibi in perpetuum Deo et sancto Zoerardo serviturum,
et usque ad obitum suum ibi permansit.|
Fecit itaque, quod promisit.|

Mielőtt Zoerardus egy másik csodatételének elbeszélésébe kezdene Mór püspök, ismét, mint a legenda elején, rímes prózában jelzi történetének forrását :

Aliud quoque eius miraculum nequaquam reticere volui,|
quod eodem Philippo abbate narrante cognovi.|

Majd a csodatétel elmondása után egy fohászszerű felkiáltással fejezi be a legendát, hatásosan alkalmazva megint az adnominatio figuráját :

O qualis meriti vir ante Deum,]
qui v i s i b i l i s apparens homines solvat,|
cum i n v i s i b i l i s inter angelorum choros locum possideat ! |

Ime, az igénytelennek látszó kis legenda írójának milyen tudatos művészetéről tesz tanúságot. Egyszerűségében is méltán állítható ez az igénytelen kis mű stílus szempontjából a vele egykorú Intelmek sokkal súlyosabb mondanivalójú szövege mellé!

LEGENDA MAIOR S. STEPHANI REGIS

István király nagyobbik legendájának írója nagy teológiai műveltséggel rendelkezett, de stíluskészsége nem állott egyenes arányban ezzel a műveltségével. Első királyunkról írt legendája nyilván az első szenttéavatások nyomán (1083) jött létre talán még a szenttéavatási jegyzőkönyvek közvetlen hatása alatt. Legalább is úgy látszik, hogy a Kálmán király uralkodása alatt készült kisebbik István-legenda szerzője akkor, amikor István király életével kapcsolatban az »autenticas librorum scripturas«-t emlegeti,[1] erre a legendafogalmazásra gondol és ennek a nagyobb legendának adatait akarta kiegészíteni a »nép« között István királyról még élő és »igaz« történetekkel.

Valóban a nagy legenda írója nemcsak azzal hívhatta ki maga ellen már a közel egykorúak kritikáját, hogy az államalapító erőskezű, sokszor kiméletlen királyból szelídlelkű, vértelen imádkozó aszkétát formált és így a kisebb legenda írójának szavaival élve »a Pegasus forrásától megittasodva a Parnassuson álmodozott«,[2] hanem talán még jobban azáltal, hogy a magyarokat a kárhozat és tudatlanság fiainak, nyers és kóbor népségnek nevezi, amely Isten teremtményének is alig tartható.[3] A kisebbik legenda írója ezzel szemben csupán a hitetlenségben tévelygő barbár magyarokról tud, akik a pogányok hiú és szentségtörő babonáit követik. Ez nem szépítés, de nem is túlzás : ez a tényeknek megfelelő beállítás.

A nagyobbik legenda írója nyilván azért használ oly sötét színeket a pogány magyarok festésénél, hogy a sötét háttér elé annál fényesebbnek állíthassa oda a térítő király aszketikus életszentségét és annál nagyobbnak az isteni kegyelmet, amely megkönyörült a tévelygő, durva népen.

[1] *Szentpétery :* SRH. II. 393.: Ergo licet autenticas librorum scripturas revolvatis, tamen hec breviora legite...

[2] Leg. Min. (SRH. II. 393.): ... qui secundum poeticas fabulas Pegaseo fonte potati sunt, qui se somniasse inter sacra Parnasi gloriantur.

[3] Legenda Maior (ed. *Szentpétery :* SRH. II. 378.): ... filios perditionis et ignorantie, populum rudem et vagum, creaturam dei se nescientem...

E hatásos, de a valóságnak nem megfelelő beállítás végighúzódik az egész legendán. István király apját, Géza vezért »emberi vértől szennyezett kezű« és »pogány életmódban fetrengő«[4] fejedelemnek rajzolja, aki nem méltó arra, hogy a magyarokat a kereszténységre térítse. A kereszténységet megvalósítani akaró István király ellen maga az ördög szít lázadást[5] stb.

Ezzel szemben István király alakja csupa fény, csupa szelídség, ima és alázatosság! Már születését is csodás álomlátás előzi meg, ellenségeit a kereszt jegyében és Mária segítségével győzi le, pápai áldással kenik királlyá, feleségével együtt templomokat és kolostorokat alapít és azokat bőkezűen ellátja minden drágasággal; imádkozik, csodás módon betegeket gyógyít és alamizsnát oszt s örül, ha a szemtelen koldusok megrángatják szakállát.

E képeket lehetne folytatni, de nem szükséges. Ebből is látható, hogy a legenda írója előtt az aszketikus erénykatalógus lebegett;[6] ennek alapján kereste össze István király életéből azokat a mozzanatokat, amelyek alkalmasok voltak arra, hogy bizonyítsák »szent« mivoltát.

Az első szenttéavatások 1083-ban történtek László király uralkodása alatt, a legenda maior azonban minden valószínűség szerint már előbb, 1077 táján iratott.[7] A legendának fentebb vázolt életszerűtlenségéből kiindulva egyáltalán nem látszik lehetetlennek, hogy VII. Gergely pápának a német császár ellen irányuló politikája következtében történtek nálunk az első szenttéavatások és ennek köszönhető a nagyobbik István legenda is. VII. Gergely politikai szövetségest keres és talál I. László királyunkban IV. Henrik német császár ellen[8] s valószínűleg ennek viszonzásaként rendelte el, mint erről a Hartvik püspök által írt legendából értesülünk, hogy »azok teste, akik Pannoniában elvetették a keresztény hit magvait és prédikációkkal, oktatásaikkal azt az Istenhez térítették, felemeltessék«.[9]

Ez az egyezség a pápa és I. László között 1077 körül, mindjárt László uralkodása elején jött létre s így a legenda keletkezése sem

[4] Leg. Maior (SRH. II. 379.): ritu paganismi licet obvolutus, és alább: manus pollutas humano sanguine gestas.

[5] Leg. Maior (SRH. II. 381.): ...diabolus, ut sanctum Christi tyronis propositum disturbaret, intestina contra eum bella commovit...

[6] V. ö. *L. von Hertling:* Der mittelalterliche Heiligentypus nach den Tugendkatalogen. Zeitschrift für Aszese und Mystik. 1933. 260. l.

[7] Varjú Elemér érvelését tartjuk a legvalószínűbbnek: v. ö. *Varjú E.:* Legendae Sancti regis Stephani. Szt. István király legendái. Bp. 1928. 86—93. l.

[8] *Hóman B.:* Magyar Történet. Bp. 1935. I. 308.

[9] SRH. II. 433.: apostolicis litteris sancitum est, ut eorum corpora elevari deberent, qui in Pannonia Christiane fidei semina iacientes, sua eam predicatione vel institutione ad deum convertissent.

tehető sokkal későbbre. László király a maga részéről természetesen szorgalmazhatta a szenttéavatást és ezzel kapcsolatban a legenda megírását is, mivel ebben saját politikájának igazolását láthatta. Ilyen körülmények között azonban valóban nem lehetett cél egy, a valóságot megközelítő István-életrajz megírása. A valóságot sok tekintetben szépíteni kellett. Az 1061. évi Vata-féle pogánylázadás emléke is elég élénk lehetett s így nem csoda, ha a pogány magyarok rajza oly sötétre sikerült. A mű minden gyengesége és hibája ellenére mint szerkesztmény értékes dokumentum arról a korról, amelyben készült.

A mű stílus szempontjából sem tartozik a kiválóbb alkotások közé. Gyakran fordulnak elő benne bonyolult szerkezetű, nehézkes mondatok a participiális szerkezetek halmozásával. Az író nem törekszik stílusának díszítésére, nem alkalmazza sem a hyperbatont, sem az adnominatiót, sem egyéb retorikai fogásokat s így stílusának egyetlen dísze az itt-ott megszólaló rímes próza.

Terjedelmes műve ellenére, sokkal ritkábban találkozunk nála tökéletesen kidolgozott mondatparallelizmussal, mint eddig ismertetett íróinknál. Kólonjai többnyire nagyon hosszúak s az egymással összecsengő kólonok is nagyrészt elütő hosszúságúak, aminek következtében a rímek sokat vesztenek hatásukból. Sok nála még a rímes részekben is a rím nélkül maradt kólonok száma. Mindamellett nem mondható, hogy nem törekszik helyenként e stilisztikai ékességekre.

A Prológus teológiai jellegű fejtegetéseiben, talán éppen a tárgy természeténél fogva, stilisztikai ékesség alig található ; ahol azonban az elmélkedésekből folyó gyakorlati következmények levonására kerül a sor, e következmény szentenciaszerű megfogalmazása tömörsége és szabatossága mellett már a stílus művészi eszközét, a rímet is alkalmazza :

Non remansit patria neque natio,
ubi quorundam miserationis Christi non fuisset assumptio.

Itt a kólonok egyenlőtlen hosszúsága miatt, továbbá a második kólon túlságosan hosszú terjedelme következtében — ez csaknem kétszer akkora terjedelmű, mint az első, — a kólonzáró rím sokat veszít ugyan hatásából, szándékoltsága azonban kétségbevonhatatlan, éppen a váratlan, kiélezett fordulat következtében.

Valamivel jobb, hatásosabb rímelést találunk a II. fejezetben, de itt meg a kólonok nem eléggé határozottak, nem elég szabályosak :

[Geyza) . . . cum omnibus circumquaque positarum provinciarum
vicinis de pace,|
cuius nunquam antea fuit amator,]
cepit attente tractare,|
ut iam in illo possit agnosci,|
cuius filius desideraret fieri,|
secundum dictum salvatoris nostri|
dicentis in evangelio : beati pacifici,|
quoniam filii dei vocabuntur.]

Mindamellett van azért e legendának a rímes próza szempontjából is nem egy sikerültnek minősíthető részlete. Ilyen pl. a VI. caput következő néhány sora :

Igitur iubente principe|
fit ubique congregatio gentis indomite,|
fiunt orationes continue,|
convertuntur et baptizantur alumpni patrie,|
statuuntur multis in locis ecclesie.|

Még ennél a részletnél is, amely a jobbak közül való, kétségtelenül érezhető kissé a kólonok elütő hosszúságának zavaró hatása. A következő részlet azonban, ahol István nevének etimológiáját magyarázza, pregnans rövidségével kétségtelenül megkapóan hat (c. V.) :

Nomen sibi impositum est Stephanus,|
quod alienum a consilio dei non credimus,|
Stephanus quippe Grece,|
coronatus sonat Latine.|

Ilyen szép parallelisztikus elrendezésű mondat nemigen található több az egész legendában. Pedig a rímelésre való törekvés kétségtelenül megnyilvánul több helyen is, hatásuk azonban az egyenlőtlen és túlságosan hosszú kólonok következtében sokat veszít intenzitásából. Bár a kólonbeosztás nem egészen szabályos, mégis a sikerültebb rímes részletek közé számíthatjuk a VII. fejezetből a következő sorokat :

Ad hoc igitur incipiendum et consumandum,|
quoniam fidelium Christi consultum habebat necessarium,|
nunciis et litteris in omnes partes suum diffamavit desiderium.|
Inde multi presbyteri et clerici|
spiritu paracliti compuncti|
relictis sedibus propriis elegerunt peregrinari.|. .

Az igéknek a kólonok élére helyezésével hatásosan érzékelteti az író azt a mozgalmas tevékenységet, amely a keresztény királyság megalapításának szükségszerű előfeltétele volt (c. VIII.) :

I a c i ú n t u r ubique sacrarum fundamenta domorum,|
s u r g u n t claustra canonicorum,|
f l o r e s c u n t cenobia regulariter conversantium congregationum.|
Undique fit concursus deo famulantium,|
quorum desiderium tam liberalis principis
excitavit benigne susceptionis solatium.|

Ebben a szakaszban is kétségtelenül felismerhető a rímelési szándék, de egyáltalán nem lehet kérdéses a IX. fejezetben előforduló, tartalmilag is nagy fontosságú legendarészletnek rímes prózában való szándékolt megfogalmazása. Arról szól itt a legendaíró, hogy István király, megkoronázása után, mint igazi »békefejedelem« törvényeket ad népének. E törvények közül hármat művébe iktat, éppen azokat, amelyek leginkább szolgálják a béke ügyét, három egymással rímelő rövid kólonban összefoglalva két hosszabb, szintén egymással rímelő kólon közé zárva :

Et ut pacis, per quam Christus mundum coadunavit,
se fore probaret filium,||
quod nullus alium hostiliter invaderet,|
nemo inimicum sine iudicii examinatione lederet,|
viduas et orphanos nullus opprimeret,|
subscriptione federis non pereuntis posteris suis reliquid(!) stabilitum.||

Általában nem mondható, hogy a legenda írója a rímelési technikákat illetően ügyetlen volna ; a baj legtöbbször az, hogy túlságosan hosszú kólonokat alkot, amint azt pl. a XI. fejezetben a következő részlet is szemlélteti :

Ipsam quoque regiam urbem Constantinapolim beneficiorum munere non privavit,|
qui ecclesiam mirifici operis constructam cum omnibus necessariis suis donavit.|

Az ilyen, rímhatás szempontjából kevésbbé sikerült mondatok mellett azonban gyakran egész elevenen ható szakaszok is felbukkannak :

Inter omnia superne miserationis beneficia|
beato regi divinitus concessa|
pre omnibus suis (sic) illa dinumeranda|
scriptisque commendanda,|
que locum primum obtinent ad eterne vite gaudia
promerenda.|

Itt az egyes kólonok szintén kissé hosszúak, a rímelés összhatása azonban mégsem megy veszendőbe, mert az egyes kólonok rövidebb szüneteiben mellékrímek segítik tova az olvasót, míg elér a kólon végén elhelyezett, erős beszédszünetet jelző főrímekig. Ellentétes jelentésű szavaknak a kólonok végén, mint kiemelkedő helyen való elhelyezésével nagyban tudja fokozni a gondolat kifejező erejét: erre csak tudatos stiliszta lehet képes (c. XII.):

egenum Christum in membris suis consolari deliberans
t e m p o r a l i t e r,|
ut ipse vite celestis cameram cunctis delectamentis
refertam
inveniens, iocundari meruit (sic!) e t e r n a l i t e r.|

A legenda további folyamán még három igen figyelemreméltó részt említhetünk. E három rész sikerültségét talán éppen speciális jellegének köszönheti. Az egyik István király imája, melyben az Istenanyához fordul segítségért az országot pusztító besenyők ellen. Érezte az író, hogy István imáját nem adhatja elő másképp, mint a rímesen tagolt próza emelkedett köntösébe öltöztetve. Egy kevésbbé sikerült bevezető rész után:

Prius tamen recolens se nihil posse sine suffragio
Christi,|
manus et cor levans ad ethera domine sue virgini,|
dei genitrici Marie iniurias commendans talem erupit
in vocem :]

Si placet tibi,|
domina mundi,|
tue hereditatis <partem> ab inimicis devastari,|
et novellam plantationem christianitatis aboleri,|
non mee, precor, imputetur desidie,|
sed potius dispositioni voluntatis tue.|

Az erős megindulást kifejező imában a parallel kólonok csaknem azonos hosszúságúak, rímelésük kifogástalan.

Hasonlóképpen szép részlet a XV. fejezet ama pár sora, amelyben István fájdalmát és gyászát festi fiának, Imrének elvesztése után, felkiáltás (exclamatio) formájában :

O quantus luctus omnium,|
sed maxime principum,|
inter quos pater desolatus grave traxit suspirium.|
Videns enim se sine spe posteritatis derelictum,|
pietatis affectu doluit.]

Ugyancsak István jellemzéseként mondja el háromszori nyomatékos szóismétléssel (iteratio) a XVI. fejezet következő mondatát ;

Christum in ore,| Christum in corde,| Christum in cunctis actibus se gestare | demonstravit.

István nagyobbik legendájának írója tehát korántsem olyan jeles stiliszta, mint akár az Intelmek szerzője, akár a lengyel remeték életrajzírója, Mór pécsi püspök.

Műve egy különösségére Tóth Zoltán nyomán még fel kell hívnunk a figyelmet. A legendának az a része, ahol az író Géza fejedelem csodás látomását beszéli el (cap. 3.), hexameter-szerű megfogalmazást mutat. Tóth Zoltán ezt egy már a nagyobbik legenda előtt meglevő, de ma már ismeretlen István-életrajz maradványának tartja,[10] amelyet Ranzanus még használt Epitomejában. Az állítólagos hexametereket azonban Tóth Zoltán maga is romlottaknak tartja : (Tóth Z. tagolásában) :

Non tibi |conces|sum (e)st per| ficere| quod medit|aris ;
Manus| pollu|tas hu|mano| sanguine| gestas.
Jubeo |de te| sollici|tudine| (tua) fore se|curum
De te| filius| nasci|turus |egredi|etur
Vite| secu|laris |commuta|turus e|terna.

Ezeket valójában hexameter-romoknak is alig lehet nevezni s amennyiben a Legenda Maior írója egy kész István-életrajzból vette volna át őket, annyiban mitsem változtat stílusának fentebb megadott képén. Stílusában eltörölte az esetleg készen kapott formai szépséget is.

[10] *Tóth Zoltán :* Szent István legrégibb életirata nyomában. Századok, 1947. 85. l.

LEGENDA MINOR S. STEPHANI REGIS

Gyökeresen más szellemet és stíluskészséget mutat István király kisebb legendájának írója. Többen rámutattak már művének prológusában a Horatius- és Persius-nyomokra, amelyek nemcsak alapos képzettségét bizonyítják, hanem, különösen a Horatius-idézet,[1] írói öntudatát is kedvezően világítják meg. Fontosnak érzi a dicső tettek emlékének megörökítését az utókor számára. Erős retorikai műveltségének jele, hogy a kötelező szerénykedési formula keretében művének »kevésbbé ékes előadását«, nyelvének »parasztosságát«[2] mentegeti. Éppen ezzel árulja el, hogy az előadás és a stílus kérdése egyáltalán nem mellékes a számára. István király gyermekkorának ábrázolásakor szintén kiemeli a király műveltségét, grammatikai tanulmányait.[3]

Tanultságával és retorikai műveltségével jól össze tudja egyeztetni a valóság megbecsülését. Éppen a valóság szeretete adta kezébe a tollat, nem a költői álmodozás. Élesen elhatárolja saját István-életrajzát az »autentikusnak« tartott Legenda maiortól.[4] Ezt — bár nem mondja ki világosan — az álmodozások világába utalja. István-király életét és tetteit ő az »akkor (István korában) élők megbízható és igaz elbeszélései alapján« akarja ábrázolni.[5] A népi hagyományok felhasználásával valóban sokkal reálisabb, életteljesebb képet sikerül Istvánról elénk állítania, mint elődjének,

[1] SRH. II. 393.: Multa eorum gloriosa certamina mundus olim habuit, que vetustate temporum clausa, fidelium memorie non sunt commendata, *quia vate sacro caruerunt.* (Horat. carm. IV. 9. 28.) V. ö. *Trencsényi-Waldapfel Imre:* Horatius noster. 3. kiad. Bp. 1943. 177. l.

SRH. II. 394.: ...siquid abnorme, siquid *minus disertum sermonem* inveneritis, *rusticitati* eius parcite.

[3] SRH. II. 394.: ...puer adhuc scientia grammatice artis ad plene imbutus est.

[4] SRH. II. 343.: licet autenticas librorum scripturas revolvatis, *tamen hec breviora legite...*

[5] SRH. II. 394. ... Stephani regis ... vitam actusque sicut fideli et veraci relatione tunc temporis viventium accepimus, dignum et honorificum duximus posteritati transmittere.

a nagy legenda írójának. A »szent« helyett az igazságos, de kemény-kezű uralkodó és államszervező alakja bontakozik ki előttünk. Művének ez a realizmusa előnyösen különbözteti meg legendaíró elődjétől. Művét a kéziratok a nagy-legendával együtt, annak folytatásaként hozzák s a Kálmán király idejében működő Hartvik püspök már összeolvasztva hozza e műveket a maga István-legendájában. Ebből világos, hogy a kis-legenda már Hartvik működése előtt megvolt. Hogy azonban a mű Kálmán idejében keletkezhetett, arra talán határozottabb utalást láthatunk a legenda ama részében, ahol az író részletesen elbeszéli — igaz, a név megemlítése nélkül[6] — az István király ellen összeesküvő Vászolynak és társainak kegyetlen bűnhődését. Vászoly, István király unokatestvére megvakíttatásával fizetett merényletéért, míg a többiek ezen kívül még kezük levágatásával is bűnhődtek. Kálmán is megvakítással bünteti a trónra törő testvérét, Álmos herceget. Ez esemény és a legenda fenti, kiméletlenül realisztikus elbeszélése között határozott összefüggésnek kell lenni, egyébként aligha kerülhetett volna bele a legendába. Ha ez az összefüggés fennáll, — amiben alig lehet kételkednünk —, akkor a mű íratási idejét is pontosabban tudjuk meghatározni. Álmos herceg megvakíttatása 1109-ben történt, a legendát tehát ez időpont után írták, méghozzá hamarosan, mivel 1116-ig, Kálmán király haláláig Hartvik is megírja a maga István-legendáját, amelyhez egyik forrása a szóbanforgó Legenda Minor.

Azt hiszem, itt kell keresnünk annak a titoknak a nyitját is, amelyet eddig csak próbáltak megfejteni, de megnyugtató módon megoldani nem sikerült, hogy t. i. miért íratta meg Kálmán király kétszer is s aránylag rövid időn belül István király életrajzát. A Legenda Minor Kálmán király kegyetlen büntetésének igazolása történeti síkon és valószínűleg mindjárt a tett után. A szóhagyományban élő nyers realitás, amelyből a kis-legenda írója merít, és az erény-katalógusnak megfelelően a nagy legendában megszelídített István király képe között túlságosan nagy volt az ellentét, és ennek az ellentétnek elsimítására kapott megbizatást Hartvik püspök. Hartvik műve valóban alig áll egyébből, mint a két, már meglevő legenda ellentéteinek kiegyenlítéséből, és harmonikus összeillesztéséből. Hogy ez mit jelent, az éppen abból a módból ismerhető meg, ahogyan Hartvik a kis legenda összeesküvésről szóló elbeszélésével kapcsolatban járt el.

Csaknem szó szerint átveszi a kisebb legenda elbeszélését, de a kegyetlen büntetés részletezését elmellőzi, helyesebben elkeni:

[6] *Hóman B.*: Magyar történet. I. Bp. 1935. 236.

Leg. Min. c. 7.	Hartvik, c. 21.
Veniam querentem non avertit, facinus facile dimisit, idemque iussus traditionis conscios aperuit. Postera die precepto regis homicide illi inventi adducuntur et a d v e r s u s e o s i u d i c i a l o c u t u s e s t. Ut autem reliquis essent in exemplum, et discerent dominos summo honore venerari, visu privavit, manus noxias abscidit et qui iniustitia sua insidias iusto sanguini paraverant, iudicio iustitie in malum vite sue devenerunt.	*Veniam querentem non avertit, facinus facile dimisit, idemque iussu regis homicide illi inventi adducti sunt, e t a d v e r s u s e o s i u d i c i o l o c u t u s, d i g n a e o s m u l t a v i t s e n t e n t i a.*

Hartvik legendája tehát éppen a leglényegesebb mozzanatot hallgatja el s előadása alapján alig gondolna az ember a súlyos büntetésre. A Hartvik legendában a *digna multavit sententia* kifejezés értelmét még túlságosan befolyásolja és enyhíti a mondat elején szereplő *veniam querentem non avertit, facinus facile dimisit* bevezetés, amely megvan ugyan a kisebb legendában is, és éppen ezért a büntetés részletes kifejtése annál megdöbbentőbb hatású. Ez így egy szent legendájába nem kerülhetett bele. Ezért kellett Hartviknak átgyúrni a rendelkezésére bocsátott két forrás anyagát ellentmondás nélküli egységbe.

Mindez a kis legenda keletkezési körülményeire és idejére is rávilágít. István király alakjának megrajzolásában azért juthatott szóhoz a nyers, reális szóhagyomány, mert így kívánta azt az uralkodó érdeke.

A nyers szóbeli hagyományokat azonban jól össze tudta egyeztetni a kis legenda írója a művészi előadásmóddal. Stílusának hatásos kifejezőerejét már Varju Elemér is észrevette: »A kis legenda szép, kerekded, frissen folyó elbeszélés. Rövid, szinte drámai lendületű mondatokban pereg. Modora egészen a magyar elbeszélőre, szinte azt mondhatnám: a mesélőre vall.«[7] Varju e megállapításai valóban megállják helyüket, de kiegészítésre szorulnak. Így ugyanis azt gondolhatná az ember, hogy *magyar* elbeszélő és stíluskészség az, ami annyira megfogja az embert a kis legenda olvasásakor. Elsősorban azonban a grammatikai és retorikai

[7] *Varju E.:* Legendae sancti regis Stephani. Bp. 1928. 94.

oktatás latin fegyelme és pallérozottsága jelentkezik ebben a legendában. Parallelisztikus mondatfelépítés, határozott kólonok, amelyeket rímek kapcsolnak egybe, és világos grammatikai szerkezetek teszik stílusát egyenletessé és gördülékennyé. Emellett azonban a stílus díszítő eszközeivel (colores), a gyakori adnominatioval, hyperbatonnal is emeli stílusa hatását. A mondat- és kólonvégi rímek csengését szókezdő rímek (alliteratio) gyakori alkalmazásával is fokozza. Mindezek a latin műpróza tanult stíluselemei.

Stílusa az Intelmek szerzőjének és a lengyel remeték életírójának dícséretes stíluskészségére és rímelési technikájára emlékeztet és szépség tekintetében azokhoz mérhető.

Mindjárt a prológusban nemcsak rímelési készségéről tesz tanuságot, hanem arról is, hogy a szellemes szójáték sem idegen tőle. Arról szólván, hogy a szőrszálhasogató logisták (filozófusok) tudománya mit sem ér, a bibliai *vanitatum vanitas* kifejezést képezi tovább :

Horum sapientia ex v a n i t a t e in v a n i t a t e m
e v a n u i t.

Szerencsés tömörséggel s szinte közmondásszerű csattanóval fogalmazza meg azt az igazságot, hogy balga dolog valamely nagy feladatba belekezdeni annak reménye nélkül, hogy valaha szerencsésen befejezhetnők és jutalmát elérhetnők :

Stultum est enim altum navigare,|
si non possit ad portum transmeare.|

Művének ajánlásában is figyelemreméltó stilisztikai fogással él. Nála találkozunk először az ölelkező rímnek a keresztrímmel való tökéletes kombinációjával a rímes prózában :

Ergo licet autenticas librorum scripturas revolvatis,|| a
tamen hec breviora legite| b
et siquid abnorme,| b
siquid minus disertum sermonem inveneritis,|| a
rusticitati parcite.| b

A pogány lázadás elbeszélésekor az ellenség pusztítására igen élénk és kifejező szavakat talál s azokat pontosan kimért kólonokba önti. A kép mozgalmasságát igen jól érzékelteti az igék halmozásával (c. III.) :

Ceperunt autem urbes eius desolari,||
predia vastare,|

possessiones depredari,||
servos cedere|
et ut cetera sileam,]
regi insultare.|

Hatásosan alkalmazza az ellentétet is, a kiemelt szavakat a kólonok végére helyezve rímmel kapcsolja össze, szintén szubjektív felkiáltásban (c. IV) :

O vere felicem Stephanum,]
qui ut eternam mansionem edificatam haberet in
c e l i s,|
se ipsum domino habitaculum praeparabat in t e r r i s.
|

A rímek halmozását találjuk az V. fejezet következő részletében:

Sancta dei ecclesia in pace collocata|
et ex Romana auctoritate iuste ordinata,|
gens Byssenorum longe a fide aliena|
et quasi beluina stultitia,|
carens intellectu, patrie eius confinia|
demoliri aggressa est.]

Keresztülviszi az ellentétes kólonok olyan tökéletes parallelisztikus felépítését, hogy a két kólon nemcsak majdnem ugyanannyi szótagból áll, hanem egymás alá írva a kólonokat, az első kólon minden szavának pontosan ellentétes megfelelőjét találjuk a másodikban. A díszítőeszközök közül a paronomasia sem hiányzik (c. V.) :

I s t i protectione dei roborati a c c i n g u n t u r,|
i l l i amentia sua obligati d i s c i n g u n t u r.|

Majd tovább folytatja a megkezdett parallelizmust :

Postremo terga fuge dederunt,|
p l u r e s autem eorum corruerunt,|
p l u r e s in captivitatem ducti sunt.|.....
Rex audito eventu belli,|
grates habuit omnipotenti,|
qui victoriam fidelibus suis dedit ex inimicis.]

Még hadd említsünk meg egy helyet, a tárgyalt összeesküvés záró mondatát a halmozott adnominatio bemutatására :

»... *manus noxias abscidit et qui in i u s titia sua insidias i u s to sanguini paraverant, i u dicio i u s titie in malum vite sue devenerunt.*«

A legendában másutt is előfordulnak még többé-kevésbbé sikerült rímes részletek, de már az eddigiekből is megállapítható, hogy a színekben — különösen István jellemzését tekintve — egyébként is gazdag mű stílus szempontjából is a kor legkitűnőbb művei közé állítható, annak ellenére, hogy aránylag nem sok rímes rész van benne. Aki azonban ilyen kólonokat tudott szerkeszteni, arról méltán feltehető, hogy nem a legyőzhetetlen nehézségek tartották vissza attól, hogy művét a maga egészében rímes prózában írja meg, hanem éppen a túlzásoktól visszariadó, mértéktartó művészi ízlés.

A HARTVIK-LEGENDA

Hartvik püspök stíluskészségéről már előljáróban szólottunk. Tudvalevő, hogy Hartvik a nagyobb és kisebb István-legendát egészen lényegtelen változtatásoktól eltekintve, a maguk teljes egészében beolvasztotta saját művébe. Kétségtelen, hogy forrásai előadásán, ha akart volna, több helyütt változtathatott, javíthatott volna, de valószínű, hogy éppen azért nem eszközölt lényeges változtatásokat, mert a szövegek hitelességét igyekezett megóvni.

A szövegek szempontjából lényegtelen változtatások azonban nagy jelentőséget nyernek tartalmi szempontból. A nagy és kis legenda egymásnak ellentmondó adatait ellentmondásnélküli egységgé forrasztotta össze, és néhány adalékkal — a király halála után történt csodák felsorolásával — egészítette ki a művét Kálmán király parancsából. Valószínű, hogy emellett még arra is megbízást kapott, hogy a legendában juttassa kifejezésre a magyar királyok ama jogát, hogy az egyház ügyeit a pápa megkérdezése nélkül, önállóan intézhetik.[1]

Az idegen származású püspök prózai stílusformáját szintén a rímes próza határozza meg és mindazok a stilisztikai jelenségek (párhuzamos mondatfelépítés, egyenlő kólonok, itt-ott egy-egy szóalakzat), amelyek a rímes próza stílusfajával szorosan együttjárnak.

Arra, hogy a rímes részletek stilisztikai jelentőségével tisztában volt, ékes bizonyság, hogy sehol sem rontotta el a forrásaiban talált ilyen részeket. Azokban a részekben pedig, amelyeket saját maga toldott hozzá a legendához, gyakran és ügyesen él e díszes stílus ékítményeivel. Így pl. a betoldott III. fejezetben, amikor Géza fejedelem látomásának elmondása után saját leleményének, Sarolt álmának részletezésébe kezd:

[1] *Varju E.*: Legendae S. regis Stephani. Bp. 1928. 102. Ugyanitt Hartvik személyére és a régebbi irodalomra vonatkozólag v. ö. 94 kk. l. — Hartvik személyét Varju utalása nyomán *I. Tóth Zoltán* határozta meg: A Hartvik-legenda kritikájához. Bp. 1942. 114—122. l.

Egyebekben utalunk a kis legendával kapcsolatban föntebb elmondottakra.

. . . ne forte predicte visionis solius viri|
parum videretur inesse fidei,|
uxorem eius iam propinquantem partui,|
tali voluit visione divini(!) gratia consolari.|

Hosszabb rímes szakasz, de kissé túlhosszú kólonokba építve, található a IX., majd a XXVII. fejezetben. Az előbbiben a koronakérés jelenetét mondja el. A kólonok rímelését itt azáltal éri el, hogy az alárendelt mondatokban azonos végződésű állítmányokat helyez a mondat végére, e stilisztikai fogással is érzékeltetve a kérés hatásosságát, míg viszont a kérés megokolását tartalmazó utolsó két kólon már nem az állítmánnyal végződik (c. IX.) :

Ascricum presulem . . . ad limina sanctorum apostolorum misit,]
ut a successore sancti Petri, principis apostolorum postularet,|
quo novelle christianitati exorte in partibus Pannonie largam benedictionem porrigeret,|
Strigoniensem ecclesiam in metropolim sue subscriptionis auctoritate sanciret,|
et reliquos episcopatus sua benedictione muniret.|
Regio etiam dignaretur ipsum diademate roborare,|
ut eo fultus honore cepta per dei gratiam posset solidius stabilire.|

Nyilvánvaló, hogy a pápa álmában megjelenő angyal beszédének is emelkedettnek, a hétköznapi beszédtől elütőnek kellett lennie, s így Hartvik püspök természetesen rímes prózában szólaltatja meg a pápához beszélő angyalt :

Coronam ergo quam preparari fecisti,|
eorum duci prout petent, cures sine cunctatione largiri.|
Sibi enim eam cum regni gloria pro vite sue meritis scito deberi.|

Hartvik püspök a szent Jobb feltalálását is csodás körülményekkel színezi. Az esemény elbeszélése közben is a rím az emelkedettebb stílus tipikus eszköze (c. XXVI.) :

Ipsa quoque tumba|
plena fuit aqua|
parum rubenti quasi oleo permixta,|
in qua velud (!) in balsamo liquefacto quieverunt ossa pretiosa|

quibus in purissimo linteamine collectis]
in ipso liquore diutissime quesitus est anulus,|
qui beati viri dextere fuerat impositus.|
Quo non invento ceperunt quidem iussu regis aquam in caldarias
argenteas et dolea effundere,]
ut evacuato sarcophago|
certior fieret anuli inventio.|
Set(!) mirum in modum quanto magis liquor effundebatur,|
tanto plus eo crescente tumba replebatur.|

A szent Jobbot mégsem találták meg. Ehhez új csoda kellett: egy fehér ruhába öltözött ifjú (iuvenis quidam albis *vestibus vestitus)* adta át gyolcsba burkolva Szűz Mária őrkanonokjának e szavak kíséretében (c. XXVII.):

Hec tibi committo servanda,|
cum tempus fuerit, manifestanda.|

A titokzatos ifjú tömör szavai után rímes prózában folytatja az író:

Post completionem officii sacri monachus in angulo domus
p a n n u m ex p a n dit,|
integramque viri dei manum cum anulo mirifici operis
cernens e x p a v i t,|
atque secum nemine sciente ad monasterium,|
quod suo regimini fuerat c o m m e n d a t u m,|
tempus a iuvene sibi c o m m e n d a t u m a Christo
prestolaturus deportavit.|
Ibi diu solus absconditi in agro thesauri custodiam
et excubias decrevit,|
post fundatores ipsius cenobii conscios fecit,|
ad ultimum appropinquante tempore rei declarende
regis ad notitiam perduxit.|
Qui mox coadunatis episcopis et Hungarie primis,|
multis a Christo miraculorum ibi beneficiis erogatis,|
elevande viri dei dextere diem statuit celebritatis.|

Itt különösen a három utolsó kólon mondható sikerültnek, mert hosszúságuk majdnem azonos: 18—21—21 szótag. Fejlett rimelési technikájára jellemző, hogy nemcsak igealak rímel igealakkal, vagy, — ami a leggyakoribb a rímes próza gyakorlatában, — azonos casusban álló szavak (»Gleichformreim«), hanem a leghatásosabb rímek éppen a különböző esetben levő, de azonos végző-

désű szavakból kerülnek ki (»Mischreim«). A rímes próza fejlődésében ez a tetőfokot jelenti.

István jobbjának megmaradásán csodálkozva a következő kérdést veti fel nem egészen szabályszerű kólonbeosztással (c. XXVII.):

Quid est fratres, quod ceteris membris dissolutis
et in pulverem carne redacta penitus disiunctis,
sola dextera manus ossibus cute cum nervis adherente
sue servavit decus integritatis?

Majd ugyanott hasonló stílusban meg is felel a kérdésre :

Merito beati viri dextera fuit aliena putredinis,
que semper pietatis flore revirescens in alendis
pauperibus
nunquam vacua fuit donis erogationis.
Subvenit quidem in necessitate positis,
liberavit oppressos a iugo captivitatis,
vestes et hospitalitatem prebuit peregrinis,
viduarum et orphanorum miserias et indigentias suas
esse computavit,
cenam et mandatum dominicum in lavandis egenorum
pedibus cottidie renovavit.

Legsikerültebbek a középső kólonok, az utolsók azonban már kissé túlhosszúra nyúltak. Az előző szakaszban is, meg itt is a nagyjából egyenlő hosszúságú kólonok között van egy-egy, amely a többi kólon hosszúságának a kétszeresét teszi ki. Ezeket a túlságosan hosszú kólonokat azonban mindkét esetben egy-egy mellékrím két, nagyjából egyenlő kólonra osztja, ami élesen rávilágít az író rímelő szándékára.

A legenda befejezése megint elárulja a retorikai hatásra számító stilisztát szép rímeivel és energikus háromszori szóismétlésével. Éppen ez az ismétlés figyelmeztet a mondat-parallelizmusra (c. XXVII.) :

I n d e sibi est corporis et dextere delectabilis et miranda
veneratio,
i n d e dulcis et felix eterne vite retributio,
i n d e desiderabilis supernorum civium cohabitatio.

Hartvik püspök kétségtelenül kora legjobb stilisztái közé számítható.

LEGENDA S. EMERICI DUCIS

Imre herceg életéről egy legenda maradt ránk, de ehhez az egy legendához három egymástól eltérő bevezetés készült. Minthogy a legenda írója említést tesz Álmos hercegnek 1108-ban vagy 1109-ben történt bizánci útjáról s minthogy ez útról Hartvik püspök is említést tesz az István-legendában, amelyet 1116 előtt kellett írnia, ebből következik, hogy Imre herceg legendáját 1109 és 1116 között írták. Szerzőjének Madzsar Imre a pannonhalmi kolostor egy szerzetesét tartja.[1] Vargha Damján pedig Mór pécsi püspök személyében kereste a legenda íróját,[2] és így a legenda szereztetési idejét korábbi időpontra teszi. Ez a feltevés azonban nem állhatja meg a helyét, mert a legenda eleje a nagyobbik István-legenda első fejezetének alapján készült, a Legenda maior S. Stephani pedig nyilvánvalóan 1077—1083 között keletkezett. Ez időben Mór püspök már 83 éves lett volna, ha esetleg még élt. Ilyen öreg korban pedig nem valószínű, hogy irodalommal foglalkozott volna. Erdélyi László viszont későbbre, úgy 1130-ra teszi a legenda íratási idejét.[3] Ez azonban azért nem valószínű, mert Hartvik püspök már felhasználta Imre herceg legendáját.

A legenda prológusa a már ismert szerénykedő formulát érdekes összefüggésbe állítja. Elmondja ugyanis, hogy Pannonia Szt. István alatt ismerte meg a kereszténységet, s így ő a mi első királyunk, ő a mi apostolunk. *De mivel az ő tettei elmondhatatlanok*, »és a mi csekély tehetségünknek meg nem felelőek, hasznosabb, ha inkább fiának, Szt Imrének jeles tetteit mondjuk el a mi szerény tehetségünk módján.«

Imre királyfi legendája is a szokásos erény-katalógus alapján megírt vallásos irat,[4] s éppen ezért a mű egyes részei között szoros szerkezeti kapcsolatot, összefüggő kompozíciót hiába keresünk. Ebből a szempontból ez talán a leggyöngébb legendánk. Mindamellett

[1] *Madzsar Imre:* Szt. Imre herceg legendája. Századok. 1931.
[2] *Vargha Damján:* Költői szépségek Szt. Imre legendájában. Bp. 1931.
[3] *Erdélyi László:* Szt. Imre legendája. Bp. 1930.
[4] V. ö. *L. von Hertling:* Der mittelalterliche Heiligentypus nach den Tugendkatalogen. Zeitschrift für Aszese und Mystik. 1933. 260. l.

ez a legenda sem érdektelen. A katalógus-jelleg ellenére vannak benne fontos, korhoz kötött vonások és utalások az egykorú társadalomra.

A legendaíró különösen Imre királyfi szüzességi fogadalmával foglalkozik, és szinte költői nyelven szól arról, mily nehéz szerető feleség és család nélkül élni az embernek: csaknem az emberi természetet meghaladó valami ez. Nos, ennek a magyarázata — ami a legendában egyúttal korjelző is — a Kálmán király idején egyre erősebben, törvényekkel is szorgalmazott papi nőtlenség elrendelése. Hogy a coelibatus kérdése mennyire foglalkoztatta a XII. században az egyházi és világi hatóságokat Európaszerte, arra a törvények és zsinati határozatok egész sora mellett a XII. század legnevesebb költőjének, Archipoetának híres Gyónását is felhozhatjuk, ahol csaknem ugyanazokkal a szavakkal találkozunk, mint a legendában. Archipoeta így énekel: [5]

Res est arduissima
vincere naturam,
in aspectu virginis
mentem esse puram;
iuvenes non possumus
legem sequi duram
iuvenumque corporum
non habere curam.
Qui in igne positus
igne non uratur?

Kálmán király törvényei is szorgalmazzák a coelibatust s igy a legendaíró aktuális politikai törekvéseket képvisel és propagál.

Még fontosabb azonban az Imre-legendában az az utalás, amely a *szegény és gazdag* ellentétére,[6] tehát a már kialakult és legalizált osztálytársadalomra hívja fel figyelmünket. Ezek a kifejezések u. i. *nemini onerosa sit paupertas* továbbá: *nemo etiam divites a regno dei excludendos contendat, eos videlicet, qui sine cupiditate possident divitias*, arra utalnak nagyon élesen, hogy az osztálytársadalom és ezzel együtt az osztályellentétek már megvannak, sőt hogy éppen a bibliai elvek felhasználásával (pl.: boldogok a szegények stb.) céloznak a feudális társadalom kirívó ellentmondásaira. Itt tehát szó sincs már a pogányságról, mint az előbbi legendákban,

[5] Carmina Burana 67. l. (Bibliothek des Literarischen Vereins in Stuttgart. Vol. XVI. Stuttgart 1847.)

[6] *Madzsar Imre* hívta fel rá a figyelmet: Szt. Imre herceg legendája. Századok. 1931.

de annál inkább a szociális ellentétekről, amelyek a kialakult osztálytársadalom jellemzői.

Imre legendájának stílusa is elárulja írójának művészi törekvését,[7] ami annak ellenére is megállapítható, hogy a legenda szövege több helyütt kétségtelenül romlott. Erre a legendára is jellemző, hogy rímes részletek csak egyes megható részek után jelentkeznek felkiáltásszerű elmélkedések alakjában, akárcsak a lengyel remeték életrajzában. Az írónak hősével való együttérzését s iránta való csodálatát hatásos módon fejezi ki a második személyű állítmány s a szavaknak nyomatékos, emphatikus ismétlése a kólonok elején. A hét csók története után szép parallelisztikus felépítésű kólonokban így kiált fel a legendaíró (c. II.) :

O excitatrix omnium virtutum, gratia,
q u e nostre angustias nature habundanter excedis,
q u e profunda misteria revelas parvulis.
t u beato Henrico magistra affuisti,
t u ei liberam de ocultis(!) aliorum intelligentiam contulisti.

Amikor azt mondja el az író, hogyan tartotta meg Imre herceg szüzességi fogadalmát házassága után is, ismét csodálkozó felkiáltásban ad kifejezést meghatottságának. Magasztalja azt a lelkierőt, amely a szerelem tüzét is megfékezhette : lángot hordott szívében a herceg, de ettől a tűztől mégsem perzselődött meg. Pedig nagy dolog — s most a csodálkozó felkiáltás reflexióba fordul, — s csaknem meghaladja az emberi természetet : legyőzni a test örömeit s kioltani a vágyak égető tüzét, melyet az ifjúság fáklyája gyujtott meg bennünk. De még nehezebb az *emberi természet ellenére* feleség és kedves gyermekek nélkül élni és a jelen élet minden örömét elvetni a jövendő boldogság reményében. Voltaképpen a leghatásosabb retorikai fokozás ez, mely még csak nyer súlyában a kólonok parallelizmusa, azok chiasztikus elhelyezése és rímes összecsengése által (c. V.) :

O miranda iuvenis continentia,
quam(!) fonte lacrimarum restrinxit amoris incendia,
flammamque portans in gremio
non urebatur eius incendio.
Grande est enim et pene ultra mortalem naturam,
corpoream sopire luxuriam

[7] Vargha i. m.

et concupiscentie flammam|
adolescentie facibus accensam|
animi virtute extinguere|
et spirituali conatu vim gemine oblectationis excludere,|
vivere contra humani generis morem,|
despicere solatia coniugum,|
dulcedinem contempnere liberorum,|
et quecumque presentis vite esse commoda possent,
pro nichilo spe future beatitudinis computare.|

Jellemző, hogy a legendaíró a rímelés kedvéért az értelmi szabatosságot is hajlandó feláldozni : így kerül a szövegbe az értelmileg helyes *coniugis* helyett a többesszámú *coniugum*. (V. ö. az Intelmek VIII. fejezetéről mondottakat.)

Az elbeszélő részekben az író váltakozva hol parallelisztikusan felépített mondatokban ír, hol meg többszörösen összetett, alárendelt mondatokban, periódusokban fejezi ki mondanivalóját. Ez a változatosság stílusának élénkséget és bizonyos mozgalmasságot kölcsönöz. De akár parallelisztikusan felépített mondatokban fejezi ki magát az író, akár periódusokban, stílusának mindenképpen erősen retorikus, hatásra törő jellege domborodik ki a szóismétlések és szembeállított ellentétek állandó visszatérése következtében. A több lehetséges példa közül a mondatparallelizmusra a 7. fejezetből a bűnös Konrád lovagról szóló elbeszélést idézem :

Erat igitur Chonradus n o m i n e, |
idemque Theotonicus n a t i o n e, |
adeo abominabile (!) peccatorum pressura sarcinatus |
tantaque ignominia affectus, |
ut quasi quadriduanus in monumento feteret.]
Sed quoniam ipse, qui Lazarum s u s c i t a v i t in c o r p o r e,|
cottidie peccatores r e s u s c i t a t in m e n t e, |
nec p e c c a t o r e m predictum in profundo p e c c a t o r u m reliquit, ||
sed ut agnosceret,|
quantis esset circumdatus miseriis,|
oculis (!) mentis eius per compunctionem apperuit (!). ||

A periódusos kifejezésformára az egyik rövidebb periódusát idézem az 5. fejezetből :

...ut pudicitie bonum utrique sexui intimaret,
v i r g i n e m habuit matrem,
v i r g o ipse mansurus,

in se viris,
et in matre feminis
prebuit virginitatis exemplum,
quo demonstraretur in utroque sexu beatam et integram
divinitatis habitare plenitudinem meruisse,
dum totum in matre fuit,
quidquid habitaret in filio.

Látnivaló, hogy a legenda írója egyformán ügyesen fejezi ki mondanivalóját parallelisztikusan felépített mondatokban és periódusokban is. A mondatparallelizmus kólonvégi rímekkel ékesül, míg a periódusos kifejezésforma az ellentétek egymás mellé állítása folytán ugyanolyan szónoki hatást ér el. Mindezek arról győznek meg bennünket, hogy Imre királyfi legendájának írója alapos retorikai képzettséggel és ennek megfelelő stílussal rendelkezett.

LEGENDA MAIOR S. GERHARDI

Gellért püspök két ránkmaradt legendáját a tudományos irodalom a lehető legellentétesebben ítélte meg.

A bőséges irodalom ellenére[1] még mindig nincs megnyugtató és minden kétséget kizáró módon tisztázva a nagyobbik Gellért-legendának egyrészt a krónikákhoz, másrészt a kisebb Gellért-legendához való viszonya és, ami ezzel szorosan összefügg, a legenda keletkezésének idejére vonatkozó feltevések is nagyon eltérnek egymástól. Domanovszky azt bizonyítja, hogy a nagyobbik legendát a Budai- és rokon krónikák közös XIII. századi őse forrásul használta,[2] Hóman pedig azt, hogy a Gellért-legenda megy vissza a régi krónikára, és ez szerinte azonos a Szent László-kori gestával.[3] Madzsar Imre Kézai krónikájában is — igaz, hogy csak egy helyen, — meglepő párhuzamot talál a nagy legenda szövegével, sőt, Kálti Márk krónikájának egy helyét a legenda szövegével összevetve, úgy dönt, hogy a két szövegezés közül Márk barát szövege az eredetibb, nem a legendáé.[4] A nagyobbik és kisebbik legenda egymáshoz való viszonyát illetően ugyancsak Madzsar azt állítja, hogy a nagyobb legenda a kisebbiknek bővítménye,[5] viszont Balogh József a mindkét legendában olvasható »*symphonia Ungarorum*« jelenet vizsgálata után azt találja, hogy a »Legenda Maior aligha lesz a Minornak interpolált változata ; sokkal helyesebb és alaposabban megokolható az a feltevés, hogy a Legenda Minor szertartási lectio céljaira készült kivonata a Maiornak.«[6] A nagyobb legenda valóban mind tartalmi

[1] Felsorolja *Pintér:* Magy. Irod. tört. I. 1930. p. 171 és 271 ; és *Madzsar Imre* a Szentpétery-féle SRH II. köt.-ben (Bp. 1938) 470.

[2] *Domanovszky S.:* Kézai Simon mester krónikája. Bp. 1906. p. 106.

[3] *Hóman:* A Szt. László-kori Gesta Ungarorum... Bp. 1925. p. 36.

[4] SRH id. kiad. II. 465., 467.

[5] SRH id. kiad. II. 466. és *Madzsar I.:* Szt. Gellért nagyobb legendájáról. Századok 1913. p. 513.

[6] *Balogh József:* Szt. Gellért és a »symphonia Ungarorum«. M. Nyelv 1926. p. 269.

szempontból, mind a stílus alapján kettős rétegződést mutat. E két réteg gondos szétválasztása nélkül nem is szüntethetők meg a legendában található ellentmondások. Abból viszont, hogy a kisebb legendában nem bukkanunk olyan ellentmondásokra, amelyek a nagy legendában kétségtelenül megállapíthatók, még nem lehet arra következtetni, hogy a nagy legenda nem egyéb, mint a Legenda Minor kései interpolált változata. Ha ugyanis a nagy legendából leválasztjuk azokat a részeket, amelyek kétségtelenül újabb, XIV—XV. századi időkről tanúskodnak, még mindig *jelentős mennyiségű és nagy régiségről tanúskodó részek maradnak, amelyek sem a kisebb legendában, sem a krónikában nem maradtak ránk.* E szempontból az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a nagy legenda *következetesen* mellőzi az olyan kései adatokat, amelyek krónikáink XIII. századi és még későbbi változataiban, azaz Kézainál és a Képes Krónikában megvoltak ; csupán a személy- és helynevek[7] érthető »modernizálásáról«, továbbá a régi *pensa*, illetőleg *denarius*-nak az újabb *marca*-val való helyettesítéséről, tehát egy-egy szó kicseréléséről, illetőleg beszúrásáról lehet szó a legendának ezekben a régi részeiben. Ennek lehetősége annál inkább fennáll, mivel a legenda késői, XV. századi másolatban maradt ránk.

Ha ugyanis a Legenda Maior a maga egészében későbbi szerkesztmény volna, érthetetlen, hogy miért éppen azokat a történeti adatokat tartalmazza, amelyek ellen a XIII—XIV. századi krónikáink minden erejükkel hadakoznak. Ilyen adat mindenekelőtt az Aba Sámuel és Péter után uralomrajutó Béla-ág leszármazásának kérdése. Kézai felháborodva utasítja vissza némelyeknek azt az állítását, hogy András, Béla és Levente Vazul leszármazottjai volnának: *Frivolum est et pessime enarratum* — mondja —, mivel ők Szár László leszármazottjai.[8] Még nagyobb nyomatékkal erősítik ugyanezt a bővebb krónikák,[9] de már Anonymus is Szár László fiainak mondja a hercegeket.[10] A genealógia kérdése tehát aránylag későn, de úgy látszik annál nagyobb nyomatékkal lép föl abban az időben, amikor a *törvényes* származás az Árpád-házon belül az uralomhoz való jogot, a nemesek számára pedig a föld

[7] Sőt, a nyelvészeti szempontból vallatóra fogott személy- és helynevekből levonható tanulságok is ellentmondanak egymásnak. Egyrészt a nagy régiségre mutató *Achtum*-nevet találjuk a legendában Anonymus *Ochtum* nevével és a még későbbi *Ajtony*-nyal szemben (v. ö. *Gombocz—Melich:* Et. Sz. I. 41), viszont Anonymus *Sunad* nevével szemben a legendában a *Chanadinus* nevet (v. ö. *Gombocz—Melich:* Et. Sz. I. 838., 839), a XIII. századi *Wruzlanus*-sal szemben az újabb *Orozlanus* alakot találjuk.

[8] Kézai SRH. I. 178. cap. 55.

[9] SRH. I. 344. cap. 87.

[10] Anon. SRH. I. c.

tulajdonjogát jelentette. A kérdés tehát az Árpád-házi uralkodók számára különösen a »törvénytelen születésű« trónkövetelőnek, Boricsnak II. Béla és II. Géza idejében emelt trónigényével kapcsolatban élesedhetett ki, a hatalmasabb családok számára pedig először Anonymus igyekezett kimutatni a »foglaló« ősöket, hogy ilymódon igazolja számukra földbirtokaikhoz való jogukat. Az ő kezdeményét azután nagy arányokban folytatják a XIII. századi krónikások, amennyiben még az előkelőbb jövevény családok leszármazását is számbaveszik. Ilyen légkörben teljesen érthetetlen volna a nagyobb Gellért legenda azon állítása, hogy a hercegek Vazul fiai.[11]

A legendának másik ilyen magyarázat nélkül maradó mozzanata a sokat vitatott Ajtony és Csanád története, amelyet a legenda szintén éppen a *későbbi* krónikák adataival ellenkezően mond el, míg Anonymusszal legalább nagy vonásokban megegyezik. A bővebb krónikák ugyanis Ajtony helyett Kean dux Bulgarorum et Sclavorumról beszélnek, s Csanádot e háborúval kapcsolatban meg sem említik[12], míg Anonymus a legendával egyezőleg Csanádot tartja Ajtony levérőjének és Csanád-várát róla nevezi el.[13] Már eddig is helyesen mutattak rá arra, hogy a legenda Ajtony—Csanád elbeszélésében olyan fontos történeti adatok vannak, mint pl. az erdélyi sószállítás[14] megakadályozása, továbbá a görög egyház szerepe[15] Erdélyben és délen; ezekről sokkal későbbi író nem számolhatott be így, mivel a helyzet rövidesen gyökeresen megváltozott. A legenda e fejezete történeti érdekű adalékai miatt annyira korszerűnek látszik, hogy még Madzsar Imre is, aki pedig a nagy legenda keletkezési idejét nagyon későre teszi, megengedi e fejezettel kapcsolatban, hogy »a nagy legendának mindazon

[11] Leg. S. Gerhardi maior, SRH. II. 501. cap. 15.

[12] *Hóman:* Szt. László-kori Gesta 97. ezt a fejezetet a régi gestára vezeti vissza — alaptalanul. *Pauler Gy.:* Magy. Nemz. Tört. 2. kiad. 612—13. és *Váczy Péter:* Gyula és Ajtony. Szentpétery Emlékkönyv 504. kései beszúrásnak tartja; *Györffy Gy.:* Krónikáink... 157. l. ezt a fejezetet a huntörténet XIII. századi szerzőjének tulajdonítja.

[13] Anon. SRH. I. 50. cap. 11.

[14] *Paulinyi O.:* A sóregale kialakulása Magyarországon. Századok 1923—24. 634.

[15] *Müller Fr.:* A nagyobb Gellért legenda forrásai és keletkezése. Századok 1913. 355 l. az Ajtony legyőzetését tárgyaló fejezetet egyenesen *kortárs* művének tartja a legendában. A forrásul szolgáló gesta pedig valóban Gellért kortársának a műve. Mint alább a XI. századi Gesta Ungarorum és későbbi leszármazói c. fejezetben bizonyítjuk, a Gestanak I. András királyig szóló részét Gellért kor- és püspöktársa, Miklós püspök írta. Ebből magyarázható, hogy a Gestaban is oly bő beszámolót találunk Gellért püspökről és a pogánylázadás alkalmával szenvedett vértanúságáról.

részei, melyek nincsenek a kis legendából vagy egy régi krónikaredakcióból merítve *(ide számítanám a krónikás hangú 10. fejezetet is)* [Ajtony—Csanád története], csekély kivétellel nem egyebek, mint egy 1400 körüli író képzelmének alkotásai.«[16]

A legendaíró tehát az Ajtony—Csanád történet elmondásakor is szembehelyezkedett volna a későbbi krónikák ábrázolásával? Aligha hihető. Pedig mellőzte a XIII—XIV. századi krónikák egy szintén fontos adalékát Gellért itáliai anyakolostorára vonatkozólag is. Kézai és a bővebb krónikák fontoskodva megjegyzik: *Gerardus . . . monachus prius fuerat de Rosacensi abbatia, quae est de territorio Aquilegiae.*[17] Amint Karácsonyi megjegyzi »ez az apátság Szent-Gellért korában nem létezett s csak mintegy másfél század mulva emelkedett oly nagy hírre, hogy minden jelesebb férfiút onnan származtattak«.[18] A legendaíró tehát éppen a leglényegesebb későkori adatokkal helyezkedik szembe, illetőleg mellőzi azokat, apróságokban azonban (személynevek írása, Krenfeld, a későbbi Kelenföld említ se) súlyos hibákat ejt: ez önmagában is eldönti, hogy a legenda a maga *teljes egészében* nem származhatik késői korból, hanem éppen ellenkezőleg, a nagy legenda *túlnyomó* része közelkorú lehet az elbeszélt eseményekkel. Az természetesen nem valószínű, amit főként Karácsonyi és utána Müller, majd a »symphonia Ungarorum«-mal kapcsolatban Balogh József bizonygat, hogy t. i. a legendát a két utolsó fejezet kivételével kortárs és szemtanú, Gellért kísérőtársa, Valter írta.[19] A legendában ugyanis novellisztikus elemek is elég nagy számmal vannak, ami kortárs művében a legenda műfajától megkövetelt néhány csodán kívül nem igen fordulhat elő, az eseményeket követő 50—60 év alatt azonban a hiteles történeti eseményekre már rárakódhat meseszerű is. Valószínűleg ilyen »rárakódás« eredménye a Csanád-mondában a kivágott nyelv motívuma is. Bár éppen ebből szoktak érvet kovácsolni a legenda késői keletkezési idejére vonatkozóan, minthogy e motívum a XII—XIII. századi Tristan-mondában vált leginkább ismeretessé[20]. Mégis, amint Heller Bernát kimutatta, ez a mese-motívum már a görög-latin mondavilágban ismeretes volt,[21] s így nem kell okvetlenül a legenda késői keletkezésére, de még későbbi interpolációra sem gondolnunk. Legendaírónk ugyanis járatosnak

[16] *Madzsar I.:* Szt. Gellért nagyobb legendájáról. Századok 1913. 513.
[17] SRH. I. 178. cap. 56. és SRH. I. c. 83.
[18] *Karácsonyi J.:* Szent Gellért... élete és művei. Bp. 1887. 264—65.
[19] Karácsonyi i. m. 273—277; Müller Fr. Századok 1913. 363; *Balogh József:* Szt. Gellért és a »symphonia Ungarorum«. MNy. 1926. 269—270.
[20] *Sebestyén Gy.:* A magy. honfoglalás mondái. II. Bp. 1905. 207.
[21] *Heller Bernát:* A Csanádmonda főeleme. Ethnographia 1916. 4.

mutatkozik a klasszikus mitológiában, legalább is ez tűnik ki abból a szép hasonlatából, amelyben az emberéletet törékeny sajkához hasonlítja, amely alig tudja elkerülni Scylla örvényeit.[22]

Az élő szájhagyomány élettartamára vonatkozóan pedig tanúságtételre hívhatjuk István kisebbik legendájának ugyancsak klasszikus hasonlatokkal élő szerzőjét, aki az »akkor (t. i. István király korában) élők igaz elbeszéléséből hallomás útján szerzett adatokból« (*sicut fideli et veraci relatione tunc temporis viventium accepimus* és kissé lejjebb : *quod a fidelibus auditu didicit, recitat*, c. 1.) akarja megírni első királyunk életét. Amint kifejtettük, művét 1109 után, Kálmán uralkodása alatt írta meg. Körülbelül erre az időre gondolhatunk Gellért nagyobb legendájával kapcsolatban is.

Ennél korábbi időre ugyanis nem igen tehetjük a Legenda Maior íratását, mivel szó van benne jóslatképpen a papság elvilágiasodásáról (cap. 12—13), a hiú világi dicsőség utáni vágyakozásáról, ami kétségtelenül a pápaság és császárság közt az investitura körül a XI. század második felében meginduló harc visszhangja és a papi coelibatus pápai részről való szorgalmazásának hatása. Ennél is fontosabb korhatározó azonban az a püspök szájába adott jóslat, hogy »a szerzetesi élet lehanyatlik, a barátok öltözetükben tarkák lesznek« (cap. 13. : *monachi erunt varii coloris in habitu.*) A »tarka ruházatú« szerzeteseken csak a ciszterci rendet érthetjük, amelyet Robert molesme-i bencés apát alapított 1098-ban ; a rend rohamosan terjedt, úgyhogy 1142-ben már Magyarországon is volt kolostoruk a Tolna-megyei Cikádoron. Az új rend megalakulásáról a szerző már a XII. század legelején értesülhetett, *de az új szerzetesrend hazánkban még nem terjedhetett el*, mert akkor az író már nem tehetett volna ilyen rosszaló megjegyzést a királyi család pártfogásával megtelepedő rend ellen. Mindent összevetve a legendát Kálmán király uralkodása idején, úgy 1110 környékén írhatta a szerző az élő hagyományok alapján, de a történeti eseményekre vonatkozóan az I. András korában írt gestát használta forrásul.

Kétségtelen azonban, hogy a legendában még ilyenformán is maradnak sokkal újabb keletű fejezetek, így mindenekelőtt a két utolsó.

Az egyik hibás adatai miatt válik tartalmilag gyanússá, amennyiben Gellért szenttéavatását I. László *király* idejében 1068-ra teszi, holott László 1077-től uralkodott s a szenttéavatás valójában 1083-ban ment végbe. Az utolsó fejezet meg egészen késői eseményekről számol be ; Gellért második elevatiojáról 1361-ben.

[22] SRH. II. p. 469. cap. 12.

De még Róbert Károly feleségének, Erzsébetnek a halálozási évszámát, 1381-et is említi ez a fejezet és így íratása csak ez évszám után, de esetleg sokkal későbbre is tehető. E két fejezet leválasztása után azonban a legendában még mindig találunk egy-egy részletet, amely a későbbi átdolgozó kezére mutat. Így mindenekelőtt a 15. fejezetnek az a része, ahol az író mintegy összefoglalólag méltatja Gellért érdemeit és Gellértet *doctor decretorum*, *magister sacre theologie* címekkel látja el: ezek olyan terminusok, amelyek csak sokkal később, az egyetemi élet kifejlődésével jönnek divatba. Ezzel függ össze a legenda második fejezetének az a részlete, amelyben Gellért bolognai iskolázásáról számol be az író. A legendának ezt a részét kétségtelenül az a szerző írta át, aki a legendához a két utolsó fejezetet hozzáfüggesztette. Nem kétlem, hogy az eredeti fogalmazványban *is* szó lehetett Gellért iskoláztatásáról és »tudós« mivoltáról, hiszen a legendában ez a mozzanat ismételten visszatér. Bolognában ugyanis a XI. század nyolcvanas éveitől kezdve valóban működött egy főiskola, egyházjogi (decreta) fakultása azonban csak 1146-ban alakult meg és a jogtudományok fő székhelyévé még csak ezután fejlődött. A legenda XIV—XV. századi átírója az eredeti szövegben ott találhatta Bologna nevét, de Gellért tanulásának körülményeit a maga későbbi tudása szerint alakította át. Ugyanez lehet a helyzet a keresztes háborúk említése esetében is. Az eredeti szövegezésben az állhatott, hogy Gellért apja a Szentföldre zarándokolt s ott valamilyen tumultus alkalmával elpusztult. A késői szerkesztő ezt az adalékot szinte önkénytelenül a keresztes háborúkkal hozta összefüggésbe s ennek értelmében fogalmazta át az első fejezetnek ezt a részét. Az átfogalmazás e beszámolót tartalmi szempontból is zavarossá, sőt, értelmetlenné tette. Bármennyire erőlködött Szabó Károly,[23] fordításából sem nyerünk világosabb képet az eseményekről, mint az eredetiből, a szöveg helyre nem állítható:

»Történt pedig, hogy a pápa parancsára az egész keresztyénség kereszttel jelölten az Úr sírjához Jérusálembe készüle indulni, hogy azon szent helyért harcoljon. Ezek közt György atyja is Isten kegyelmének oltalma alatt szerencsésen útra kelve a szent helyre baj nélkül megérkezett. Minthogy pedig ott a keresztyén hadsereg imádkozásban vala és az égből várja vala a segítséget, mindnyájan ünnepélyes imádkozással szolgálván Istennek, a lakosok serege pedig erejében elbizakodva a keresztyén hadsereg ellen nem csekély szidalmakat szóra, fegyverök erejébe bízva és Mahomed segítségéhez folyamodva, mely által a keresztyén hadat legyőzhetni

[23] *Szabó K.*: Emlékiratok a magy. keresztyénség első századáról. Bp. 1887. 52.

reménylik vala : ennélfogva *úgy történt, hogy a keresztyének diadalt nyerve nagy örömmel térének vissza ; György atyja azonban, mint még honn létében is kívánta vala, a szent földbe temettetni érdemesittetett.*«

Az egész legendában talán csak még egy ilyen szövevényes mondat fordul elő, a 3. fejezetben, Rasina apát és Gellért beszélgetésében, de annak legalább ép az értelme. (Tu cum sis... pergere festinas.) Ez is valószínűleg a késői szerkesztő számlájára irandó, mert a szövegből minden értelmi csonkulás nélkül elhagyható, sőt az élénk párbeszéd egyenesen kívánatossá tenné e nehéz mondat elhagyását. Interpoláltnak látszik még az éneklő szolgálóról szóló poétikus részben két rövid mondat (O miranda... tolerare?), melyben a püspök az *ars* dícséretét zengi, holott ez inkább a szolgálóleányt illetné meg.

A tartalmi elemzés útján nyert eredményeket teljes egészében igazolják a legenda szövegezésének és stílusának vizsgálata alapján megfigyelhető jelenségek. Az a kettősség, amely a legendában tartalmi szempontból mutatkozik, a legenda stílusán még inkább szembeötlő. Mindenekelőtt utalnunk kell azokra az eredményekre, amelyekre az Institutio morum, a legenda Zoerardi és a három István-legenda, továbbá az Imre-legenda vizsgálata alkalmával jutottunk. Láttuk, hogy a kétségtelenül XI. századi, ill. XII. század eleji hasonló jellegű művek nagy mértékben és tudatos művészettel alkalmazzák a rímes prózát, mint a prózai stílus ékítményét. A XII. század folyamán e stílus-ékítmény lassanként elveszti uralkodó jellegét és fokról-fokra háttérbe szorul. A magyarországi latin irodalomban az utolsó író, aki nagy arányban alkalmazza e stílusfajt, Anonymus 1200 körül, nála azonban ez a stílusforma már az archaizálás félreismerhetetlen szándékával párosul. A XIII. században az addig divatos rímes prózát, legalább is Nyugaton, a ritmikus próza váltja fel, amelynek divatja a XIV. század végéig állandóan tart, a XV. század folyamán a kezdődő humanizmus térhódításának arányában rohamos hanyatlásnak indul és rövidesen el is tűnik. A ritmikus próza történetének ez a fejlődési vonala a királyi kancelláriából kikerülő oklevelekben nálunk is nyomon követhető, történeti és irodalmi jellegű elbeszélő szövegek esetében azonban némileg másként alakul a dolog, amint erre a későbbi fejezetekben tüzetesen rámutatunk. A nagyobb Gellért-legendával kapcsolatban egyelőre elég azt tudnunk, hogy a legendának mindazok a fejezetei ill. interpolált részei, amelyek tartalmuk alapján késői időkre, a XIV. század végére vagy a XV. század elejére mutatnak, *egyáltalán nem alkalmazzák a prózarímet, míg a legenda azon részeiben, amelyek tartalmukkal is a XI—XII. századi állapotokra mutatnak, nagy mértékben és hosszú szakaszokra terjedően találkozunk a rímes próza tudatos alkalmazásával.* A kettősség tehát, amelyet

a legendában tartalmi szempontból megállapítottunk, még élesebben jut kifejezésre a legenda megfogalmazásában. E megállapításunk természetesen nem akarja azt mondani, hogy a szerintünk Kálmán király idejében írt legendában kizárólagosan rímes formában fogalmazott szöveg állott s mindaz, ami nem rímes próza, az egyúttal későbbi eredetű fogalmazás. A rímes fogalmazás e Kálmán-kori legendában is a legendának tartalmi szempontból kiemelkedő, vagy fontos részeire korlátozódott, ahogy ezt az István-legendákban és a XI. századi Intelmekben is tapasztaltuk. Így természetesen a Gellért-legenda e Kálmán-kori fogalmazásában is voltak rímtelen részek, de a későbbi korból származó fejezetek *kivétel nélkül* rímtelenek.

Minthogy azonban a nagy Gellért-legenda szövege több helyen, de különösen a 15. fejezetben, ahol a Vatha-féle pogánylázadásról és Gellért haláláról van szó, a Gesta szövegével megegyezik, amelyben ezek az események szintén a rímes próza nagyarányú alkalmazásával vannak elbeszélve, felvetődhet a kérdés, vajjon a rímes próza a legendának nem csak a régebbi forrásokból átvett részeiben jelentkezik-e. Az a körülmény azonban, hogy a legenda Kálmán-kori fogalmazásának minden fejezetében nagyjából arányosan elosztva találkozunk rímes részletekkel, e gyanut rögtön szertefoszlatja s a legendába átvett Gesta-részlet rímes jellege csak még inkább támogatja eddigi megfigyeléseink helyességét, hogy t. i. *XI—XII. századi elbeszélő jellegű szövegeinkre a rímes próza alkalmazása korjelző értékkel bír.* Annak a kérdésnek vizsgálatára, hogy a legendaíró használta-e forrásul a Gestát és nem fordítva, a legenda szolgált-e forrásul a régi Gestának, alább még visszatérünk.

Most nézzük a legenda rímes részleteit, A legendának mindjárt az elején, Gellért szüleinek jellemzése alkalmával, rímes fogalmazásban szólal meg az író (c. I.) :

Duxit autem sibi uxorem ||
de eadem civitate moribus ornatam |
a parentibus in timore Domini eruditam, |
elemosinis bonisque operibus ceteras mulieres preeminentem, ||
que candelas vel lucernas |
aliasque elemosinas |
per se vel per alias domicellas |
ecclesiis cottidie ministrabat.]

A határozott kólonbeosztás, a mondattagok parallelisztikus elhelyezése azonnal elárulja a tudatos alkalmazást. Mindamellett e rímes részlet második fele sikerültebb az elsőnél, mivel ott az egyes

kólonok kissé hosszúra sikerültek. Az író fejlett rímelési technikáját árulja el az ölelkező rímek alkalmazása is.

Gellért születésének csodálatos körülményeit az író rímes megfogalmazással emeli ki :

Mulier esto secura]
et ora Deum et sanctam eius genitricem, |
ut nobis donet heredem. |
Multosque transegerant dies sine liberis. |
Tribus itaque annis evolutis |
in die beati Georgii martyris |
filium ... receperunt.]

Ezután az író a gyermek Gellértet jellemzi szintén emelkedett rímes prózában :

Erat autem carus parentibus, |
a quibus educatus |
cum esset annorum quinque, |
cepit magnis febribus estuare. |

Csodálatos gyógyulása után szerzetbe kerül a kis Gellért s ott kiválik tehetségével (a fogalmazásban művészi adnominatio) :

Transacto autem in scolis monachorum quinquennio, |
Magister eius considerato sagacitatis eius ingenio, |
mirabatur quod eos, qui ipsum p r e v e n e r a n t,]
sciencia p r e v e n i r e t.]

E részletben a két utolsó kólon nem rímes, de adnominatioval teszi az író emlékezetessé. A legendában e rész után következik Gellért apjának szentföldi útja, amelynek megfogalmazása *teljesen rímtelen.* Ellenben félreismerhetetlen a rímelési szándék a 2. fejezet elején :

Unde despectis omnibus que sunt huius mundi]
religionis habitum ||
quem susceperat, ||
et votum |
quod Deo voverat, ||
implere sollicite festinabat. ||
Propter quod iunctus probatorum monachorum cetui]
ad omnia |
sibi ab abbate iniuncta |
exhibebat obedientiam sine mora. |

Itt a rímtelen kólonok sokkal hosszabbak, mint a rímesek, amelyek éppen rövidségükkel hatásosak. Ezeknek megfogalmazása kiélezett tartalmi szembeállítással párosul. Ugyanez a kiélezettség figyelhető meg a fogalmazásban ott is, ahol arról szól a legendaíró, hogy Gellért haragos természete ellenére is mindig megfékezte haragját :

Si quando vidisses ipsum iratum, |
statim revertebatur ad semetipsum, |

Ezután következik a legendában a Gellért bolognai tanulmányairól szóló beszámoló, amelyben a *rímelés teljesen hiányzik ;* a késői szerkesztő, aki ezt a részletet átdolgozta, a rímeléssel már nem törődött. A 3. fejezetnek viszont mindjárt az elején ismét rímes az a részlet, amelyben az író Gellértet, mint apátot jellemzi :

Tempore autem quo prefatum monasterium regebat, |
se ipsum divina gratia in exemplum cunctis fratribus exhibebat,
omnia videlicet que docebat discipulis esse contraria, |
in suis indicabat operibus non agenda. |

A Rasina apáttal lefolytatott párbeszéd élességét a rímes megfogalmazás teszi hatásosabbá :

Fuitne aliquis tecum in hoc consilio? |
Cui ille : Nemo. |
Et dixit : Si nemo, |
ergo minime prodest.]

Rasina apát el akarja téríteni Gellértet attól a szándékától, hogy a Szentföldre menjen. Érvelésének egy része itt is rímes fogalmazású :

Ibi vituperabunt Iudei genitricem Salvatoris nostri te presente, |
quod tibi nequaquam utile erit audire. |

A szópárbaj tovább folytatódik Rasina apát és Gellért között :

Certe de itinere tuo non erubescas |
michique cordis tui propositum aperias. |
Scio enim quod bonum desideras |
et non malum |
et quod humanum propositum |
in articulo positum |
ad diversa machinatur.]

Majd kissé alább így folytatja Rasina :

Crede |
Domine Gerharde |
me fidelem socium tuum esse, |
unde recognosce, |
si veritatem dixero.]

Néhány rövid mondattal később ismét rímes prózába fordul a beszélgetés :

Igitur placeat tibi consilium meum, |
ut convertas mentem infidelium, |
ad liberandum animas |
a demonibus possessas |
sanctorum apostolorum imitando exempla.]

E rövid, kiélezett és párbeszédhez illően dramatizált kólonok mellett természetesen olyan mondatokkal is találkozunk a legendában, amelyek hosszabb szakaszon keresztül nélkülözik a rímet, csupán a mondatot lezáró utolsó kólonok rímelnek egymással. A rímes próza gyakorlatában ez elég gyakori jelenség. Ilyen pl. a 4. fejezet közepén a következő mondat :

Ponentes ergo eum in nostro vehiculo ducamus ad regem,]
quem a nobis pro magno munere acceptabit,]
qui nobis precepit omnes venientes recipere |
et quos idoneos cognoverimus,]
pro persona sua specialiter reservare. |

Ugyanez a fejezet még több helyen is kitűnik rímes részleteivel. Pl. ahol a legendaíró a magyarok megtérítéséről szól :

Sed et labor noster vacuus non fuit.]
Nam quos ante vidimus idolis servire, |
modo videmus Jhesu Christo ferventer adherere. |

Vagy ahol Gellért Anastasius apát előtt beszámol szándékolt utazásáról :

Sed vento contrario prohibente |
votum quod conceperam non potui adimplere. |

Ebben a fejezetben az író nemcsak a párbeszédes, hanem még az elbeszélő részletekben is használja a rímes megfogalmazást :

. . .tenuitque eum usque ad festum Sancti Benedicti in Waradino, |
in quo fecit sermonem ad populum super verbo : |

Majd egy mondattal alább :

. . .in qua cepit verbum Dei disseminari in Ungaria, |
talis clericus non fuisset visus in eadem provincia. |

Amikor Gellért a király elé kerül, az író ismét többször alkalmazza beszámolójában a rímes fogalmazást (5. fej.).

Cumque vidisset rex Gerhardum, |
ait clam ad episcopum : |

Mindamellett a király és Gellért között lefolyt párbeszéd nem a maga teljes egészében történik rímes formában ; ezt már az író is mesterkéltnek érezte volna. Az író mértéktartó a rímes forma alkalmazásában, de azért a király beszédében és Gellért feleletében is feltűnik a rím.

A király beszédében :

Numquid, si hic nobiscum permanserit, |
Dei clericus <non> erit? |
Et nos servi Dei sumus !

Gellért beszédében :

Jerosolimam proficisci cupio. |
Socios enim habeo, |
qui descendunt mecum in Danubio. |

A beszélgetésnek István király ezzel a hatásos, rövid mondattal vet véget :

Ecce dedi tibi hodie |
episcopatum urbis Morisine. |

A sokat vitatott Ajtony-fejezetben (8. fej.) is elég gyakran találkozunk a rímes fogalmazással. Így mindjárt a fejezet elején Ajtony jellemzése alkalmával :

Habebat autem septem uxores,]
pro eo quod in religione Christiana perfectus non erat. |
Regi autem Stephano honorem minime impendebat, |
confidens in multitudine militum et nobilium, super quos dominium exercebat. |

Csanád jellemzése is rímes prózában történik :

Et erat quidam miles valde honoratus, |
nomine Chanadinus, |
qui ceteros dignitate precellebat, |
quibus ipsum dominum preposuerat. |

Amikor Csanád a királytól megkapja az Ajtony elleni háború vezetésére a megbizatást, így felel :

Novus Christianus sum, |
noviter baptizatus novum | *subire volo prelium,* |
paratus sum mori et vivere vobiscum. |

A hadi készülődést szintén rímes prózában fogalmazza meg az író :

Congregantes autem exercitum, |
egressi sunt in prelium. |

Csanád az ütközet előtt csodálatos álmot lát : a jelenség rendkívüli voltát a rímes próza ünnepélyes formájával is jelzi az író :

Igitur Chanadinus noctem illam ducens insompnem |
orabat ad Sanctum Georgium martirem, |
ut sibi a Domino celi auxilium impetraret.]

Az álmában megjelenő Szt. György így buzdítja a küzdelemre:

O homo, quid dormis? Surge velociter, cane tuba,
egredere in prelium |
et superabis tuum inimicum. |

Felébredése után Csanád elmondja álmát katonáinak s megismétli Szt. György buzdítását :

Surge homo, quid dormis?]
Congrega exercitum tuum, |
egredere in hostem tuum, |
qui nunc dormit et vinces eum. |
Quo audito laudaverunt Deum, |
dicentes...

A győzelmes ütközet után, amikor az író azt a jelenetet beszéli el, hogy Csanád kijelöli a Szt. György tiszteletére építendő kolostor helyét, szintén rímesen fogalmazza meg mondanivalóját :

Chanadinus venit ad locum, ||
in quo ei leo apparuerat, |
ubi fecit signum, ||
quatenus v o t u m, ||
quod Sancto Georgio v o v e r a t, |
adimpleret.

Majd a kivágott nyelv jeleneténél ismét a rímes próza szólal meg, kétségtelenül irónikus éllel :

Si caput regi attulit, |
cur etiam ligwam (!) non apportavit, |
qui regis inimicum interfecit? |

A vár elnevezése Csanádról szintén ünnepélyes fordulat :

Ab hac die urbs illa |
non vocabitur Morisena, |
sed urbs Chanadina. |

Amikor a király az új püspökség fenntartására elrendeli a tizedet, ismét a rímes próza szólal meg, kiemelve és aláhúzva a parancs határozottságát (9. fej.) :

...precipiam,]
ut a populo |
tempore suo |
decimas exigant in bladis, ||
quibus utaris. ||
Volo autem ut nullus remaneat, |
qui eas non reddat. |

Ebben a fejezetben, amely egyébként nem nagyon bővelkedik a rímes részletekben, még a fejezet végén találunk rímes fogalmazást, ott, ahol az író felsorolja azt a tíz szerzetest, akiket Gellért segítőtársakul kapott új püspöksége megszervezéséhez :

Inter prefatos vero monachos erant septem viri litterati |
et Ungarica ligwa (!) interpretes expediti | ...

A felsorolás után még jellemzésükre azt is hozzáteszi az író :

Per ipsos enim tota Chanadina provincia |
sacri eloquii <flumine> exstitit irrigata. |

A 10. fejezet beszámol arról az ünnepélyes mozzanatról, amikor Gellért az első magyarszármazású tanítványokat szenteli pappá :

Isti sunt primi canonici |
in monasterio beati Georgii martyris ordinati, |
quos episcopus sub maxima diligentia nutriebat,]
eo quod non essent alienigene, |
sed patriote, |
quatenus per eos ecclesia Dei |
posset magnificentius exaltari. |

A megtért magyarok új templomot akarnak építeni. Efölötti örömében a püspök mindnyájukat megvendégeli, a vendégek viszont régi szokás szerint ajándékokat adnak a püspöknek. Ezt az ünnepélyes mozzanatot szintén rímes prózában fogalmazta meg az író :

Factoque convivio ipsos ad mensam invitavit cum ceteris ||
tam divitibus |
quam pauperibus, |
qui aderant universis. ||
Cumque surrexissent a mensa, |
obtulerunt episcopo varia dona |
et munera et clenodia, |
videlicet equos, boves et oves, tapecia plurima, |
mulieres vero anulos aureos et monilia. |

A 11. fejezetben az író mégegyszer visszatér Gellért segítőtársaira és kissé alább az újonnan felszentelt magyar papokra. Mind a kétszer ismét rímes a megfogalmazás :

Illi autem prefati | septem monachi | preibant episcopum, |
predicando et baptizando populum | in omnem locum, |
quo ipse erat venturus.] ...

E hosszabb kólonokban kétségtelenül mellékrímeket is alkalmaz az író a rímhatás emelésére. Alább az új papokról szólván :

Quibus congregatis ipsos presbyteros ordinabat |
eosque ecclesiarum rectores in parrochiis (!) faciebat, |
concurrebantque ad eum Thewtonici, Bohemi, ||
Poloni Gallici et ceteri, ||
quibus ordinatis parrochias sue diocesis conferebat. |

Amikor az író még e fejezetben Waltherusról, az iskolamesterről és Gellért kísérőjéről számol be, szintén rímes formát használ :

Magister vero Waltherus videns supercrescere numerum
scolarium, |
laboris onere pressus dixit ad episcopum : |

A következő (12.) fejezet tartalmilag és szövegezésben is szorosan érintkezik a kisebb Gellért-legendával. A rímes részletek e túlnyomórészt elbeszélő jellegű fejezetben is megtalálhatók, csupán az egyes kólonok hosszabbak, mint a párbeszédes szövegrészekben s így kétségtelenül a rímek sem olyan hatásosak. Ez azonban természetes is, hiszen az elbeszélő jellegű szövegek menete magától értetődően lassúbb, egyenletesebb. Jó példa erre a fejezet következő mondata :

Sanctus ergo vir propter honorem Beate Virginis tanto humilitatis
studio insistebat, ||
ut qualiscumque reus de eius familiaribus adductus fuisset, |
et pro nomine matris Christi ab eo indulgentiam postulasset, |
audito nomine Matris Misericordie mox perfusus lacrimis eius
petitionibus annuebat, ||
et velud (!) ipse esset reus ita a reo veniam postulabat. |

A fejezet közepe tájáu kitűnik egy mondat éles megfogalmazásával :

Hoc quod per fidem intro accipitur, |
hoc exterius suave inveniatur. |

Igen jellemző, de »novellisztikus«, tehát a nagy legenda írójára és nem Gellért kis legendájának írójára jellemző jelenet a Gellért hirtelen haragját, majd gyors megbánását ábrázoló legenda-részlet

ugyanebben a fejezetben szintén rímes megfogalmazásban. A leírást egy hosszabb mondat vezeti be rím nélkül, majd hirtelen apró, jól tagolt és rímelő kólonokban ábrázolja az író a jelenetet, hogy azután ismét hosszabb, de szintén rímes kólonokkal zárja :

Unde, sicud (!) sepius contigit sanctis hominibus,]
cum aliquando ex negligencia sui aurige sew alia
qualibet iniuria lesus fuisset]
precipiens hominem culpabilem protinus flagellis aggravari |
aut vinculo mancipari, |
cuius iussioni ministri obedientes, |
sed paternitatis eius dulcedinem non obliviscentes |
secus viam qua sanctus pater erat transiturus hominem reum
ad stipitem ligabant, ||
ac in nudo dorso eius gallinatico sew cuiusvis
animalis sagwinem (!) depingebant. |

A jelenetet ezzel a szubjektív felkiáltással végzi a legendaíró :

Et si tunc homo astares |
et videres, |
certe diceres |
hunc Dei virum ||
pro tanta humilitate et simplicitate effectum illum puerum, ||
quem Salvator discipulis ad imitandum ||
humilitatis exemplum statuisset.]

A kis legenda írója ez utóbbi részt összevonta s így a rímes megfogalmazás is veszendőbe ment.

Ebben a fejezetben van még, ugyancsak megegyezőleg a kis legendával — a sokat vitatott »symphonia Ungarorum«-jelenet. A bevezető és befejező mondatok szintén rímesek :

Admirans autem episcopus dixit ad Waltherum : |
Walthere, audis symphoniam Ungarorum, |
qualiter sonat?]
Riseruntque ambo |
de carmine isto. |

Még az eredeti megfogalmazáshoz tartozhatott a püspök kérdezősködése :

Cui episcopus : ||
Arte, inquit, currit an labore? |
Ait Waltherus : ||

Arte et labore, |
non quolibet trahendo iumento,]
sed manu propria circumferente. |

Az a két mondat, ami ezután következik, aligha lehetett eredetileg a legendában. Ezekben a püspök az *ars* nagyszerűségét dícséri és így ellentétbe kerül azzal a tanulsággal, amit a jelenetből a szolgálóra vonatkozóan levon. Tény, hogy az *ars* dícséretéről szóló két mondat nem rímel, míg a szolgáló dícséretét tartalmazó konkluzió, amely a kis legendában is megvan, rímes fogalmazású :

Felix, inquit, mulier que sub alterius potestate posita sic
dulciter debitum servitium absque murmuratione leta impendit. |
Cui etiam non modicum pondus pecunie ei portari precepit. |

A fejezet egyik szakasza Gellértnek azon intézkedéseivel foglalkozik, amelyekkel papjainak életét fegyelmezte. A fogalmazás alapján ez a részlet is hitelesnek minősül, tartalmilag pedig vagy a hagyomány nagy konzerváló erejéről tanúskodik, s ez a valószínűbb ; vagy arról, hogy a legenda írója ismerte Gellértnek a »Deliberatio supra hymnum trium puerorum« c. művét. Arról szól ehelyütt a legendaíró, hogy nem engedte a kanonokokat a faluban aludni, sem egyedül nem engedte őket házakhoz menni. Nem tűrte a hivalkodó öltözeteket sem :

Quid differtis a laicis, |
si talia facitis, |
nisi in tonsura.]
Qui in choro superpellicia habebant, |
extra chorum vero cappas rotundas ferebant. |

A Deliberatio-ban Gellért több helyen is kikel a papok világias viselete és életmódja ellen : a vadászatokat, perlekedéseket, dőzsöléseket és a concubinákat veti a szemükre.[24]

Ugyanígy tartalmilag is és a megfogalmazást tekintve is hiteles az a tréfás anekdóta, amit az egyházba menekült elítéltről jegyez fel a legenda. Közismert ugyanis, hogy a templomba menekülés a büntetés alóli mentességet jelentette a középkorban ; az anekdóta egyik részlete, éppen a csattanója, rímes fogalmazású :

Bene tibi vulpecula,]
que laqueum perditionis evasisti, |
et cum pelle qua spoliaberis, in foveam introisti. |

[24] Deliberatio supra hymnum trium puerorum, ed. *I. Batthyan :* Sancti Gerardi... acta et scripta. Albae Carolinae 1790. p. 126.

A 13. rövid fejezetben Gellért megjósolja a pogány lázadást. Ez a részlet rímekben elég szegény, de két kólon itt is kitűnik pregnáns fogalmazásával :

laborque meus et predicatio mea despicietur |
et verbum Dei non recipietur. |

A 14. fejezet legkiemelkedőbb mozzanatai azok a mondatok, amelyekkel Gellért Aba királyt kegyetlenkedései miatt megfeddi, és nyíltan állást foglal Aba legyilkolt ellenfelei mellett :

...tu autem, o rex,]
eam in occisione gladii tui polluisti |
michique nomen patris abstulisti, |
eo quod meis hodie dulcissimis caream natis.]

Majd a tolmácshoz intézett szavai, aki nem merte lefordítani Abának a püspök szavait :

At vero pastor bonus sentiens interpretem timore trepidare, |
cepit eum increpare | *magno clamore,* |
dicens : Deum time, |
regem honora,]
paterna verba prode. |

A 15. fejezet a maga teljes egészében (néhány szóváltoztatástól eltekintve) szöveg szerint is egyezik a krónikák azon fejezeteivel (comp. saec. XIV. cap. 81—84.), amelyek a Vatha-féle pogánylázadásról és Gellért haláláról számolnak be. A két szöveg között mégis megfigyelhető eltérések azonban arra az eredményre vezetnek, hogy *a legenda használta forrásul a Gestát* és nem megfordítva, ahogy Domanovszky gondolja.[25] Természetesen a legenda forrása nem a gestának az a szövege volt, amely ma a bővebb krónikákban található, hanem egy, még a XI. században keletkezett Gesta szövege, amelynek létezését Domanovszky[26] is valószínűnek tartja, Györffy György pedig újabb érvekkel bizonyítja.[27]

A krónikákban ma található szöveg kétségtelenül több helyen interpolált. Kézzelfoghatóan bizonyítható ez azzal, hogy a bővebb krónikák szövegében egy hosszú, 15 soros rész sokkal későbbi, nem András idejében lefolyt eseményekről emlékezik meg és forrásul a »magyarok tetteiről szóló régi könyvekre« *(in antiquis libris de*

[25] *Domanovszky S.* : Kézai Simon mester krónikája Bp. 1906. 106. l.
[26] *Domanovszky* : A Pozsonyi Krónika. Századok 1905. 399.
[27] *Györffy Gy.* : Krónikáink és a magy. őstörténet. Bp. 1948. p. 5 és 148—150. U. o. irodalom.

gestis Hungarorum) hivatkozik. E részlet interpolált jellege tehát tartalmilag bizonyítottnak vehető, de véleményünk teljes bizonyossággá erősödik, ha a formát is figyelembe vesszük. A fejezet ugyanis a maga egészében rímes prózában van megfogalmazva mind a krónikában, mind a legendában, de a krónikába betoldott, a legendában nem szereplő részek egyáltalán nem mutatnak fel rímeket. Minthogy a bővebb krónikákban nemcsak a legendával közös szövegű 83. fejezet rímes, hanem az ezt megelőző és utána következő fejezetek is, ez újabb bizonyíték a legenda nem késői keletkezése mellett és az interpolációk késői voltát illetően.

Ha így a krónikákban e fejezetből a későbbi interpolációkat kihagyjuk, akkor a megmaradt szövegrész egy-két szóváltoztatástól eltekintve teljesen egyezik a legendában található szövegezéssel.

Hogy azonban a legenda az átvevő és nem megfordítva, azt ezek az apró eltérések is bizonyítják. A krónikák tömör fogalmazású rímes kólonjait a legendaíró legalább is egy helyen, talán a számára érthetetlen *pulpa* szó miatt feloldja és elrontja az eredetiben található szép rímelést. A két szöveg egymáshoz való viszonyának szemléltetésére a legenda és a krónika szövegét egymás mellé állítva közlöm :

Leg. maior c. 15.	Chron. Hung. comp. saec. XIV. c. 82. (Cod. Sambuci)
Qui instinctu dyabolico inflammati supplicaverunt], ut permitterent universum populum ritu paganorum vivere, |	*...et instinctu dyabolico inflammati pervicaciter petierunt ab Endre et Leuente,* | *quod permitterent universum populum ritu paganorum vivere,* |
episcopos et clericos occidere, | *ecclesias devastare,* |	*episcopos et clericos occidere,* | *ecclesias destruere* |
fidem Christianam abicere, | *et ydola colere.* | *Qui permiserunt eos secundum desideria cordis eorum,* || *ut irent et perirent in adinventionibus antiquorum patrum suorum* ||	*Christianam fidem abicere* | *et ydola colere.* | *Permiseruntque eos secundum desideria cordis eorum,* || *ut irent et perirent in adinventionibus antiquorum patrum suorum,* ||
Aliter enim contra Petrum regem non pugnabant.] *Primus enim inter renatos nomine*	*aliter enim non pugnabant contra Petrum regem pro Endre et Leuente.]*

Bacha dedicavit (?) demoniis rasitque caput suum | ritu paganorum. |	*Primus autem inter renatos nomine Vatha de castro Belus dedicavit se demoniis radens caput suum | et cincinnos dimittens sibi per partes ritu paganorum. |*
	(Itt egy 15 sornyi szöveg következik Ianusról, Vatha fiáról, ami rímesen nem tagolható. Ez a rész későbbi interpolatio.)
Sicque omnes fecerunt || et demonibus libaverunt || et ceperunt comedere equinas c a r n e s]	*Tunc itaque detestabili et execrabili amonitione illius Vathe omnes populi libaverunt se demonibus] et ceperunt comedere equinas p u l p a s ||*
et omnia pessima et enormia opera facere et exercere, | clericos et omnes Christianos interficere, |	*et omnino pessimas facere culpas. || Tam quippe clericos quam laicos catholicae fidei servatores interfecerunt |*
ecclesias destruere |	*et quamplures ecclesias Dei destruxerunt. |*

Ezután következik egy hosszú tagolatlan, rímtelen mondat, amely a legendában hiányzik.

Majd így folytatódik:

et precones proclamare | edictum Endre et Leventhe, |	*Mittentesque in Petri castra in equis velocissimis nocte tres precones,] qui deberent proclamare | edictum et v e r b u m D e i, Endre et Leuente, |*
ut episcopi cum clericis et monachis et Christianis interficiantur | et memoria eorum pereat in eternum] et ritus patrum nostrorum	*ut episcopi cum clero sint necati] decimator trucidetur,]*

reassumatur. |	*traditio reassumatur paganizma,* || *penitus abolenda sint collecta ;* || *cum suis Teutonicis et Latinis Petri pereat memoria* | *in eternum et ultra.* |

A párhuzamba állított két szövegrész tartalmilag nagyjából megegyezik, kivéve az Endrének tulajdonított edictumot, amely a krónikában részletesebb, mint a legendában. Mindkét szövegezésről megállapítható, hogy rímes prózával állunk szemben. A legendában azonban a rímelés többhelyütt meg van zavarva. Így pl. a legenda *occidere-devastare* rímelése egyáltalán nem elfogadható a krónika *occidere-destruere* rímelésével szemben. De még szembetűnőbb a krónika *equinas pulpas — facere culpas* tömör megfogalmazású és jól rímelő részletének a legendában egy laza szerkezetben rímnélküli kifejezésekkel való felcserélése : *equinas carnes — facere et exercere.* Alig lehet kétséges tehát, hogy e szövegrész első megfogalmazója nem a legendaíró volt, hanem annak a régi, valószínűleg még XI. századi krónikának a szerzője, akinek a rímes próza iránti vonzódása különösen az I. András koráig terjedő események elbeszélésében lépten-nyomon szemünkbe ötlik a krónikák más helyein is. Ugyanezen fejezet egy későbbi szakasza a legendában rímelés szempontjából jóformán teljesen romlott, míg a krónikában itt is egészen kifogástalan :

Legenda c. 15.	Comp. saec. XIV. c. 83.
Cum autem ad portum Pest venissent,]	*Cumque ad predictum portum venisset,*]
ecce quinque viri impii, |	*ecce viri impii,* |
Vata et complices e i u s] *demonibus pleni,* | *quibus se ipsos dedicaverant*] *irruerunt in episcopos et socios eorum*]	*scilicet Vatha et complices s u i,* || *demonibus pleni* | *quibus se ipsos dedicaverant* ||
et eos lapidibus obruerunt.	*irruerunt in episcopos et in omnes socios eorum*] *et lapidibus eos obruebant.* ||

Éppen a legendának a — grammatikai szempontból helyesebb — szövege árulja el a későbbi szerkesztőt : miközben grammatikailag

kijavította a szöveget, teljesen eltörölte annak eredeti rímes jellegét, amit a krónika híven megőrzött.

E részek után a legendában feltűnően megcsappant a rímes szövegezések száma. Mindössze a 16. fejezetben, a Gellért temetését tárgyaló fejezetben találunk egy szép rímes részletet :

Dicebant enim canonici, |
quod in ecclesia cathedrali deberet sepeliri, |
econtra Philippus abbas auctoritate apostolica, |
quam vir vivens procuraverat pro sepultura sua, |
dicebat sepeliri in monasterio Beate Virginis.

A Gellért halála utáni csodákat felsoroló rövid fejezetek (17—26) mind rímtelenek, a két utolsó (27—28), kétségtelenül későbbi fejezettel együtt.

A nagyobb Gellért-legendában tehát a nagy régiségre mutató fontos történeti adatok mellett stílusa alapján is olyan írásművet ismerünk meg, amely a XII. század elejénél későbbi időre nem tehető. Természetesen le kell számítanunk a kétségtelenül későbbi időben írt két utolsó fejezetet és azokat a kisebb-nagyobb változtatásokat, amelyeket e késői író eszközölt a legenda szövegén. Keletkezési idejének meghatározására döntő jelentőségű, hogy a legendában nemcsak a krónikákkal közös szövegrészeket találtuk rímes megfogalmazásban, hanem a krónikáktól mindenképpen független részekben is a rímes prózának oly nagymérvű és tudatos alkalmazását állapíthatjuk meg, amely miatt a szerzőt leginkább Kálmán király tudós udvarában kereshetjük. Itt valóban több tudós ember dolgozhatott, különben Hartvik püspök nem beszélhetett volna István királyról írt legendájának a végén »Magyarország megszámlálhatatlan bölcseiről«, akik majd István király összes csodáit megírják.[28] Itt működött Kálmán udvarában Hartvikon kívül a szintén idegen származású Albericus, a törvények gondos és művészi összeírója, de itt írta meg István király kisebb legendáját is egy nagyműveltségű író ; Imre legendája is ebben az időben készülhetett és talán annak a gestának az írója is itt működött, amelyet László-kori gestaként szokás emlegetni. A krónikásnak kétségkívül nagy mértékben szimplifikáló és naív az a magyarázata, hogy Kálmán királyt azért nevezték Könyvesnek, mivel ő maga könyvből szokta olvasni zsolozsmáját. A konkrét adatok egész sora tanúskodik arról, amit Hartvik püspök világosan meg is írt : hogy ebben az időben Kálmán környezetében a tudós férfiak egész serege működött : legendaírók és történetírók egyaránt. A nagyobb Gellért-legenda művészi stílusérzékű íróját is ezek között keresném.

[28] SRH. II. 438 c. 26.: »...*innumeris sapientibus*, quos Hungaria fovet et amplectitur, stilo declarandum commendavi.«

LEGENDA MINOR S. GERHARDI

A kisebbik Gellért-legenda, amint bevezető mondatából kitűnik, prédikációnak készült ; annál feltűnőbb, hogy írója szinte kerülni látszik mindazokat a stilisztikai eszközöket, amelyek a próza szép hangzását s ennek következtében hatását emelhetik. Pedig, hogy alapos iskolázottsággal rendelkezett, kétségtelen abból is, hogy Gellért püspök irodalmi működéséről is szükségesnek tartja megemlékezni és művének ez a része éppen egyéni megfogalmazása révén nem minősíthető egyszerű átvételnek valamely, számára forrásul szolgáló Gellért-legendából. A legenda második fejezete említi, hogy »Isten szolgája (Gellért) ... a nép csődületét kerülve remeteségbe vonult azon a vidéken, amelyet a köznyelv (Bakony)-Bél-nek nevez, ahol hét évig böjtölve és *irodalmi munkássággal* foglalkozva ... egyedül lakott.«[1] Az irodalmi munkásság megjelölésére a »*dictaminum exercitia*« kifejezést használja, amely elsősorban a művészi stílus tanítására szolgáló művek terminus technicus-a a középkorban. A legenda írója tehát — hőséhez hasonlóan — kétségtelenül alapos irodalmi képzésben részesülhetett s hogy művében láthatóan mégsem törekszik stílusát éppen azokkal az eszközökkel ékesíteni, amelyek a középkor egy bizonyos szakaszában szinte kizárólagosan képviselték a prózában a művészi elemet — mondatparallelizmus, rímek, szójátékok — annak okát nem kereshetjük másban, mint abban, hogy a mű aránylag késői terméke a középkornak, amikor az előbb annyira kedvelt stíluseszközök már elkoptak, hitelüket vesztették. Ez a nézet egyébként is támogatásra talál a legenda szövegében. Mindenekelőtt kimondhatjuk, hogy a legenda nyelvi szempontból, ha nem tekintjük a kétségtelenül nagy számban előforduló nyilvánvaló szövegromlásokat, méltán állítható a középkor leghibátlanabb írásművei mellé. Nyelve kiegyensúlyozott, mondatszerkesztése, szóhasználata változatos és nem egyszer a klasszikusokra emlékeztet. Különösen ki kell emelni e szempontból a legendában

[1] SRH. II. 472. c. 2. ... servus Domini ... tumultum populi devitans in eadem regione heremum, que vulgo Bel vocitatur, petiit, ubi per VII annos ieiuniis *dictaminumque exercitiis deditus*... solus habitavit.

előforduló *canere* kifejezés antik, pogány értelemben való használatát *praedicere, vaticinari* jelentéssel. A *canere* az antik nyelvhasználatban is csak a költőknél (főleg Vergiliusnál) fordul elő »jósolni« értelemben, s úgy látszik, hogy a szónak ez a jelentése a középkor általános nyelvhasználatából, különösen az egyházi jellegű művekben, teljesen kiszorult. Ha a legendában mégis előfordul, ez nyomós bizonyíték írójának klasszikus műveltsége mellett s talán épp ennek tulajdonítható, hogy a középkori műpróza jellegzetes stíluseszközeit csak nagyon mértékletesen használja, s mikor alkalmazza pl. a rímet, akkor sem lehet mindig kétséget kizáró módon megállapítani, hogy szándékolt-e, vagy csak a parallel-mondatfűzésből önként adódó jelenségről van szó. Ilyen kétes helyzetben vagyunk pl. éppen annál a szakasznál, ahol a *canere* ige »jósolni« értelemben fordul elő; (c. VI.):

> *Nam et eidem genti maximam seditionem venire post c e c i n i t,* | *in qua et martyrii sui coronam minime tacuit.* |

A *cecinit — tacuit* mindenesetre elég gyenge rímelés.

Egy másik, inkább klasszicizáló, semmint klasszikus kifejezése is figyelemre érdemes. I. István haláláról szólva a földi, a testi életet a jellegzetes *microcosmos* szóval jelöli:

> *Postquam beatus rex Stephanus totam Pannoniam ad veram lucem Christi convertit, ... m i c h r o c o s m u m solvens ad eternam requiem sumptus est.* (c. 5.)

Ez a kifejezés különösen a XVI. századtól, Paracelsustól kezdve lett népszerű, és a makro- és mikrokosmos, mint egymással ellentétes és egymást mégis kiegészítő fogalompár széltében elterjedt. A világegyetem és az ember között feltételezett misztikus kapcsolat különösen a csillagjóslás elterjedésére adott ez időben erős impulzust. A szó már előbb is felbukkan a keresztény latin irodalomban, de Isidorus egy megbízhatatlan adatát nem számítva[2], rendkívül későn, csak a XIII. sz. elején az angol származású, de Bolognában tanult jogtudós és udvari ember, Gervasius Tilberiensisnek 1214 után írt és IV. Ottó császárhoz intézett Otia Imperialia c. művében. Itt a *microcosmus* következő magyarázatát találjuk: Dominus in Evangelio omnem hominem dicit creaturam, cum ait: Ite, praedicate omni

[2] *Isidorus:* Sententiarum l. I. cap. 10. Mundus ex rebus visibilibus, sed tamen investigabilibus constat. Homo autem ex rerum universitate compositus, quasi *alter in brevi quodam modo creatus est mundus.* Csakhogy itt éppen a »*microcosmus*« szó hiányzik, helyette csak annak körülírását adja meg Isidorus.

creaturae. Et Graecus hominem Microcosmum hoc est minorem mundum apellabat.

Gervasius előtt a chartres-i híres iskola nevezetes filozófusa, Bernardus Silvestris erről a kérdésről egy kimerítő önálló művet is írt: »De universitate mundi sive Megacosmus et Microcosmus« címen[3]. Jellemző tehát, hogy maga a microcosmus szó csak a XIII. sz. elején bukkan fel a nyugati latinságban. Legendaírónknak is e művelődési körből kellett kikerülnie. E szó művelődéstörténeti jelentősége mellett tehát kormeghatározó jelleggel is bír a kisebb Gellért-legenda szempontjából. A legenda szerzője azonban a szót egészen átvitt értelemben használja. Az ő szövegében a *microcosmus* a test és lélek egységét jelenti, amelyet csak a halál bont fel: *microcosmum solvens*. A szó mögött tehát megfelelő teológiai műveltség húzódik meg és használata — a vizsgált klasszikus elemeket is tekintetbe véve — arra mutat, hogy a legenda legkorábban a XIII. sz. elején keletkezhetett.

Legkülönösebb azonban a legendaírónak a csodákkal kapcsolatos álláspontja. A legenda 6. fejezetében ugyanis azt mondja, ne kutassuk, vajjon Szt. Gellért tett-e testi csodákat életében, vagy visszadta-e a vakoknak látásukat, a süketeknek hallásukat! Nem kíván tőlünk ilyesmit az Isten.[4] A legenda végén még egyszer visszatér e kérdésre s azokat a csodákat vonja kétségbe, amelyek állítólag halála után történtek. Azt mondja ugyanis: ...magnaque reverentia sepelierunt, ubi multe gracie a catholicis viris experte sunt, *tamen non evidenter* usque ad tempore Ladislay regis... Nem hisz tehát a csodákban a szerző,[5] helyesebben nem tartja hiteleseknek azokat a csodákat (experte sunt, tamen *non evidenter)*, amelyeket Gellért püspökkel kapcsolatban a nagy legenda utolsó fejezetében mondanak el. *Világos utalás ez egyrészt arra, hogy a kis Gellért-legenda szerzője ismert egy bővebb legendaváltozatot, amelyben fel voltak sorolva a Gellért halála után bekövetkezett csodák*, tehát ismerhette a nagy legenda valamelyik változatát. Másrészt szkepszise a csodákkal szemben arról a racionalista áramlatról tesz tanubizonyságot, amely a legendairodalom fantasztikus csodahajhászásával szemben a XIII. század végén megteremtette a legenda-paródiákat és travesztiákat olyan »legendák«-ban, mint pl. a *Vita Sanctissimi et gloriosissimi Neminis*, Szentséges Senki legendája, vagy a *Vita*

[3] V. ö. E. *Gilson:* La philosophie au moyen âge. Paris, 1947², p. 273.

[4] SRH. II. c. 6. Noli signo catholice fidei insignite humana prudentia a me discere, utrum iste sanctus corporalia miracula, que sunt comunia (!) cum reprobis, in vita sua gesserit, aut cecis visum, seu surdis auditum prestiterit ... Nichil horum a te requirit Deus ...

[5] Madzsar I. foglalkozott a kérdéssel: Századok, 1913.

Sancti Igitur.[6] Természetesen legendaírónk még nem tart itt, még csak az útnak a kezdetén van.

A kis legenda legrégibb kódexe Madzsar szerint[7] a XIII. századra mutat ; az elmondottak szerint e legenda nem is keletkezhetett előbb a XIII. századnál.[8]

Akik az utóbbi időben a kis Gellért-legendával foglalkoztak, e legenda korábbi, XI—XII. századi keletkezése mellett foglaltak állást. Mindnyájukat megtéveszti, nézetünk szerint, a legenda józan tárgyilagossága és történeti adatainak megbízhatósága.[9] Madzsar ezenkívül még a legenda stílusát is felsorakoztatja az érvek sorába.[10] A stílusról még alább szólunk. Ami azonban a legenda tárgyilagosságát és történeti adatainak megbízhatóságát illeti, azokra a korai legendákra kell hivatkoznunk, amelyeknek keletkezési ideje biztosan megállapítható : István király három legendájára, Imre herceg és a lengyel remeték életrajzára, ha már a nagy Gellért-legendára nem akarunk. Mennyi legendás, meseszerű elem, mennyi tudatos alakítás, sőt ha tetszik, novellisztikus elem fordul elő ezekben, nem is szólva arról, hogy mennyi csodáról tudnak beszámolni minden aggályoskodás nélkül. Ebben a korban a magyarságnak, mint a kereszténységhez újonnan csatlakozott népnek, és mindenekelőtt a politikai vezető rétegnek, a királyoknak és az egyháznak a csoda kellett, hogy az új rend »isteni« eredetét bizonyítsák. A csoda tehát meg is termett! Íróink a cél szerint alakították az igazságot. Alig hihető tehát, hogy ez alól a »korhangulat« alól a kisebb Gellért-legenda írójának sikerült volna mentesülnie, ha ebben a korban él. Éppen ellenkezőleg : a kis legenda írójának ez a kritikai magatartása a XI—XII. század fordulóján a legnagyobb mértékben »korszerűtlen« volna, különösen ha a magyar viszonyokat tartjuk szem előtt. Ezt bizonyítja valamennyi XI—XII. századi legendánk s ezek tanúvallomása többet nyom a latban a kis legenda kronológiailag és történetileg hiteles adatainál. E hiteles adatokat a nagy legenda XII. századi, még interpolálatlan szövegének köszöni : ezt kivonatolja józanul,

[6] V. ö. erre vonatkozólag : *Wattenbach :* Deutschlands Geschichtsquellen. Berlin, 1877[4]. II. 358.

[7] SRH. II. 467.

[8] Más érvek alapján Karácsonyi J. is (Szt. Gellért ... élete. Bp., 1887. 299.) erre az időre teszi a legenda keletkezését.

[9] *Coloman Juhász:* Die Beziehungen der »Vita Gerardi Maior« zur »Vita minor« (Studien u. Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner Ordens, München, 1927.) 129—145 ; *C. A. Macartney:* Studies on the earliest Hungarian historical sources, I. The lives of St. Gerard. Archivum Europae Centro-Orientalis, 1938. 456—490. *Madzsar I.:* SRH. II. 463—64. Madzsar a XII. század elejére teszi e legendát.

[10] SRH. II. 463. : »dicendi quoque genus supparem potius, quam inferioris medii aevi partis auctorem arguit.«

elhagyva belőle mindazt, ami nem közvetlenül Gellértre vonatkozik, ill. nem használható fel Gellért püspök jellemzésére. A nagy legenda szövegét nagymértékben összevonja és helyenként, kritikai álláspontjának megfelelően, egyszerűsíti, ill. valószínűbbé teszi, mint pl. Gellért elfogatásának és megöletésének valószínűbb, de korántsem hitelesebb leírásánál. A csodákat teljesen mellőzi s így a legenda eredeti szövegében nem szerepelhetett az a csoda sem, amelyet a velencei kézirat alapján készült kiadás 7. fejezetében olvashatunk elbeszélve.[11] Eszerint egy »ocsmány« ember Gellért megöletése után a lakomán elővette tarsolyából a szent szakállának néhány szálát s azt gúnyolódva mutogatta a többi vendégnek. Ezért büntetésből saját fogaival marcangolva testét, rögtön meghalt. E részlet a breviáriumokban is szerepel, de az eredeti szövegezésben nem lehetett benne, amit bizonyít az, hogy a nagy legendában sincs meg, és nem volt meg a kis legendának abban a késői kéziratában sem, amelyből a Bollandisták a kis legenda szövegét kiadták,[12] de abban a kéziratban már benne volt, amelyet Pietro Calò XIV. századi olasz domonkosrendi szerzetes használt legendáriumában Gellért életére vonatkozóan.[13]

Azt, amit a legenda késői eredetére vonatkozóan mondottunk, a legnagyobb mértékben igazolja a legenda stílusa is. Láttuk ugyanis, hogy XI—XII. századi legendáink kivétel nélkül valamennyien nagymértékben alkalmazzák a rímes prózát. Gellért kis legendájának írója azonban nagyon csinján bánik a rímes prózai részletekkel s éppen ezért még ott is, ahol rímes szövegezéssel találkozunk, a rím szándékoltsága nagyon kérdéses. Így pl. az 1. fejezet második mondatában is :

Hic enim huius lucis limen (!) per Venetos parentes sortitus Dei gratia preveniente |
a pueritia cepit Domino nostro Jesu Christo devotus existere |
et evangelicis documentis per omnia parere. |

A hosszú és egyenlőtlen kólonok nem a szándékoltság mellett szólnak.

Valamivel jobb rímes mondatokat találunk a 3. fejezetben, de még ezek sem elég meggyőzőek a tudatosságot illetően, mivel a kólonok nagyon hosszúak :

[11] SRH. II. 478.

[12] Acta Sanctorum, vol. VI. 724.

[13] E legendáriumban található Gellért Vita-ról Florio Banfi számol be : Vita di San Gerardo di Venezia Vescovo di Csanád nel leggendario di Pietro Calò. Roma, 1947. (Estratto dalla rivista : Janus Pannonius, vol. I.) Calò legendáriuma lényegében a velencei kéziratban található kis legenda szövegét tartalmazza.

Interim prefactus (!) rex ut robustissimus Josue impietatem gentium delevit |
crudelesque paganorum mores superavit |
ac plurimorum corda ad recipienda sancte fidei semina preparavit.|

A nagy legendával *közösen* rímes részletek találhatók a 4. fejezetben, ezeket azonban nem írhatjuk a kis legenda írójának számlájára, ha megáll az, amit a nagy legenda és a kis legenda viszonyára vonatkozóan fentebb mondottunk. De ha feltennénk is, hogy e részek a kis legenda írójának szövegezései, mindez akkor sem sokat változtat azon a benyomáson, amelyet az *egész* legenda szövegezése kelt bennünk. Az egyik, a hosszabb részlet ugyanis a nagy legendában sem tartozik a sikerültebb rímes részletek közé, minthogy azonban ott számos kitűnő rímes részt találtunk, egy-egy gyengébb rímelésű mondatnál is fel lehetett tenni a rímelésre való törekvést. Ez azonban a kis legendában nem áll fenn. A szándékoltság hiányára mutat ugyanis az, hogy a kis legenda azon részletei, amelyeket többékevésbbé rímes megfogalmazásúaknak tekinthetnénk, a legendának nem egyúttal tartalmilag is kiemelkedő részei. A teljesség kedvéért mégis idézzük e két részletet. Az egyik részlet, a hosszabb, Gellért hirtelen természetét, de gyors ellágyulását jellemzi:

Cuius iussioni ministri contemperantes, |
sed paternitatis eius dulcedinem non obliviscentes |
secus viam qua sanctus pater erat transiturus,
hominem reum ad stipitem alligabant |
ac signa plagarum in nudo dorso eius galline
seu cuiuslibet animalis cruore depingebant. |

A másik részlet ugyane fejezetben Gellért egy éles megfogalmazású mondatát tartalmazza. A pattogó, éles fogalmazásra azonban a nagy legendában egész sereg példát hozhatunk fel, míg itt ez a mondat teljes elszigeteltségben áll:

Hoc, quod per fidem intus accipitur, |
hoc, exterius suave inveniatur. |

Az egész legendában két sikerültebbnek mondható rímes fogalmazást találunk. Az egyiket az 5. fejezetben:

....nam quotiens filiorum suorum quos Christo genuerat, |
rex Stephanus virga equitatis perurgebat, |
hic pater zelo pietatis ac misericordie lacrimis defendebat, |
sic iustitia pietati conexa (!) iudicium Deo fiebat. |

A másik részlet a 7., utolsó fejezetben, ahol Gellért testének megtalálásáról szól a legendaíró :

Qui ad sanctum corpus venientes tam nitidum lucidumque
ac in ipso die martirium consumasset, invenerunt,
quod cum hymnis atque canticis ad Morisenam sedem tulerunt
magnaque reverentia sepelierunt,
ubi multe gratie a catholicis viris experte sunt ...

Ezek a hosszú kólonok a parallelisztikus mondatszerkezet megvilágítására jó példák, de éppen hosszúságukkal egyúttal arra is rávilágítanak, hogy az író, ha nem kerülte is szándékosan, de nem is törekedett különösebb módon a prózarím alkalmazására. Ez pedig semmiképp nem szól a legenda korai fogalmazása mellett.

A legendaíró eme eljárását tekintve, a XIII. század második felében működő *Konrad von Mure* stílustanító művének, a *De arte prosandi*-nak a rímprózáról szóló részlete jut eszünkbe. A »Clausulák, ill. mondattagok végződéséről« c. fejezetben csupa vagylagos megállapítást tesz a mondatvégek rímes összecsengését illetően. Szerinte, ha a prózai mondatban két mondattag van, ezek végződése lehet hasonló, de lehet egymástól elütő is. Ha három mondattag van a mondatban, ezek végződése szintén lehet hasonló vagy egymástól elütő, de — teszi hozzá a finomízlésű »dictator« — jobb, ha az első tag végződése elütő a másik két egybehangzó mondattagtól. Ha négy mondattag van a mondatban, minthogy unalmas (!) lenne, ha mind hasonlóan végződnének, — »quia idemptitas est mater sacietatis«, jegyzi meg közbeszúrva, azért helyesebb, ha csak az első két mondattag rímel egymással, és az utolsó két mondattag szintén csak egymással cseng össze. Mások szerint az első mondattag a harmadikkal, a második a negyedikkel rímelhet, — jegyzi meg a szerző.[14] Viszont teljesen a prózaíró tetszésére bízza a mondattagok elrendezését, ha azoknak száma meghaladja a négyet : »prosator finalitates ordinet secundum quod sue placuerit rationi.« Az egész fejtegetést azzal a megállapítással fejezi be, hogy a »modern prózaírók az ilyenfajta összecsengéssel vagy összhangzással nem sokat törődnek és nem is törekszenek rá.«[15]

[14] Rockinger : i. m. 436 : Et si ultra IIII^{or} fuerint distinctiones, prosator finalitates ordinet secundum quod sue placuerit rationi.

[15] Tamen moderni prosatores huiusmodi concidentiam seu consonantiam non multum curant nec attendunt.

LEGENDA S. LADISLAI REGIS

A XII. század végén, vagy legkésőbb a XIII. század első éveiben írt László-legenda írója látható kedvteléssel alakítgatja mondatait úgy, hogy az egyes kólonok hasonlóan végződjenek. Ez a törekvése mindjárt az első fejezetben szembetűnő. Már első mondatai is azonosan végződnek, de itt az egymással összecsengő szavak még nagyon messze esnek egymástól a hosszú kólonok miatt, a fejezet közepén azonban, amikor Magyarországnak I. Béla uralma alatt bekövetkező felvirágzásáról szól az író, a rövid kólonok és a kiszámított szórend egyaránt jelzik, hogy az író rímes prózában fogalmazta meg mondanivalóját :

In cuius quoque tempore Ungaria |
magis ditior quam antea |
c e p i t libertatis c a p u t plenis copie cornibus
extollere super ethera, |
cunctasque fere regiones evincere divitiis, honore et gloria. |

Az író mesteri módon, mondhatni merészen használja az adnominatiot a *cepit* és *caput* szavakban, amelyre a *copie cornibus* szavak alliterációjával is figyelmeztet. Az egész legenda tele van rímes részekkel, sőt, több esetben e rímes részek már vers-alakban jelentkeznek. Minthogy azonban a legenda több helyen és éppen e rímes-verses részekben a krónikák szövegével azonos, eldöntendő, kinek tulajdonítható a rímes forma, a legendaírónak, vagy a gesta-írónak. Amint majd látni fogjuk, a kérdés egészen határozottan eldönthető, annak ellenére, hogy a krónikától független fogalmazású részekben éppen úgy előfordul a rím, mint a krónikával azonos szövegezésű részekben.

Igen érdekes a rímes és rímtelen kólonok elosztása a 2. fejezet elején, ahol az író László születéséről szól dicsőítő hangon :

Beatus itaque rex Ladislaus |
tanquam de syderibus novum sydus exortus, |
in ipso nativitatis sue exordio gratie Dei propositum habitu corporis et animi preferebat,
et natus monstrabat infantulus, |
qualis esset rex futurus. |

A négy egymással rímelő, határozott kólont egy nagyon hosszú, nem tagolható kólon szakítja meg. Ezt a jellemzést néhány mondattal alább így folytatja az író :

In hiis itaque primis gratie donis exortus |
Ladislaus est vocatus, |
quod utique nomen non <sine> presagio futurorum |
videtur eidem esse impositum. |

Még ennél a résznél is sikerültebb azonban a rímes próza szempontjából a 3. fejezetben tovább folytatódó élénk jellemzés :

Illustratus enim sancti spiritus gratia,]
arridentis sibi atque blandientis mundi gloriam |
caducam reputans et transitoriam, |
esurivit atque sitivit iustitiam, |
ut ad eternam feliciter perveniret patriam. |

Írónk szereti a rímes szakaszokat egy-egy rímtelen kólonnal bevezetni, amit a korabeli dictatorok is ajánlanak stílustanító műveikben. Ezt a formát alkalmazza a fenti szakaszban, s a közvetlenül utána következő mondatokban ugyanezt a formát folytatja :

Quamvis enim mundus sibi florens albesceret,]
in eius tamen corde iam aruerat, |
cuius ipse concupiscentiis in spe filiorum Dei crucifixus fuerat. |

In hoc itaque mortali corpore vivens iam non ipse,]
sed in ipse fidem rectam |
veram, catholicam |
in Christo Jhesu fundatam, |
in cordibus prophetarum patriarcharumque radicatam, |
apostolico preconio commendatam |
tota mente fideliter amplectendo tenuit.]
Super hoc etiam fundamentum |
gratum omnipotenti deo habitaculum |
et sancti spiritus sacrarium |
ex auro, gemmis et lapidibus pretiosis
secundum apostolum edificavit.]

Ezután következik két rímtelen kólon bevezetésével a legendának az a része, amelyet általában versnek szoktak minősíteni :

Erat enim copiosus in caritate,]
longanimis in pacientia,]
pietate rex serenus, |
gratiarum donis plenus, |
cultor iustitie, |
patronus pudicitie, |

consolator afflictorum, |
sublevator oppressorum, |
miserator orphanorum, |
pius pater pupillorum, |
miserorum et inopum necessitatibus |
misericordie visceribus |
affluens subveniebat.]

A hasonló grammatikai végződésekből és a szavak parallelisztikus elhelyezéséből előálló rímes sorok éppen úgy tekinthetők itt versnek, mint rímes prózarészletnek. A vers-jelleg mellett szól mégis az a körülmény, hogy a keresztény erényeket felsoroló szavak valóban versalakban is előfordulnak, tartalmilag mintegy visszájukra fordítva, de ugyanilyen grammatikai szerkezetben, az 1242-ben keletkezett s a tatárjárás pusztításait panaszló Planctus destructionis Regni Hungariae per Tartaros c. latin költeményben is. Itt a magyarok bűneit, amelyek miatt Isten a tatárvésszel sujtotta a nemzetet, egy teljesen hasonló versszak sorolja fel :

Oppressores advenarum, |
vastatores viduarum, |
exactores egenorum, |
et predones pupillorum. |

A László-legenda fentebbidézett sorainak vers-jellege tehát ilyenképpen feltehető, annál is inkább, mert szabályos ritmikus képletet mutatnak, ami a rímes prózában nem szokásos. Ez a verses részlet azonban nem a legendaíró alkotása, hanem forrásából való egyszerű átvétel. A részlet ugyanis (a ritkított sorok) megvan a krónikában is. A krónikák u. i. *nem a legendából* vették át e sorokat, hanem éppen fordítva (v. ö. SRH. I. 517). E sorok átvétel-jellege kitűnik abból, is hogy a legendában nem az őket megillető helyen vannak. A legenda szerzője ugyanis ezen a helyen (c. 3) László *ifjúkoráról* beszél, arról a tökéletességről, mely már az *ifjúban* is szembetűnő volt. E tökéletesség jellemzéseképpen hozza fel a szerző, hogy az *ifjúban* nagy mértékben megvolt a keresztényi szeretet erénye, nagylelkű volt a béketűrésben. Ezután minden átmenet

nélkül kezdi azt a szakaszt, amely Lászlónak már *mint királynak* adja jellemzését : *pietate rex serenus*... etc., holott még csak a következő fejezetben fogja elmondani László királlyá választását, továbbá azt, hogy szerénységből soha nem engedte magát megkoronáztatni (c. 4.). Csak ekkor kerül sor tulajdonképpen arra, hogy az író mint királyt jellemezze Lászlót. S csakugyan, a terjedelmes jellemzés közepetáján ismét ezen lelki tulajdonságait emlegeti némileg más szavakkal, hasonló, de már korántsem oly tökéletes felsoroló szerkezetben (c. 4.) :

Erat ergo fidelis et devotus in creatorem |
per votum et oblatum,]
benivolus in suam gentem, |
liberalis in extraneos, |
munificus in subiectos, |
misericors in afflictos, |
validissimus oppressorum liberator.]

A felsorolásszerű jellemzést még tovább folytatja itt az író, mintegy újból nekiindulva. Ezt az új nekiindulást két rímtelen kólon jelzi :

Erat itaque benignus in affectu,]
providus in consilio,]
verax in sermone, |
constans in promissione, |
iustus in iudicio, |
serenus in corripiendo. |

Az író tehát a változatosságot azzal valósítja meg, hogy a rímes kólonokat helyenként rímtelenekkel szakítja meg. Ez az eljárás a rímes próza gyakorlatában a stílustanítók szabályainak teljesen megfelelő. A legendaíró egyébként a rímes részeket főként a jellemfestő részekben alkalmazza. Igen szép kólonokat találunk erre vonatkozóan a 3. fejezetben :

Erat enim manu fortis |
et visu desiderabilis |
et secundum phisionomiam leonis |
magnas habens extremitates] ...

Mindamellett az elbeszélő részekben is elég gyakran alkalmazza az író a rímes prózát. Ezekben a részekben rendszerint a mondatok parallelizmusa eredményezi a rímes összecsengést, mint pl. a 4. fejezet elején :

...aderat iam tempus opportunum,]
quo scilicet Deus e t electum suum declararet |
, e t populum suum talis patroni virtute protegeret |
e t exemplis erudiret. |

A rímes prózai részek mellett szereti az író az éles ellentéteket is. Ezeknek hatásosságát rendszerint az adnominatióval fokozza. A 4. fejezet különösen bővelkedik ilyen stilisztikai ékességekben. Egy hosszabb rímtelen mondata, amelyben László királlyá választásáról szól az író, a következő hatásos szójátékot alkalmazza az ellentét kiemelésére :

... regie dignitatis officium]
non ut p r e s i t, |
sed ut p r o s i t, |
adimplevit. |

Ugyanezt a kiélezett megfogalmazást találjuk a fejezet következő — rímtelen — mondatában :

...dilexit Deum propter se, mundi contemptibilia propter Deum.

Vagy amikor a király ítélkezéseiről beszél :

...in examinandis autem i u d i c i i s non tam i u d i c a r e quam i u d i c a r i timuit.

Majd egy mondattal lejjebb :

...talem se erga subditos exhibebat,
ut ab eis potius a m a r e t u r, |
quam t i m e r e t u r. |

A leghatásosabb adnominatiót a *honos* és az *onus* szavakkal alkotja, éles ellentétbe állítva őket :

Regni quippe gubernaculum non solum h o n o r i sibi erat, sed o n e r i.

Ugyanebben a fejezetben még egyszer alkalmazza az adnominatiót, szintén az ellentét hangsúlyozására :

Non enim sua, sed secundum apostolum, que Jhesu Christi sunt, sine q u e r e l a q u e r e b a t.

Érdekes, hogy az író mindezeket a stilisztikai fogásokat egyetlen fejezetben sűrítette össze, a 4-ben, ahol Lászlót mint *királyt* jellemzi. Művének többi részében ilyesmivel nem találkozunk, sőt, az 5. fejezettől kezdve a rímes részletek is ritkulnak, illetőleg kevésbbé hatásosak. Az 5. fejezet elején és végén találkozunk még rímes részletekkel. Az előbbi helyen ismét egy jellemfestő rész keretében :

Cum itaque ipse pius rex esset armatus humilitate, |
potens pietate, |
precipuus tamen erat largitate. |
Omnes enim ecclesie et monasteria regalia, |
sive ab eo, sive a quocunque alio fundata, |
elemosinis eius sunt locupletata, |
unde...

A fejezet végén az író elcsodálkozását olvassuk az erősen szubjektív exclamatio formájában. Legendáinkban már többször tapasztaltuk, hogy az ilyen szubjektív érzelem-nyilvánítás egyenesen műfaji követelmény, amelynek külső formája rímes. A László-legendában az író a következő szép kólonokban fejezi ki csodálatát (5. fej.) :

O vere beatum virum, |
quem adhuc in carne constitutum, |
carnea moles non premebat, ||
sed prerogativa meritorum |
ad consortia supernorum | *civium sublevabat.* ||

A 6. fejezettől kezdve a legenda túlnyomórészt elbeszélő jellegűvé válik s így rímes részletek is ritkábban fordulnak elő. A 6. fejezetben az ismeretes szarvas-csodát beszéli el az író. A történeti előzményeket tárgyaló mondat rímes :

Post hoc latrunculi Byssenorum confinia Ungarorum irruperunt|
et illic viros ac mulieres captivos abduxerunt. |

Több rímes részlet az egész fejezetben nem fordul elő. A 7. fejezet egy mondata apró, konciz kólonjaival vonja magára figyelmünket :

...cepit sollicite meditari,]
quid pium, |
quid unicum, |
quidve deo gratissimum |
pro tot bonis bonorum auctori retribuat.]

Amikor a király haláláról számol be az író, szintén megjelenik a rím (7. fej.) :

Sed rex accepta eukaristia,]
in quem (!) fideliter credidit, |
quam toto corde dilexit, |
et quam tota virtute quesivit, |

feliciter migravit ad dominum.]
Cadit ergo in solo rege Ladislao |
tota militum eius in Christi sacramenta iuratorum expectatio. |

A 8. fejezet a holttest csodálatos szállításáról számol be :

...ubi scilicet sepeliri se mandaverat,]
ob ardorem dierum canicularium |
et longitudinem vie fidelium | *hesitaret arbitrium* |
et in Albensem ecclesiam, que propius erat, videretur esse declinandum,|
venerunt iterum ad diversorium, |
ubi pre labore ac tristitia fatigati dormierunt.]

A nagyváradi utazás leírása is rímes fogalmazás :

...currum non invenientes contristati valde |
ceperunt per loca discurrere |
inveneruntque currum |
versus Waradinum |
ultro currentem et sanctum corpus in eo positum. |
Videntes itaque miraculum, |
quod videlicet corpus beati confessoris ad locum, |
ubi sepulturam ipse sibimet elegerat ...]...

Ezután rímes részletek már csak a csodák elbeszélésében bukkannak fel. A Walther váradi püspök által lefolytatott istenítéletről beszámoló 10. fejezet vége :

Comes... scutellam accepturus ad sepulchrum accessit, |
statimque cecidit, |
velut mortuus |
et vehementer attonitus |
neque scutellam meminit accipere |
neque de terra potuit resurgere. |

A legendaíró még egy-két helyen rímes megfogalmazásban számol be a szokásos csodákról, majd szép, hatásos mondattal fejezi be az egész legendát :

Hec autem scripta sunt, ut audientes et legentes per intercessionem piissimi Ladislai sic transeant per bona temporalia, |
quod et eterna consequantur gaudia. |

A legendában az egyik csodával kapcsolatban az író az 1204-es évet említi. A legenda íratása tehát erre az időre eshet, s így a legenda-

író körülbelül Anonymusszal egykorú lehet. A legendát éppen ezért vizsgáltuk stílus szempontjából ily részletesen, hogy belőle bizonyos mértékig Anonymus elbeszélő stílusára is fényt deríthessünk. Annyit előre is bízvást mondhatunk, hogy azok a stílusjelenségek, amelyeket főképpen Anonymusra vonatkozóan szoktak jellemzőnek gondolni, a XII. század végén más magyarországi írónál is fellelhetők. Fellelhető az adnominatio, a szójátékok, nagy mértékben a rímes próza és a versbe átmenő prózai részletek, a prosimetrum. Anonymus tehát stílus szempontjából nem áll elszigetelten a maga korában még magyar viszonylatban sem. A László-legenda nagyműveltségű írója, aki jogi műveltséggel is rendelkezett, amint ezt a római jog *suum cuique*[1] elvének és a *lex naturae*-nak emlegetése bizonyítja, stílusával méltán állítható Anonymus mellé. Anonymus azonban mégis nagyobb művész, amint majd látni fogjuk.

[1] *Kardos Tibor* mutatott rá: A magyarság antik hagyományai. Bp. 1942. 12. l.

ANONYMUS ELBESZÉLŐ STÍLUSA

Anonymus Gestája nemcsak a szigorúan történeti szempontú vizsgálatok számára rejteget gyakran megoldhatatlannak látszó nehézségeket, hanem elbeszélő stílusában is a legellentétesebb jelenségek vonják magukra az olvasó figyelmét. Hol úgy tűnik fel, mint a latin nyelv bűvésze, a nyelv korlátlan ura, aki tetszése szerint és szinte játékos könnyedséggel halmozza a szójátékokat, etimológiai szófejtéseket, alliterációkat, sőt a próza higgadt menetét nem egyszer ritmikus lüktetésbe lendíti át, — akár rímmel, akár a nélkül — és prózáját gyakran a rímes próza szabályai szerint alakítja, majd úgy tűnik fel, hogy a legegyszerűbb mondanivalót sem képes kifejezni, hanem oklevelek törmelékes szókincsével és a biblia stereotip kifejezéseivel foltozgatja a maga döcögő nyelvi készségét. Ilyen körülmények között csaknem természetes a kutatóknak az a hajlandósága, hogy mindazt, ami a stílus és az elbeszélő modor tekintetében »művészibb« jellegűnek minősíthető, egyes idegen művekből *közvetlenül* átvett és eltanult jelenségeknek tartják. Ezen az úton járt Fest Sándor,[1] aki Anonymus egyik forrását és mintáját a XII. századi angol Geoffrey of Monmouth Historia regum Britanniae című gestájában kereste. A szerzőnek eredményeitől függetlenül is érdeme, hogy ráterelte a figyelmet Anonymus Gestájának stílusproblémáira. A vizsgálódás területét vele szemben lényegesen kibővíti Győry János[2], aki a XII. sz. második felében Franciaországban keletkezett *Ars poetica*-kat, elsősorban *Galfridus de Vino Salvo* »Documentum de arte versificandi« c. művét veszi vallatóra Anonymus hőseinek személyleírásait illetően, valamint egyes stílusjelenségek osztályozásának szempontjából. E vizsgálat eredményeképpen kimondja, hogy az emberi portrénak olyan ábrázolása, amilyent Anonymusnál is találunk, csak a XII. sz. második felében jön divatba. Ez tehát bizonyos mértékig kormeghatározó jelenség,[3] de egyúttal rávilágít P. mester

[1] *Fest Sándor:* Anonymus angol forrásai. E. Ph. K. 1935. p. 172 és köv.

[2] *Győry János:* P. mester franciaországi olvasmányai. Magyarságtudomány, 1942. 15. és u. ő: Gesta regum — gesta nobilium Bp. 1948. 42—43.

[3] Természetesen inkább csak a valószínűség áll fenn, semmint a bizonyosság. Győry (i. h.) kelleténél jobban hitelt ad Faral-nak az irodalmi személyleírás XII. századi »új« módját illetően (*Faral:* Les arts poétiques du XIIe et XIIIe siècle.

művelődési forrására, Orléans-ra és Párizsra is. A Galfridus tankönyvéből levonható tanulságok tehát lényegesen hozzájárultak a P. mester Gestája körüli homály eloszlatásához. Ismerünk azonban egy másik tankönyvet is, amely Anonymus művének, mint irodalmi alkotásnak a megismeréséhez lényegesen közelebb visz bennünket. Ez Hugo Bononiensis »*Rationes dictandi prosaice*« című, a XII. sz. első felében írt stílustanító műve. Már Jakubovich Emil rámutatott arra, hogy Anonymus a Prologus jellegzetes salutatiós formuláját: *salutem et peticionis affectum*, és még néhány jellegzetes kifejezését Hugo Bononiensistől vehette át.[4] A formula alkalmazásából csaknem bizonyosan következtethetünk arra, hogy Anonymus ismerte ezt a stílustanító könyvet. A salutatiós formulán kívül azonban — és ezt Jakubovich nem méltatta figyelemre — Anonymus még más nevezetes formai sajátságokat is köszönhet a bolognai mester művének.

Ez a könyv ugyanis a prózai művek megszerkesztésének szabályait tárgyalja egészen részletekbemenően és gyakorlati utasításokat, továbbá példákat ad a kezdő írónak. Művét felosztással kezdi, amely szerint a *dictameneknek*, mai szóval az írásműveknek, két fajtája van: prózai és verses írásmű. A verseknek szintén két fajtáját ismeri: a verslábakból felépülő metrikus verset és a csak szótagszámot tekintetbe vevő és rímmel (vocum consonantia) ellátott ritmikus verselési módot, amelyet riddimusnak nevez.[5] Mindegyik fajta verselésre példát is hoz, részletesen azonban nem tárgyalja a kérdést, mert feladatát a prózai írásművek szabályainak ismertetésében látja. Mindamellett megemlíti, hogy van a verses és a prózai forma között egy harmadik alakzat is, egy genus mixtum, amelyet *prosimetrum* névvel illet. Ezen olyan műformát kell érteni, amely részint versből, részint prózából áll: versnek és prózának a keveréke, azaz (c. II.): ceterum prosimetrum possumus dicere, quando pars versifice pars vero profertur prosaice, ut exempla declarant (Rockin-

Paris 1924. p. 80—81) A »föntről lefelé haladó« személyleírás ugyanis — és ez elkerülte Faral figyelmét is —, megtalálható a XII. századot megelőző korok latin irodalmában is ugyanazon minta szerint, amelyre Galfredus de Vino Salvo maga is hivatkozik (Documentum... II.10), nevezetesen Sidonius Apollinarisnak Theoderikről adott leírása (Epist. I. 2. 2.) szerint. Pl. Einhardt ugyanezt a kánont követi Nagy Károly jellemzése alkalmából (*Einhardt:* Vita Caroli Magni c. 22. Script. Rer. Germ. in usum schol. Hannov. et Lips. 1911. p. 26.). A középkori latin irodalomban a személyleírás fejlődését illetően v. ö. *Hilde Vogl:* Die literarische Personenschilderung des frühen Mittelalters. Leipzig. 1934.

[4] *Jakubovich E.:* Adalékok az Anonymus-kérdéshez. Akad. Értesítő 1926. p. 145—171. és u. ő: »P. mester«. Klebelsberg-Emlékkönyv. Bp. 1925. p. 197. Hugo Bononiensis Rationes Dictandi c. művét kiadta *Rockinger:* Quellen zur bayrischen u. deutschen Geschichte Bd. 9. Abt. 1. Briefsteller und Formelbücher des elften bis vierzehnten Jhdts. München 1863, p. 51. kk.

[5] Rockinger i. m. p. 54.

ger : i. m. 55. l.). Példát is hoz fel a genus mixtum bemutatására, mindössze egy mondatot, amely annál jobban rávilágít a műforma sajátos jellegére :

Ugo patris matrisque loco]
quem habui semper, || 6
quicquid habet | 4
quecumque valet, | 5
dat mihi libenter. || 6

(Rockinger szövegközlése itt kétségtelenül hibás : a *quecumque valet* helyett *queque valet* olvasandó s így ez a sor is 4 szótagból áll.)

Jól látható e példán, hogy a vers nem idézetszerűen kerül a szövegbe, hanem a próza szinte észrevétlenül fordul át verses formába : a *quem habui semper* szócsoport még szorosan hozzátartozik a ritmustalan mondatkezdethez, verssor mivoltát azonban az utána következő rímes-ritmikus sorok mintegy utólagosan igazolják.

Hugo Bononiensis tanúsága szerint tehát a verssel kevert próza, a prosimetrum a XII. sz. divatos műformája, s tekintve azt, hogy a bolognai mester műve tankönyv volt, bizonyára nem egy XII. századi író éppen a tankönyv útmutatásai nyomán szólaltatta meg ezt a műformát. E szerzők között van P. mester is. Ismeretes u. i., hogy Anonymus Gestájában szintén előfordulnak a szövegbe beékelve rímes, ritmikus verssorok, mégpedig nem idézetképpen, hanem úgy, hogy a próza közvetlenül és folyamatosan megy át a verses formába. Ilyen verses részletként szokás idézni a Prologus végén a *Felix igitur Hungaria* szakaszt a prológusból, továbbá a Gesta 57. fejezetében Tonuzoba elevenen való eltemetéséről szóló rímes-ritmikus részt:

Et dum beatus rex Stephanus
verba vite predicaret
et Hungaros baptizaret stb.

P. mester Gestájában több helyen is alkalmazza ezt a műformát ; mielőtt azonban e helyekre rámutatnánk, szólanunk kell először a rímes prózáról, hogy valamilyen elkülönítő kritérium legyen a kezünkben, amelynek segítségével a verset a rímes prózától megkülönböztethetjük.

A kérdést ugyanis nem mindig könnyű eldönteni.[6] Joggal

[6] Pl. *Szilágyi Loránd*, egyébként igen alapos dolgozatában (Az Anonymus-kérdés revíziója. Századok 1937. p. 182.) nem tesz különbséget a próza folyamatos menetében jelentkező rímes vers és rímes próza között.

utalhatunk Anonymusnak ama ismeretes soraira, ahol idézetszerűen és hihetően szószerinti fordításban adja vissza egy általa ismert joculator-ének két sorát :

Ut dicunt nostri joculatores :
Omnes loca sibi acquirebant |
et nomen bonum accipiebant. | (c. 25.)

Ha nem bocsátaná előre a szerző, hogy itt jokulátor-éneket idéz, valóban semmi sem árulná el a két sor versjellegét és a sorok végén jelentkező rímet legjobb esetben prózarímként könyvelnők el. Latin szempontból ez az idézet valójában nem is vers és éppen ez a körülmény jogosít arra a feltevésre, hogy itt magyar vers szószerinti, hív fordításával állunk szemben.

Hogy tehát a verset a prózától elkülöníthessük, forduljunk ismét a stílustanító Hugo Bononiensis-hez, aki művének tekintélyes részét, a fejtegető, tanító részt és a közölt példákat tekintve egyaránt mintaszerű rímes prózában fogalmazta meg, de emellett műve X. fejezetében még a rímes próza elméleti szabályait is összefoglalja, enélkül ugyanis nem tökéletes a szónok ékesszólása, sőt nélküle »inconcinnum constat omne prosaicum« — művészietlen minden prózai írásmű — jegyzi meg ugyanebben a fejezetben.[7] Az erre vonatkozó szabályokat a következőkben foglalja össze (figyeljük meg mindjárt stílusát is a rímek szempontjából) :

Sunt preter hoc duo necessaria, |
id est coma et cola, |
sine quibus orator perfecta |
non utitur eloquentia. |
Est coma divisio, ||
videlicet subsequens precedenti non multum impar positio, ||
quando scilicet distinctiones videntur quasi currere,
et sunt inter se fere compares, verbi gratia :
vestre dilectionis et fraternitatis littere meas ad aures
usque v e n e r e, |
quarum presentiam vellem si possem pre oculis semper h a b e r e. |

Vagyis az egyes mondattagoknak nagyjából egyforma elhelyezésűeknek (parallelizmus) és körülbelül egyforma hosszúaknak kell lenniök. Az általa közölt példából még kiolvasható, hogy a rím csak a beszédszünetekkel egymástól elválasztott kólonok végén

[7] Rockinger i. m. p. 58.

jelentkezhetik, mint stilisztikai hatótényező, ahol azonban ez a szünet a mondattagok között hiányzik, még ha a szavak azonos hangokra végződnek is, akkor sem tekinthetők rímelő tagoknak.

E megállapítás után vegyük vizsgálat alá Anonymus egy eddig figyelemre nem méltatott helyét. A *Szerencs* helynév etimológiai megfejtésével kapcsolatban azt mondja Anonymus a 17. fejezetben : ... *nominaverunt illum locum amabilem, quod interpretatur in lingua eorum* |

zerelmes eo quod multum
dilexerunt illum locum
et a die illo usque
nunc a zerelmu locus ille
vocatur zerenche.

A rímek kétségkívül konstatálhatók, azonban a rímes próza szempontjából teljesen értelmüket veszítenék, mert szorosan összetartozó szavakat kell szétválasztanunk, hogy a rímhatás érvényre juthasson. A rímes próza ezt az erőszakot nem bírja meg, ellenben a versben e jelenségnek számos esetben tanúi lehetünk. Ott a ritmus viszi tovább a verset, nem a mondatok és mondatrészek értelmi tagozódása. Ugyancsak ezt mondhatjuk el az első fejezet egy eddig figyelemre nem méltatott rímes-ritmikus részletére vonatkozóan, ahol Anonymus szabályos 13 szótagot számláló kólonokban az őshaza szépségét és gazdagságát ecseteli egészen mesehangulatot idéző fordulatokkal. A hely annál jelentősebb, mert közvetlenül előtte Iustinustól vett szavakkal írta le az őshaza fekvését, viszont a versszerű rész, úgylátszik, Anonymus saját toldaléka. Ezt a részt így ritmizálom :

Nam ibi | habundat | aurum et ar- | gentum
et inveniuntur in | fluminibus | terre
illius pretiosi | lapides et | gemme.

Nyilvánvaló, hogy a *terre-gemme* rímelése itt szándékolt, viszont prózarímnek ezt a kapcsolatot nem fogadhatjuk el, mert az csak kólonok végén jelentkezhetik, itt pedig az *illius* saját kólonjától el van szakítva. Ezzel szemben a versben nem követelmény, hogy a verssor vége egyúttal a kólon végződésével is egybeessék. Ilyen módon a fenti sorokban a középkor egyik igen népszerű ritmikus képlete bukkan fel Anonymusnál, az ú. n. vágáns verssor. (A sorok ütembeosztása nem teljesen kifogástalan, erre azonban számos példa hozható fel a középkor verselési gyakorlatában.)[8]

[8] A vágáns versre vonatkozóan l. *Horváth János:* A középkori magyar vers ritmusa. Berlin 1928. p. 52.

Anonymus ezek szerint olyan prózát írt, amelyben a prózai részeket helyenként verses szakaszok váltják fel, mégpedig nem idézetszerűen, hanem a szöveg folytonosságába beleágyazva, úgyhogy abból az értelem csorbítása nélkül el nem hagyhatók. Az ilyen írói eljárás már az antikvitásban is ismeretes volt, onnan vette át a középkori gyakorlat. Megtalálható a középkor levélirodalmában is, de főként történetíróknál találkozunk vele. Nevezetes e szempontból is Liutprand Antapodosis c. műve, de főként *Viterbói Gottfried* Pantheonja, melyben a vers szinte már teljesen kiszorítja a prózát.[9]

Hugo Bononiensis műve tehát arra mutat, hogy a XII. században ismét divatossá vált a verssel kevert próza műformája, a prosimetrum, annyira, hogy az ars dictandi-k, a középkor e stílustanító könyvei is szükségesnek tartják róla megemlékezni, sőt a szabályait is megadni, amint azt a bolognai mester is tette. Ilyen körülmények között, természetesen, nem nagy meggyőző erővel rendelkeznek azok a kísérletek, amelyek olyan műveket, ahol történetesen szintén jelentkezik a prosimetrum, mindjárt Anonymusszal igyekeznek szorosabb kapcsolatba hozni s bennük Anonymus mintáit és forrásait keresik. Nem meggyőzőek e tekintetben Győry Jánosnak a XII—XIII. századi spanyol gestairodalomból felhozott párhuzamai sem,[10] legfeljebb arról tanuskodnak, hogy ez a műforma a XII—XIII. század fordulóján — éppen az *ars dictaminis*-ek hatása alatt — szinte Európaszerte el volt terjedve. Hogy mennyire bizonytalan lábon állanak Győry szövegpárhuzamosításai, mutatja az a körülmény is, hogy Győry pl. Anonymus 57. fejezetének *verses* végződését a »*Gesta consulum* Andegavensium« egy *rímes prózában* írt részletén kívül a »*Chronicon* Alphonsi tertii« egy ugyancsak *rímes prózai* részletével is egybeveti.[11] Amíg azonban Anonymus gestájának e részlete a benne megnyilvánuló *ritmus* folytán kétségtelenül versnek minősítendő, addig a felhozott párhuzamok a ritmus híján kétségtelenül csak a rímes próza sikerültebb jelentkezései.

Fest Sándor is igen dícséri Geoffrey »olykor versbe csendülő ritmikus prózáját«, amelyből — Fest szerint — a kortársak is szívesen kölcsönözgettek.[12] Anonymusnál azonban ez a kölcsönzés aligha állhat fenn, mert ő, úgylátszik, már Hugo Bononiensis stílustanító művéből megismerkedhetett e kedvelt műformával.

[9] V. ö. *O. Immisch:* Über eine volkstümliche Darstellungsform in der antiken Literatur. Neue Jahrbücher 1921. p. 419.

[10] *Győry J.:* Gesta regum — Gesta nobilium. Bp. 1948. p. 55 és 95, továbbá 92—93. l.

[11] Győry J.: i. m. p. 55 és 95.

[12] *Fest S.:* Anonymus angol forrásai. E. Ph. K. 1935. p. 168.

P. mester követi az olasz stílustanító tanácsait a rímes próza alkalmazása terén is, ami viszont magával hoz egy sereg olyan stilisztikai formulát, amelyek e magasigényű műprózától elválaszthatatlanok, mint a szójátékok, az *adnominatio* figurája, amelynek fogalomköre alá tartozik tulajdonképpen az *etimologizálás* is, továbbá az *alliteráció*, a *szóhalmozás* és egyéb stilisztikai jelenségek. E stilisztikai alakzatok egy részét Fest Sándor figyelte meg először Anonymus gestájában. Az ő eredményeit egészítette ki Győry János.[13]

E vizsgálódásokban számunkra kiindulópont a rímes próza, »sine quo inconcinnum constat omne prosaicum« — ahogy Hugo Bononiensis mondja.[14] A rímes próza eszerint elengedhetetlen kelléke a XII. századi műprózának. Anonymus gestájának azok a részei, amelyek a rímes próza tulajdonképpeni fogalomköre alá tartoznak, alig részesültek eddig figyelemben: többnyire a versnek minősülő részeket tekintették a rímes próza jelentkezésének. Nyilvánvaló, hogy a latin mondatban aránylag könnyen érhető el a rím, főként a mondatok, vagy mondatrészek parallelisztikus felépítése és elhelyezése esetében. Ezért a próza-rímet a mai olvasó, ha észreveszi is, hajlandó véletlennek, nem szándékoltnak tekintetni. Éppen ezért olyan hely vizsgálatából kell kiindulnunk, ahol a rímelési szándék vitathatatlanul kimutatható. A prózarím szándékoltsága vitathatatlan akkor, hogyha jelenlétére más stílusteny ezők is nyomatékosan felhívják a figyelmünket. Ilyen helynek látszik a 21. fejezet egyik részlete:

Et quarto die castrum intrantes milites ducis Menumorout,
quos ibi aprehendere potuerunt, |
cathenis ferreis obligatos in teterrima carceris inferiora
m i s e r u n t |
et filios incolarum in obsides **acceperunt** |
et castrum militibus plenum d i m i s e r u n t, |
ipsi vero ad portas Mezesinas ire **ceperunt.** |

Parallelisztikus mondatfelépítés mindenütt, az állítmányok a kólonok végén kitűnő rímet adnak. A szándékoltságot az adnominatio ismételt előfordulása jelzi és még hozzá chiasztikus elhelyezésében, ami különösen mesteri műfogás: *miserunt* ~ *dimiserunt*, **acceperunt** ~ **ceperunt.**

[13] *Győry J.:* P. mester franciaországi olvasmányai. Magyarságtudomány I. 1942. p. 24 és u. ő: Gesta regum. Bp. 1948. p. 64—65.

[14] Mindezekből kiderül, hogy Hugo Bononiensis műve nem csupán »néhány semmitmondó kitételt« jelent P. mester számára, ahogy Győry gondolja (Gesta regum p. 40.), hanem a kétségtelen szövegszerű érintkezésen kívül az egész mű »műpróza« jellegét is meghatározza.

A rímhatást hathatósan elősegíti a kólonok egyenlő vagy legalább is nem nagyon különböző hosszúsága, amint ezt Hugo Bononiensis tanítja. E tekintetben Anonymusnál a mintaszerűen rímelő kólonok egész tömegét találjuk művének csaknem minden fejezetében. Például felhozom a 42. fejezet egyik részletét :

Illi vero paci faventes |
proprium filium ducis in pignus a c c i p i e n t e s |
cum multis bonis rebus Bulgarie discesserunt |
et ducem eorum illesum dimiserunt. |
Deinde e g r e s s i usque ad portam Wazil iverunt |
et ex hinc e g r e s s i terram Racy **subiugaverunt** |
et ducem eius captum diu ferro ligatum tenuerunt. |
Hinc vero e g r e s s i usque ad mare pervenerunt |
et omnes nationes illius patrie dominatui Arpad,
ducis Hungarorum potenter et pacifice **subiugaverunt,** |
et civitatem Spalatensem c e p e r u n t |
et totam Crovatiam sibi **subiugaverunt** |
et inde e g r e s s i filios nobilium in obsides a c c e p e r u n t |
et in Hungariam reversi sunt ad ducem Arpad.]

Ebben a részletben szintén nem egyszer fordul elő a rímelő tagokban is az adnominatio és a szóismétlés.

Érdekes megfigyelni, mennyivel élénkebb hatásúak a rímek, ha nem az egyes- vagy többes 3. személyű igealak a rím hordozója. Botond konstaninápolyi kalandjával kapcsolatban jegyzi meg Anonymus kivételesen tökéletes rímes prózában (42. cap.) :

Sed ego, quia in nullo codice historiographorum inveni, |
nisi ex falsis fabulis rusticorum audivi, |
ideo ad presens opus scribere non proposui. |

A példák számát szinte ad infinitum lehetne szaporítani, azonban az eddigiekből is megállapítható, hogy Anonymus a rímes próza követelményei szempontjából is fényesen eleget tesz a korabeli stílustanító követelményeinek és művét úgy önti formába, hogy az ne legyen *inconcinnum prosaicum.*

De Anonymus nemcsak verssel és prózarímmel ékesíti prózáját, hanem a hanghatás egyéb eszközeivel is, amelyek között első helyen a szóhalmozást kell említenünk. A számos lehetséges példa közül a 14. fejezetből idézek egy helyet :

Missi vero Salani d u c i s **venientes** *ad castrum Zemlin et transito fluvio Budrug secundo die ad d u c e m A r p a d i u m*

pervenerunt, *tertio autem die ducem Arpadium verbo domini sui salutaverunt et mandata eius d u c i A r p a d i o retulerunt. D u x vero A r p a d audita legatione Salani s u p e r b i ducis, non s u p e r b e, sed humiliter ei respondit dicens...*

Ebben a részben a Dux Arpad kifejezést egész az unalomig ismételgeti Anonymus, de hogy ez nem a stilisztikai gyámoltalanság jele, azt a **venientes — pervenerunt** adnominatio és a mondat végén jelentkező, alliteratioval összekötött Salani superbi ~ non superbe szavakkal való hatásos szójáték is bizonyítja. Ez a halmozásszerű szóismétlés tehát szándékolt.

De egyébként a »Rhetorica ad Herennium« is az adnominatio körébe utalja a személynevek ismételgetését. (l. IV. c. 22) : Tertium genus est (adnominationis), quod versatur in casuum commutatione aut unius aut plurium nominum. Igen jellemző példát is hoz tételének illusztrálására : *Alexander Macedo* summo labore animum ad virtutem a pueritia confirmavit. *Alexandri* virtutes per orbem terrae cum laude et gloria vulgatae sunt. *Alexandrum* omnes maxime metuerant, idem plurimum dilexerunt. *Alexandro* si vita data longior esset, trans Oceanum acies Macedonum transtulisset.

Ugyancsak a szóismétlésen alapuló stilisztikai eszköznek, a paronomasia-nak, vagy adnominatio-nak halmozott alkalmazása figyelhető meg, de sokkal művészibb fokon ugyanezen fejezetben valamivel előbb (c.: 14.)

Tandem vero, dum hec omnia, que acta fuerant, dux Salanus a suis fuga lapsis audivisset, manum levare a u s u s n o n f u i t, sed missis lagatis suis m o r e Bulgarico, ut m o s est eorum, **minari cepit** | *et Arpadium ducem Hungarie quasi d e r i d e n d o salutavit* | *et suos pro r i s u Hungaros appellavit* | *et multis modis* **mirari cepit**, | *qui essent* | *et unde venissent,* | *qui talia facere a u s i f u i s s e n t,* | *et m a n d a v i t eis,* | *ut m a l a f a c t a sua e m e n d a r e n t,* | *et fluvium Budrug nullo modo transire a u d e r e n t,* | *ut ne ipse veniens cum adiutorio Grecorum et Bulgarorum* | *de* m a l o f a c t o *eorum* | *eis v i c e m reddens v i x aliquem dimitteret,* | *qui ad propria remeans salutis gaudia nunciaret.* |

Ebben a részben valóban mesteri módon vannak halmozva a szóismétlések, szójátékok, mindaz, amit a stilisztika *adnominatio* név alatt foglal össze. Különösen hatásos szójáték a *minari cepit* ~ *mirari cepit*, *mandavit* ~ *emendarent*, *vicem* ~ *vix* párok, amelyek ékes bizonyítékai Anonymus tudatos stilisztikai játékának. Minthogy ilyesmi nagy számmal fordul elő Anonymusnál, nem tartom valószínűnek, hogy e jelenségek ne módszeres stilisztikai tanulmányok eredményeként kerültek volna Anonymus művébe, hanem csak

esetleges külföldi olvasmányai révén, ahogy ezt Fest Sándor felteszi.[15] Anonymus »angol kapcsolatait« nem látom bizonyítva, mert mind a prosimetrum, mind a rímes próza, mind a jellemző és divatos szóhalmozás és a szójáték alkalmazása az *ars dictandi*-k alapján is megérthető, sőt, egyenesen megkövetelhető a kor művészi színvonalán álló, művészi ambíciókkal fellépő irodalmi alkotásból, amilyennek Anonymus műve is készült.

Így már nem lephet meg bennünket és nem fogunk messzemenő következtetéseket levonni abból, ha a 15. fejezetben a *laetus-letum* szavakban rejlő lehetőségeket kiaknázó szójátékot olvassuk, amit Fest Sándor és Győry is az angol krónika hatásával magyaráz.

Et sic t r a n s e u n t e s f l u v i u m Budrug, cum predictum parvum f l u v i u m t r a n s i r e n t quasi l e t i, tunc per inundationem a q u a r u m Ketel equo offendente in a q u a m submersus est et sociis suis adiuvantibus vix a l e t o liberatus est.

Ugyanilyen stilisztikai játék az, amit Anonymus az 54. fejezetben produkál, ahol a *vic-* tőből képzett szavak egész sorát halmozza egyetlen mondat keretén belül:

Et quamvis erant v i c t i, tamen v i c t o r e s suos fortius et v i c t o r i o s i u s v i c e r u n t et gravissima cede prostraverunt.

Ilyen játék figyelhető meg a 37. fejezetben a *fideles* ~ *infideles* szavakkal kapcsolatban:

...adepta victoria reversi sunt ad ducem Arpad et omnes i n f i d e l e s illius terre ferreis cathenis ligatos secum duxerunt. Cumque Zuard, Kadusa nec non Huba ad ducem Arpad cum omnibus captivis suis venissent sani et incolumes, factum est gaudium magnum in curia ducis. Dux Arpad consilio et petitione suorum nobilium donavit accepto iuramento i n f i d e l i u m terras in diversis locis predictis i n f i d e l i b u s de partibus Nytrie ductis, ut ne aliquando i n f i d e l i o r e s facti repatriando nocerent sibi f i d e l i b u s in confinio Nitrie habitantibus.

A legsikerültebb részlet e szempontból a 20. fejezetben található. A szóismétlés itt hatásos ellentét keretében jelentkezik:

Hoc etiam indigne tulimus,]
quod Salanus dux e i c o n c e s s i t maximam t e r r a m|||
aut propter amorem, |
ut dicitur, ||
aut propter timorem, |
quod negatur. ||
Nos autem nec propter amorem, |
nec propter timorem |
ei c o n c e d i m u s t e r r a m .... |||

[15] *Fest S.:* Anonymus angol kapcsolatai. E. Ph. K. 1935. p. 173.

Anonymus prózarímei gyakran unalmasnak tűnnek fel, mert jóformán kizálólag a homoioteleuton, vagyis azonos grammatikai eset a rímek alapja. Sőt, még ezt az állítást is bátran szűkíthetjük s kimondhatjuk, hogy Anonymusnál a rímhordozó tag túlnyomórészt igealak, mely rendszerint a mondatok végén áll s így, ha az alany azonos, vagy az alany száma nem változik, az egyes igealakok a mondatvégeken természetszerűen a legtöbbször rímet alkotnak. Aránylag ritka az olyan mondat, ahol a jól tagolt kólonok is rímelnek a mondatvégeken elhelyezett állítmányokon kívül, mint pl. a 16. fejezet következő része :

Tunc hii tres domini super verticem eiusdem montis terram undique perspicientes, quantum humanus oculus valet, ultra quam dici potest, dilexerunt ||
et in eodem loco |
more paganismo |
occiso equo pinguissimo |
magnum aldamas fecerunt. ||

Legtöbbször azonban csupán az igelak rímelését találjuk, mint azt ugyanennek a fejezetnek egy másik részlete mutatja :

Dux Salanus visis muneribus et audita legatione tam suorum, quam istorum letior factus est solito
et diversis donis ditauit, |
et insuper postulata Arpad concessit. |

A legtöbbször et-tel kapcsolt parallelisztikus elhelyezésű mondatok éppen a mondatszerkezet egyhangúsága révén Anonymus prózarímeit is egyhangúakká teszik. A mondatszerkezet megváltozása viszont rögtön zavart okoz a rímelésben, amellett, hogy ilyenkor rendszerint maguk a kólonok is elütő hosszúságúak, tehát a rímhatás érzékeltetésére amúgy is kevésbbé alkalmasak.

Az elmondottak illusztrálására a 12. caputból mutatok be egy részletet :

Et cum illuc pervenissent, locum, quem primo occupaverunt, |
Muncas nominaverunt, |
eo quod cum maximo labore ad terram, quam sibi adoptabant, |
pervenerant. |
Tunc ibi pro requie laborum suorum quadraginta dies permanserunt |
et terram ultra quam dici potest, dilexerunt. |

Ennél sokkal sikerültebbnek mondható rímelés szempontjából

a 14. fejezet egyik részlete éppen a kólonok közel egyenlő hosszúsága révén, viszont a mondatszerkesztés meglehetősen egyhangú :

terram... sibi cum omnibus habitatoribus suis preoccupavit |
et castrum Borsoa obsedit |
et tertio die pugnando apprehendit, |
muros eius destruxit |
et milites Salani ducis, quos ibi invenit, |
cathenis ligatos in castrum Hung duci precepit. |

Rímelés szempontjából kétségtelenül azok a gesta legtetszetősebb helyei, ahol nem kizárólag a ragozott igealakok a rímhordozó tagok. E tekintetben a legsikerültebb a 42. fejezet, bár a rímeket itt is túlnyomóan a kólonok végére helyezett állítmányok adják. Itt azonban a rímhatást hathatósan elősegíti a kólonok egyenlő hosszúsága.

Az említetteken kívül még számos helyen találhatók Anonymus gestájában hosszabb-rövidebb szakaszokban többé-kevésbbé sikerültnek mondható rímes részletek, mint pl. a 8, 15, 16, 25, 33, 44, 48, 49, 50, 51, 52. fejezetekben. De Anonymus már nemcsak a rímes próza szabályait tartotta szem előtt, amikor gestájának megírásán munkálkodott. Nála a rím nem mellékes dolog ugyan, de emellett láthatóan gyakran másban is keresi a próza művészi hatásának eszközeit. Ezek az eszközök a mai olvasó számára gyakran mesterkélteknek hatnak, de játékosságuk abban a korban kétségtelenül a szellemesség, a talpraesettség, élénkség megbecsült és figyelemreméltó megnyilvánulásának számított.

Anonymus írásmódja a tudományos irodalomban »Repetitionsstil« vagy »Wortbeharrungsstil« néven ismeretes műforma.[16] Ez a stílus leginkább a prédikációkban jelentkezik a XII. század második felétől kezdve, és különösen a skolasztikusok kedvelték. Ez az irány a kólonzáró rímek mellett a szavakban megnyilvánuló hangzásbeli hasonlóságot is kiaknázza, gyakran ismétli az egyes fogalmakra már használt frázist, általában mindazt kerüli, ami a stílus szempontjából a varietas jele lehetne. Ezzel természetesen nem az unalmasságot célozza, hanem éppen a már egyszer előfordult szavak folytonos vissza-visszatérésével akarja a figyelmet ráirányítani a gondolat lényegére és amennyiben lehet, több oldalról óhajtja azt megvilágítani. Különösen kedveli és kiaknázza az alliteráló szavakban rejlő hangzási lehetőségeket, de elég egy azonos, vagy azonosnak látszó szótő is ahhoz, hogy összetételekben vagy továbbképzésekben

[16] *Holder—Egger:* Neues Archiv 19. (1894) p. 410. — *Polheim:* Die lateinische Reimprosa, Berlin 1925. p. XIV. és különösen p. 389.

fel-felbukkanva az illető szóban rejlő logikai értékre (etimológizálás!) és hangulati színezésre ráébressze az olvasót. Ennek következtében ez a stílus tömve van szójátékokkal, játékos fogalommeghatározásokkal, ellentétes fogalmak egymás mellé helyezésével, alliterációs bűvészkedéssel, bár a rímet sem kerüli, észrevehetően nem is törekszik rá. Ezek az eszközök éppen elég lehetőséget nyujtanak a stílus élénkítésére s így a mondatok szerkesztésében nem mindig érvényesül a klasszikus hagyományú s a rímes prózára különösen jellemző parallelizmus : a lehetőleg egyenlő hosszúságú kólonokra való törekvés is többnyire áldozatul esik a fogalmakkal és szavakkal való logikai játéknak. Ennek a stílusfajnak a megteremtője és a középkori írók számára nem egyszer közvetlen mintája Augustinus.

Augustinus írásmodorában megvolt a fejlődés lehetősége egyrészt a teljesen kifejlett, mondatparallelizmuson és ellentéteken alapuló rímpróza felé, másrészt a rímet elhanyagoló, de a szavak hangzásbeli elemeit kiaknázó ismétlő, szóhalmozó stílusirányzat felé, amiben inkább a logika érvényesül a kólonok összecsengő rímelésének rovására. Általában úgy látszik, hogy a középkor folyamán ez a stílusirányzat bizonyos mértékig a túlhajtott rímespróza-gyakorlat ellenhatásaként kezdett divatba jönni, majd az idők folyamán ki is szorította az irodalmi gyakorlatból. Legjelentékenyebb képviselője ennek a stílusfajtának a XII. században Clairvaux-i Bernát (1115—1153), bár ő még nagy gondot fordított a kólonok rímelésére is. A fejlődés útját azonban szemléltetően mutatja Aquinói Tamás, aki már csak ritkán alkalmazza a kólonvégi rímeket s helyettük inkább a hangzósság más elemeit juttatja túlsúlyra prózájában.[17] Nála a ritmikus mondatvégekre, a cursusra esik a hangsúly.

Itt kell tehát Anonymust is elhelyeznünk a gestájában léptennyomon mutatkozó stilisztikai sajátságok alapján. Az eddigiekből nyilvánvaló, hogy Anonymus stílus szempontjából egy új, a XII. sz. közepén meginduló iskola követője : korszerűen jár el akkor, amikor prózájában a rímek eddigi mechanikus uralmával szemben a hangzósság más, inkább a logikára támaszkodó eszközei felé fordul.

Megvilágítandó volna, természetesen, hogy van az, hogy Anonymus, akit olvasmányai és, úgy látjuk, baráti köre is Franciaország területéhez kapcsolnak,[18] sok tekintetben az olasz Hugo Bononiensis rationes dictandi-ját tartotta szem előtt és ennek szabályai szerint jár el műve megalkotásában (prosimetrum, rímes próza). Erre

[17] A kérdés történetére vonatkozóan l. *Polheim:* Die lat. Reimprosa, Berlin, 1925. pp. 389. sqq.

[18] *Győry J.* : P. mester franciaországi olvasmányai. Magyarságtudomány. I. 1942. 8—25 ; és u. ő: Gesta regum — gesta nobilium Bp. 1948. p. 36 kk.

vonatkozóan — sajnos — meg kell elégednünk többé-kevésbbé valószínű utalásokkal. Valois Natalis, Rockinger és Bresslau, akik az ars dictandi-val legbehatóbban foglalkoztak, mindnyájan megegyeznek abban, hogy az ars dictandi-k szülőhazája Itália, ahol már a XI. sz. folyamán születtek hasonló jellegű és rendeltetésű művek.[19] Francia területen a legrégibb ars dictandi az 1180 körül keletkezett »Ars dictandi Aurelianensis«. Ez a mű valószínűleg Orléans-ban jött létre, de benne hiába keressük még az olasz ars dictandi-k sokoldalú és gazdag anyagát. Ahhoz mérve nagyon is kivonatszerű. Viszont Valois Natalis hangsúlyozza, hogy az ars dictandi-k divatja Franciaországban olasz minták folytán terjedt el s így lehetséges, hogy az egyik ilyen minta éppen Hugo műve volt. E tekintetben természetesen még további kutatások kívánatosak.[20]

Bizonyos mértékig a szóismétlő-stílus jelenségeivel könnyen összetéveszthető, vele rokonságot tartó vonásokat fedezhetünk fel Anonymus gestájában nem egy helyen más vonatkozásban is. Ez a jelenség azonban semmiesetre sem tekinthető a szóismétlő-stílus gyakorlata következményének, hanem valami más, szinte az egész középlatin *történeti* irodalomban egyedülálló jelenség, amelynek azonban más területen könnyen nyomára akadhatunk. Anonymus sajátságos elbeszélő stílusára az eddig tárgyalt jelenségeknél sokkal jellemzőbb, hogy az egyes szavak ismétlése és szójátékok halmozása mellett egész mondatokat ismétel, mégpedig nemcsak egymástól távoleső és tartalmilag egymástól független részekben, hanem ugyanazon esemény elbeszélése folyamán. A legjellemzőbb és legszembetűnőbb módon Szabolcs és Tas vezérek vitézkedésének előadása alkalmával él ezzel a formával (C. XXIX.) :

Dum nauigassent fluvium Thysie, nuntios suos ad ducem Arpadium premiserunt, qui g a u d i a s a l u t i s n u n t i a r e n t. Qui cum ad ducem Arpad uenissent et g a u d i a e i u s a n n u n-

[19] *Valois Natalis:* De arte scribendi epistolas apud Gallicos medii aevi scriptores rhetoresve. Parisiis 1880. p. 24. és p. 25.: haud absurdum erit probare ex Italico fonte ... hanc disciplinam in Galliam defluxisse. — *Rockinger:* Briefsteller u. Formelbücher etc. München 1863. Einleitung. — *Bresslau H.*: Handbuch der Urkundenlehre... Leipzig 1915². II. l. Abt. p.248 — 51. V. ö. még: *Perényi József:* A francia iskolák hatása a magyar okleveles gyakorlat kialakulására. Bp. 1938. p. 67.

[20] Győry (Gesta regum — gesta nobilium p. 40.), hogy P. mester orléans-i tanulóskodását bizonyítsa, nem elégszik meg azzal, hogy a bolognai mester kétségbevonhatatlan, mert *szövegszerűen* is kimutatható hatását, »semmitmondó«-nak nevezi, hanem Hugo Bononiensist Perényire hivatkozva (A francia iskolák hatása ... 65—66) a francia iskolák neveltjének teszi meg: »Bolognai Hugo tudvalevően (?) maga is a francia iskolák neveltje«. Hugo Bononiensis azonban művének ajánlásában (Rockinger kiad. p. 53) nyíltan megmondja, hogy ő Albericus Cassinensis montecassinói apát tanítványa az ars dictaminis tekintetében.

tiassent, quod Zobolsu et Tosu cum exercitu suo sani et incolumes reuersi essent et portum Drugma cum omnibus exercitibus suis transnauigassent, hoc cum audivisset dux Arpad, quod Tosu et Zobolsu cum omnibus exercitibus suis sani et incolumes reversi essent et fluvium Thyscie transnavigassent, fecit magnum convivium et gaudium, annuntiantibus diversa dedit donaria.

E hosszú szakaszra terjedő ismétléssel kapcsolatban nem gondolhatunk a kéziratokban oly gyakran elkövetett hibára, a dittographiára, hanem csakis arra, hogy ez a jelenség is hozzátartozik Anonymus sajátos írásmódjához. A jelenség megfigyelésére vegyünk szemügyre még néhány jellemző helyet. Ilyennek kínálkozik mindjárt a gesta elején a 9. és a 10. fejezetek egy-egy mozzanata, amelyek tartalmilag és az epikus előadás tekintetében ugyanúgy függenek össze egymással, mint Szabolcs és Tas vezérek követeinek előbb idézett *jelentése* és, hogy úgy mondjuk, *a jelentés tudomásulvétele.* A 9. fejezetben az oroszok vezérei követeket küldenek Álmos vezérhez, hogy *békét kérjenek és a béke feltételeit megtudják.* Pár sorral később a 10. fejezet elején Anonymus *megismétli az egész szakaszt azzal a különbséggel, hogy az előbbi békefeltételekből most már békekötés lett :*

c. 9.

...tunc missis legatis dux de Kyeu et alii duces Ruthenorum... rogaverunt Almum ducem et principes suos, ut pacem facerent cum eis. Cum autem legati venissent ad Almum ducem et eum rogassent, ut domini eorum de sedibus non expellerentur suis, tunc dux Almus inito consilio cum suis, sic legatos remisit Ruthenorum, ut duces et primates sui filios suos in obsides darent, tributumque annuatim persolverent decem milia marcarum et insuper victum vestitum et alia necessaria.

c. 10.

Dux vero Almus et sui primates inito inter se consilio petitioni ducum Ruthenorum satisfacientes pacem cum eis fecerunt. Tunc duces Ruthenorum... ut ne de sedibus suis expellerentur, filios suos in obsides dederunt Almo duci et cum eis miserunt X-cem milia marcarum et mille equos cum sellis et frenis more Ruthenico ornatis et centum pueros Cumanos et XL camelos ad onera portanda, pelles ermelinas et griseas sine numero ac alia multa munera non numerata.

Ugyanezt a békekötést teljesen felesleges módon a 12. fejezetben is előhozza Anonymus, a változatosság okáért kissé rövidítve :

Dux vero Almus et sui primates acquiescentes consiliis Ruthenorum pacem firmissimam cum eis fecerunt. Duces enim Ruthenorum ut ne de sedibus suis expellerentur, filios suos, ut supra diximus, in obsides dederunt cum muneribus non numeratis.

A békefeltételekről és a béke megkötéséről Anonymus e két fejezetben ugyanazokkal az epikus fordulatokkal számol be, közbevetve a békekötésben alapjában teljesen értelmetlenné vált mellékmondatot is : *ut ne de sedibus suis expellerentur*. A szakasz ismétlődő része mellett azonban Anonymus a 10. fejezetben *részletezi* azokat az ajándékokat is, amelyekre a békefeltételek kiszabásakor éppen csak sommásan utalt *victum vestitum et alia necessaria* megjelöléssel. Anonymus tehát az ismételt, állandó tényezők mellett a változatosságról, a formula bővítéséről is gondoskodik. A 10. fejezet bővítményében olyasmi is szerepel, amire a 9. fejezet »sommás« kifejezéséből nem igen számítanánk. Nem igen gondolnók, hogy a 9. fejezet »victum vestitum et alia necessaria« kifejezése kifejtve magában foglalja a *centum pueros Cumanos*-t is, amint ezt a 10. fejezetben találjuk. A 10. fejezet eme részletes felsorolása még jobban kibővítve bukkan elénk ismét a 11. fejezetben két ízben is, Ladomeria és Galicia vezérének meghódolásával kapcsolatban :

...dux Ladomeriensis duos filios suos cum omnibus filiis iobagionum suorum duci Almo in obsides dedit et insuper duo milia marcarum argenti et centum marcas auri cocti cum pellibus et palliis non numeratis et CCC equos sellis et frenis et XXV camelos et mille boves ad onera portanda et alia munera non numerata...

Majd néhány sorral lejjebb :

... Galicie dux ... unicum filium suum cum ceteris filiis primatum regni sui in obsidem dedit et insuper X farisios optimos et CCC equos cum sellis et frenis et tria milia marcarum argenti et CC marcas auri et vestes nobilissimas ... condonavit.

A változatlanul ismétlődő részekbe tehát Anonymus rendszerint bővítményeket is beleiktat, s ezek a bővítmények azután rendszerint önállósodva jelentkeznek újból az elbeszélés folyamán. Az ilyen önállósult bővítmények tehát ennek a primitív elbeszélő stílusnak jellemző fogásai, s éppen ezért velük kapcsolatban interpolációt emlegetni nagyon meggondolandó. Az imént tárgyalt részekkel kapcsolatban, beleértve a Scythiáról és a magyarok új földkereséséről szóló részeket is, senkinek sem jutott eszébe későbbi betoldásokat, interpolációkat feltételezni. Ez természetes is, hiszen az említett részekhez semmiféle történeti érdek nem fűződik s a maguk teljes egészében a költészet világába tartoznak. Az elbeszélő modor azonban nem változik akkor sem, ha történetileg fontosnak látszó adatokkal

jár el hasonló önkénnyel Anonymus. E nagykiterjedésű, egész szakaszokra terjedő ismételgetésre a legjellemzőbb példa a 9. és 11. fejezet, amelyekben a rutének, illetve galíciaiak buzdítják Álmos vezért, hogy foglalja el Attila örökségét, Pannoniát. E részlet egyúttal jól rávilágít arra is, hogy az ismételt részek főkép a sorrend és bővítmények szempontjából bizonyos változatosságot mutatnak fel :

C. 9.

Duces vero Ruthenorum... rogaverunt Almum ducem, ut dimissa terra Galicie ultra silvam Howos versus occidentem in terram Pannonie descenderent, que primo Athile regis terra fuisset, et laudabant eis terram Pannonie ultra modum esse bonam. Dicebant enim, quod ibi confluerent nobilissimi fontes aquarum, Danubius et Tyscia et alii nobilissimi fontes bonis piscibus habundantes, quam terram habitarent Sclaui, Bulgarii et Blachii ac pastores Romanorum.

C. 11.

... Tunc dux Galicie ... Almum ducem et suos nobiles rogare ceperunt, ut ultra Howos versus occidentem in terram Pannonie descenderent. Dicebant enim eis sic, quod terra illa nimis bona esset et ibi confluerent nobilissimi fontes, quorum nomina hec essent, ut supra diximus : Danubius, Tyscia, Wag, Morisius, Crisius, Temus et ceteri, que etiam primo fuisset terra Athile regis et mortuo illo preoccupassent Romani principes terram Pannonie usque ad Danubium, ubi collocavissent pastores suos.

Ezekben az ismételt szakaszokban mutatkozó sorrendi és bővítményes változatok mutatnak rá arra, hogy itt nem egyszerű leírásról, lemásolásról, egyes részeknek egyik helyről a másikba való beiktatásáról van szó, hanem *a népi irodalom primitív, kényelmes epikus stílusáról*, amelynek hagyományos keretei között az író szuverén módon tárgyalja »történeti« anyagát.

A legszembetűnőbb ismétlődést mégis az 5. fejezetben találjuk Anonymusnál. Ez az ismétlődés annál jellegzetesebb, mivel a fejezet végén ez a népmesére emlékeztető fordulat olvasható : ahová vezet téged a sors, oda követünk. Ez a fordulat egyébként ismét visszatér majd a kunok csatlakozásának elbeszélésekor a 10. fejezetben. E szólásmondás előtt közvetlenül két hosszú mondatot olvasunk, amelyekben a fordulatok párhuzamosan ismétlődnek egymás után :

Ergo libera voluntate et communi consensu VII virorum elegerunt sibi ducem ac preceptorem in filios filiorum suorum usque ad ultimam generationem Almum filium Vgek et qui de eius generatione descenderent,

quia Almus dux filius Vgek et qui de generatione descenderent,

clariores de genere et potentiores in bello. Isti enim VII principales persone erant viri nobiles genere et potentes in bello, fide stabiles.

Mindezek egyvégtében következnek egymás után, jóformán minden variálás nélkül.

A terjedelmes szakaszos ismételgetés mellett a gestának szinte minden fejezetében találkozunk rövidebb lélekzetű ismétlésekkel, amelyek főként akkor hatnak a mai olvasóra modorosságként, amikor *rövid* szakaszokon belül ismételten visszatérnek, mint pl. a 21. fejezetben. Itt Szabolcs és Tas vezér közös hadivállalkozásra indul a Szamos és a Nyírség vidékén. Szabolcs a Tisza mellett, Tas meg a mai Sárréten építtet földvárat a meghódított néppel. E két várépítést Anonymus teljesen azonos szavakkal írja le szinte közvetlenül egymás után, ugyanabban a fejezetben :

Zobolsu... Communi ergo consilio sociorum suorum congregatione facta civium fecit fossatam magnam et castrum fortissimum edificavit de terra, quod nunc castrum Zobolsu nuncupatur.

...Thosu pater Lelu congregata multitudine populi fossatam magnam fecit et castrum munitissimum de terra construxit quod primo castrum Thosu nominatum fuit, nunc vero Saruuar vocatur.

Téténynek az erdélyi Gelu elleni hadjáratáról olvasunk a 26. fejezetben : az ismétlés itt is feltűnő, mert közvetlenül egymás után következik :

Tunc Tuhutum audita bonitate terre illius misit legatos suos ad ducem Arpad, ut sibi licentium daret ultra silvas eundi contra Gelou ducem pugnare. Dux uero Arpad inito consilio voluntatem Tuhutum laudavit et ei licentiam ultra silvas eundi contra Gelou pugnare concessit.

A két egymás után következő mondat ismétlése annál feltűnőbb, mert a szerkezet egyáltalán nem latinos, sőt, még anonymusi mértékkel mérve is hibás.

Nem *egy* mondatban, de egy esemény elbeszélésének keretében, amikor a »bölcs« Tétény erdőntúli hadjáratáról van szó, találunk

ismét egy jellemző ismétlést (c. 24—25). A 24. fejezetben halljuk, hogy Tétény az erdőntúli részek meghódítását tervezi, a következő, 25. fejezetben pedig a terv keresztülviteléről olvasunk :

C. 24.

... *tunc Tuhutum pater Horca, sicut erat u i r a s t u t u s, dum cepisset audire ab incolis b o n i t a t e m t e r r e u l t r a s i l u a n e, ubi Gelou quidam Blacus dominium tenebat, cepit ad hoc hanelare, q u o d s i p o s s e e s s e t, per gratiam ducis Arpad domini sui, t e r r a m u l t r a s i l v a n a m sibi et suis p o s t e r i s a c q u i r e r e t.*

A következő, 25. fejezetben Tétény a következő módon fog hozzá terve megvalósításához :

Predictus vero Tuhutum, vir prudentissimus, misit quendam u i r u m a s t u t u m, patrem Opaforcos Ogmand, ut furtive ambulans previderet sibi qualitatem et f e r t i l i t a t e m t e r r e u l t r a s i l v a n e et quales essent habitatores eius. Q u o d s i p o s s e e s s e t, bellum cum eis commiteret, nam volebat Tuhutum per se n o m e n s i b i e t t e r r a m a c q u i r e r e.

Ez után következik közvetlenül az általánosan ismeretes :

ut dicunt nostri ioculatores ;
Omnes l o c a sibi a c q u i r e b a n t
et n o m e n bonum accipiebant.

Talán éppen ez az idézet (ut dicunt ...!) adja kezünkbe ezeknek az egész mondatokra kiterjedő ismételgetéseknek megfejtéséhez a kulcsot. Mindenesetre következtetéseinkben méltán támaszkodhatunk arra az útmutatásra, amely Anonymus szövege és az általa idézett jokulátor-ének között megállapítható. Anonymus itt prózájában ugyanazokat a szavakat ismételgeti, amelyek a versidézetben is előfordulnak.[21] A prózai részben nem kerülheti el figyelmünket, hogy tulajdonképpen súlytalan, a lényeget egyáltalán *meg nem világító beszédszakaszokat* is ismétel : *uir astutus ; quod si posse esset* stb. A terram acquirere kifejezés e rövid szakaszon belül háromszor ismétlődik, a nomen acquirere (~ accipere) kétszer. Azt látjuk tehát, hogy Anonymus prózájában ugyanazokkal a szavakkal fejezi ki magát, mint amelyekkel a magyar verset latinra fordítja : minden valószínűsége megvan tehát annak, hogy számos esetben magyar énektöredékek szólalnak meg szószerint a gestában olyankor is,

[21] Nem szerencsés megfogalmazása ellenére is figyelemreméltó, amit a verssorral kapcsolatban Honti János mond Anonymus és a hagyomány c. cikkében (Minerva-Könyvtár 60. Bp. 1942.) p. 8. »P. mesternek nemcsak egyes hősökről, hanem saját stílusának egyes fordulatairól is jokulátor-ének juthat eszébe.«

amikor ezt bebizonyítani — adatok hiányában — nem áll módunkban. *Az elbeszélő modort, a mondatokra és egész szakaszokra kiterjedő ismételgetést, amivel Anonymus egyedül áll a történeti irodalomban, minden bizonnyal azoknak a történeti énekeknek széles, elbeszélő modorától tanulta, amelyeket tartalmi szempontból is gyakran felhasznál. Kétségtelen, hogy ezek a legnagyobb mértékben modorosan ható ismétlések a népi epika jellegzetes formavilágához vezetnek ; a büszke literátor műve megalkotása közben a nép formakincséhez fordult.*

Mielőtt azonban a kérdés vizsgálatába bocsátkoznánk, szükséges a gestának még néhány helyét szemügyre vennünk. Az ismétlésnek ugyanis többféle válfaja lehetséges.

Egyes önállósodott részek epitheton ornansokká válhatnak, magukkal hozva egyúttal stilisztikai fordulatokat és azonos, *tipikus* tartalmi jegyeket és elképzeléseket is az egyes elbeszélt eseményekkel kapcsolatban. Mintha a már egyszer használt kifejezés, újabb előfordulása alkalmával, azt az egész eseményt, vagy gondolatkört felelevenítené és az asszociáció révén újból elmondásra késztetné az írót, ilyenformán kizökkentvén őt az események folyamatos elbeszéléséből, és állandó visszatérésre késztetné a már elmondott eseményekhez. Amilyen szokatlan és feltűnő jelenség ez a történeti irodalomban, annyira jólismert jóformán minden primitív társadalom népi, íratlan epikus költészetében. Igen tanulságosan vehető szemügyre Anonymusnál ez az elbeszélő stílus mindjárt az első fejezetben.

Az elbeszélést Scythia határainak leírásával kezdi ; a Thanais folyóról és az ott található mocsarakkal kapcsolatban eszébe jut a coboly (zobolini), erről meg a gazdagok ruhaviselete. Most már szinte önmagától adódik az őshaza mesés gazdagságának — *írott* forrásokban fel nem található — emlegetése :

> *Nam ibi habundat aurum et argentum*
> *et inveniuntur in fluminibus terre*
> *illius pretiosi lapides et gemme* (15. mondat).

Ezután az őslakók : Góg és Magóg (16), majd a skythák legyőzhetetlenségéről (17) és régiségéről (18) szóló mese :

> *Scithici enim sunt antiquiores populi* (18).

Eddig a fejezet elbeszélése állandóan új tartalmi jeggyel bővült. Ettől kezdve azonban a tartalmi bővülés menete meglassul. Mintha az író túlsokat mondott volna : *vissza kell tehát térni* az eddig említett mozzanatokra s új körülmények helyett az eddig mondottakat kell kiszínezni, részletesen megmagyarázni s új mozzanatokat csak annyiban bevezetni, amennyiben az teljesen elkerülhetetlen. Először tehát :

I. (= 16)

Magóg személyére tér vissza : Magóg a nemzetség névadó őse, tőle származik Attila, Attila elfoglalja Pannoniát a rómaiaktól, Pannonia székhelye Budavár a Duna mellett. Ugyancsak Magóg sarjadéka Ügek, Álmos apja. A magyarázattal ismét messze kalandozott, vissza kell tehát térni, mégpedig a skythákhoz : (22).

II. (= 18)

Scithici enim, sicut diximus, sunt antiquiores populi

E visszatérés alkalmával a skythákról is többet tudunk meg : hogy bölcsek, szelídek stb., sátrakban laknak, *cobolybőrrel* ruházkodnak, amihez ismét asszociálódnak a már hallott sorok : *Aurum et argentum et gemmas habebant sicut lapides, quia in fluminibus eiusdem terre inveniebantur.* (23.)

III. (17 = 26)

De vissza kell még térni arra a kijelentésre is, amit már a 17. mondatban hallottunk : *nullius unquam imperatoris potestate subacti fuerunt* = 26. mondat : *a nullo imperatore fuit subiugata.* Ezt megelőzőleg, mintegy előkészítésképpen, szól a skythák emberhús-evéséről s ezzel kapcsolatban egy szubjektív ízű megjegyzést tesz : (25) Et credo quod adhuc *eos cognoscetis duram gentem fuisse de fructibus eorum.* Természetesen előfordul ez a szólam is ismételten : a 28. mondatban : *Gens namque Scithica dura erat ad sustinendum omnem laborem* és a 31. mondatban : *Predicta vero Scithica gens dura erat ad pugnandum... sic cognoscetis eos fuisse de posteris eorum.* Közben, egy-egy mondatban Darius, Cyrus és Alexander háborúit említi, hogy ne kizárólag a már mondottakat ismételje, vagyis hogy a mondottakat magyarázza. E háborúk az érvei a skythák legyőzhetetlenségére vonatkozóan.

IV. (17 = 33 = 51)

A 17. mondatban Scithia nagyságáról szól : Scithica *autem terra multum patula.* Ehhez a mondathoz is visszatér a 33.-ban, hogy azután a harmadik említése alkalmával (51. mondat) már azokkal a tekintélyes bővítményekkel együtt ismételje, amelyeket másodszori említése alkalmával ragasztott hozzá :

33. mondat.	51. mondat :
Scithia enim terra... quamvis admodum sit spatiosa, tamen multitudinem populorum inibi generatorum nec alere sufficiebat,	*Et terra illis nimis erat plena ex multitudine populorum inibi generatorum, ut nec alere suos sufficeret, nec capere... Qua-*

nec capere. Quapropter septem principales persone, qui Hetumoger dicti sunt, angusta locorum non sufferentes... Tunc hee septem principales persone (megint ismétlés!) *habito inter se consilio constituerant, ut ad occupandas sibi terras, quas incolere possent, a natali discederent solo,*

propter tunc VII principales persone qui Hetumoger vocantur, angusta locorum non sufferentes, habito inter se consilio, ut a natali solo discederent, ad occupandas sibi terras, quas incolere possent...

E két mondat (31—51) között közbül szintén az első fejezet egy mondatának, a 21-nek magyarázata terjeszkedik :

21. mondat.

Longo autem post tempore de progenie eiusdem regis Magog descendit Vgek pater Almi ducis.

40. mondat.

...Vgek...longo post tempore de genere Magog regis erat... qui genuit filium... Almus...

Közben természetesen még számos apróbb, egymáshoz azonban ha nem is mindig logikai, de asszociációs vonalon szorosan kapcsolódó szavak, mondatok, sőt terjedelmes részek ismétlődnek, ami a legnagyobb mértékben modorosan hat : egyrészt a terjengős, lomha bőbeszédűségnek, másrészt a kifejezőkészség gyengeségének, korlátoltságának benyomását kelti. A szó legeredetibb értelmében naiv elbeszélő stílus ez, annak minden primitív bájával és darabos nehézkességével. A modernebb ízt, némi fürgeséget csak a szavakkal való mesterkedés, a szójátékok, alliterációk keltik, továbbá a rím és az itt-ott megszólaló verses forma. Egy azonban kétségtelen : *ez nem a történetírás stílusa, még a középkorban sem!* Ismerjük Anonymus bevallott mintáit és forrásait, a Dares-regényt és Nagy Sándor történetét, de azokban ilyen jelenségeket hiába keresünk. Nem ismerjük viszont azt a forrást, amelyre ugyancsak hivatkozik Anonymus : a parasztok meséit és a jokulátorok énekeit. Ez az elbeszélő forma azokkal lehet leginkább rokon. E formának oly átütő lehetett az ereje, hogy nem csodálkozhatunk, ha Anonymus még tudós forrásaiból merített adatait és értesüléseit is ehhez a formához alakítja, szabdalja, idomítja.[21a] Mondhatni : csak kövecskéket vesz át, de a mozaik egészét maga alakítja ki, valószínűleg azon minták részben önkénytelen hatása alatt, amelyek ellen —

[21a] Szilágyi Loránd egészen másszempontú részletes vizsgálata az I. fejezet forrásaként szolgáló Iustinus-kivonat és Anonymus szövegének viszonyáról, fejtegetéseinket mindenben alátámasztja. V. ö. M. Ny. 1947. p. 117—27.

feltehetően tartalmi szempontból — állandóan hadakozik. Még ha elfogadjuk is pl. Győry János nézetét az alábbi mondat kölcsönzött mivoltára vonatkozólag,[22] az elbeszélő modor semmiképpen sem mutat átvételre (c. 4.) :

Cum autem Almus pervenisset ad maturam etatem, velut donum spiritus sancti erat in eo, licet paganus, tamen potentior fuit et sapientior omnibus ducibus Scithie et omnia negotia regni eo tempore faciebant consilio et auxilio ipsius. Dux autem Almus, dum ad maturam etatem iuventutis pervenisset, duxit sibi uxorem.

Alig kezd neki az író itt a mondanivalójának, rejtett asszociációk révén mondata elkanyarodik attól, amit mondani akart vele, úgyhogy újból kell kezdeni, míg végre sikerül kifejezni azt. Egy epitheton siklatta le a direkt útról : *donum spiritus sancti erat in eo.* De ez az epitheton további magyarázatra szorul, hiszen Álmos pogány volt. De a pogányság emlegetésével még messzebb került eredeti gondolatától. Most már nem is lehet a mondatnyitó mellékmondathoz visszatérni, hanem a *donum spiritus sancti* — kifejezést kell valahogy elfogadhatóvá tenni. Erre kínálkozik egy másik epitheton : *potentior* et *sapientior*, ami ismét magyarázattal bővül. Megmagyarázta végre, hogy a bölcseség és a hatalom : ebben áll a Szentlélek ajándéka ; de ezzel olyan messzire került a mondat kezdetétől, hogy nehéz volna folytatni. Helyesebb tehát, ha újból neki indul. Ezúttal végre sikerül is a feltolakodó asszociációk rengetegén keresztülvágnia magát.

A *donum spiritus sancti* és a cselekvő hős között valóban fennáll az állandó asszociációs kapcsolat. Erre mutat, hogy több helyen is emlegeti Anonymus királyi hőseivel kapcsolatban, különösen akkor, amikor válságos helyzetbe kerülnek, ütközetre készülnek:

dux vero Almus, cuius adiutor erat sanctus spiritus, armis indutus, ordinata acie, super equum suum sedendo...	*Dux vero Arpad, cuius adiutor erat Dominus omnium, armis indutus ordinata acie...*
(c. 8)	(c. 39.)[23]

[22] *Győry* : Gesta regum p. 90—91. Szerinte ez a mondat a gesta comitum Barcinonensium 11. caputjából való átvétel.

[23] Hogy épp ez idézett részek meglehettek már a régi gestában is, arra Madzsar Imre mutatott rá : A II. Géza-korabeli névtelen. Bp. Akad. 1926. (Ért. a tört. tud.-köréből XXIV. köt. 11. sz.) p. 8. Jellemző azonban, hogy ott korántsem ilyen összesűrített, szinte megváltoztathatatlanul merev még ez a képlet. Ott még elbeszélő szövegbe van feloldva, az egyes, itt szereplő kifejezések sorrendje is változatos és a formulába nem tartozó szavak is vannak közbeékelve.

Az *egy* összefüggő esemény keretén belül alkalmazott ismétlésre a fenti példákon kívül még a mű végéről is idézhetünk egy igen jellegzetes esetet. A 48—49. fejezetekben 15 sornyi szövegen belül nem kevesebb, mint háromszor ismétli ugyanazokat a mondatokat az író. Az első két előfordulás közvetlenül egymás után olvasható, míg a harmadszori ismétlés néhány közbevetett sor után következik. A részlet Beszprém elfoglalásáról és az ottlakó »Romani« meneküléséről szól :

Reliqui vero Romanorum... dimisso castro Besprem fuga lapsi sunt... Quadam autem die... Romani fugiendo latenter fluvium, qui est in confinio Pannonie et Theotonicorum, transnataverunt, unde fluvius ille ab Hungaris vocatus Laponsu, eo quod Romani propter metum Hungarorum latenter transnataverunt.

Egy mondattal lejjebb pedig ugyanezt jelentik a követek Árpádnak : ...inito consilio nuntios suos cum diversis muneribus et filiis incolarum in obsides positis duci Arpad transmiserunt et qualiter dedit eis deus victoriam et quomodo *Romani dimisso castro Bezprem ante eos fuga lapsi fluvium Loponsu latenter transnataverunt.*

Anonymus tehát fáradhatatlan ismétlő. Ezt teszi végeredményben akkor is, amikor nem egy esemény keretében ugyan, de azonos körülmények elmondására azonos képeket és kifejezéseket használ. Ez nyilvánvalóan a naiv, de nem csupán a középkorra jellemző *típusban való gondolkodás* eredménye, ahogy ezt I. Tóth Zoltán legutóbbi dolgozatában kifejtette.[24] Itt ugyanis nem annyira *gondolkodásról*, mint inkább egy kényelmes, naiv *epikus előadási formáról* van szó, amely minden »naiv«, tehát nem »írásbeli«, hanem élőszóval hagyományozott költészetben, »irodalomban« többé-kevésbbé fellelhető.

Amikor Anonymus a fejedelemválasztásról és a hét vezér (septem principales persone) szövetségéről számol be (c. 5.) a vérszerződéssel kapcsolatban, patetikus hangon, de valahogy mindenképpen *a népmesére emlékeztető fordulattal* szólaltatja meg a hét magyart :

[24] *I. Tóth Zoltán :* Tuhutum és Gelou. Századok 1945—46. (megjelent 1947) p. 24. A fenti stílusjelenségek figyelhetők meg a Tóth által interpolált jellegűnek minősített 22—28. fejezetekben is. Tóth érvelése alapján valószínű, hogy e fejezetek a »típuslátás« jegyében született koholmányok, de későbbi keletkezésük éppen stíluskritikai alapon egyáltalán nem igazolható. A stílussajátságok megfigyelése alapján ítélve, egyfolytában írta, illetőleg koholta Anonymus a mű egészét. Éppen ezért, amit Győry a mű kettős szerkezetéről mond (Gesta regum p. 79—80), hogy t. i. a bővítményt 15—20 évvel később írta volna Anonymus, stíluskritikai alapon egyáltalán nem igazolható.

Ex hodierna die te nobis ducem ac preceptorem eligimus et quo fortuna tua te duxerit, illuc te sequemur.

A hét vezér e patetikus szavai után még hozzáfűzi Anonymus, hogy pogány módra esküt tettek és noha pogányok voltak, esküjüket meg is tartották :

Tunc supradicti viri pro Almo duce more paganismo ..... fecerunt iuramentum. Et licet pagani fuissent, fidem tamen iuramenti ... servaverunt ...

Ugyanez az epikus kép ismétlődik meg, még az elbeszélés sorrendjét és szavait illetően is a kunok csatlakozásának elmondásakor a 10. fejezetben, holott a kunok hódolt népnek számítanak, hiszen a magyarok leverték őket, mint a ruthének szövetségeseit. Mégis, mivel csatlakozásról van szó, Anonymus ezt csak a hét magyar szövetkezésének mintájára tudja elképzelni s így természetesen az azonos epikus kép mellett az azonos kifejezések is visszatérnek (c. 10) :

Tunc prenominati duces Cumanorum... se sua sponte duci Almo subiugaverunt dicentes : Ex hodierna die nobis te dominum ac preceptorem usque ad ultimam generationem eligimus et quo te fortuna tua duxerit, illuc te sequemur. Hoc etiam quod verbo dixerunt, Almo duci, fide iuramenti more paganismo firmaverunt.

Ilyen stereotip formulákká merevedett részletekből van az egész gesta felépítve. Különösen szembeötlő ez a harci jeleneteket illetően. A lényegen mitsem változtat, hogy a stereotip kép főbb mozzanatai a Historia Alexandri Magni de proeliis-ből vannak kölcsönözve.[25]

A 39. fejezetben Salán és Árpád Titel melletti ütközetéről olvasunk. Az ütközet előtt Árpád beszédet intéz katonáihoz, majd így folytatja Anonymus :

Hoc audito milites sui multum sunt confortati statimque Lelu filius Tosu tuba cecinit et Bulsuu filius Bogat elevato vexillo in prima acie contra Grecos pugnaturi venire ceperunt. Et commixta est utraque acies hostium ad bellum et ceperunt pugnare acriter inter se et dum totus exercitus ducis Arpad accessisset pugnaturus contra Grecos, plurimi interficiebantur de Grecis et Bulgariis.

[25] V. ö. *Marczali Henrik :* Béla király jegyzője, E. Ph. K. 1877. p. 362., *Győry J.:* P. mester franciaországi olvasmányai. Magyarságtud.] I. 1942. p. 21.

A harcnak ugyanezen mozzanatait (a kürt megfúvása, a hadijelvény felemelése, a két hadsereg összecsapása, heves küzdelem, a halottak száma), találjuk nagyrészt azonos szavakkal a nándorfehérvári ütközet elbeszélése alkalmával, a 41. fejezetben :

Tunc dux Bulgarorum, consanguineus Salani ducis, cum magno exercitu contra eos pugnaturus cum adiutorio Grecorum accessit. Altera autem die ordinate sunt utraque acies in campo iuxta ripam Danubii. Statim Lelu filius Tosu elevato vexillo sui signi et Bulsuu filius Bogat tubas bellicas sonando pugnaturi accesserunt. Et commixte sunt per partes manus utriusque hostis et ceperunt pugnare inter se acriter et interfecti sunt de Grecis et Bulgariis plurimi et quidam capti sunt ex eis.

Tétény és Gelou küzdelmében szintén a megszokott harckép tárul elénk (c. 27) :

...utraque acies pariter ad pugnam pervenerunt et pugnatum est inter eos acriter, sed uicti sunt milites ducis Gelou et ex eis multi interfecti, plures vero capti.

A Temes mellett Zuardu és Cadusa Glad-dal ütközik meg (c. 44.) :

Et dum una pars exercitus Hungarorum cum Cadusa ultra esset et dimidia pars cum Zuardu citra esset (epikus bőbeszédűség!), *tunc Hungarii tubas bellicas sonuerunt et fluvium transnatando acriter pugnare ceperunt.*

Nyilvánvaló, hogy ezek a harci események nem egyformán zajlottak le a valóságban, a naiv elbeszélő stílus azonban csak azokat emeli ki a harci jelenet mozzanataiból, amelyek mindig megismétlődtek vagy megismétlődhettek. Így a kényelmes forma mindig biztosíthatta az elbeszélő számára a tartalmi hitelességet, másrészt viszont e kész szkémák mindig készségesen tovasegítették az események egy-egy újabb fordulatához. Csak ennek a népies elbeszélő stílusnak jegyeit felismerve érthetjük meg Anonymus gestájának azt a sajátságát, hogy — mint az eddigiekből is kiderül, — hihetetlen bőbeszédűsége ellenére sem találunk egyetlen egy részletesen kidolgozott harci jelenetet sem nagyterjedelmű munkájában. Mintha szándékosan kerülné egy-egy történeti esemény részletekbe menő ecsetelését s helyettük megelégszik annak elnagyolt, stereotip fordulatokkal teletűzdelt elbeszélésével. Ahol — úgy látszik — a szájhagyományban megőrzött mondai anyag a részletekre vonatkozóan is bő anyagot tartalmazott, ott a »történeti kritika« nevében egyszerűen kitért elmondásuk elől azzal az ürüggyel, hiogy »azokat történetírók műveiben nem olvasta« s ezért nem tarthatja hitelesnek, amint ezt Botond konstantinápolyi vitézkedésével kapcsolatban is kifejti.

Azt hiszem, nem szükséges részletesen bizonyítanunk, hogy *e szakaszokra kiterjedő ismételgetés a népies elbeszélő stílus specifikus sajátossága. Az azonban már bizonyításra szorulna, hogy Anonymus ezt az elbeszélő modort a magyar históriás-énekektől, a jokulátorok lenézett verseiből tanulta volna.* Sajnos, a bizonyítás e ponton csak nagyon hézagos lehet, hiszen egyetlen egykorú jokulátor-ének sem maradt ránk s így inkább csak bizonyos meggondolások és a későbbi emlékekből levonható tanulságok valószínűsíthetik feltevésünket. Mindenekelőtt láttuk a fentebbi stílusvizsgálatból, hogy *az egyes stíluselemek és — fajok (prosimetrum, prózarím, szóismétlés, szójáték) szétválasztása után egy olyan jelenségcsoportra bukkantunk, amely a középkor külföldön tanított és propagált stílustörekvéseivel nem magyarázható. Ezt tehát magyar specifikumnak kell tartanunk, annál is inkább, mert ugyanezek a vonások népi jellegű — igaz, hogy későbbi korokból ránkmaradt — költészetünkben később is fellelhetők.* De fellelhetők azon emlékeinkben is, amelyekről több-kevesebb joggal állítható, hogy a hagyományos énekmondás szellemében készültek. Így a még középkorinak számított *Szabács viadalában* (1476 után) a következő jellemző ismétlésre bukkanunk :

Hayokath mond arokba vontathny
Kwrnywl pattantywkwal falt **bontathny**
De ment az hayokoth fel vontata
Sok felwl Sabach falath **bontata**... (13—16. sorok)

Az első két sorban a hadiparancs, az utána következő kettőben pedig annak végrehajtása van elmondva ugyanazokkal a szavakkal.

E költeményben mégegyszer találkozunk hasonló jellegű ismétléssel, ami annak bizonysága, hogy az ismétlés nem véletlen, hanem szervesen hozzátartozik a költemény belső formájához. A költemény előadja, hogy az »iffiu török Hamza«, látván, hogy a vár sorsának beteljesedése csak idő kérdése, kiszökik az ostromlott várból :

Erős Szabácsból törökök közöl
Nagy sietetességvel kiszökni készöl.
Kiszökvén szorgost királhoz juta,
Legottan neki egy helyet muta,
Honnég alkobb Szabácsot veretni
És könnyőebb leszen őt megvehetni.
Az helyről kezdék szörnyen veretni,
Mind környől nagy erőssen töretni.

A költemény ábrázolta speciális helyzet következtében az ismétlés itt mindössze néhány szóra terjed, de annál jellemzőbb a névtelen versszerző eljárására, mert így előttünk sem lehet kétséges az ismétlés szándékolt volta, hiszen »az helyről veretni« kifejezést könnyen helyettesíthette volna valamely szinonim megfelelővel. A helyzet itt is az, amit a föntebbi párhuzamosságnál megfigyeltünk : a híradás és a tett kivitele azonos szólamokkal kifejezve. De még ennél is jellemzőbb a *kiszökni készöl. Kiszökvén...* kapcsolat, amely egyenesen Anonymus fentebb idézett elbeszélő fordulatára emlékeztet.

Más jellegű, vagyis nem egymás után közvetlenül következő ismétlést találunk az *Ének Pannonia megvételéről* című, Arany Jánostól még részben középkorinak gondolt történeti költeményben :

Kevet juta Duna mellé
Földet, fivet megszemlélé
Duna vizit es megkimlé
Ő magának jónak itélé. (9. v. sz.)

A 13. versszakban szintén követségről van szó :

Herceg azt igen erilé
Az kevetet megvendiglé
Ő magának jónak itélé
Mert azokat keznépnek vielé.

Itt tehát, akárcsak Anonymusnál, azonos helyzetben, azonos szavakat, már kész formulákat alkalmazott a költő. Ezek az ismétlések nem véletlen jelenségek Csáti Demeter versében sem, szorosan hozzátartoznak e műfaj formakincséhez, mással alig lehet magyarázni e jelenséget. Mert itt sem egyedüli az egész sorra rúgó, már kész szövegezés ismétlése a megfelelő helyeken. Csáti Demeter háromszor küldet követeket a »herceghez«, illetve először csak »Duna látni«. Érdemes ezeket a követjárásokat közelebbről szemügyre venni.

A 8. versszakban az első követségjárás :

Egy kevetet választának.
Duna látni bocsátának,
Hogyha bizont mondhatnának.

A 17. versszakban a második követség :

Egy fehér lovat hozatának,
Féket, nyerget, aranyost hozának
Az herceghez bocsátának,
Hogy ilyen szóval neki szólnának:

A 25. versszakban a harmadik követség :

Harmad kevetet választának
Az herceghez bocsátának
Hogy ilyen szóval neki szólnának.

A második követség visszatértével ezt olvassuk a 22. versszakban :

Kivetek beszélnek kapitánokkal.
Kapitánok tanácskoznak,
Hogy ez földre juthatnának,
Az herceggel megvínának.

Itt még csak a tanácskozásnál tartanak, de amikor tettek elbeszélésére kerül a sor, ugyanezzel a verssorral találkozunk jellegzetesen »ősinek« minősített sorok közé beágyazva.

Érden sokat ük értének.
Szászhalomnál megszállának
Az herceggel megvivának. (36. vsz.)

De feltűnhetik az is, hogy e követek a szó eredeti értelmében nagyon »udvariasak«. Jövet is, menet is »nagy tisztességgel« köszönnek, akárcsak Anonymus hősei, akik csak »*licentia data, licentia accepta, licentiati*« indulnak útjukra, s megérkeztükkor sem feledkeznek meg a köszönésről. Csáti Demeternél :

11. versszak :

Kevet futa be Veszprémben
Az hercegnek eleiben
Magyaroknak, ű szavával,
Keszeneti lén nagy tisztességvel.

A 21. versszakban :

Kivetek vadnak nagy eremben,
Mert járának nagy jó véggel
Elbucsuzának nagy tiszteségvel.

Majd a 28. versszakban :

Kevetek futának az herceghez,
Tisztességvel neki keszenének,
Az Árpádnak ő szavával
Ezt megbeszélék nagy bátorsággal :

E szembetűnő, »primitív« ismételgetés vajjon csak Csáti Demeter fantáziaszegénységének, gyenge kifejezőképességének eredménye, vagy egy, már a Csáti korában is régies történeti énekstílusnak tudatos megszólaltatása, illetőleg önkénytelen visszaütése? A latin forrásra itt ugyanis nem lehet hivatkozni, mert a Képes Krónika-beli szövegezésben mindössze egyszer fordul elő a *salutavit* kifejezés. (A forráskérdésre alább még visszatérünk.)

Azt hiszem, a kérdésre önmagától adódik most már a felelet. A Pannonia-ének sajátságos elbeszélő formája olyan stílusjelenséget világít meg Anonymusnál, amely egyébként érthetetlen volna számunkra. A két emlék egybehangzó vallomása megnyugtató módon támogatja — a közöttük eltelt nagy idő elllenére is — egymás hitelét. Csáti Demeter versében ugyanaz a forma nyujtózik az elbeszélés kényelmes folyamágyában, mint Anonymus latin prózájában. A szorosan vett stíluselemek azonos alkalmazásán kívül ugyanis az elbeszélés belső formáját, felépítését tekintve is azonos jelenségek vonják magukra a figyelmet Anonymus elbeszéléseiben is. Az egyes hadi vállalkozásokat tanácskozások előzik meg : a Pannóniai énekben kétszer tartanak tanácsot a »kapitánok« :

Kapitánok oda gyülének,
Duna vizét ők megláták.
Földet, fivet es megláták,
Ottan reá tanácsot tartának.

Majd a 22. versszakban :

Kivetek beszélnek kapitánokkal.
Kapitánok tanácskoznak,
Hogy ez földre juthatnának,

Anonymusnál is stereotip a *laeti, magno cum gaudio, laetantes* kifejezés minden zárt egységnek minősíthető elbeszélés alkalmával s ime a Pannoniai énekben :

Kivetek vadnak nagy eremben (21. vszk.)
Árpád vala nagy eremben (39. vszk.)

Anonymusnál is az egyes harci kalandok lezárásaként rendszerint az elfoglalt helységek elnevezése, vagy annak körülményei, magyarázata szerepel, akár a Pannonia megvételében :

Ott ez ország nekiek adaték
Magyarországnak nevezteték,
Némettül mert megvivék,
Fegyverekkel evékkén tevék.

A helységek elnevezésére vonatkozóan is megvan a készenlevő stereotip fordulat: új megfogalmazásával nem vesződik a versszerző. Tehetetlenség-e ez, vagy csupán a kialakult hagyomány megkötő ereje? Éppen Anonymus stílusa kényszerít bennünket az utóbbi feltevés elfogadására. Csáti Demeter a hagyomány biztos talaján áll, amikor Désről leírja a következő sorokat:

Arról neveztheek ott az várasth
Zamos mentében az nemes Deusnak.

És ugyanezen sorokat használja Buda város nevével kapcsolatban:

Arról neveztheek oth az varasth
Duna menteben kincses Buddanak.

Mindezek a belső formai jelenségek csak alátámasztják a kézzelfogható stilisztikai sajátságokat és feltárják — történeti síkon — jelentőségüket annál is inkább, mivel a költemény forrásául kimutatott latin eredetiben, a Képes Krónika szövegezésében éppen az általunk kiemelt elbeszélő modor nagyrészt hiányzik. Abból legfeljebb csak a puszta anyagot merítette a költő; *az elbeszélő modort, a belső formát ott találta Csáti Demeter, ahol harmadfélszázaddal előbb Anonymus már felfedezte és történeti művében számunkra is értékesítette: a magyar történeti énekmondásban.*

Ez állítások igazolása végett nem térhetünk ki a Pannoniai ének forráskérdésének vizsgálata elől.

Az ének forráskérdésével és a költemény méltatásával a legbehatóbban Széchy Károly és Szilády Áron foglalkozott.[26] Az ő fejtegetéseik alapján szinte megfellebbezhetetlenül az a felfogás vált közkeletűvé, hogy Csáti éneke nem egyéb, mint a Képes Krónika megfelelő helyének száraz, költőietlen kivonata. E nézet elterjedéséhez különösen Szilády ama megállapítása szolgált alapul, amely szerint: »Az ének tartalma *nyomról-nyomra* megegyez azon régi krónika előadásával, melyet a bécsi képes krónika szövege tartott fenn legteljesebben« (R. M. K. T. I. 229.) E sorokat még a sokkal óvatosabb Horváth Cyrill is elismétli (R. M. K. T. I.[2] 1921. p. 7.), bár Szilády és Széchy merev álláspontját hajlandó Arany Jánosnak már sokkal korábban hangoztatott nézete értelmében (A magyar nemzeti versirodalomról) úgy módosítani, hogy Csáti verse egy »régibb versezet« tudákos átdolgozása. A »régibb versezetből« származnának e felfogás szerint az alliterációs verssorok.[27] Nézetünk

[26] *Széchy Károly:* Pannóniai Ének. I. T. K. 1893. p. 272 k. és 433 k. — *Szilády Áron:* R .M. K. T. I. p. 229—31.

[27] *Horváth Cirill:* R. M. K. T. I.[2] p. 495.

szerint Arany járt legközelebb az igazsághoz. Arra természetesen nem vállalkozhatunk, hogy Csáti verséből kielemezzük az »ősi népének« sorait még olyan mértékben sem, ahogy azt Arany tette, de *ami a vers felépítésének f o r m a i oldalát, primitív belső szerkezetét illeti, az egyes fordulatok állandó és szószerinti ismételgetésével, ez csakis egy hagyományossá vált énekmondó stílus feltételezésével érthető.* Sziládynak és Széchynek az a megállapítása ugyanis, hogy »az ének tartalma nyomról-nyomra megegyez« a krónikával, téves. A két szövegezésnek u. i. aligha van több köze egymáshoz, mint az, hogy mindkettő a honfoglalásról szól. A két szöveg párhuzamba állítása alkalmával (R. M. K. T. I. p. 229—31) már Szilády is kényszerült a latin szövegből részeket *kihagyni* (ezért az ének : »száraz kivonat«), sőt, a *krónika elbeszélésének sorrendjét felforgatni* is (u. o. p. 230), de még így sem sikerült felfedeznie a vers minden mozzanatát a latin szövegben. A hiányzó mozzanatok közül egyik-másik *lényegbevágó*. Csáti például úgy tudja, hogy a föld ura, hercege abban az időben *lengyel* volt, székhelye Veszprém, a föld lakói pedig »mind« németek :

Herceg akkor az földen lengyel vala,
Ki mind ez országot birja vala,
Lakóhele Veszprém vala,
Ez föld népe mind német vala.

Minderről a krónikában egy szó sem található, pedig a versben némi súlya van a kifejezésnek, mert az ének végén mégegyszer előfordul, a meghódított föld elnevezésének magyarázataként :

Ott az ország nekiek adaték.
Magyarországnak nevezteték,
Némettül mert megvivék,
Fegyvérekkel evékkén tevék.

Minthogy a versnek a németekre való hivatkozása történetileg meg nem áll, könnyen azt gondolhatnók, hogy itt Csáti »rontotta el« tudálékos kiegészítésével a monda történeti valóságát. Ez a feltevés azonban nem jogosult, mert a Csáti-féle énekben az ilyen »tudálékos« és helytelen kiegészítés mellett (amely nem áll egyedül, ld. alább!) olyan betoldásokat is találunk, amelyek a mondában eredetileg *csakis így állhattak*, ahogy Csátinál találjuk, de semmiesetre sem úgy, ahogy azt a Képes Krónika szövege mondja. Csátinál az első követ a lengyel herceg előtt követségének célját így adja elő :

Engem küttek téged látnom,
Országodat mind megjárnom,
Lakóheleden megtudakoznom,
Néped tervin(i)t tanálnom.

Követségének a bevallott célja mellett azonban a titkos küldetésnek is eleget tesz anélkül, hogy a hercegnek erről tudomása lenne. Valóban az első követet csak felderítésre küldték ki, akinek a földet, füvet és vizet *titokban* kellett megszereznie, mert csak ezek »megízlelése« (sapiendo) után dönthettek a magyarok arról, vajjon érdemes-e a földvásárlást végrehajtani. Ez egyedül logikus előadással szemben a Képes Krónika a következőképpen adja elő a jelenetet: »... Kusid ... vidit locum amenum et circumquaque terram bonam ac fertilem, fluvium bonum et pratosum. Deinde venit ad ducem provincie, qui regnabat ... *salutavitque* eum de suis et causam, pro qua venerat, manifestavit«.

A krónika előadása tehát teljesen abszurd: a kém elárulja küldetésének célját (manifestavit!). Ha ennek ellenére feltennők, hogy Csáti ezt a latin szövegezést véve alapul kiegészítette logikusan a mondát, akkor már elismertünk annyit, hogy Csáti a monda szellemében hajtotta végre ezt a kiegészítést. Hogy azonban a Csáti féle verses szöveg *nem* a Képes Krónika latin szövegéből indult ki, az egészen nyilvánvaló abból az ellentmondásból, amely a »Pannóniai ének« első része és az utóbb kiadott második része között fennáll. Az első, régebben kiadott rész az egész honfoglalást Árpád nevéhez köti. A hét kapitány között ő volt a legjelesebb.

Kinek neve Árpád vala,
Mindeniknek gazdagh vala,
Ezért keztek fő kapitán vala.

Majd a honfoglalás sikeres befejezése után:

Árpád vala nagy eremben,
Mert az ország lén kezében,
Ő megszálla fenn egy hegyben
Székesfehérvár lén ü kezelben.

A második rész ezzel szemben a honfoglalásban Budának is szerepet tulajdonít: (A kapitányok közül):

Egyiknek neve Buda vala,
Ki ez országot megvette vala,
Hogy az Árpád megholt vala,
Árpád után ő kapitány vala.

Ismét egy történelmi falsum, amelyet Csáti semmiesetre sem követhetett volna el, ha versét a Képes Krónika alapján szerkeszti

meg. Ott Budáról bőségesen talált volna ugyan adatot, de a *hunokról szóló részben*. E megfontolásokból a következő eredmény vonható le : Csáti verse a történeti hűség szempontjából erősen kifogásolható állításokat tartalmaz, viszont mint költői alkotás, írott forrásától (?) való jelentékeny eltérése ellenére logikusabb, kerekebb : *egész* mű. Kézenfekvő tehát az a feltevés, hogy nem írott forrásból merített, hanem *élő* mondát dolgozott fel az *élő* monda hagyományos fordulataival. Így tartalmilag érthető a németeknek a belekeverése a honfoglalás történetébe, hiszen a magyarság jóformán kezdettől fogva a németekben, mint leghatalmasabb szomszédjában látta elsősorban ellenségét. A többi, körülötte lakó népeket tartósan sohasem könyvelte el ellenségként. A Buda helynévmagyarázattal kapcsolatban pedig a legalkalmasabban Anonymusra hivatkozhatunk, akinek »mindent megmagyarázó« kedve ellenére sem sikerült a Buda elnevezést megoldania, sőt kísérletet sem tesz erre vonatkozólag : megelégszik a kettős név fennállásának megállapításával :

(cap. 1.) ... *rex Athila ... omnia antiqua opera ibi ... renovari precepit ... que per linguam Hungaricam dicitur nunc Budauar et a Teothonicis Ecilburgu vocatur.* A nagyon is mesterkélt ízű magyarázatot majd csak Kézai, illetve a bővebb krónikák szerzője találja meg, ez a magyarázat azonban éppen mesterkéltségénél fogva *élő* mondává nem válhatott, de arra jó volt, hogy az élő monda egy Buda nevű hőst feltételezhessen a *magyar* honfoglalók között.

Eszerint Csáti feldolgozása *szöveg szerint* független az írott latin mondától. Hogy a kettő között helyenként mégis »meggyőző« egyezések találhatók, az az élő monda nagy konzerváló erejét bizonyítja. Az egyezések ugyanis a monda *tartalmi* karakterisztikumára szorítkoznak csupán. Ezek nélkül a monda nem volna a honfoglalás mondája, hanem csupán olyan adás-vevési szerződés, vagy ajándékozás, amivé Anonymusnál fajult az eredeti monda.

A mi szempontunkból azonban mindez csak másodsorban bír jelentőséggel. Mert annyi még a felületes összehasonlításból is kiderül, hogy e versezetnek éppen *formai* szempontból jellegzetes fordulatai, udvariassági szólamai, szószerinti ismétlései, sőt még a névmagyarázatok és etymológiák is (a Dés-etymológián kívül, amely Thuróczi krónikájában már megvan), hiányzanak a forrásul feltételezett eredetiből. Viszont mindezek a *formai* sajátságok megtalálhatók annál az Anonymusnál, akinek a szövege az ének megszerkesztésében bizonyosan nem játszhatott közre. Ebből következik, hogy *az elbeszélő formát, modort illetően közös forrásra mennek vissza mindketten ; a régi magyar történeti énekek sajátos szerkezetére.*

Talán egy históriás ének töredéke szintén az a két sor, amelyet Horváth Cyrill *Daltöredék* címen vett fel középkori verses emlékei közé.[27] Jellemző, hogy ez a két sor szintén ismétlés :

Batya, batya melly az wt bechkerekere
vram vram ez az wth bechkerekere.

Ime e kevés középkori vagy a középkori időt alig meghaladó anyagban is mennyi azonos jelenség figyelhető meg, melyet kapcsolatba hozhatunk Anonymus stílussajátságával! Ezek az emlékek, igaz, jóval későbbiek Anonymus művénél, viszont joggal feltehető, hogy éppen a történeti énekmondás ragaszkodott legszívósabban a hagyományhoz forma, modor, elbeszélő fordulatok tekintetében.[28] Ilyen körülmények között vajjon puszta véletlennek tartsuk-e, ha a *Szabács viadalá*nak egyik sora szószerint egyezik az Anonymusnál idézett jokulátor-énekkel, vagy inkább ezt a sort is olyan stereotip fordulatnak kell tartanunk, mely egyik énekből változatlanul vándorolhatott át a másikba, mindenütt alkalmazható lévén? Az ismeretlen költő ugyanis, a katonák vitézségét méltatva, ezt mondja :

Menden ot vytezsegeth mutatta
Mert kyral wkwth hozza nugatta
Eg jden nagy yeles strwmlast twnek
A z z a l m a g y a r o k y o n e w e t w w n e k . . .

Anonymusnál a jokulátor-vers :
Omnes sibi . . . n o m e n b o n u m a c c i p i e b a n t.[29]

[27] R. M. K. T. I.[2] 495

[28] Ezekről a stereotip fordulatokról *Solymossy Sándor* a következőket mondja (A magyarság néprajza. Bp. é. n. III.[2] p. 78.) : »Megrögzött formák fejlenek ki a folyton gyakorolt előadás által, amelyek megtartása az énekesre kötelező. Állandó verskészletük van régibb, megtanult énekekből, ezeket egyszerűen átteszik a magukéba, beleolvasztják az új szövegbe... Az állandóan használt formulák, az előzőkből átvett verssorok nem zavarják a hallgatóságot ; fő dolog, hogy a lényeg : az elbeszélés magja új legyen.« Ugyanitt Solymossy összegyűjtött néhány szembetűnő ének-kezdő formulát XVI—XVIII. sz.-i históriás-énekeinkből : »...az általuk használt kezdő formula feltétlenül régibb énekmód hagyatéka«.

[29] A XVII. század közepén élt Kőröspataki János Lupuly vajdáról írt históriás énekében látjuk viszont az Anonymustól megörökített verssort, olyan epikus környezetben, amilyenben eredetileg is szerepelhetett :

Sok szép zászlót elvevének,
Kozákoktól elnyerének,
Magyarok serénykedének,
J ó h í r t, n e v e t, ő k l e l é n e k.

A szakaszokra terjedő ismétlés népi epikánknak is egyik legjellemzőbb vonása. Mind régiségüknél, mind több-kevesebb történeti érdeküknél fogva elsősorban a népballadák érdemelnek e tekintetben különös figyelmet. Igen messzire vezetne ezeknek részletesebb jellemzése, éppen ezért csak utalunk Solymossy Sándor megállapítására, amely szerint : »... népballadáink eleinte hegedüs énekből a nép közé került emlékek.«[30] Így mindenesetre nyomósabban esik a latba, ha ezekben az énekekben is ugyanazt az előadásmódot találjuk, amelyre Anonymus gestája tett bennünket figyelmessé. Egyik legrégibb népballadánk, a »regősének« csodafiú szarvasának reminiszcenciáit felidéző *Julia szép lány* pl. az ismétlést annyira viszi, hogy a költemény második fele, a befejező soroktól eltekintve, nem más, mint az első rész szószerinti ismétlése. A leányt magános sétáján csodás látomás ragadja meg, a látomás részletes leírása után következik a leány előadása, melynek folyamán anyjának ugyanazokkal a szavakkal mondja el az egész csodás tüneményt, melyekkel a költemény első felében már találkoztunk. A ballada annyira ismeretes, hogy idézni fölösleges, elég csak utalni sajátságos szerkezetére és előadásmódjára, melyben bízvást a hegedős-ének speciális naív elbeszélő modorának hű visszatükröződését láthatjuk.[31]

A gestában a felhozottakon kívül még számos stereotíp fordulat fedezhető fel ; ezeknek részletes összeállítását itt mellőzhetőnek tartjuk. E helyett inkább megkíséreljük röviden rekonstruálni azokat a formai elemeket s azoknak egymáshoz való viszonyát, amelyek Anonymus műve csaknem minden zárt formai egységnek tekinthető részletében fellelhetők. *Az ő szerkesztési szkémája s az abban jelentkező formai elemek — legalább részben — nyilván a középkori magyar históriás-énekek stiláris visszfényeinek tekinthetők.*

Valamennyi hadi vállalkozást a király (vezér) *tanácskozása* előzi meg *(consilio inito, habito)* nemeseivel és vitézeivel. Amint a kerekasztal vitézeinek összejövetelén Arthur király dönt, úgy intézkedik a magyar vezér is az egyes hadi vállalkozásokat illetően. A közös egyetértéssel (communi consilio) elhatározott vállalkozásra a kijelölt vitézek a király engedélyével *(licentia data, licentia accepta, licentiatus)* elindulnak s miután lóháton megközelítették a hadicélt, vagy követeket vagy kémeket, tapasztalt vitézeket *(astutus, pruden-*

A vitézi jó hírt, nevet emlegető Balassa és Rimay már más ízlésű költészet borától hevülnek, éppen úgy, mint Zrínyi, éppen azért más a megfogalmazásuk is : számukra ez a forma már túlságosan »primitív«. Viszont ugyanez a formula ismételten felbukkan a XVI. sz. legtipikusabb históriás-ének szerzőjénél, Tinódinál is.

[30] *Solymossy i.* m. p. 78.

[31] Szövegét l. Magyar Népköltési Gyűjtemény XI. köt. 175 lap és *Ortutay Gy.:* Székely népballadák. Bp. 1935. p. 300. 40. sz.

tissimus) küldenek a szóbanforgó terület urához, hogy egyúttal megismerjék a föld milyenségét és lakóinak szokásait. A követek mindig ajándékot visznek magukkal *(diversa dona)* s a követség céljának elmondása után rendesen maguk is ajándékot kapnak. A követség eredménye szerint, az idegen nép vagy harc nélkül meghódol, békés szándékait fiai túszuladásával bizonyítja, vagy a harcot választja.

Alkalmas helyen feláll a két hadsereg, megszólalnak a harci kürtök és megindulnak zászlóik alatt a seregek. Hevesen küzdenek mindkét részről és az ellenség nagy veszteséget szenved halottakban. Az ellenség vezére rendszerint elmenekül *(fuga lapsus)*, a nép pedig meghódol. A béke biztosítására a győztes vezérek túszokat szednek az ellenség fiai közül, azokat, mint a győzelem bizonyítékait, rendszerint bilincsbe verve *(cathenis ligatus, obligatus)* a fővezérhez (Árpád) küldik, vagy magukkal viszik. A meghódított területen erődítményt, vagy várat emelnek s azt a vállalkozás vezérei vagy a saját nevükről nevezik el, vagy valamilyen emlékezetes esemény nevével jelölik a helyet (Loponsu, Muncas, Zerenche stb.). A fővezér örömmel fogadja a vállalkozásból szerencsésen megérkező vitézeket, nagy áldomást tartanak az udvarban, a jelesebb vitézeket a vezér saját asztalánál vendégeli meg s kitüntető helyre ülteti őket ; a több napig tartó lakoma alatt a királyi udvarban énekmondók és zenészek mulattatják a vitézeket, a fiatalabbak pedig lovagi módra tornajátékot rendeznek az udvar előtt. A fővezér a meghódított földeket szétosztja vitézei között, kinek-kinek érdemei szerint ajándékot adva ; a megajándékozottak utódai pedig mind a mai napig urai annak a területnek.[32]

Íme Anonymus jóformán valamennyi elbeszélő fordulata! Bár ez az összefoglalás változatosnak látszik, mindazonáltal az egyes kalandok Anonymusnál sem részletesebbek, sőt, a mozzanatok közül rendszerint egy-kettő még hiányzik is — a változatosság kedvéért. Mindezekből könnyen megállapítható, hogy *Anonymus*

[32] *Kardos Tibor* is észrevett bizonyos szkémát Anonymus egyes elbeszéléseiben : Középkori kultúra, középkori költészet. Bp. é. n. p. 30. : »az egyes honfoglaló vállalkozások Anonymusnál feltűnően azonosan játszódnak le.« Majd később : »Hogy hősénekek vannak bennük feloldva, azt világosan mutatja Gyalu vezér legyőzése«. — Az elmondottak alapján azonban ez csak az énekek *formai* sajátságairól állítható.

Legutóbb *I. Tóth Zoltán* foglalkozott behatóan Anonymus jellegzetes munkamódszerével. Szerinte »a *típusban való gondolkodás* adja meg a magyarázatát a krónikák sűrű motívum ismétléseinek«. (Tuhutum és Gelou. Századok 1945—46) megjelent 1947. (p. 24.) A fentebbi vizsgálatokból azonban kiderül, hogy itt nem *csak* típusokban való gondolkodásról van szó, hanem sokkal inkább egy a népi epikával rokon művészi eljárásról.

elbeszélő modora a maga teljes egészében a mesék, a naiv epika világának levegőjét leheli, minden »művészi« fordulata ebből a világból kerül ki, és az egészet a vitézségnek, a leleményességnek és a lovagi eszménynek a dicsőítése lengi körül.

Anonymus műhelye igen tiszteletreméltó felszereléssel rendelkezik. A nyugati korszerű iskolázottság stíluskövetelményei éppúgy megtalálhatók gestájában, mint a hazai történeti énekek formakincséből mindaz, ami a Nyugatról hozott tanultsággal és magával a gesta műfajával harmonikusan összeegyeztethető. Anonymus a két elem szerencsés szintézisét alkotta meg. Műve akkor is művészi alkotás, ha a Nyugaton divatozó stílusformákat tekintjük : a verssel kevert próza (prosimetrum), a lassanként a prózából visszahúzódó rím, amelyet más hangzósági elemek váltanak fel, a művészi hatást célzó szóismétlések az adnominatio figurájának halmozásával (»Repetitionsstil«), mind-mind olyan stílus-eszközök, amelyek a gesta szerzőjének nyugati értelemben vett alapos irodalmi iskolázottságáról tesznek tanúságot. *Ehhez a tudós »irodalmisághoz«, amelyre Anonymus olyan büszke, simulnak hozzá, az író politikai-társadalmi intencióinak megfelelően, a hagyományos magyar népies elbeszélő stílus egyszerűbb formái.*

Ezek az ismételgető formák a még íratlan »irodalomban«, a szóbelileg terjedő, ill. hagyományozott költészetben divatoznak s éppen ezért Homéros eposzaitól kezdve minden nem »írott« költői alkotásban felfedezhetők. Megvoltak tehát a »parasztok fabuláiban« éppenúgy, mint a »jokulátorok csacska énekeiben«, amelyeket Anonymus annyira lenéz. Az elbeszélés formáit és fordulatait mégis tőlük, ez irodalom-előtti naiv költészettől veszi át. Egy alkalommal önkénytelenül el is árulja e lenézett forrást még az általa idézett jokulátor éneken kívül is, az élő költészetnek egy olyan fordulatával, amelyről kétségtelen, hogy csak az élő, szóban terjedő költészetben van a helyén. Az 55. fejezetben Taksony vezér születéséről szólva a Taksony-kori eseményekre a következő fordulattal utal : ut in sequentibus *audietis*. Az előbbi fejezetekben is gyakran utalt arra, hogy bizonyos eseményekről majd később fog beszámolni : ut in sequentibus *dicetur* fordulattal, de ez a kifejezés mégsem eléggé határozottan utal az élő beszéd elbeszélő fordulatára, mivel átvitt értelemben a történetíró is használhatja a »dicere« = elbeszél kifejezést, bár tulajdonképpen ő leírja az eseményeket. Ezzel szemben az *audietis* kifejezés már korántsem ilyen színtelen jelentésű : az élő szó közvetlen felfogását, érzékelését jelenti. A mesemondó paraszt, vagy az énekmondó jokulátor fordulhatott így hallgatóihoz. Anonymus előtt is ilyen : műve és közönsége közti viszony lebeg.

Ami viszont Anonymus politikai és társadalmi intencióit illeti: ez a maga korában és a régi gesta típusával szemben egészen új. Meggyőződésünk szerint Anonymus éppen ennek a merőben új történeti-társadalmi felfogásnak igazolására, »hitelesítésére« használta fel azokat a réginek, vagy népinek feltűnő formai fogásokat, amelyeknek jelenlétét a fentiekben igazolni próbáltuk.

Ismeretes ugyanis, hogy Anonymus a feudális nemesi rend történetírója. Bár gestájának Prologusában »Magyarország királyai és nemesei származásrendjének« (genealogiam regum Hungariae et nobilium suorum) megírását igéri, a honfoglalás keretében elmondott származásrend mellett egyáltalán nem másodrendű feladatának tekinti a maga korabeli birtokos nemesség birtokviszonyainak lerögzítését. E célja érdekében a honfoglalás lefolyását *apró harci kalandokra*, vitézi vállalkozások sorozatára bontja szét, hogy így az egyes — korában is élő — nemzetségek »foglaló« őseit különkülön alkalma legyen földszerző tevékenységük közben bemutatnia.[33] Az egyes kalandok során meghódított földek, várak stb. Árpád vezér nagylelkű »adományozása« folytán mindjárt egy-egy nemzetség tulajdonába mennek át és »törvényesen« apáról-fiúra öröklődnek az ősi foglalás, ill. adományozás jogán. Anonymusnál tehát az ország földterülete és annak birtokosok szerinti megoszlása áll az érdeklődés középpontjában sokkal inkább, mint maga a származásrend. A származásrend csak annyiban lényeges Anonymus számára, amennyiben bizonyos földterület *jogos* tulajdonosának felderítéséhez hozzásegíti. Mindkét esetben tehát a birtokos nemesség érdekeit szolgálva az ország földje határozza meg és irányítja történeti érdeklődését. Ezért eleveníti meg a földrajzi neveket (Tarcal, Zobor, Gyalu, Ketelpataka, Tasvására stb.) s teszi azokat cselekvő személlyé a honfoglalás eseményeiben.[34] De az Árpád-háznak Attilától való származtatása, a »genealógia« is a föld jogos birtoklásának igazolását szolgálja. »Amint az egyes nemesi családok történeti birtokjogát a nemesek őseinek helyi csatáival teremti meg (vö. pl. Huba, Tühütüm szereplését), ugyanúgy az Árpádok és az egész nemesség egyetemének történeti birtokjogát a Pannoniát meghódító Attilára alapozza« — ahogy ezt Györffy tömören megfogalmazta.[35]

Anonymus tehát a történeti események ábrázolásában a legnagyobb mértékben anakronisztikusan jár el, mivel saját korának jogi felfogását és a földtulajdonról vallott nézetét vetíti vissza a messze multba. Ami tehát történeti ábrázolásában merőben újnak

[33] V. ö. *Györffy György*: Krónikáink és a magyar őstörténet, Bp. 1948. 136.
[34] Más összefüggésben Györffy is tárgyalja e kérdést i. m. 22.
[35] Györffy i. m. 136.

és centrális jelentőségűnek bizonyul a régi gestával szemben, ezt az éppen anakronisztikus volta miatt merész tartalmi újítását akarta Anonymus elfogadhatóvá tenni a naív formák »hiteles«-nek látszó fordulatainak gyakori alkalmazásával. A magyarság tudatában ugyanis, talán éppen a történeti mondák révén és a népi hagyomány alapján nem veszett ki még egészen az ősi egyenlőség és vagyoni közösség tudata. (Ezt a tudatot nagymértékben táplálta és ébrentartotta a XIII. században még igen erősen fennálló falusi földközösség.) Ez ősi tudat tükröződik némileg Anonymus művében is az ősi, egyszerű állapotok Justinustól kölcsönzött rajzában, amikor a magyarok ősei még nem kívánták a másét, nem prédáért hadakoztak, hanem a dicsőségért és a jogtalanságok megbosszulásáért. A vérszerződés is ennek a »jobb«, ősi állapotnak — nem aktuális politikai cél nélkül való — idézgetése, amikor a közös szerzeményben közösen részesültek, a »nemzet« ügyeinek intézésében résztvehettek stb. Ezzel szemben Anonymus egész krónikája ennek az állapotnak ellenkező fejlődéséről számol be: tárgya csupa adományozás örökletes jogon. A régi állapot helyébe tehát Anonymus egy új jogrendet állít. Ez az új jogrend azonban éppen Anonymus beállítása szerint szintén ősrégi: visszamegy a honfoglalásig, az új haza megszerzésének idejéig. De maga az új haza is Attila föld-örökségeképen, tehát az új jogrend szerint illeti csak meg — nem a magyarságot, hanem csak Árpádot és utódait. Mindezek alapján érthető, hogy Anonymus a maga korabeli jelenségeket változatlanul a honfoglalás idejébe vetíti vissza: azaz »archaizál«, vagy ha úgy tetszik: »modernizál«. Az újat réginek feltüntetni és annak a valószínűség látszatát kölcsönözni a legkönnyebben és legcélravezetőbben a hagyományos és általánosan elfogadott formák megtartásával lehet. Ezért alkalmazza Anonymus a kezdetleges ismételgető elbeszélő modort minden valószínűség szerint tudatosan. Ez Anonymusnál a formának és a tartalomnak legszorosabb összefüggését bizonyítja. Anonymus mint író arra volt büszke, amit Nyugatról hozott, számunkra azonban az az értékesebb, ami az itthoni formakészletből került bele művébe. Munkássága a hozzáfűződő történeti érdekeken kívül irodalmi szempontból is fontos számunkra, mert benne olvad össze először a nyugati tanultság s formakincs a magyarság hagyományos művelődési tényezőivel.

Az elmondottakból valóban következik, hogy a régi *gesta regum* Anonymusnál korszerűen kiegészült a *gesta nobilium*-mal, amint ezt Győry János kifejtette a Gesta regum, gesta nobilium c. értekezésében. Fejtegetéseivel csak annyiban nem érthetünk egyet, hogy ő ezt a kiegészítést egy átdolgozás, egy második fogalmazás eredményének gondolja. Az első fogalmazás, amely szerinte azonos

az ú. n. gesta regum-mal, 1180 táján készülhetett, míg az ezt kiegészítő gesta nobilium 1200 táján készülhetett (i. m. 78. l.). A fentebbi stílusvizsgálat ezt a feltevést nem támasztja alá, s Anonymus *egész* műve egységes fogalmazásnak látszik. A kettős fogalmazás feltevésével kapcsolatban lehetetlen elzárkóznunk ama feltevés elől, hogy Győryt akaratlanul a régebbi vizsgálatok eredményei vezették félre. Anonymus gestájával kapcsolatban ugyanis az első, aki »idegen szövegezésű« részeket, interpolációkat fedez fel, Karácsonyi János, aki Anonymus gestájának az Erdély meghódításáról szóló 24—27. fejezetére vonatkozólag először állította, hogy azok »nem tartoznak bele« szervesen a gesta elbeszélésébe.[36] Jellemzőnek kell tartanunk, hogy ezt az interpolációt éppen a románok magyarországi (erdélyi) településével foglalkozó fejezetek kapcsán mutatja ki Karácsonyi, amibe bizonyosan belejátszottak az első világháború előtti sovinizmus szempontjai is. Ezt az interpolációs elméletet I. Tóth Zoltán a Tuhutum és Gelou c. dogozatában úgy módosítja és enyhíti, hogy e fejezetek nem későbbi interpoláció eredményei, hanem »a mű keletkezésének kezdeti szakaszában, az írott forrásanyaghoz képest interpolációs jelenség.«[37] »A későbbi interpolációból« tehát I. Tóth Zoltánnál már csak »interpolációs jelenség« lett, aminek egyenes folytatása a Győry féle »kettős szerkesztési« elv. Ennek feltevésére egyrészt semmi szükség, másrészt a stílusvizsgálat ezt egyáltalán nem tudja igazolni és alátámasztani. Anonymus műve, így ahogy van, egységes fogalmazású műnek látszik.

Mielőtt Anonymus Gestájától megválnánk, röviden meg kell még emlékeznünk arról, milyen szerepe van Anonymusnál a *cursus*-nak, a mondatok ritmikus alakításának. Itt mindenekelőtt utalnunk kell azokra a megállapításokra, amelyeket fentebb (92. l.) a ritmikus mondatvégek elterjedésére és különösen Péter mester okleveleire vonatkozólag (98. l.) tettünk. Péter mester oklevelei amint láttuk, nem ritmikus fogalmazásúak, de a rímet igen kiterjedt módon alkalmazzák. A dictatorok, amint ismeretes, szabályban mondják ki, hogy a mondatok végén egytagú szavak (est, sunt stb.) nem állhattak. Már pedig Anonymus Gestájában ilyesmi többször előfordul. (Cap. 2.: morati sunt; cap. 7. egressus est stb.). De a ritmikus próza magyarországi története is azt mutatja, legalább is az oklevelekben, hogy nálunk, a XII. század végén és a XIII. század elején alig beszélhetünk még ritmikus prózáról.

[36] *Karácsonyi János*: A Szt. István anyjáról szóló adatok új megrostálása. Turul. 1909. 4—3. l.

[37] Századok. 1946. 33. l.

Rácz Elemér[38] is arra az eredményre jut, hogy a magyar oklevelekben a következetes cursus alkalmazás 1241-től számítható. »E korban az ingadozó cursusalkalmazás nem található többé.[39] Ez időpontot megelőzően, a II. Béla, illetve II. Géza koráig visszamenő időszakot, az »ingadozó kurzusalkalmazás korának« tekinti, amikor az oklevelek egyre több ritmikus mondatvéget tüntetnek fel, de a képletek alkalmazása többnyire tudattalan.[39] E korszakban azonban már egyes személyekhez kötve fellép a tudatos cursusalkalmazás is az oklevelekben. Ilyen kivételt tapasztal Rácz III. Béla Katapán nevű kancellárja esetében, akinek okleveleiben nemcsak a mondatok végén, hanem a periódus tagjain belül is »kifogástalanul csengő ritmusos mondatvégeket« figyel meg[40]. Katapán cursusgyakorlatának eredetét vizsgálva úgy találja, hogy az sem a pápai curia, sem a császári kancellária hatásából nem magyarázható, hanem francia eredetre utal.[41] Minthogy Anonymusnak is vannak franciaországi kapcsolatai, s ő is III. Béla kancelláriájában működött, közelfekvő tehát a gondolat, hogy Anonymus szövegében is kutassunk a cursus esetleges nyomai után. Ezeknek a vizsgálatoknak eredménye, mint már fentebb utaltam rá, abban foglalható össze, hogy Anonymus nem alkalmazta prózájában a cursust. Ennek a megállapításnak illusztrálására bemutatom Anonymus művének azt a fejezetét, amelyben a legtöbb joggal feltehetnénk a cursus alkalmazását, minthogy Anonymus ezt a fejezetet, mint már többen rámutattak, a korábbeli oklevélformulák figyelembevételével szerkesztette meg. Ez a nevezetes fejezet a »vérszerződés« pontjait foglalja össze. Tekintetbe vesszük nemcsak a mondatok végeit, amelyeknek *elsősorban* van jelentőségük a ritmikus prózában, hanem a mondatok egyes kólonjait is. (A hangsúly helyét ékezettel jelöljük, a caesurát mindig feltüntetjük.)

Cap. 6. De iuraménto eórum. (xx́xx | xx́x planus) *Primus status iuraménti sic fúit* (xx́xx x,x́x szabálytalan): *ut, quamdiu víta duráret* (x́x | xx́x planus), *tam ipsis quam etiam posteris suis semper ducem habent de progénie Almi dúcis* (xx́xx | xx,x́x velox). *Secundus status iuraménti sic fúit* (xxxx | x,x́x szabálytalan): *ut, quicquid boni per labores eorum acquírere póssent* (xx́xx | xx ritmustalan!), *nemo eórum expers fíeret* . (x́x | xx,x́xx ritmustalan!). *Tertius status iuraménti sic fúit*

[38] *Rácz E.:* A ritmikus próza XII.—XIII. századi okleveleinkben. Bp. 1927. 20. l. és 25. ll.

[39] i. m. 9. l.

[40] i. m. 10. l., de ez túlzás. V. ö. fent 92. l.

[41] i. m. 12. l.

(xxxx | x,xx szabálytalan) : *ut isti principáles persóne* (xxxx | xxx planus), *qui sua libera voluntate Almum sibi dóminum elégerant* (xxx | xxxx ritmustalan!), *quod ipsi et filii eorum nunquam a consílio dúcis* (xxxx | xx ritmustalan), *et honore regni ómnino privaréntur* (xxx | xxxx velox). *Quartus status iuraménti sic fúit* (xxxx | x, xx szabálytalan) : *Ut, siquis de posteris eorum infidelis fieret contra persónam ducálem* (xxx | xxx planus) et *discordiam faceret inter ducem et cognátos súos* (xxx | xx ritmustalan!), *sanguis nocéntis fuderétur!* (xxx | xxxx dispond.!), *sicut sanguis eorum fuit fúsus in iuraménto* (xx | x, xxxx szabálytalan velox), *quod fecérunt Almo dúci* (xxx | xx, xx dispond.!). *Quintus status iuraménti sic fúit* (xxxx | x, xx szabálytalan) : *Ut, siquis de postéris ducis Álmi* (xxx | xx, xx velox) *et aliarum personarum principalium iuramenti statura (!) ipsorum infríngere volúerit* (xxxx | xxxx ritmustalan!), *anathemati subiáceat in perpétuum* (xxxx | x, xxxx ritmustalan!).

A szakasz ritmikus értékét végeredményben a mondatvégek milyensége dönti el. Az 5 mondatvég közül e fejezetben kettő velox, egy dispondaicus és kettő teljesen ritmustalan. Ez maga is eldönti a kérdést Anonymus prózájának ritmustalan mivoltát illetően, különösen ha a két ritmustalan mondatvéghez számítjuk még az egy dispondaicust is, amely nem tartozik a szabályos cursusformákhoz e korban. Anonymus művének többi fejezeteiben a ritmikus és ritmustalan mondatvégek aránya körülbelül ugyanaz, mint ebben a fejezetben. Az egyébként tetszetős megfogalmazású prológusban 8 mondatvég közül 3 planus-szal és egy velox-szal szemben 4 teljesen ritmustalan mondatvéget találunk. Anonymus tehát a cursus magyarországi történetét tekintve beletartozik abba a fejlődési korszakba, amelyet oklevéltani szempontból az ingadozás korának nevezett el az oklevéltudomány.[42] Éppen ezért nem sok értelme van Győry János igyekezetének, amikor felteszi, hogy Anonymus a Dares művéből átvett két mondatocska megváltoztatásakor a cursus szabályait tartotta szem előtt.[43] Anonymus még súlyosabb mondanivalói számára sem törekszik a ritmikus próza ünnepélyes formanyelvét megszólaltatni, amint ez a fenti szövegrész vizsgálatából kitűnik.

[42] *Rácz E.* i. m. 9. l.
[43] *Győry I.* i. m. 48. l.

ROGERIUS

Rogerius, amint ismeretes, Pecorari Jakab praenestei püspök kíséretében került Magyarországra, aki 1232-ben a pápa magyarországi követe volt. Rogerius Magyarországon elnyerte a váradi főesperességet, s itt találja őt az 1241-ben bekövetkezett tatárjárás. Hiába próbál a tatárok elől elmenekülni, hiába bujdosik előlük az erdőkben, végül mégis csak a kezük közé kerül s közöttük él másfél évig, mint az egyik tatár kán alattvalója, s a tatárok kivonulásakor csak nagy veszélyek árán szabadulhatott tőlük. A tatárok között eltöltött idő élményeiről és eseményeiről számol be abban a művében, amelynek a szokatlan *Carmen miserabile* = Siralmas ének címet adta. Műve azonban sokkal több, mint saját élményeiről szóló beszámoló. Művének első 15 fejezetében bámulatos éleslátással a tatárjárás előtti magyar viszonyokat tárgyalja, mintegy arra a kérdésre keresve feleletet, hogyan történhetett meg az, hogy a tatárok minden nagyobb akadály nélkül, szinte teljes egészében birtokukba vehették az országot. Az okot az akkori politikai és társadalmi ellentétekben látja meg. Az ország politikai és társadalmi helyzetének ilyen alapos tárgyalását többi középkori történeti műveinkben hiába keressük: e tekintetben Rogerius műve egyedülálló. Erre a kérdésre még a következőkben visszatérünk, de előbb bizonyos problematikus kérdésekre kell válaszolnunk. Mindenekelőtt megvizsgálandó, vajjon hiteles szöveggel állunk-e szemben? A mű utolsó fejezetében a következő gyanutkeltő tudósítást olvassuk: »Béla király .. a rhodusi keresztes lovagoktól és a Frangepáni uraktól segítve ... tért vissza Magyarországra a tatárok eltávozása után.«

Tudjuk, hogy a Johanniták csak 1308-ban foglalták el Rhodus szigetét s így nyilvánvaló, hogy csak ez időpont után lehetett róluk mint rhodusi lovagokról megemlékezni. Ez a megjegyzés tehát nem származhatik Rogeriustól, aki művét 1243—44. táján írhatta.[1] Nyilvánvaló ebből, hogy a mű helyenként változtatásokat szenvedett; kérdés azonban, vajjon minden esetben meg tudjuk-e állapí-

[1] Mindezekre lásd: *Turchányi Tihamér:* Rogerius mester Siralmas éneke a tatárjárásról. Századok. 1903. 412—430, és 493—514. l.

tani egyes szövegrészek későbbi eredetét. Rogerius szövege esetében a kérdésre határozott igennel válaszolhatunk. Ezt a biztonságot az a felismerés adja számunkra, hogy Rogerius művét *a maga teljes egészében ritmikus prózában írta*, amit eddigi kritikusai nem vettek észre. A középkori műprózának egyik legjellemzőbb sajátossága, hogy a mondatok felépítésében bizonyos szigorú szabályokhoz igazodó ritmus jelentkezik, főképpen a mondatok végén, de gyakran a mondat belsejében is.

Hogy Rogerius valóban ritmikus prózában írta művét, arra a következő számszerű adatokat hozom fel.[2] Az ajánlólevél és a mű első 5 fejezete 30 abszolút mondatvéget számlál; e 30 mondatvégből 28 szabályos velox, 2 pedig hibás ritmusú mondatvég, ami nyilván a szövegmásolás folytán állt elő, és igen könnyen kijavítható.

Rogerius stílusának jellemzésére prológusának szövegét mutatom be:

Licet, ut liqueat dominationi vestre ingressus et processus Tartarorum Hungariam intrantium in *ignomínia crucifíxi* (xxxxx | xxx́x velox), perniciem stragemque non minimam *pópuli Christiáni* (x́xx | xxx́x velox), presens opusculum vestro nomini reddi de *géstis ipsórum* (x́x | xx́x planus), sine falsitatis *admixtióne colléctum* (xxxx́x | xx́x planus), quod cum *diligéntia perlegátis* (xxx́xx | xxx́x velox). Multa quidem *inveniétis in éo* (xxxx́x | x,x́x planus), que meo *subiacuérunt aspéctui* (xxxx́x | x́xxx tardus), plurimaque propriis *palpávi mánibus* (xx́x | x́xx ritmustalan) nonnullaque a *fíde dignis dídici* (xxx́x | x́xx ritmustalan!), in quorum illa fuerunt *preséntia perpetráta* (xx́xx | xxx́x velox, figyeljük meg a szórendet!), Si autem interdum *reperiétis alíqua* (xxxx́x | x́xx tardus), que sensui hominum cernantur *terribília et horrénda* (xxx́xx | x,x́xx velox), me scriptorem et res *mínime amirántur* (x́xx | xxx́x velox), sed gratias *réferant regi régum* (x́xx | xx,x́x velox), qui sue oblitus misericordie suo angariato *pópulo non pepércit* (x́xx | x,x́xx velox). Nam a regalibus sedibus in exterminii terram prosilientibus l i m o eorum *óculos non l i n í v i t* (x́xx | x,x́xx velox), imo exacuit *gládium velut fúlgur* (x́xx | xx,x́x velox). Visitavit iniquitates eorum non in *báculo, sed in vírga*[3] (x́xx | x,x,x́x velox) et peccata non fomentis lenibus, quibus suos *consuéverat consolári* (xxxxx | xxx́x velox), sed in *verbéribus et in ira* (xx́xx | x,x,x́x velox) subsanando eos cum irriguit *calámitas repentína* (xx́xx | xxx́x velox) sic, quod Hungaria plena

[2] V. ö. ifj. Horváth János: A ritmikus próza történetéhez. Rogerius mester Carmen Miserabile-je. (Magyar Századok. Horváth-Emlékk. Bp. 1948. 24—40. l.)

[3] Példa ez a hely arra, hogy a kólonok vége nem esik össze a modern interpunctio által jelzett mondatbeli egységgel!

pópulo sedet sóla (x́xx | xx,x́x velox). O *díra crudélitas!* (x́x | xx́xx tardus), facta est Hungaria *líbera sub tribúto* (x́xx | x,xx́x velox). Proh dolor! Non fuit in *tántó exítio* (x́x | xx́xx tardus), qui consoletur eam ex *ómnibus caris éius*[4] (x́xx | xx,x́x velox). Rogo igitur et *affectuóse depósco* (xxxx́x | xx́x planus), quatenus cum de vita et ipsorum moribus atque pugna describere *volúerim veritátem* (xx́xx | xxx́x velox), si de tristi *matéria et horrénda* (xx́xx | x,xx́x velox) flebilis inire *compúlsus sum mestos módos* (xx́x,x | xx,x́x velox nem szabályos caesurával), vos vel quisque, lector rectam conscientiam falsis *opiniónibus non suppónant* (xxxx́xx | x,xx́x velox), quod presumptuosa *temérítas patefécit* (xx́xx | xxx́x velox) aditum illicitis *aúsibus vel nocívis* (xx́xx | x,xx́x velox). Quia non ad deprehensionem cuiquam vel derogationem, sed ad instructionem id *potíus examinávi* (xx́x | xxxx́x velox, szabálytalan caesurával), ut *legéntes intélligant* (xx́x | xx́xx tardus) et intelligentes credant, credentes teneant et *tenéntes percípiant* (xx́x | xx́xx tardus), quod prope sunt dies perditionis et tempora *próperant ad non ésse* (x́xx | x,x,x́x velox). Et sciant cuncti hec me *témere non referre* (x́xx | x,xx́x velox), quod quisquis ad manus ipsorum *devénerit Tartarórum* (xx́xx | xxx́x velox), si natus non fuisset, melius esset ei, et sentiet se non a Tartaris, sed in *Tártaro detinéri* (x́xx | xxx́x velox). Hoc *réfero ut expértus* (x́xx | x,xx́x velox). Fui enim per tempus et dimidium *témporis inter éos* (x́xx | xx, x́x velox), in quo mori *solátium extitísset* (xx́xx | xxx́x velox), sicut *supplícium fuit víta* (xx́xx | xx,x́x velox).

Rogerius Carmen miserabile-je stílusának jellegét tehát a legteljesebb cursus-alkalmazás szabályai határozzák meg. Hogy Rogerius mennyire tudatosan alkalmazza a prózaritmust, arra a 31. fejezetben közölt »hamis« levél a legmeggyőzőbb bizonyíték. Itt elmondja Rogerius, hogy a tatárok fogoly magyar klerikusokkkal leveleket irattak a király nevében, hogy ezekkel az elbujdosott népet lakhelyére való visszatérésre bírják. Rogerius a levél hamis voltát azzal érzékelteti, hogy ritmustalan fogalmazásban adja, a következő szavak előrebocsátásával :

. . . fecerunt scribi sub nomine regis multa varia ficticia litterarum *sub hac forma :*

Canum feritatem et r á b i e m n o n t i m e á t i s ||

(ritmustalan, de rímel a következő kólonnal)

nec vestris de domibus vos m o v é r e a u d e á t i s ; ||

(ritmustalan)

[4] Idézet a Bibliából : Thren. 1. 2.

licet enim propter quandam improvisionem
tum castra tum t e n t ó r i a r e l i q u é r i m u s, ||

(ritmustalan, de rímel a köv. kólonnal)

paulatim tamen, deo nobis propitio eadem
r e c u p e r á r e i n t é n d i m u s || (tardus)
contra illos prelium v i r t u ó s u m i n s t a u r á n t e s;

(hibás velox)

unde tantum o r a t i ó n i v a c é t i s, (planus)
ut misericors deus adversariorum nostrorum capita
nobis p e r m i t t a t m a l l e á r i. (dispond!)

A hét kólon közül mindössze kettő végződik szabályos cursussal, ezek közül is az egyik tardus, a másik planus, amelyek nem kedvelt formái Rogeriusnak; egy kólon dispondaicussal végződik, amely ebben a korban inkább csak *megtűrt*, de nem megengedett ritmikus alakzat; a többi négy kólon ritmustalan, viszont a rím mégis jelzi, hogy nem írói hanyagsággal, vagy későbbi szövegromlással állunk itt szemben, hanem az író szándékosan mellőzte e »hamis« levélben a prózaritmust.

E ritmikai megfigyelések elsőrangú kritikai eszközt adnak kezünkbe a szöveg eredeti formájának helyreállítása szempontjából. Ennek igazolására a számos felhozható példa közül csak egy olyan esetnek a bemutatására szorítkozom, ahol a szövegromlás kétségtelen nemcsak ritmikai szempontból, hanem értelmileg is, és így a szöveg javítása elkerülhetetlen. Ha a romlott helyre az értelmileg odakívánkozó szót behelyettesítjük, akkor a mondatvég ritmikus lejtése is hibátlanná válik: pl. a 38. fejezetben ezt az értelmetlen és ritmikai szempontból is hibás mondatot találjuk:

Strigonium in Hungaria omnes et singulas precelleret *cives.* (Esztergom Magyarországon felülmúl minden egyes *polgárt*; a *cives* itt nyilván hibás: omnes et singulas — cives: lehetetlen, viszont kitűnő értelme van a mondatnak, ha a cives helyett *civitates* szót teszünk; így a helyes értelem mellett ritmikailag is kifogástalan mondatvéget nyerünk, cursus veloxot: *precélleret civitátes).*

E megfigyelések után térjünk most vissza a 40. fejezet ama helyéhez, ahol a rhodosi lovagokról történik említés. Megállapíthatjuk, hogy ebben a meglehetősen hosszú mondatban egyetlen szabályos ritmikus formáció sem fordul elő: a ritmusvizsgálat jogosultsága és megbízhatósága tehát kétségbevonhatatlan.

Az eddigi kritika — minden tárgyi alap nélkül — kétségbe vonta még két másik hely hitelességét: a 12. fejezet végét és az egész 13. fejezetet. A részleteket elhagyva itt csak annak megálla-

pítására szorítkozom, hogy mind a két rész kiállja a ritmusvizsgálat tüzesvas próbáját, s így azokat hiteleseknek, Rogeriustól eredőknek kell elfogadnunk.

Egy másik kérdéskomplexust vet fel a mű különös címe: *Carmen* miserabile. A mű, amint ismeretes, egy ajánlólevélből és 40, külön címekkel ellátott fejezetből áll. Az egész mű prózában van írva, tehát egyáltalán nem látszik megokoltnak a *Carmen* = ének cím. Semmi tudomásunk nincs arról, hogy a középkorban a *carmen* szót prózai művek jelzésére is használták, a kritika tehát joggal tehette fel, hogy Rogerius az *egész* művét levélalakban egyfolytában írta meg, s csak a későbbi másoló vagy kiadó adta önkényesen a műnek a *Carmen miserabile* címet s ugyancsak a későbbi recenzenstől származik a mű fejezetekre való osztása s azoknak külön címekkel való ellátása is.

Azt hiszem, a kérdés helyes megoldásához a kiindulópontot az ajánlólevél egy eddig figyelemre nem méltatott és fel nem ismert részlete adja. Az ajánlólevél egyik mondatában Rogerius azt mondja: . . . »si de tristi materia et horrenda, flebilis inire compulsus sum mestos modos« = »ha e szomorú és rettentő tárgy fölött siránkozva kénytelen vagyok szomorú dallamot kezdeni«. Ez a részlet szószerint egyezik Boethiusnak, a középkor nagy tanítómesterének a De consolatione philosophiae című műve bevezető verssoraival:

C a r m i n a qui quondam studio florente peregi
Flebilis, heus, maestos | cogor inire modos.[5]

Erre a Boethius-versre utalva kétségtelenül csak Rogerius láthatta el művét az egyébként valóban furcsa, sőt érthetetlen carmen címmel, mert a későbbi recenzenst a mű egyáltalán nem-carmen jellege ettől a címzéstől minden bizonnyal visszariasztotta volna. Ha viszont Rogerius címmel látta el az *egész* művét, akkor nagyon valószínű, hogy az egyes fejezetek alcímei is tőle valók, annak ellenére, hogy levélformában írta meg a tatárjárásról szóló emlékiratot. — És itt elérkeztünk a műfaj kérdéséhez.

Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy Rogerius műve, bár levélformában kezdődik, korántsem *kizárólag* levélnek íródott, különösen nem kizárólag magánlevélnek, mégha a mű ezzel a formulával végződik is: Scripsi igitur Paternitati Vestre absque admixtione falsitatis, ut eadem Vestra Paternitas, que prosperitatis mee scit rotam, sciat et adversitatis ac periculi quidditatem. Valeat P. V.

Hogy nem *kizárólag* a praenestei püspököt tartja szeme előtt Rogerius műve megírásakor, arra kifejezetten utal éppen a püspökhöz

[5] *Boethius:* Philos. consol. lib. I. 1.

intézett ajánlólevelében, amikor a következőket írja : si de tristi materia et horrenda flebilis inire compulsus sum mestos modos, *vos vel quisque lector* rectam conscientiam falsis opinionibus non supponant.

De hogy a mű valóban szélesebbkörű olvasóközönségnek volt szánva, az a legfélreérthetetlenebb módon ugyancsak az ajánlólevélből következik. A levél vége felé ugyanis azt mondja Rogerius egy szép, de nehezen lefordítható szónoki halmozásban, hogy művét nem valakinek a leleplezése vagy gyalázása céljából írta, hanem inkább okulás kedvéért, hogy az *olvasók* megérthessék, a *megértők* elhiggyék, a *hivők* megtartsák és a *megtartók* fel is fogják, hogy közel van a végítélet napja és az idők sietve haladnak a nemlét felé.[6] A középkori író használni-akarása nyilvánul itt meg és hogy nemcsak püspökének, hanem a szélesebb olvasóközönségnek is hasznát kereste, az a *legentes* stb. többesszáma mellett még abból a védekezésszerű kifejezésből is következtethető, hogy senkit sem akar leleplezni, vagy gyalázni. E kijelentésnek csak egy szélesebbkörű olvasóközönségre való számítással van értelme. De bárhogyan vélekedjünk is a *legentes* kifejezésről, tekintve, hogy ez bibliai kifejezés, (qui legit, intelligat : Matth. 24. 15.), a *quisque lector* és az utána következő mondat *legentes*-e mindenképpen egy szélesebb olvasóközönségre utal. Egyébként is e kifejezés még a 4. fejezetben is előfordul, nem tarthatjuk tehát pusztán modoros ismétlésnek : Licet digressionem faciam aliquam, tamen, ut *legentes intelligant* et *audientes non ignorent* destructionis Hungariae fundamentum . . . *Olvasókra* utal még Rogerius a 37. fejezetben is : Si describerentur singulariter pugne singule et crudelitates nimie, que fiebant, *legentium* corda perterrirent (!) et terribili sonitu tinire facerent aures.

Ha tehát az író a püspökön kívül még más olvasókat is szeme előtt tart, nem fogunk megütközni azon, ha alkalomadtán meg is szólítja ezt az idegen, meghatározatlan olvasót és vele szemben önmagát harmadik személyben, egyszerűen *scriptor*-ként szerepelteti, mint a Turchányi által interpoláltnak vélt 12. fejezet végén : Auditis hincinde propositis *scriptor* finem huius negotii non imponit ; *lector* si valeat, causam terminet iustitia mediante. Ugyanígy harmadik személyben beszél magáról a scriptor a 13. fejezetben is.[7] Ha e fejtegetésünket most még egy vitathatatlanul objektív tényező, a próza-

[6] Epist., Szentpétery : SRH. II. 552. : Quia non ad deprehensionem cuiquam vel derogationem, sed ad instructionem id potius examinavi, ut *legentes intelligant* et *intelligentes credant*, *credentes teneant* et *tenentes* percipiant, quod prope sunt dies perditionis et tempora properant ad non esse.

[7] p. 559. : His interpositionibus expeditis *scriptor* stilum dirigit ad tractandum incepte materie prosecutionem.

ritmus vallomása is alátámasztja, akkor a kérdés véglegesen eldőlt még akkor is, ha az író más helyeken[8] és a mű végén első személyben fordul kifejezetten egy személyhez, akit Paternitas Vestra-nak nevez. Mindezek a helyek szintén ritmikus fogalmazást mutatnak s így szerzőjük azonos. A kérdés azonban tovább is vezet a középkori irodalom nem eléggé megvilágított műforma-problémáihoz.

A legtöbb irodalmi igénnyel fellépő s éppen a legműveltebb szerzőktől származó középkori irodalmi mű levél-formával kezdődik, ami ajánlólevél vagy előszó formájában a mi korunkra is átszármazott. Talán a középkori szerzőnek a mecénástól való függőségét fejezi ki ez a forma? Aligha csupán ezt. Oka — ha nem tévedünk — sokkal mélyebben keresendő, mert ha csupán az irodalompártoló mecénás húzódik meg e forma mögött, akkor nemigen magyarázható meg annak a sok fiktív levélnek az eredete, mely éppen a középkori művekben látott napvilágot. A levélnek mint irodalmi műfajnak az eredete az ókorba nyúlik vissza és ez úgyszólván az egyetlen műfaj, amelynek folytonossága megszakítatlan az ókortól a középkoron keresztül egészen napjainkig. A középkorban, a dictatorok (stílustanítók) egybehangzó tanusága szerint, szinte kizárólagos műfajjá vált, amit legszembetűnőbben az ars dictaminis-ek, a középkor stílustanító könyvei mutatnak.[9] *Mindegyik a levélírás megtanítását tartja feladatának, mintha más műfaj nem is volna.* Az összes stilisztikai és szerkezeti szabályokat a levélírás keretén belül ismertetik, a levélírás művészete tehát nagyjából a modern retorika anyagát öleli fel. Kétségtelenül a levélforma egyes elemei nyomulnak be az oklevelekbe is, mint pl. az intitulatio, salutatio, sőt talán az arenga is. Hovatovább a levélírás jelenti az írni-tudást, amire jellemző adat, hogy kódexirodalmunkban a »levélszerzés« rendszerint írástudás értelemben fordul elő.[10] Így egészen természetes, hogy irodalmi ambicióval készült középkori műveink valamennyien levélformával kezdődnek, kezdve Hartvic püspök István-legendáján, folytatva Anonymuson és Kézain. Hogy valóban sokszor csak puszta irodalmi formáról van szó, arra Anonymus a legjobb példa, aki nagyon hamar kiesik a levélíró szerepéből s a levele elején megszólított N. barátja helyett a levél végén már az egész »nemes magyar nemzetet« tartja

[8] E helyek felsorolva: Turchányi, Századok, 1903. pp. 506—509.

[9] Kiadva: *Rockinger:* Quellen und Erörterungen zur bayer. und deutschen Geschichte. IX. 1—2. (1863—64).

[10] Pl. Szt. Jeromosról olvassuk legendájában (Érsekújvári kódex, Nyelvemléktár, X. p. 1.): gyermekkorában romaban mene Es gewrreg yrasra dyaky bwtwre Es Sydoyra tanyttaték dyawl zolasraa donat mester lwn paranczoloya *lewel zewrzésben penég wyctorynnus...*

szem előtt, azt akarja megóvni a hamis hiedelmektől, nem pedig egyetlen barátját.[11]

Nos, Rogerius esetében is ilyenféle szerepkiesés forog fenn, amikor a címzett püspökön kívül a *quisquis lector* arca is felmerül képzelete előtt. Ezt a szerepkiesést kétségtelenül az általános irodalmi gyakorlat is elősegítette, amelyre fentebb utaltunk az ars dictaminis-ekkel kapcsolatban. Rogeriusnál sem egyszerű műfaji fogás a *lector* emlegetése, hanem az irodalmár kér ilymódon szót magának.

Így nézve a kérdést, most már a fejezetekre osztás, sőt a fejezeteknek címekkel való ellátása sem fog okvetlenül idegen kéz munkájának feltűnni: Rogerius levél formájában *irodalmi*, tehát jól tagolt, világos beosztású művet akart megszerkeszteni. És itten megint kora műveltségi viszonyaira kell utalnunk. Műve első részének tagoltsága és felépítése ellen valóban nem lehet kifogást emelni: határozott, céltudatos, világos és az a módszer, mely ehhez a világos tagoltsághoz vezetett, a *középkori történeti irodalomban egészen szokatlan: a skolasztikus dialektikus módszer*, amely a pragmatikus jellegű történeti műhöz vezetett. A módszer alkalmazása azonban kétségtelenül a skolasztikus-rendszerű gondolkodás eredménye. Mert Rogerius a történeti tények egész sorozatát állítja *szembe* egymással műve elején: *dialektikusan, ellentétes* szempontokból veszi vizsgálat alá az eseményeket, amiként a korai skolasztika nagy mestere, Abaelard (1079—1142) alkalmazza a teológia területén a »sic et non« módszerét. Ez a módszer azonban igazában a kánonjog területén, továbbá a *Sententiae* és a *Summa* műfajaiban éri meg virágkorát.[12] E területeken a szisztematikus fejtegetés nem csupán a szigorú tárgyi csoportosítást kívánta meg, hanem a helyes tárgycsoportosítás elősegítésére bizonyos állandó visszatérő formák is adva voltak. Ilyen formák mind a kánonjog, mind a *Sententia- és Summa*-irodalomban a *quaestio, distinctio, causa, responsio*. Nos, Rogerius a dolog természeténél fogva, minthogy történeti és nem jogi vagy teológiai művet írt, ez állandó formulákból csak a *causa* és a *responsio* formuláit alkalmazta, amelyek a történeti események okainak felfejtésében igen alkalmazhatóknak bizonyultak és így abban a korban tudományos módszeresség szempontjából is szinte egyedülálló

[11] Anon. Prolog.: N. suo dilectissimo amico ... facere tamen aggressus sum, que facere *iussisti*. Majd alább: Et si tam *nobilissima gens Hungarie* primordia sue generationis ... quasi sompniando *audiret*. Ergo ... veritatem ... *percipiat*. Ne a megszólított barát legyen büszke Anonymus művére, hanem az egész magyarság: Felix ... *Hungaria* ... *gaudeat* de munere sui litteratoris.

[12] V. ö. *A. Dempf*: Die Hauptform mittelalterlicher Weltanschauung. München u. Berlin. 1925. pp. 62—63. és 83. — *M. Grabmann*: Die Geschichte der scholastischen Methode. Freiburg im Breisgau. 1911.

alkotást hoztak létre a történeti irodalomban. Mindezekből kitűnik, hogy a fejezetcímekben előforduló *causa* és *responsio* kifejezések nagyon is korszerűek és a mű dialektikus módszer szerint való felépítettsége egyenesen meg is kívánja, hogy címekkel, mégpedig csakis ilyen címekkel lássa el a szerző tudós ambicióval megírt művét. Egy későbbi recensens aligha ilyen címekkel látta volna el a művet. Nem is egykönnyen tehette volna : a *szövegben* ugyanis, (a 10-ik fejezetet kivéve) sehol sem mondja meg Rogerius, hogy az éppen elmondott események a király elleni vádaskodás sorozatában hányadik helyet foglalják el, csupán a címekben jelzi ezt, pedig a mű megértése szempontjából ezt állandóan evidenciában kell tartania az olvasónak, mivel az egyes vádak után nem azonnal hozza az író a cáfolatot, hanem előbb felsorakoztatja az összes vádakat (3—7. fejezet), s azután egyenként tér vissza azok cáfolatára (8—12. fejezet).[13] Az elbeszélés anyagának ilyen csoportosítása mellett az író nagy tehetetlenségéről tett volna tanuságot, ha művének külső tagolásáról, címekkel való ellátásáról megfeledkezett volna. Már pedig megismerve jeles stílusművészetét, ilyen gyámoltalansággal aligha illethetjük Rogeriust.

Az elbeszélés anyagának ez a dialektikus csoportosítása természetszerűen magával hozza, hogy az elbeszélés nem lehet folyamatos : az írónak egyrészt mindig újabb és újabb mozzanatokat kell beleszőnie elbeszélésébe s ezért a megkezdett elbeszélés fonalát

[13] Az elmondottak könnyebb megértésére párhuzamosan közlöm a kérdéses fejezetcímeket :

3. *Sequitur de odiis inter regem et Hungaros et primo de causa odii prima.*
4. *Secunda odii causa inter regem Belam et Hungaros.*
5. *Tertia odii causa exhinc secuta est.*
6. *Quarta odii causa inter regem Belam et Hungaros.*
7. *Quinta odii causa exhinc orta est.*
8. *Responsio ad primam odii causam.*
9. *Responsio ad secundam odii causam.*
10. *Responsio ad tertiam odii causam.*
11. *Responsio ad quartam odii causam.*
12. *Responsio ad quintam odii causam.*

A fejezetcímek tehát a mű szerkezetének, felépítésének *lényeges* részei, amelyek nélkül a mű alig lenne érthető, mivel éppen a Responsio-címek utalnak vissza a már egy szempontból, a magyar urak szempontjából letárgyalt eseményekre. A responsiok ugyanazokra az eseményekre térnek vissza, amelyek a causák során már felmerültek, de a responsiokban a király szempontjából veszi vizsgálat alá a szerző a kérdéseket, anélkül, hogy mégegyszer elmondaná, vagy akárcsak jelezné is újból a tárgykört. Hogy a responsio mire vonatkozik, arra *kizárólag* a cím utal, és így ezek a címek *nélkülözhetetlenk* a mű megértése szempontjából. Nem származhatnak tehát egy későbbi recenzens-től, mint ahogy Turchányi felteszi.

gyakran meg kell szakítania, másrészt az elbeszélés haladtával ismételten vissza kell térnie ahhoz a ponthoz, ahol az események ábrázolását abbahagyta. Ilyenformán a műben zökkenők keletkeznek, amelyeken éppen a kritikusok által kifogásolt *interloquiumok* segítik túl az írót éppenúgy, mint az olvasót. A szerkesztésnek ez a nehéz, de éppen nem művészietlen módja egyenesen megkívánja az ilyen összekötő szövegrészeket! De tovább is mehetünk: úgy látszik, maga Rogerius is tudatában volt annak, hogy a történetírás területén addig — és hozzátehetjük: utána még hosszú ideig — szokatlan »oknyomozó« módszert alkalmaz, melynek következtében olyan eseményekről is beszámol, mégpedig hosszasan és kimerítően, amelyek nem tartoznak szigorúan az elbeszélendő események sorába. A műnek ugyanis több, mint egyharmad része *nem* a tatárjárásról szól, hanem a tatárjárás előzményeiről, az ország közállapotairól. Ezek tehát »beszőtt«, járulékos elemek, a mű egésze szempontjából, de olyan járulékos elemek, — Rogerius digressiónak és interpositióknak nevezi őket[14] — amelyeknek kifejtése nélkül a tatárpusztításról szóló tulajdonképpeni rész a maga egészében a levegőben lógna, vagy —, hogy egy egykorú történetíró, Spalatói Tamás, szavaival fejezzük ki —: csak Isten méltó büntetéseként volna felfogható, aki az elpuhult, dőzsölésbe és bűnbe merült magyarságot a tatárokkal akarta büntetni.[15] Ezzel a hagyományos, végeredményben Augustinusra (De civitate Dei) visszamenő[16] középkori történetfelfogással és ennek módszereivel való szakítás tudatosul Rogeriusban, amikor új, szokatlan módszerét mentegetve kijelenti, hogy nincs igazuk azoknak, akik az ilyen »beszőtt« részeket (interpositiones) felesleges-

[14] Cap. 4.: Licet *digressionem* faciam aliquam ..., továbbá cap. 13.: His *interpositionibus* expeditis.

[15] Thomas Archid. Hist. Salon. (Schwandtner, SRH. III. p. 602.). A két történetfelfogás gyökeres különbségére jól rámutat az, hogy Thomas archidiaconus a tatárpusztítást az égi figyelmeztetőjelek felsorolásával kezdi: ... anno ... MCCXLI sexto die intrante Octobri die Dominica *iterum factus est solis defectus totusque aer obscuratus est fuitque horror magnus in omnibus, velut in ea ecclipsi, quae facta est tertio anno praecedente* ... Tehát az Isten két baljóslatú csodával is figyelmeztet az eljövendő borzalmakra. A magyarság azonban nem hisz és nem tér meg, hanem tovább folytatja bűnös életét: Erant tamen longa pace dossoluti, armorum asperitate desueti, *carnalibus enim gaudentes illecebris, ignaviae torpore marcebant*, etenim terra Ungarorum ... praestabant suis filiis ex rerum copia *immoderatis deliciis delectari*. A mű további szakaszában tovább festi a magyarság erkölcsi romlottságát, aminek következménye azután az Isten büntetése, a tatárjárás. Ez a történetírás még teljességgel az augustinusi »Isten földi országa« koncepciójának szellemében látja a történelmet.

[16] *Bernheim E.:* Mittelalterliche Zeitanschauungen, Tübingen, 1918; továbbá *W. A. Schneider:* Geschichte und Geschichts-philosophie bei Hugo v. St. Victor, Münster (Westf.), 1933; *Ghellinck:* Le mouvement théologique du XIIe siècle, Paris 1914.

nek tartják (nil ad rem pertinerent et bene poterat esse sine illis), mert enélkül nem tudná kifejteni, hogy éppen a belső viszálykodás vitte romlásba az országot.[17] Eme állapotok vázolása nélkül tehát nem lehet megérteni a »történelmet«: Rogerius az *alapokokat* akarja megértetni és ennek érdekében kénytelen digressio-kat tenni, az események távolabbi okait feltárni. Igen jellemző e szempontból az, amit a 4. fejezet elején mond: Licet digressionem faciam aliquam, tamen, ut legentes intelligant et audientes non ignorent *destructionis Hungariae fundamentum*, revertar *quantocius* ad stilum incepte materie prosequendum. A lehető leggyorsabban (quantocius) vissza fog térni műve tulajdonképpeni tárgyához, de előbb fel kell tárnia az események alapokait! Ezeknek az okoknak a felkutatása és különböző oldalakról való megvilágítása, a skolasztikus dialektika módszere hozza magával, hogy a történet elbeszélése nem lehet folyamatos. Nagyon jól látja ezt Rogerius is, és ezért mintegy az új, általa használt módszer mentegetésére és megvilágítására világosan kimondja: mivel nem lehet ezt a sokféle eseményt, amely *egyszerre* (= egyidejűleg) felmerül, egyszerre elmondani, szükséges, hogy az egyik dolgot félbehagyva az elbeszélés menetébe más dolgot iktassunk.[18]

Szükséges volt e sajátos szerkezeti és a vele kapcsolatos előadási mód szemügyrevétele, mert ilyenformán talán sikerült valószínűvé tennünk, hogy Rogerius e merőben új történetírói módszere: a kérdés világos feltevése, a felvetett kérdésre vonatkozó adatok célszerű csoportosítása, a kérdés több oldalról való megvilágítása, mind olyan jelenségek, amelyek a skolasztikus dialektika jólismert vizsgálódási módszerei, ennek a módszernek pedig a lényegéhez tartozik a világos külső tagoltság is. Minden amellett szól tehát, hogy Rogerius maga osztotta fejezetekre művét, és az egyes fejezeteket is ő látta el megfelelő, szintén skolasztikus jellegű (causa, responsio) címekkel. Mindez nagyon jól összhangban áll azzal a ténnyel, hogy Rogerius *magister*-nek nevezi magát a dedikáló levél címében, ami egyetemi fokozat ebben a korban. Azt hiszem, a kifejtettek után nem túl nagy merészség feltenni, hogy e magisteri fokozatot a kánonjog tudományában nyerte, ahol egyrészt a legkorábban, más-

[17] Cap. 13. (pp. 559—60): si qui ipsum (sc. scriptorem) lingua mordere voluerint toxicata dicentes, quod interpositiones huiusmodi nil ad rem pertinerent et bene poterat esse sine illis, non est verum, quia hec discordia potissimus fomes fuit, quare Hungaria sic velociter est destructa.

[18] C. 17. p. 562.: quia cum multa simul occurrerint, nequeunt dici simul, oportet igitur, quod uno dimisso negotio in dicendo aliud assummatur (!).

részt a legszembetűnőbb módon jutottak érvényre a skolasztikus dialektika jellegzetes formái.

Fentebbi fejtegetésünk mindazonáltal talán nem mindenki számára eléggé meggyőző, mert a mű további folyamán éppen a fejezetekre való osztás szempontjából egyes kifogások emelhetők, amelyeket kiélezve és eltúlozva Turchányi állított össze.[19] De mielőtt e kifogásokat megtenné, a műnek éppen szerkezet szempontjából való alapos analízise után[20] Turchányi is arra a nézetre jut, hogy »a mű beosztása meglehetős világos és logikus«. Mindössze a tatárok fogságában eltöltött idő személyes élményeinek elmondásában lát némi ellentmondást, és ezért felteszi, hogy a 35. fejezet, ahol éppen ezekről a személyes élményekről van szó, megcsonkult. Ez nem egészen kizárt dolog, de nem is nagyon valószínű. A Turchányi által hangoztatott tartalmi »ellentmondások« helyes magyarázata ezt a kérdést is megoldáshoz juttatja.

Így hátra van még a látszólagos tartalmi ellentmondások megvilágítása. Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy e látszólagos ellentmondások csak azokban a fejezetekben konstatálhatók, amelyekben Rogerius *személyes* élményeiről számol be, helyesebben fogságbajutásának körülményeiről. Éppen ez eseményekkel kapcsolatban a tatárok magyarországi berendezkedéséről is igen értékes, de Turchányi szerint egymásnak ellentmondó és ezért szövegromlásra, ill. szövegcsonkításra utaló híradásokat olvasunk.[21] Mindezek a történeti szempontból fontos és az író személyét is érintő kérdések a 35—36. fejezet kapcsán merülnek fel. Úgy látszik, már e fejezetek sorrendjével, ill. címeivel is baj van. A 35. fejezetben a cím szerint ugyanis arról akar szólani az író, hogy miképpen szedték rá a tatárok a rejtekhelyéről ravaszul előcsalogatott lakosságot: Quomodo Tartari illos, qui se in silvis absconderant, deceperunt. Igaz ugyan, hogy a fejezetben erről az eseményről *is* beszámol Rogerius, de a fejezet nagyobb része arról szól, hogyan élt ő a tatárok között s hogyan próbálta életét megmenteni, amikor megsejtette, hogy a tatárok a termés betakarítása után az összehívott lakosságot le fogják mészárolni. Ez önmagában még nyilván nem volna ellentmondás, ha a 36. fejezetnek nem ez a megtévesztő címe volna: Quomodo presentis carminis auctor ad manus Tartarorum devenit. Az előző fejezetben tehát elmondta Rogerius, hogy már régóta a tatárok között él s mégis e fejezet címe szerint csak ezután akar

[19] Századok, 1903 pp. 502—504.
[20] Századok, 1903. 501. l.
[21] Századok 1903. pp. 502—504.

beszámolni arról, hogyan jutott a tatárok *kezére*.[22] Ezt a kétségbevonhatatlan ellentmondást csak súlyosbítja, hogy tulajdonképpen ebben, a 36. fejezetben sem mondja meg Rogerius, hogyan került a tatárok kezére : csupán azt ismétli némileg módosítva és kiegészítve, amit már az előbbi fejezetben is érintett. Azt hiszem, éppen ebből a körülményből kell kiindulnunk, ha a kérdést helyesen akarjuk megoldani. Semmi sem könnyebb ugyanis, mint egyes ellentmondások felbukkanása alkalmával mindjárt hipotézisekhez, a mindig kéznél levő »későbbi« recensens vagy átdolgozó mentségéhez folyamodni ahelyett, hogy a történeti dokumentumot a maga egészében kísérelnénk megérteni. Vajjon, ha egy irodalmi műbe kisebb ellentmondás csúszik, ez semmiképpen sem származhatik a mű szerzőjétől, mivel a szerző csak tudta, mit akar írni!? Viszont a későbbi recensens, aki fejezetekre szabdalja az eredetileg egységes művet és azt címekkel látja el, tetszése szerint oszthatja fel a keze közé kerülő egységes szöveget és az egyes részeknek egészen észszerűtlen, a tartalomnak meg nem felelő címeket adhat? Például egy *prózai* műnek, amely tudományos módszerességgel és tárgyilagossággal van megírva s amelyben éppen a siránkozás a legkevesebb, a *carmen* miserabile semmitmondó és észszerűtlen címet? Nyilván nem! A recensenst is köti az észszerűség, talán még jobban, mint magát az írót. A későbbi recenzensre — éppen ellenkezőleg, — a túlzott racionalizálás szokott jellemző lenni,[23] nem pedig az irracionális szeszély. Az irodalmi vagy tudományos »alkotásban« azonban a ráció mellett lélektani mozzanatok is közrejátszanak. Ezért a késői utódnak magát az alkotást kell mindenekelőtt megértenie : számbavenni az alkotás racionális tényezői mellett a pszichológiait is. Mindezeket számbavéve kíséreljük meg a két kritikus fejezet egymáshoz való viszonyát megállapítani és a bennük tárgyalt kérdéseket megérteni.

A 35. fejezet, címe szerint, azt a kérdést tárgyalja, hogyan csalták lépre (deceperunt : megcsalták) a tatárok az erdőben rejtőzködő magyarokat. A fejezet maga valóban erre a kérdésre felel, mert első mondatában elmondja Rogerius, hogy a tatárok elfogott magyarokat küldtek szét, hogy hívják elő az erdőben rejtőzködőket :

[22] Arra nemigen gondolhatunk, hogy a 36. fejezet címében a *manus* szó sereget jelentene csupán azért, mert Rogerius a 35. fejezet végén arról szól, hogy inkább választotta a tatár sereghez való csatlakozást, semmint a faluban való visszamaradást (cap. 35. : Elegi igitur potius cum ipsis canesiis ad exercitum ire, quam sub tali dubio in villa remanere). A sereg jelzésére Rogerius seholsem használja a *manus* szót, viszont a 26. fejezet címében ugyancsak kéz jelentésben használja : Quomodo evasit Chanadiensis episcopus manus Comanorum.

[23] V. ö. pl. a későbbi recenzens Anonymus racionalisztikus eljárását a fehér-ló mondával kapcsolatban stb.

semmi bántódásuk sem lesz azoknak, akik megszabott határidőn belül visszatérnek. A fejezet utolsó mondatában találjuk a cím *deceperunt* szavára a feleletet: a tatárok a termés betakarítása után bizonyos falvak lakóit összehívják s teljesen kifosztva őket, végül egy völgyben kegyetlenül legyilkolják az összesereglett népet. A fejezet tehát nem csonka, mert az író megfelelt a címben feltett kérdésre. Ez események elbeszélése során azonban egyszerre csak magáról is kezd beszélni Rogerius; megtudjuk, hogy ő is ott van a visszatért lakosság között, mégpedig az egyik kán környezetében. Vajjon nem jutott tehát máris tatár kézre? Ha egészen szabatosan akarunk felelni, azt kelle mondanunk, hogy még nem, mert ha kereste is a megváltás útját,[24] végeredményben viszonylagosan szabadon mozoghatott, sőt, a helyzethez mérten bizonyos jogokkal is rendelkezett,[25] akárcsak a többi, otthonába visszatért magyar. E »viszonylagos« jogi helyzet fonáksságának az átérzése viszi az olyan meghökkentő, de irónikusan *érthető* mondatok leírására, amelyeket Turchányi nem értett meg s ezért a fejezetet megcsonkítottnak és ellentmondásokkal telinek vélte.[26] Rogerius azonban addig forgolódik, viszonylagos jogi helyzetét kihasználva a kánok körül, amíg megsejti, hogy azok a lakosság kiirtására készülnek. Ekkor jut végzetes elhatározására, aminek köszönhette sok szenvedését, de végül életbenmaradását is. Nem megy az összehívott lakosság közé, hanem e helyett *ruha és saru nélkül*, mint valami szolga, a tatárrá vedlett magyarok sátrainál marad a szekerek őrzésére. Eddig szól a 35. fejezet. Ehhez a fejezethez logikailag szorosan kapcsolódik a 36. fejezet, formailag azonban éppen nem. Formailag ugyanis a két fejezet okvetlenül elkülönül egymástól: a két fejezetet nem lehetne eggyé forrasztani, ami arra mutat, hogy eredetileg is különállók voltak. Ezt azzal látom bizonyítottnak, hogy a *36. fejezet első mondata*, alig némi változtatással az előbbi *35. fejezet utolsóelőtti mondatának ismétlése*. Rogerius ilyen módon sohasem ismétli magát. Ha e két fejezetet egybeolvasztanók, akkor a 36. fejezet első mondata csaknem dittographiának tűnnék:

[24] si via redemptionis se offerret...

[25] Pacem habebamus et fora, iustaque unicuique iustitia servabatur.

[26] Századok 1903. p. 503.: »Azt sem tudom felfogni, hogy mondhatná Rogerius, hogy »pacem habebamus et fora, iustaque unicuique iustitia servabatur«, kevéssel azután, hogy ezt írja: »... in conspectu patris vel mariti uxor vel filia stuprabatur« ... Józan ésszel ilyen állapotokat *békés* és *rendezett* viszonyoknak nevezni nem lehet!« — teszi hozzá. Rogerius is ezen a véleményen volt s éppen ezért *irónikusa* mondja ezeket. Vajjon a »későbbi recensens« ezeket az ellentmondásokat nem vette észre, sőt ellenkezőleg, szándékosan »elrontotta« az eredetileg jó szöveget? Az első kiadó nyilván megértette ez irónikus kifejezéseket s éppen ezért meghagyta a szövegben!

Cap. 35. vége:

Timebamus de hoc r u m o r e... Quare nudi et discalciati ad custodiam curruum in q u i b u s d a m t e n t o r i i s H u n g a r o r u m, q u i i a m T a r t a r i i n s u i s o p e r i b u s e f f e c t i e r a n t, r e m a n s i m u s.

Cap. 36. első mondata:

Et cum ad me r u m o r e s huiusmodi, pervenirent, d i c i o n i c u i s d a m H u n g a r i f a c t i, **ut dixi,** *o p e r i b u s T a r t a r i m e s u b m i s i, qui in suum servum admittere pro magna gratia me est dignatus.*

Ilyen, csaknem egymásután következő két mondat ismétlése alkalmával semmi jogosultsága sincs az *ut dixi* figyelmeztető kifejezésnek, hiszen amire utal, az mindössze egy rövid mondat által van elválasztva a jelenlegitől. Viszont ez utalásnak (ut dixi) és a mondat ismétlésének is jogosultsága van akkor, ha a már érintett eseményekről egy *másik* fejezetben van szó, nem ugyanabban. A két fejezet tehát *formailag* nem függött össze. Logikailag, tartalmilag azonban a legszorosabban egymáshoz tartoznak, mert a 36. fejezet végeredményben annak az eseménysornak a folytatása, amelyet a 35. fejezetben kezdett elmondani az író. S arra a további kérdésre, vajjon megfelel-e a 36. fejezet tartalma a fejezet élén álló címnek, ismét azt felelhetjük: ha nagyon szigorúan vesszük, megfelel. Ebben a fejezetben mondja ki ugyanis, hogy *alávetette magát* a tatárrá lett magyarnak: a szolgája lett. Ez nem mehetett olyan egyszerűen, mint ahogyan hajlandók volnánk elképzelni. Nem lehetett csak egyszerűen elvegyülni a szolganép között, ahogy az előző fejezetben már beszámolt erről, hanem a tatárrá vált magyar *kegyet gyakorolt* vele szemben, amikor szolgái közé fogadta. Másrészt meg az előbbi »viszonylagos szabadságot és jogi helyzetet« a teljes kiszolgáltatottság állapota váltotta most fel, azaz szigorúan véve csak most került a tatárok *kezébe*. Ennyiben tehát a fejezet címének megfelel a tartalom. Természetesen Rogerius mindezt egy fejezetben is elmondhatta volna; hogy mégsem tette, annak okát módszeres gondolkodásában jelölhetjük meg. Erről neki szólania kellett nemcsak műve természetéből kifolyólag (epist.: propriis palpavi manibus!), hanem azért is, mert az előző fejezetben, anélkül, hogy éppen erről akart volna szólani, az események elbeszélésének a sodra a saját személyét, mint szemtanút, váratlanul az elbeszélés középpontjába ragadta. (Ez a látszólagos logikátlanság és ellentmondás pszichológiai háttere). Hogy mi történt vele személyesen, arra már csak azért is vissza kellett külön térnie, mert ez a megszakítás és újra-visszatérés az események többoldalú megvilágítása kedvéért hozzátartozik, mint fentebb kimutattuk, a skolasztikus dialektikus módszerhez.

Megfigyelhető, hogy e módszert mindvégig kifogástalanul alkalmazza történetírásában, amíg rajta kívülálló eseményekről számol be. Amikor azonban maga is a történeti szereplők közé kerül, elkerülhetetlenné válik — éppen módszere következtében — a személyes élmények kronológiája és az események logikai csoportosítása közötti kisebb, *látszólagos* ellentét.

Rogerius műve mindenesetre a történeti események módszeres feldolgozása, sokoldalú és körültekintő vizsgálata szempontjából a középkor szinte egyedülálló teljesítménye. Míg a középkor legjobb történeti művei is legfeljebb csak az állam- és a társadalomjogi kérdések feszegetéséig jutnak el,[27] addig Rogerius műve a történeti események értelmezésében már csaknem a genetikus történetszemlélet szempontjait érvényesíti. De műve nemcsak mint történetábrázolás emelkedik ki magasan kora hasonló termékei közül, hanem mint művészi, irodalmi alkotás is elsőrangú.

[27] *Kern F.:* Gottesgnadentum und Wiederstandsrecht. Leipzig 1914. és *Váczy P.:* A népfelség elvének első magyar hirdetője. (Károlyi-emlékkönyv, Bp. 1933) p. 546—563.

A RÉGI GESTA ÉS A XIII—XIV. SZ ÁZADI KRÓNIKA-SZERKESZTMÉNYEK

I. Az Anjou-kor történetírói : a minorita barát és Kálti Márk

Régtől fogva ismeretes, hogy krónikáink heterogén eredetű szövegrészek konglomerátumai. Az egyes részek viszonylagos önállóságát a forráskritikai kutatás főképpen tartalmi mozzanatok alapján és a különböző kódexekben ránkmaradt szövegek egymáshoz való viszonyának felderítése útján igyekezett megállapítani. Minthogy e kutatási módszerek nem egyszer egymással ellenkező eredményekre vezettek, a krónikák egyes szövegrészeinek provenienciáját elsősorban a szövegezés jellegének, valamint a jellemző stílusjelenségeknek a megállapítása alapján kíséreljük meghatározni, de ugyanakkor a tartalmi egységet is figyelemmel kísérjük. Ha a vizsgálatok formai és tartalmi szempontból azonos eredményekre vezetnek, ez eredményeink megbízhatóságának próbaköve.

Krónikáinkat a kódexek rokonsága alapján Domanovszky Sándor alapvető vizsgálatai[1] és mintaszerű szövegkiadása nyomán[2] két családra szokás osztani, a Budai Krónika családjára, (amelybe a nyomtatásban 1473-ban megjelent Budai Krónikán kívül a Sambucus, Acephalus és Vatikáni kódexek, továbbá a Dubnici Krónika tartoznak), és a Bécsi Képes Krónika családjára. Ebbe a családba tartozik a Bécsi Képes Krónikán kívül a Teleki kód., Csepregi kód., Béldi kód., és a Thuróczi kód. E két család közös ősre megy vissza. Valamennyi idetartozó kódexben (kivéve az Acephalus kódexet) benne van a hun-történet, az Árpád-házi királyok és az Anjou-ház története.

Első feladat tehát meghatározni az Árpád-kori részt, azaz leválasztani a krónikákból azt, amit az Árpádok kihalása után írtak.

Vizsgálódásainknak a magyar-történeti (nem hun-történeti) részből kell kiindulnia, mivel itt az adatok könnyebben ellenőrizhetők.

[1] *Domanovszky S.:* A Budai Krónika. Századok 1902. 615—630 ; 729—752; 810—831. és SRH. I. 227—237.

[2] SRH. I. 239—505.

A magyar történetnek a XIV. századi krónikakompozícióban (Budai és Képes Krónika családja) egybeszerkesztett, különböző korokban, különböző szerzőktől származó egyes részeinek elkülönítésében nagy segítséget nyujt a középkorban divatozó stílusfajok ismerete. Ilyen értelemben stíluskritikai szempontból krónikáink még egyáltalán nem részesültek vizsgálatban. Pedig a középkorban használatos stílusfajok ismerete itt is meglepő, részben az eddigi vizsgálatok eredményeit megerősítő, részben azokat helyesbítő eredményhez vezet.

Sok problémát okozott mindenekelőtt és aprólékos bizonyítást igényelt e krónika-kompozíciókban az Árpád-korban és az Anjouk alatt írt résznek az elkülönítése. Domanovszky Sándor aprólékos gonddal végezte el ezt a munkát s az ő tárgyi szempontú vizsgálatainak eredményét e tekintetben nagy mértékben igazolják a stíluskritikai vizsgálatok, egyes pontokon azonban helyesbítik is.

Krónikáink magyar történetre vonatkozó szövege — pontos vizsgálat után — két, egymástól élesen elhatárolható részre osztható. Domanovszky kiadásában, *a 181. fejezettől, IV. László uralkodásától kezdve a krónikák szövege mintaszerű ritmikus prózában van megfogalmazva*, míg az ezt megelőző részekről ez nem állítható. Az utolsó Árpádházi királyokról szóló krónika-résznek a szövegezése tehát azonos az Anjou-korról beszámoló krónika-rész stílusával s így azonos — Anjou-kori — szerzőtől kell származnia. Ehhez a részhez kell még számítanunk ritmikus fogalmazása miatt a IV. Béla uralkodásának utolsó évében fellépő flagelláns mozgalomról szóló beszámolót és IV. Béla exhumálásának történetét, vagyis az egész 179. fejezetet, és a 174. fejezetnek Bánk bánról szóló hosszabb betoldását *(Sed proh dolor — subsecuta)*, továbbá a Szt. Gellért halálát elbeszélő rész után következő ritmikus mondatot a 83. fejezet végén, *(Nunc in eodem— fabricata)*. Lehet, sőt nagyon valószínű, hogy a Krónikában még több helyen 1—2 mondatra terjedő interpolácio annak az írónak a számlájára írandó, aki a 181. fejezettől kezdve ritmikus prózában fogalmazta meg az utolsó Árpádok és az Anjouk történetét ; egy-két mondat azonban legtöbbször nem nyujt elég biztos alapot ahhoz, hogy a mondatokban tapasztalható ritmus szándékosságát kétségen kívül megállapíthassuk.

A maga teljes egészében Anjou-kori szerzőnek a műve a »*Per me reges regnant*« kezdetű prológus, amelyet a Képes Krónikán kívül a Dubnici Krónika is hoz,[3] továbbá a Képes Krónikának és a Dubnici Krónikának bevezető soraiból az *incepta-refutando*,

[3] Domanovszky kiadásában : SRH. I. c. 2.

rész[4] és a magyarok származásáról szóló »*De primo* (sic!) *origine Hungarorum secundum Sacram Scripturam*« fejezetnek azok a részei, amelyek a Sambucus kódex, ill. Kézai szövegeitől eltérnek és azokkal polemizálnak.[5] Ezek a krónikarészek u. i. — ellentétben a Krónika egyéb részeivel — mintaszerűen ritmizáltaknak tekinthetők.

Minthogy azonban a jelzett fejezetek csaknem egy évszázad történetét tárgyalják (IV. Lászlótól Nagy Lajosig) külön vizsgálatra szorul, vajjon a jelzett 181—212. fejezetek csakugyan egy szerzőtől valók-e? Tudvalevő ugyanis, hogy a ritmikus próza szabályainak ismerete az ars dictandi-k tanításának elterjedése következtében általánosnak mondható a XIII. század második felétől kezdődően s gyakorlata különösen a kancelláriákban általánosan elterjedt.[6] Ez alól a magyar királyi kancellária sem kivétel.[7] Ilyenformán tehát megtörténhetik, hogy az általunk ritmikusnak minősített fejezetek nem egy, hanem több szerzőtől származnak. E kérdés vizsgálatánál elsősorban a tartalmi mozzanatok jöhetnek tekintetbe. Hóman Bálint abból a körülményből kiindulva, hogy a Kézai Krónika Kun Lászlót dicsőítő fejezetei helyett a bővebb krónikákban egy a Kun Lászlót kedvezőtlen színekkel ábrázoló részt találunk, arra következtetett, hogy a IV. László-ellenes fejezetek III. András uralkodása alatt kerültek bele a Krónikába.[8] Ilyenformán tehát a bővebb krónikáknak utolsó 32 fejezete legalábbis két szerzőre menne vissza.

A krónikák ez utolsó fejezeteinek behatóbb tartalmi és forráskritikai elemzését Domanovszky Sándornak köszönhetjük. Vizsgálódásainak eredményeit utoljára a krónikák kritikai kiadása elé írt előszóban foglalta össze.[9] Szerinte a IV. Lászlóra vonatkozó 181—185. fejezeteket az az Anjou-kori minorita írta, akitől a 186—195. fejezetek (IV. László halálától Anjou Károly és Trencsényi Csák Máté között lefolyt kassai ütközetig) is származnak. Ezt a részt Domanovszky egy, a multra visszatekintő író Anjou-párti történeti összefoglalásának tartja. E fejezetek összefoglaló, az eseményeket nem részletező jellege kétségtelenül megállapítható éppen úgy, mint az Anjou-párti beállítottság is, amennyiben az író abból a szempontból ítéli meg az eseményeket, hogy ezek mennyiben mozdították elő

[4] SRH. c. 1.
[5] SRH. c. 3—4.
[6] *H. Bresslau:* Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland u. Italien. Leipzig, 1915.[2] II. 370. — : *Szentpétery I.:* Magyar oklevéltan. Bp. 1930. 68.
[7] V. ö. *Rácz Elemér:* A ritmikus próza XII—XIII. századi okleveleinkben. Bp. 1927. — és az oklevelekre vonatkozó föntebbi vizsgálataink.
[8] *Hóman B.:* A Szt. Lászlókori Gesta Ung. Bp. 1925. 63—64.
[9] SRH. I. 222—26.

az Anjouk trónrajutását Magyarországon. Az is jellemző e rész írójára, hogy különösen nagy figyelemre méltatja az egyházzal kapcsolatos eseményeket. Részletesen beszámol például Gentilis kardinális magyarországi szerepéről (c. 194), de még előbb (c. 183) a Kun László idejében itt járt Fülöp fermói püspök, pápai legátus magyarországi működéséről és élénk színekkel festi a 190. fejezetben, hogyan átkozták ki a budai »ál-papok« 1301 táján a pápát, a magyar főpapságot és szerzeteseket. Egészen ennek a szerzőnek a tollára vall a maga teljes egészében interpolált 179. fejezet, ahol a magyarországi flagelláns mozgalomról és a minoritáknak IV. Béla holttestéért az esztergomi érsekkel folytatott háborúskodásáról számol be. Ezeknek a fejezeteknek azonos szerzőtől való származtatása ellen tehát tartalmi mozzanatok és az események tárgyalásában követett eljárási mód nem szólnak. Ha mindezekhez hozzávesszük még azt is, hogy mindezek a fejezetek a ritmikus próza korszerű szabályainak megtartásával készültek jellegzetesebb különbség nélkül, akkor bizonyosra vehetjük, hogy mind a Kun Lászlóra vonatkozó rész, mind a III. Andrásról beszámoló összefoglalórész, mind az Anjou-háznak a magyar koronáért folytatott küzdelmét tárgyaló fejezetek, a 181—196. fejezetig egy és ugyanazon szerző fogalmazásában maradtak ránk. Ennek a résznek a szerzője a gyakori egyházi vonatkozású kitérésekből és a Ferenc-rend iránti különös érdeklődéséből következtethetően egy budai ferences barát lehetett[9a].

Mielőtt e ferences írásművészetének részletesebb vizsgálatára rátérnénk, nem lesz érdektelen a krónika még hátralevő 197—212. fejezeteiről is megemlékeznünk, bár szigorúan véve ez már nem tartozik jelen fejtegetéseink körébe, mivel ezek a fejezetek Anjou-házi királyaink történetével foglalkoznak.

Domanovszky Sándor megfigyelése szerint[10] a krónikában az 1317. év eseményeitől kezdve csak nagyon *rövid tudósítások* találhatók, s ezeknek legnagyobb része Róbert Károly családi ügyeire vonatkozik. E *rövid annalisztikus* feljegyzéseket Domanovszky szerint egy önálló ítélőképességgel rendelkező *másik* szerző kiegészítette és részletesen tárgyalja. Eszerint tehát e részben is két külön szerző szövegezésével kellene számolnunk. Ennek az átdolgozónak a műve volna ilyenformán a 206—207. fejezet, ahol Zách Felicián merényletéről és a Zách-nemzetség büntetéséről számol be részletesen a krónika. Ide tartoznék még a Bazarab-elleni hadjárat

[9a] A minorita barát szerzőségét bizonyító adatokat a legteljesebben *Domanovszky S.* állította össze: A magyar királykrónika XIV. századi folytatása. Berzeviczy-eml. Bp. 1934. 31—33. l.).

[10] SRH. I. 219—220.

részletes leírása is a 209. fejezetben. Domanovszkynak e nagyon külsőleges érvén kívül semmi más nem áll rendelkezésére a *kétféle* szövegezés bizonyítására. Minthogy azonban az annalisztikus jellegű rövidebb fejezetek és az eseményeket bővebben tárgyaló hosszabb fejezetek között a szövegezés stílusát illetően semmi érdemleges különbség nem figyelhető meg, amennyiben a rövidebb fejezetek ugyanolyan hibátlanul valósítják meg a mondatok és kólonok végén a ritmust, mint a részletesebben elbeszélő fejezetek, ezért a két szövegezés feltevése stilus szempontjából nem látszik indokoltnak. Ezeket a fejezeteket egységesen ugyanaz a minorita barát fogalmazta meg, akit a IV. Lászlótól kezdődő rész elbeszélőjeként ismertünk meg. Az egyházi irányú érdeklődés és az Anjou-párti beállítottság e részben is szembeszökő. Az egy-két mondatra terjedő megjegyzések között módot talál az író a lippai *ferences* kolostor alapításának elmondására is, amely kettős szempontból is fontos számára. A kolostort ugyanis 1325-ben alapította Róbert Károly a nemrég (1317-ben) XII. János pápától szenttéavatott »új szent« Lajos toulouse-i püspök tiszteletére, aki Anjou Károly sziciliai király fia s így a magyarországi Anjou Károlynak nagybátyja volt.[11]

További problémát jelent az, hogy e tehetséges és jeles stílusérzékkel megáldott szerző művének tulajdonképpen hol szakad vége? A kérdés eldöntése nemcsak azért nehéz, mivel a különböző kéziratokban ránkmaradt szövegek nem egységesen végződnek, hanem azért is, mert különböző helyeken s a nyilvánvaló csonkulás jeleit mutatva szakadnak meg. A Képes Krónika családjába tartozó XV—XVI. századi Béldi Kódex a 207. fejezet vége felé, a Zách Felicián nemzetségének büntetését tárgyaló mondat közepén szakad meg, a Képes Krónika viszont, továbbá a XV. századi (1462-ben másolt) Teleky kódex és a szintén XV. századi másolatra visszamenő, de a XVIII. századból származó Csepregi Kódexek pedig a 209. fejezet végén szakadnak meg egyöntetűen a mondat közepén *quatenus* szóval, a Bazaráb elleni hadjárat leírásában. Ettől kezdve csak a XV. századi Thuróczi Kódex folytatja az elbeszélést egészen Lajos megkoronázásáig (c. 212), de közben kihagyja az András herceg sziciliai utazásáról beszámoló 211. fejezetet, amely a Budai Krónika családjával rokonságot tartó kódexekben maradt ránk (Sambucus Kód., Budai Krón., Dubnici Krón. és a Római Kódex). A 212. fejezet viszont más-más szövegezésben szerepel a Budai Krón. családjában, és a Képes Krón. családjában.

[11] c. 201. Anno Domini M-o CCC-o XXV-o incoavit dominus rex Fratribus Minoribus edificare ecclesiam in Lvppua ad honorem Beati Lays *novi* sancti, episcopi Tholosani et confessoris, qui fuit frater carnalis patris sui...

Ha ez utolsó fejezeteket pontos vizsgálat alá vetjük éppen a prózaritmus szempontjából, megállapítható, hogy a Budai Krón. családjában és a Római Kódexben hagyományozott 211—212. fejezetek, továbbá a Képes Krón. családjába tartozó Thuróczi Kód.-ben hagyományozott 212. fejezet variáns szövegei ritmus szempontjából egyöntetűen kifogásolhatók az ezeket megelőző fejezetek kifogástalan ritmikus prózájával szemben. Szókincsükben is elütnek a Krónika előbbi fejezeteitől (pl. a 211. fejezetben *comitiva* (kíséret), továbbá *mortis debito obedire* szokatlan kifejezések, a 212. fejezetben pedig a költői, de a Krónikában másutt elő nem forduló *terre gremio conditum* kifejezés.) Mindezekből következik, hogy e fejezetek egyike sem származhat a szép stíluskészséggel rendelkező, hibátlan ritmikus prózában író minorita szerzőtől. A minorita barát szövege tehát az 1332. év annalisztikus jellegű bejegyzésével végződhetett, s ez egyúttal az írónak utolsó *egykorú* bejegyzése is. Az utolsó Árpádoktól, IV. Lászlótól és III. Endrétől kezdődő művét tehát 1332—33-ban írhatta, kiegyensúlyozott, nagyjában egységes, a ritmikus prózát tökéletesen alkalmazó stílusban, a ritmikus próza zsongó szövegezésében.

A XIV. század eleji minorita barátnak stílus szempontjából valóban a prózaritmus a legjellegzetesebb ismérve, amely mint valami választóvíz, pontosan elkülöníti művét mind a IV. László előtti eseményekről beszámoló szövegezésektől, mind különösen a Budai és Dubnici Krónikákban az 1332. év utáni eseményeket elbeszélő szövegektől.

Stílusának közelebbi megismerésére, tudatos ritmizáló szándékának felismerésére és a szövegezésében ránkmaradt csaknem minden fejezetében többször felbukkanó szövegproblémáknak, továbbá a kódexek egymáshoz való viszonyának pontosabb megvilágítására a legalkalmasabbnak látszik kiindulópontul a 188. fejezetet választanunk,[12] ahol a cseh Vencel magyar királlyá választásáról van szó. Ennek a fejezetnek részletes vizsgálatát adjuk az alábbiakban :

c. 188. Postea mortuo rege Andrea barones regni eodem anno in duas partes *celérius dividúntur* (x́xxx | xxx́x, velox), ita quod Matheus, Omodeus et Vgrinus potentissimi principes in regno ac alii nobiles Carulo *púero adhesérunt* (x́xx | xxxx, velox), et eum regem nominabant *vérbo, sed non fácto* (x́x | x,x,x́x, disp.). Dominicus vero filius Stephani dicti Porch, magister thavarnicorum quondam regis Andree, Demetrius filius Nicolai, Herricus filius Herrici

[12] SRH. I. 479—80.

viri válde magnífici | (x̊x | x̊x̊x̊x tardus)
cum Johanne archiepíscopo Cholocénsi | (x̊x̊x̊x̊x̊x | x̊x̊x̊x, velox)
et Andrea epíscopo Agriénsi | (x̊x̊x̊x | x̊x̊x̊x, velox)
Emerico epíscopo Waradiénsi | (x̊x̊x̊x | x̊x̊x̊x̊x, szabálytalan)
Haab epíscopo Vaciénsi | (x̊x̊x̊x | x̊x̊x̊x, velox)
Anthonio epíscopo Chanadiénsi | (x̊x̊x̊x | | x̊x̊x̊x̊x, szabálytalan)
Nicolao epíscopo Boznénsi | (x̊x̊x̊x | x̊x̊x, szabálytalan)
et Jacobo epíscopo Scepsénsi | (x̊x̊x̊x | x̊x̊x szabálytalan),

cui usque vitam fuerat *concéssus episcopátus* (x̊x̊x | x̊x̊x̊x̊x, velox, szabálytalan caesurával!), in mense Iulio versus Bohemiam processerunt ad *régem Vencezláum* (x̊x | x̊x̊x̊x. disp.), ut regni susciperet *gubernácula Hungarórum* (x̊x̊x̊x̊x | x̊x̊x̊x̊, velox, a klauzula kedvéért teljesen felforgatott szórenddel!), ne regni liberi libertatem amitterent in susceptione per *ecclésiam dati régis* (x̊x̊x̊x | xx,x̊x̊, velox, szórend!). Ad ipsum autem regem Bohemie ob hanc rationem *posuérunt gressus súos* (x̊x̊x̊x | xx,x̊x disp.), quia rex Othocarus, qui per regem Ladislaum *fúerat interféctus* (x̊x̊x | x̊x̊x̊x velox), sicut est *supérius enarrátum* (x̊x̊x̊x | x̊x̊x̊x velox), habuit in uxorem filiam domine Anne filie Bele regis quarti, qui ex ea genuit filium *nómine Vencezláum* (x̊x̊x | x̊x̊x̊x velox), qui regnavit in Bohemia patre *mórtuo multis ánnis* (x̊x̊x | xx,x̊x velox). Qui Uencezlaus venire noluit, sed filium suum ex filia imperatoris Rodolphi *procreátum et génitum* (x̊x̊x̊x | | x,x̊x̊x tardus), nomine *simíliter Vencezláum* (x̊x̊x̊x | x̊x̊x̊x velox) in quadam villa Godin vocata circa Morouam ex *párte Bohémie* (x̊x | x̊x̊x̊x, tardus), quo prefati nobiles et *epíscopi convenérunt* (x̊x̊x̊x | x̊x̊x̊x velox),[13] in regem Hungaris *trádidit naturálem* (x̊x̊x | x̊x̊x̊x velox). Et ipsi confectis instrumentis litterarum et roborato *fídei firmaménto* (x̊x̊x | x̊x̊x̊x velox) *unanímiter suscepérunt* (x̊x̊x̊x | | x̊x̊x̊x velox). Abhinc Te Deum laudamus *altíssime proclamántes* x̊x̊x̊x | x̊x̊x̊x velox) ad Albam civitatem *régiam devenérunt* (x̊x̊x | | x̊x̊x̊x velox), ubi Johannes archiepiscopus Colocensis cum episcopis aliis *supérius nominátis* (x̊x̊x̊x | x̊x̊x̊x velox) *honorífice coronárunt* (x̊x̊x̊x | x̊x̊x̊x velox).[14] Sedes namque tunc archiepiscopatus *Stri-*

[13] A kiadásban a Képes Krónika szövege *convenerant* alakot hoz, de a Budai és Dubnici Krónikák a fenti, helyes variánst; v. ö. SRH. I. 480.

[14] A KK-ban: honorifice *eum* coronarunt, hibás; a többi kódexben jó.

goniénsis vacábat (xxxx́x | xx́x planus). Inde Budam venientes, ibique Iohannes archiepiscopus *obdormívit in Dómino* (xxx́x | x,x́xx tardus) et Jacobus episcopus Scepsensis *quiévit in páce* (xx́x | x,x́x planus). Tumulantur autem in ecclesia Sancti Iohannis apud *Frátres Minóres* (x́x | xx́x planus).

Első pillanatra is megállapítható, hogy e szöveg éppen speciális tartalmánál fogva nem a legalkalmasabb a ritmizálásra : rengeteg benne a személy- és helynév, ami mindig nehézséget okoz a ritmus megvalósítására törekvő középkori író számára. Éppen ezért a ritmikus próza középkori gyakorlatában szinte szabály, hogy a ritmikus lejtésre nem kell ügyelni annál a kólonnál, vagy mondatvégnél, amelyben személy- vagy helynevek fordulnak elő. De ettől eltekintve is e szöveg lényegében jogi és genealógiai természetű, tehát nem éppen elbeszélő anyagot tárgyal. Éppen ezért néha szinte kézzelfoghatóan kitapinthatjuk a szerző küzdelmét a ritmikus klauzulákért, amit e fejezetben három helyen is a természetes szórendnek nagymértékű és feltűnő felforgatásával ér el. A *honorifice coronarunt* mondatvég synkopált igealakja ugyanezt a tudatos ritmizálási törekvést árulja el. Mindebből joggal következtethetünk arra, hogy ahol a ritmus nem szabályszerű, ott eleve kisebb-nagyobb méretű szövegromlással kell számolnunk. E fejezetben két ilyen eset fordul elő, ahol a variáns szöveg tekintetbevételével a ritmikus kólonvég könnyen helyreállítható. A helyesebb szöveget ott, ahol valami zavar mutatkozik a klauzulákban, csaknem kivétel nélkül a *Budai Krónika* családjába tartozó kéziratok hozzák, különösen a *Sambucus-kódex*. Viszont úgy látszik, hogy éppen a Képes Krónika szövegének másolója rontja el a leggyakrabban egy-egy szó közbeszúrásával, vagy a mondatvégi szavak felcserélésével a klauzula ritmusát. E jelenségre a Krónika szövegében számos meggyőző példát találhatunk. Így :

c. 194. : Képes Kr. (= V_1) : *Pannóniam intrávit* (ritmustalan), de

A.S.B.D kódexek : *Pannóniam introívit* (xx́xx | xx́xx, tökéletes velox!) [A Kódexek jelzésében Domanovszky kiadását követjük.]

c. 196. V_1 : *lancéatos conductítios* (ritmustalan), de

D. V_4 : *lancéatos conductívos* (xxxx | xx́xx velox).

c. 196. V_1 : *obviam régi descendébant*, (dispond; került forma)

A, R, B, D : *regi óbviam descendébant* (velox)

c. 203. V_1 : *supra sacristiam est* (egészen ritmustalan), de :

A, S, R, B, D: *est súpra sacrístiam* (tardus)

c. 205. V_1.: *subitanea mórte morerétur* (dispond. került forma),

A, S, B, D, *morte canina et subitánea morerétur* (velox)

c. 209. V_1.: *iacula iacentes* (értelmetlen, tehát kétségtelenül hibás),

A, R, B, D, V2, V3, V5: *iácula iaciéntes* (velox és értelmileg helyes)

c. 187. V_1.: *Martéllum nómine* (ritmustalan)

S: *Martéllum vocábulo* (xx́x | xx́xx tardus).

Ezek a variánsok azt bizonyítják, hogy a jobb szöveget az úgynevezett Acephalus kódex és a vele szoros rokonságot mutató Budai és Dubnici krónika szövege hozza. Közel áll ezekhez a Sambucus kódex szövegezése is.

Ami a ritmikus klauzulák ritmusképleteinek megoszlását illeti a különböző mondatrészekben, megállapítható, hogy abszolút mondatvégeken az esetek túlnyomó többségében a velox formáció fordul elő. Ezután gyakoriság tekintetében a tardus és planus következik körülbelül egyenlő arányban. A dispondaicus abszolút mondatvégeken jóformán sohasem fordul elő, de a mondat belsejében néha még feltalálható, bár ezt a formációt láthatóan kerüli az író. Egészben véve tehát a minorita barát ritmusalkotása a legnagyobb mértékben gondos s — ami még fontosabb — a XIV. század-eleji kurzusgyakorlatnak megfelelő.

Az író a ritmuson kívül alkalomadtán rövidebb rímes részletekkel is élénkíti prózáját. Az egymással *rímelő* kólonok nem mindig zárulnak ritmikus klauzulával, ez azonban szintén megfelel a kor gyakorlatának. Fontos megfigyelésünk, hogy írónk a rímes részletekkel igen takarékosan bánik, mégis ilyen részletek éppúgy előfordulnak a IV. Lászlóról szóló részben, mint a III. Andrásról, Vencelről és Károly Róbertről szóló fejezetekben, ami ismét e részek azonos szerzője mellett tanúskodik. Vegyük sorra ezeket a részeket:

IV. László hódtavi ütközetéről szólva így ír (c. 181):

Postea cum anno Domini M-o CC-o LXXX-o II-o Oldamir dux Cumanie

congregato exercitu Cumanorum | (velox),
circa lacum Hood vocatum |
volens hostiliter regnum |
invádere Hungarórum | (velox),
ut suo domínio subiugáret, ... (velox)

Az általános nyomor és zűrzavar festésére hatásosan alkalmazza a rímet határozott kólonjai végén a 185. fejezetben is:

ceperunt namque in ea testina(!) *bélla consúrgere,* | (tardus)
civitátes confríngi, || (planus)
ville per combustiones ad nihilum redigi, ||
pax et concordia pénitus conculcári, || (velox)
divites deficere |
et nóbiles rusticári (velox)
pre inópia paupertátis]. (velox)

Ugyancsak hangulatfestés a célja II. András házasságának elbeszélésénél is a 186. fejezetben :

Ille vero marchio cognoscens regem esse viduum],
filiam suam | *excellenter pulchram* |
et béne ornátam | (planus)
conspectui regis fecit astáre ad ménsam. | (planus)
Rex vero videns eam pulchram |
et suis óculis gratiósam |, (velox)
cum absque hoc ducere véllet uxórem, (planus) *cum eadem domicella eodem die contraxit matrimonium et in Hungáriam secum dúxit* (velox).

A minorita barát művének összes rímes részletei közül azonban a legsikerültebbek és leghatásosabbak a Zách Felicián nemzetsége borzalmas bűnhődéséről beszámoló fejezetnek záró mondatai (c. 207):

*Sic igitur Felicián*us *infelix lese maiestatis crimen incurrit,* || (planus)
turbavit regnum, |
extinxit semen proprium, |
suam gentem infammavit et perdidit ||
esca cánum efféctus] (planus)
solutus a seculo, |
ligatus est in baratro |
ac sepultus in inferno |
mundo èxtitit fabula |
et infidélibus disciplína. || (velox, mondatvég!)
Tam enorme factum uno die ||
vix créditur accidísse. ||[15] (velox, mondatvég!)

A szójátékot is elég gyakran alkalmazza adnominatio formájában, mint éppen az imént idézett rímes részletben, amikor is nem akarja elmulasztani, hogy *Felici*anus neve mellé odategye a szinte

[15] Bonfini a Krónikák alapján szintén részletesen tárgyalja a Zách-nemzetség tragédiáját. Ez az érdekes versszerű részlet kissé más fogalmazásban az ő szövegezésében is felismerhető.

önként kínálkozó *infelix* jelzőt. Kétségkívül humoros hatást kelt IV. Lászlóról mondott jellemzése egy rövid mellékmondatban összesűrítve (c. 183): ... quia *Cumanice* et non *catholice* conversabatur, *Ph*ilippus *F*irmanus sedis *apostolice* legatus adinvenit (?talán: advenit)...

Ugyanígy a félreérthetetlen szándékoltság figyelhető meg a 188. fejezetben, amikor arról számol be, hogy a magyar főpapság a cseh Venceslaust akarja a magyar trónra ültetni a pápa ellenjelöltjével szemben, mert a pápa jelöltjének sikere esetén a »szabad ország szabadsága« forog kockán:

...processerunt ad regem Vencezlaum, ut regni *susciperet* gubernacula Hungarorum, ne *regni liberi libertatem* amitterent in *susceptione* per ecclésiam dati régis (velox; figyelni a szórendre!).

Nem kevésbbé figyelemreméltó és sikerült az a szójáték, amelyet a 209. fejezetben találunk Károly Róbert havasalföldi hadjáratának ismertetésében:

Quo facto treuga ordinata cum Bazarad et data *fide*, ut ipse régi paréret | (planus), et *securitatem* regi cum suis omnibus redeúndi prebéret | (planus) et iter réctum osténderet, | (tardus) rex revertebátur *secúrus* (planus), *confidens de fide perfídi* scismátici (tardus).

Zach Felicián felkoncolásával kapcsolatban és a kíméletlen főúr jellemzésére stílus szempontjából is figyelemreméltó szavakat talál (c. 207):

...qui fuerat tortor paúperum indefésszus (velox), a communi *morte* hominum exclusus **canina** et subitanea *morte moreretur*, ut *q*uasi **canis** *c*um **canibus** percíperet portiónem (velox).

Néha, a krónikásoknál szokatlan módon, a képes, költői kifejezések egész seregét vonultatja fel, mint pl. a 208. fejezetben:

...rex Karolus ventis prosperis navigavit et crispantia maris equora sue fortune carina ad vótum sulcávit (planus). Sed iam fortuna vertibilis aversa facie valefáciens terga vértit (velox), quia undique bellis insurgentibus sua expedítio vincebátur... (velox).

Különösen meglep erőteljes, néha *népies* hasonlataival. A Bazarab elleni hadjáratban a mélyútba szorított magyar seregről azt mondja (c. 209): erant omnino *sicut pisces gurgustio vel in rethe comprehensi*.

Ugyanerről a helyzetről kissé alább a következő hasonlatot mondja: ...collidebantur invicem milites electi, *sicut in cunis moventur et agitántur infántes* (planus), *vel sicut arundines, que vento movéntur* (planus).

A menekülő királyt körülvevő főemberekről ugyanitt azt mondja: Stabant enim in circuitu eius quasi *múri lapídei* (tardus).

Mindeme költői kifejezések koronája azonban az a kétségtelenül irónikus beszámoló, amellyel az elesett »vlach«-ok számát adja tudtul ugyanebben a fejezetben :

Quorum Vlachorum numerum ibi per Hungaros occisorum *subtilis solummodo infernalis compotista collégit* (planus).

A minorita barát tehát nem egyszerű annalista scriptor volt, hanem írói öntudattal s ennek megfelelő felkészültséggel fogott hozzá csaknem egy fél évszázad magyar történetének megírásához. Emellett úgylátszik, a költészet iránt is különös érdeklődéssel viseltetett. Ő szőtte ugyanis bele a Krónika szövegébe azt a leoninus formájú, Magyarországon termett latin verset, amely IV. Béla sírkövére volt vésve, azzal a megjegyzéssel : ubi hi *pulchri* versus continentur :

Aspice rem caram, tres cingunt Virginis aram,
rex, dux, regina, quibus assint gaudia trina.
Dum licuit, tua dum viguit, rex Bela, potestas,
Fraus latuit, pax firma fuit, regnavit honestas.[16]

Ennek a minorita baráttól származó, összefüggő krónikarésznek vizsgálata után szólanunk kell még a krónika előbbi részeiben általa eszközölt interpolációkról is és különösen a »*Per me reges regnant*« kezdetű elmélkedő prológusról, amelyet Madzsar a II. Géza-kori

[16] Ehhez a szöveghez a Dubnici Krónika még egy sort tesz hozzá :

Hic obiit Bela, populi dux atque medela.

Talán nem érdektelen megemlíteni, hogy Georgius Rattkay : Memoria regum et banorum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae című, először 1652-ben, majd Bécsben 1772-ben megjelent művében Corvin János sírfeliratként említi e sorokat, kétségtelenül romlott alakban. Az 1772-iki kiadás 111. lapján ezt mondja Rattkay :

Sepultus est Corvinus pompa celeberrima in Slavonia in aede Divae virginis Lupoglavae ... Hi deinde memoriae Corvini vetere charactere inscripti versus leguntur :

Anno Domini millesimo quingentesimo quarto,
Octobris duodecima die, hora undecima nocturnali,
Heros ultimos dies Joannes Corvinus clausit extremos ;
Sub Eremo Corpus ad Claustrum Lupoglava tumulare jussit.
Aspice rem charam, bini hinc inde cingunt gloriae (!)
Virginis Aram, Dux Joannes et Filius eius Christophorus,
quibus adsint gaudia trina.

Et sequitur :

Dum licuit, tua dum viguit, o Joannes potestas,
Fraus latuit, pax in Regno isto, tui (!) tempore firma fuit, Regum atque honestas.

A súlyos szövegromlások arra mutatnak, hogy a felirat készítője, ill. másolója aligha lehetett tisztában e sorok versformájával.

írónak tulajdonított, ugyancsak a »stílus« alapján.[17] Rövidebben végezhetünk először az interpolációkkal. Az 1—2 mondatra terjedő rövid beszúrások valamennyien egyházi vonatkozásúak és *tartalmuknál fogva származhatnak* a minorita baráttól is, bár fel lehet tenni, hogy esetleg egy XIII. századi szerkesztő interpolációi. A krónikák XIII. századi és ennél korábban keletkezett részei azonban vagy egyáltalán nem ritmikusak, vagy egészen más jellegű prózaritmust valósítanak meg, mint alább látni fogjuk. *Igy ezek a ritmikus interpolációk csak a XIV. századi minorita művei lehetnek.*

Ilyen kissé hosszabb, de igen jellemző interpolációt találunk Bánk bán gyilkosságával kapcsolatban. Interpolált jellege könnyen bizonyítható tartalmi szempontból is. Amikor ugyanis az Anjou-kori szerző III. András király genealógiáját mondja el, aki e genealógia szerint II. András unokája, akkor utal arra, hogy II. András felesége nem természetes halállal halt meg, hanem meggyilkolták (c. 186.) : ...mortua prima uxore sua *vel potius interfecta, ut superius dictum est.* Ez a visszautalás arra enged következtetni, hogy e szöveghez a minorita barátnak is köze lehet. Ő ugyanis nem mellőzhette a királyné megöletésének a történetét már csak III. András genealógiája kedvéért sem. De még inkább valószínűvé teszi ezt Bánk bán büntetésének eltúlozása : nem áll ugyanis, amit mond, hogy Bánk bán egész nemzetségének vérét ontották[17a] : *pro cuius nece ... in omni genere Bank bani execrabilis et horrenda sanguinis effusio subsecuta* (velox!). A gyilkosság után megfosztották ugyan nádori méltóságától, de később még magas tisztségeket viselt. Az sem fedi a valóságot, amit Bánk gyilkossága okául felhoz : uxorem Bank bani ... domina vi tradidit cuidam suo fratri *hospiti deludendam* (velox!). Ellenben mind a kegyetlen bosszú, mind a királyné gyanítható bűnössége fennáll Zách Felicián esetében, amelyet azután oly részletességgel mond el az író az Anjou-kori részben. Itt tulajdonképpen az interpoláció célja kettős : 1. III. András genealógiája, de még inkább 2. a Zách-féle véres bosszú történeti megindokolása. Ez tehát csak Anjou-kori szerzőtől származhatik.

Ennél az interpolációnál tehát tartalmi mozzanatok is támogatják a *stílus* tanuvallomását : ez a rész is ritmikus fogalmazású!

Nehezebben eldönthető kérdés ezeknél a prológus és a magyarság leszármazását tárgyaló fejezetek szerzőjének meghatározása. E fejezetek u. i. ritmikus fogalmazásúak, mégis aligha származhatnak a minorita baráttól.

[17] *Madzsar Imre :* A II. Géza korabeli Névtelen. Bp. 1926. 1. és. 4.

[17a] V. ö. *Erdélyi L.:* Krónikáink atyja Kézai. Szeged, 1933. 38. l. Az idézett szöveg : SRH. I. 464. c. 174.

A Képes Krónika családjában és a Dubnici Krónikában található »Per me reges regnant« kezdetű prológus a bibliából vett idézetek segítségével a középkori uralkodó ideális képét rajzolja meg. Az egész prológus tulajdonképpen egy, a bibliából készült cento, tartalma azonban a középkori államelmélet rövid összefoglalása, melynek lényege az, hogy a királyok Isten akaratából uralkodnak, ennélfogva hatalmukat ne önmaguknak, saját kiválóságuknak tulajdonítsák, hanem Istennek: *‚Per me' inquit Deus, et non virtute propria ‚reges regnant'*. Ennek tudata visszatartja a királyt a hatalmaskodástól, a tirannus módjára való zsarnokoskodástól. Ennélfogva a királyban meg kell lennie a négy sarkalatos erénynek, a *iustitia*-nak, *sapientia*-nak, *patientia*-nak és *misericordia*-nak. Elmélkedését azzal zárja, hogy mindezek megvoltak a magyar királyokban, *»qui cunctos tyrannos debellando populos Hungarie in pulchritudine pacis et requie opulenta sedere procurarunt.* Ez a mondat kétségtelenül korjelző és tartalmilag alig lehetne más korszakban elhelyezni, mint az Anjou-ház uralkodása idejére, amikor az oligarchák hatalmaskodását már megtörték, az ország gazdaságilag megerősödött és a nép a »béke gyönyörűségében« és viszonylag »nyugalmas bőségben« élhet.

Hogy ezen államelméleti gondolatok mennyire az új Anjoudinasztia hatalmi érdekeit és uralmának megszilárdítását szolgálták, Küküllei Apród János Nagy Lajos-életrajza is bizonyítja, amelynek bevezetése ugyanebből a bibliai idézetből: »Per me reges regnant« kiindulva az Aristotelesnek tulajdonított *Secreta secretorum* alapján tárgyalja ugyanazt az elméletet.[18]

Ezt a prológust ritmikus fogalmazása alapján a minorita barát művének is tarthatnánk. Minthogy azonban ez a prológus az utána következő, a magyarok származását tárgyaló fejezettel együtt csak a Képes Krónika családjához tartozó kódexekben és a Dubnici Krónikában található, valószínű, hogy e fejezeteket a Képes-Krónika szerkesztője, kompilátora, Kálti Márk barát írta 1358-ban, ahogy ez krónikája bevezető soraiból kikövetkeztethető. Ez a prológus ugyanis szintén ritmikus prózában van megszövegezve, amelyet itt-ott rövidebb rímes részletek is díszítenek. Meggyőz erről a prológus elejének elemzése:

»Per me reges regnant« ait Dominus Deus per sapientem Salomonem Proverbiorum *octávo capítulo* (xxx | xxxx, tardus): »Gloriosus Deus in sanctis suis« in *maiestáte mirábilis* (xxxx | xxxx, tardus), cuius ineffabilis *altitúdo prudéntie* (xxxx | xxxx, tardus) nullis *inclúsa limítibus* (xxx xxxx tardus),

[18] *Joh. de Kikellö: Sahwandtner:* SRH. I. 171-2.

nullis *términis comprehénsa* (xxx | xxxx velox),
recti censura iudícii celestia |
pariter *dispónit et terréna*, (xxx | x,xxx disp., rim.)

Ritmikus szövegezésének jellegét ez a mondat is eléggé megvilágítja. Nemcsak a mondatvégeket ritmizálja a szerző, hanem az egyes kólonokat is. Jellemző, hogy aránylag nagy számban alkalmazza a *tardus* formációt, különösen a kólonok végén. A rengeteg idézet, név és helymegjelölés a szövegben érthetővé teszi, hogy 21 mondatvég közül 3 ritmustalan (ez azonban mind idézet!), 4 dispondaicus (rímmel kombinálva), 5 tardus, mégis a legtöbb : 9 velox formáció.

Az a teológiai képzettség, amelyről az Anjou-kori szerző e prológusban tanuságot tesz, a krónika szövegében is változtatásokra vezette. A hunok és magyarok bibliai származásrendjének alaposabb vizsgálata ugyanis egy feltűnő hibának, mondhatnánk hamisításnak a nyomára vezette. A Budai Krónika családjához tartozó kéziratok ugyanis, a Dubnici krónika kivételével, Josephus Flaviusra és a Bibliára hivatkozva a következő genealógiát adják : *Noe* → *Japhet* → *Thana* → *Nemproth* → *Hunor* — *Magor*. Ezt a genealogiát adja Kézai is, azzal a különbséggel, hogy *Nemproth* helyett *Menroth* nevet hoz. Kálti Márk barát azonban Hieronymus[19] és a Biblia alapján rájött arra, hogy *Nemproth-Menroth* a Noetól megátkozott *Kam*-nak a leszármazottja, nem pedig Japhet-é, továbbá Josephust[20] is alaposabban tanulmányozva kiderítette, hogy Japhet utódai laktak Ázsiában a Thanais folyóig, nem pedig az átoksujtotta Kám utóda, Nemproth-Menrót, és ezért Nemproth kikapcsolásával helyreállítja a magyarok bibliai leszármazását *Noe* → *Japhet* → *Magog (Magor)* — *Hunor* ősökön keresztül. Ezzel akaratlanul is az Anonymus által felállított genealógiához tért vissza. E genealógiai vita csak annyiból fontos itt, hogy e kritika következtében logikusan kimaradt a Képes Krónika családjához tartozó kéziratokban a Nemproth-Menroth híres vadásztörténete a bábeli torony építésével együtt. Megmarad viszont a Sambucus-kódexben és Kézainál. A Nemproth-genealógia pedig kétségtelenül annak a találmánya, aki a hun történetet megszerkesztette. Aki ezt a genealógiai vitát megoldotta, ugyanolyan teológiai tanultságról tesz tanúságot, mint az, aki a »*Per me reges regnant*« kezdetű prológust írta : Kálti Márk barát.[20a] A fejezet ritmikus fogalmazást mutat, de szö-

[19] *Hieronymus :* Quaest. Hebr. in Genesim.

[20] *Josephus* : Antiquitates Hebr. I. 6. — V. ö. *Domanovszky :* Kézai Simon. i. m. 26. l.

[20a] Kálti Márk életére vonatkozó adatokat Jakubovich E. állította össze : M. Ny. 1925. 34. l.

vegezője többször alkalmazza a dispondaicust, amit a minorita barát láthatóan kerül. Ez is arra mutat, hogy ez a fejezet a prológussal együtt nem a minorita szerző műve lehet ; a prológusban szintén többször fordul elő a dispondaicus formáció.

II. III. István-Névtelenje

Krónikáink XIV. századi részének leválasztása után a megmaradt rész *tartalmilag* önmagától két nagy egységre bomlik : a huntörténetre és a honfoglalástól kezdve a magyarok történetére az Árpád-ház uralma alatt egészen V. Istvánig terjedően. E két egységet maguk a krónikaírók is megkülönböztették, amennyiben a hun történetet mint »*primus ingressus Hungarorum in Pannoniam*« tárgyalják, míg a másik részről mint *secundus ingressusról*, ill. *secunda cronica*-ról emlékeznek meg. A szerkezetnek e szimmetriája tekintetében a bővebb krónikák (Budai Krónika családja és a Képes Krónika családja) megegyeznek a Kézai Simon neve alatt ránkmaradt Gesta Hungarorummal, a szerkezet *keretének* azonosságán túlmenően azonban fontos különbségek is tapasztalhatók az egyes krónikacsaládokon belül és Kézai gestájához való viszonyuk tekintetében is. A bővebb krónikáknak Kézai gestájához való viszonyát Kézai szövegének vizsgálatakor fogjuk tüzetesebben szemügyre venni ; a bővebb krónikák szempontjából egyelőre elég annak a hangsúlyozása, hogy míg a *hun* történeti részben e bővebb krónikák egyrészt egymás között is, másrészt Kézai hun-történetével is,[21] lényegükben megegyezők, addig a magyar történetben (secunda cronica) egymástól is nagymértékben eltérnek, de különösen Kézai magyar történetétől különböznek mind terjedelemben, mind számos történeti adatot illetően, továbbá az egyes történeti események megítélése és értékelése tekintetében is.

A hun történetnek ez a feltűnő egyöntetűsége[22] annak a bizonysága, hogy krónikáinknak ez a része egységes szerkesztmény és *egy* író alkotása. Előre bocsáthatjuk, hogy a stíluskritikai vizsgálatok is erre az eredményre vezetnek. Hogy azonban a hun krónikában a stílusra vonatkozó megfigyeléseink egyúttal kronológiailag is értékesíthetők legyenek, azaz támpontul szolgálhassanak keletkezési idejének meghatározásához, először a magyar történeti részt, ezt a XIV. századi szerkesztmény leválasztása után még mindig különböző eredetű szövegekből álló konglomerátumot kell részletes vizsgálatnak alávetni.

[21] Ezt Domanovszky is kiemeli : Kézai S. mester krónikája. Bp. 1906. 37.

[22] Az apróbb, de igen jellemző különbségeket Kézai szövegével kapcsolatban veszem vizsgálat alá.

Krónikáink XIV. századi részének leválasztása és a huntörténet kikapcsolása után a magyar történeti részre vonatkozóan formai szempontból megállapítható, hogy 1. *általában nem alkalmazzák a prózaritmust*, viszont 2. *a magyar történet elbeszélő részeiben gyakran, de korántsem egyenlő mértékben a rímes próza kiterjedt alkalmazásával találkozunk.* A rímes részek *gyakoriságának* és tudatos alkalmazásának alapján a krónikákban négy részt különböztethetünk meg.

1. A leggyakoribb a rímes részletek alkalmazása az I. István halálát követő zavargásokat ismertető fejezetekben. Itt a rímes részletek nemcsak gyakoriak, hanem hosszabb passzusokra is kiterjednek. 2. Valamivel ritkábban, de még mindig tekintélyes rímes részletek találhatók Salamon és a hercegek történetével foglalkozó részben. 3. Ritkán fordulnak elő rímes részek az I. László halála utáni részben egészen addig, amíg III. Istvántól kezdve a rövid annalisztikus megjegyzések minden stílusvizsgálat alól kivonják magukat jellegtelenségükkel. 4. Ezeken a részeken kívül vannak a krónikának olyan összefüggő fejezetei, amelyek egyáltalán nem alkalmazzák a rímet. Ilyenek a 7 kapitányról szóló fejezetek és az ezután következő, a jövevény nemzetségekről szóló terjedelmes beszámoló, továbbá a XIII. századi történetre vonatkozó annalista feljegyzések stb.

A magyar történettel foglalkozó szöveg-konglomerátum szétválasztására *tartalmi* szempontból azok az aránytalanságok és ellentmondások nyújtanak támpontot, amelyek a bővebb krónikákban tapasztalhatók. Mindenekelőtt, a bővebb krónikák két családja, a Budai és Képes Krónikák között nagyobb az egyezés (honfoglalás, kalandozások, I. István, István halála utáni események, pogánylázadás, Endre, Béla) I. András uralkodásának a végéig, a várkonyi jelenetet elbeszélő részletig (c. 25—91) ; ezt a megfigyelést kiegészíthetjük azzal a megjegyzéssel, hogy a magyar történet eme szakaszát Kézai is aránylag bővebben tárgyalja, mint az ezután következő időszakasz eseményeit, (kivéve IV. László uralmának jellemzését, amelyet Kézai szokatlanul bőven tárgyal), pedig Kézai tudvalévően a magyar történeti részt a hun történettel szemben általában nagyon mostohán kezeli.[23]

Az I. András után következő részre jellemző, hogy a Képes Krónika családja sokkal részletesebben tárgyalja az eseményeket, mint a bővebb krónikák másik családja, a Budai Krónika csoportja. Különösen sok eleven festői részletet ismer a Képes Krónika családja Salamon, valamint Géza és László hercegek történetére vonatkozóan, beleértve még László uralkodásának idejét is (c. 92—139. közepéig), különösen a 107. fejezettől (Salamon és a hercegek nándorfehérvári

[23] *Horváth J.:* A magyar irod. műveltség kezdetei. Bp. 193 1. 48.

ostroma). E fejezetekben elbeszélt események hősei Salamon és a hercegek mellett a Vecelin nemzetségből származó Bátor Opos és az ármánykodó, a király és a hercegek között viszályt szító Vid bácsi comes. A Bécsi Képes Krónika ez időszakra vonatkozó bővítményei különösen kitűnnek elevenségükkel, és a szereplő történeti személyek jellemének, indulatainak finom rajzával, úgyhogy e bővítmények szerzője az eseményekkel egykorú lehetett,[24] amit nagy mértékben bizonyít az a körülmény is, hogy a szereplő személyek egykorú oklevelek bizonysága szerint valóban abban a korban élő emberek voltak.[25] E bő és — ami még sokkal feltűnőbb — *az ellenféllel szemben is lojális elbeszélő részt egy erősen pártos szellemű, sőt, gyalázkodó rész váltja fel* Kálmán király és fia, II. István ellenes éllel. Az alábbiakban a Krónikának ezt a jellegzetes XII. századi részét vesszük tüzetesebb vizsgálat alá.

Az író teljes együttérzéssel a Kálmántól megvakított Álmos herceg és ennek kiskorú fia, a későbbi II. (Vak) Béla mellett foglal állást (c. 142—159). Amikor II. Béla uralkodásának elbeszéléséhez ér (c. 160—161), a vak uralkodóról a legnagyobb dícséret hangján szól, erősen igénybe véve a biblia kifejezéseit.

'Confirmatum est ergo regnum in manu eius' (III. Reg. 3. l.) et inimicos eius dedit Dominus in obprobrium eius (Ps. 56. 4.) usque in presentem diem.'

Ez a sokszor éles ítéletű író azonos lehet azzal, aki II. Géza uralmáról számol be a 164—167. fejezetekben ugyanolyan bibliai képekben bővelkedő, panegyrikus stílusban, mint ahogyan I. Béla története van megfogalmazva. Úgy látszik, hogy ezek a bő és nagy mértékben pártos beszámolók Kálmántól kezdve egészen III. Istvánig, tehát a *141. fejezettől a 167. fejezetig* egy és ugyanazon író tollából valók és jóformán minden későbbi interpolációtól mentesek. Ennek az írónak az élete három király uralkodása idejére eshetett : II. (Vak) Béla, II. Géza és III. István idejére. Mindhárom király az egykor Kálmántól megvakított Álmos hercegnek a leszármazottja, érthető tehát, hogy Kálmán és az utána következő fia, II. István jellemét nem valami nagy szimpátiával rajzolta meg, viszont III. István uralkodása alatt már megengedhetett magának a sok dícséret mellett itt-ott egy-egy ironikus kifejezést is az Álmos-ág egyes tagjaival szemben. Ezt az írót többnyire mint II. Géza-kori névtelent szokás emlegetni,[26] az elmondottak alapján azonban talán helyesebb, ha történetírói működését III. István korára helyezzük. Mindenesetre benne kell

[24] *Hóman:* Szt. László-kori Gesta 66. l.
[25] Domanovszky kiad. SRH. I. 364., 371., 375.
[26] Különösen *Madzsar Imre* cikke óta: A II. Géza-kori névtelen. Bp. 1926

látnunk *krónikáink XII. századi részének szerzőjét.*[27] Mindenekelőtt e XII. századi részt vizsgáljuk tüzetesebben. A kompozíció ugyanis e részben lekerekített és egységes : az író célja bemutatni Kálmánnak és utódának elvetemültségét és ezzel szemben kiemelni a méltatlanul üldözött Álmos hercegnek és utódainak kiváló uralkodói képességeit. Az alkalom erre az összefoglaló átértékelésre akkor érkezett el, amikor Kálmán »adulterina progenies«-e, a trónkövetelő Borich is letűnt, II. Géza korában, a magyar történet színpadáról, de még utoljára feleleveníti az Álmos-utódokban Kálmán király rettegett és félelmetes emlékét. Minderre a stílus egységén kívül bizonyítékul hozható fel az írónak egy jellemző, de önkénytelen elszólása is. Amikor ugyanis II. Béla trónrajutásával (c. 160.) mintegy az elnyomott igazság diadalát ünnepli a bibliából vett képekkel és kifejezésekkel, azt mondja többek közt : »Confirmatum est ergo regnum in manu eius et inimicos eius dedit Dominus in obprobrium eius *usque in presentem diem.*« Ennek a kifejezésnek »mind a mai napig« alig van értelme, ha azt tesszük fel, hogy e szövegrészt II. Béla idejében fogalmazták, különösen uralkodása elején. Viszont nagyonis nagy nyomatékot nyer abban az esetben, ha e részt Borich szerencsés elűzetése után fogalmazta meg az író.

Ami a II. Béla uralmának utolsó időszakával foglalkozó rövid 162. fejezetet illeti, ahol az író nem ironikus él nélkül szemére veti a királynak részegességét és részeg állapotában elkövetett kegyetlenkedéseit, azt gondolom, ugyanezen írótól való, annak ellenére hogy e megállapításával előbbi dícséreteinek értékét nagy mértékben lerontja. Ez a teológiai műveltségét lépten-nyomon fitogtató író ugyanis több helyen tanujelét adja annak, hogy kiváló érzékkel rendelkezett a szellemes irónia iránt. Erről az iróniáról az Álmos utódai iránt kifejezett legteljesebb hódolat ellenére sem tud lemondani. Nem elégszik meg ugyanis annak egyszerű megállapításával, hogy II. Béla uralmának végefelé részegeskedni kezdett, hanem idézi azokat az ünnepélyes bibliai szavakat is, amelyeket Béla uralomralépése alkalmával intonált s azután váratlanul áll elő vádjaival (c. 162) :

Postquam autem regnum confirmatum esset in manu regis Bele, utebatur ex vino multum. Cuius aulici consueti erant, ut quidquid in ebrietate regis petebant, habebant, et post ebrietatem rex recipere non poterat. Poch et Saul, viros religiosos in ebrietate sua tradidit in manus inimicorum suorum, qui absque causa interfecti sunt.

[27] Madzsar i. m. l. a Koppány elleni hadjárattól (c. 64) kezdve egységes fogalmazású művet vél felfedezni krónikáinkban.

Ironikus merészségét ebben az esetben érthetővé teszi, hogy rendje, a papi rend védelmében teszi ezt, továbbá, hogy akkor írja, amikor már Vak Bélának az unokája ül a trónon.

Ezt az ironizáló hajlamát egyébként több helyen is elárulja. II. Istvánról szólva a következő jellemzést adja (c. 153) : *Putabatque rex in consilio equalem se Salamoni, in fortitudine Samsoni, in audacia David, sed illis equalis non erat.*

Ugyanez az irónia mutatkozik meg ismét II. Istvánnal szemben, amidőn azt mondja róla (c. 158) :

Sed cum esset in articulo mortis, monachalem habitum relicto regno suscepit.

A legironikusabb kifejezést azonban II. Béla feleségével mondatja el abban a fiktív beszédben, amellyel az Aradi (Onodi?) vérfürdő megrendezésére buzdítja az összegyűlt urakat (c. 160) : Volo audire, cur dominus noster rex suis oculis sit privatus et quorum consilio hoc sit actum? modo mihi propalate et eos fideliter in hoc loco vindicantes, nobis de ipsis finem date. Ecce enim Deus regi nostro *pro duobus oculis dedit quatuor.*

Úgy látszik, ez az ironikus klerikus az I. Lászlóra vonatkozó utolsó fejezeteket (c. 139—140) is átírta, vagy legalább is interpolálta. Erre engednek következtetni a fejezetben található pontatlanságok (Lászlót szerinte német császárrá választották, továbbá az Álmosra és Kálmánra vonatkozó megállapítások : Habebatque rex (Ladislaus) secum fratres suos, filios Geyse regis, Colomanum et Almum. *Pronosticatusque ita erat rex de Colomano, quia fusor sanguinis fieret...* Beatus autem *Ladislaus sic ordinavit, ut post ipsum Almus regnaret.).* Ezt a »Szt. László-kori Gesta« írója nyilván nem írhatta.

Tőle származhat a forrás-megjelölés is a 140. fejezet végén : Si quem autem scire delectat, quot ut quanta bona genti sue (Beatus) Ladislaus fecit, de *gestis* eiusdem plenam poterit habere notitiam.

Ezzel az utalással mintegy elkülöníti saját művét attól a műtől, amely László korában (?) keletkezett. Fontos megjegyezni, hogy nem László *legendájára* utal. A krónika e része tehát okvetlenül XII. századi, még a László-legenda előtt keletkezett, amely tudvalevően a XIII. század elején jött létre.

Hogy krónikáinkban a László utáni eseményekről egy másik forrás számol be, mint az addigiakról, az nemcsak a 140. fejezet végén cím szerint is említett fenti forrás megnevezéséből következtethető, hanem sokkal inkább abból a zavarból, ami a Képes Krónika családjában tapasztalható itt az egyes fejezetek címeit illetően. A 139. fejezet címe : De constructione Waradiensis ecclesie et de *morte regis Ladislai.* A 142. fejezeté ismét : *Sanctus rex Ladislaus*

moritur et Colomanus filius Geyse in regem legittime coronatur. Az összeforrasztás helye tehát világosan kitapintható.

A Lászlóról szóló gesta-rész utolsó fejezeteit (c. 139 második fele — 140.) kétségtelenül átdolgozta az az író, akinek szövegezésében a Képes Krónikában ránkmaradt Kálmán, II. István, II. Béla, és II. Géza történetéről szóló, önálló írói egyéniséget feltűntető, egységes fogalmazású történeti műve. Ennek az átdolgozásnak kétségtelen bizonyítéka a fentebb mondottakon kívül az a figyelemreméltó körülmény, hogy a 139. fejezetben elkezdi az első keresztes hadjárat körülményeinek ismertetését, de csak a 142. fejezetben, a Kálmán királyt gyalázó, tehát kétségtelenül egy másik szerzőtől származó jellemzés után folytatja annak elbeszélését és Kálmánra hárítja a felelősséget a keresztesek és a magyarok közti összeütközésért.

Ami e XII. századi krónikás írásmódját illeti, mindenekelőtt azt kell kiemelnünk, hogy szerzőnk alaposan járatos a bibliában, sőt, az egyházjogban is,[28] de történetírói adottságokkal nem volt megáldva, még középkori értelemben sem. Stílusára legjellemzőbb egy bizonyos nyers humor, amely sokszor iróniába fordul. A nyugalmas, kiegyensúlyozott *elbeszélő epikus stílus helyett* inkább a váratlan, meglepő fordulatokat keresi s ennek érdekében az eseményeket kiélezi, hogy a nem várt fordulat annál hatásosabb legyen. Eljárására talán legjellemzőbb az a jelenet, amely VII. Lajos francia király és a Borich kiadatását követelő magyar követ között játszódik le II. Géza alatt (c. 166). VII. Lajos keresztes hadat vezet Magyarországon keresztül a Szentföldre. II. Géza megtudja, hogy Lajos seregében van a trónkövetelő Borich is. Géza ellenfele kiadatását követeli. Borich azonban VII. Lajos lábaihoz borul és a király védelmét kéri. A kiadatását követelő küldöttnek Lajos a következőket mondja: »Tudja meg a (magyar) király, hogy a király háza olyan mint a templom, a király lába olyan, mint valami oltár. Hogyan adhatnám ki megkötözve azt, aki királyi házamba menekült, mint valami templomba, és a király lábaihoz borult, mint valami oltárhoz?« Erre a követ azt felelte: »A mi hittudósaink azt tanítják, hogy az egyház a fattyút nem részesíti áldozásban«, (azaz nem veszi védelmébe). A király szép érvelését tehát egy rövid, metsző mondatával teljesen megsemmisíti.

Az események és a helyzetek kiélezésére legjobb eszköz a szereplő személyek szembeállítása és beszéltetése. Éppen ezért az elbeszélő részeket ez az író gyakran szakítja meg közbeszőtt rövid, pointirozott párbeszédekkel, amelyek többször a durvaságig fajulnak. Pl. Borich követe így beszél Vak Bélával c. 160.: *Quid facis, vilissime canis, cum regno?* Vagy a reprodukálhatatlan, de a kiadótól is félre-

[28] Ezt kiemeli Madzsar is: i. m. 2.

értett üzenetváltás a görög császár és II. István között a 155. fejezet közepe táján.[28a] E pointirozott, a nyerseségtől nem mentes fejezetek az egész krónikában egyedülállók és *egyetlenegy* határozott, pártos, s egyben szellemes és ironikus írói egyéniségre engednek következtetni. Mindezekhez a jellegzetes sajátságokhoz járul hozzá egy nem kevésbbé feltűnő vonás, amely rámutat arra, hogy tagadhatatlan írói képességei ellenére a történetírás nem az ő tehetségének megfelelő műfaj. A tulajdonképpeni történeti események elbeszélésére ugyanis a frázisokat és stílusbeli fordulatokat, továbbá többször egyes helyzetek egész leírását is abból a történeti műből meríti, amelyre más vonatkozásban cím szerint is hivatkozik a 140. fejezet végén, t. i. a Gesta Ladislai regis-ből.[29] Azt a jelenséget, hogy bővebb krónikáinkban számos stílusfordulat »a Koppány elleni hadjárattól bezárólag egészen II. Géza oroszországi expeditiójáig« (SRH. I. c. 64—165 = Florianus SRH. c. 36—70) ismételten előfordul, Madzsar Imre figyelte meg először és ebből arra következtetett, hogy a krónikának ez az egész része »a mű előbeszédével együtt ... egységes fogalmazású munka, melynek keletkezése az egy tollra valló nyomok alapján 1156 és talán 1162 közé teendő«.[30] Madzsar szerint tehát ez a XII. századi szerző írta volna nemcsak krónikáink XII. századi részét, hanem tulajdonképpen I. Istvántól kezdve az egész magyar történetet. Még jóval Madzsar előtt Marczali Henrik jutott arra az eredményre, hogy a »magyar királyok történeti tradícióinak első bő leírása«, tehát a XI—XII. századi magyar történet megírása egy II. Géza korabeli író műve.[31] Amíg azonban a magyar történeti kútfők kutatói Marczali után a forrásviszonyok felderítésével egyöntetűen arra az ereményre jutottak, hogy krónikáinkban a XII. század végéig több író művével kell számolnunk,[32] addig

[28a] ... misit rex nuncium ad imperatorem Grecorum et vituperavit eum dicens, quod non esset dignus vocari imperator, neque rex, sed anus et vetula, quia sicut vetula, semper est in otio. Quo audito imperator respondit dicens: »Indubitanter credat rex, quod sua in presenti *anus* (a kiadó szerint: recte *anno* !) simul cum umbilico virilia incidam«. — A szövegben *anus* a helyes!!

[29] A 140. c. végén olvasható megjegyzés: Si quem autem scire delectat, quot et quanta bona genti sue Beatus *Ladislaus* fecit, de *gestis* eiusdem plenam poterit habere notitiam — nem hiszem, hogy feljogosítana arra, hogy a Gestát László *idejében*, *életében* írtnak gondoljuk, ahogy Hóman tette. Sokkal valószínűbb, hogy ez Kálmán alatt keletkezett.

[30] *Madzsar I.*: A II. Géza korabeli Névtelen. Bp. 1926. l.

[31] *Marczali H.*: A magyar történet kútfői az Árpádok korában. Bpest, 1880. 60—62.

[32] *Domanovszky S.*: A Budai Krónika, Századok 1902. 618—819. U. ő. Kézai Simon mester krón. Bp. 1906. 98—104. *Hóman B.*. A Szent László-kori Gesta Ungarorum Bp. 1925. 44—49, 60—64, 69—72, 93—94. Összefoglalva: *Domanovszky S.*: Anonymus és a II. Géza korabeli Gesta. Századok 1933. 168—169.

Madzsar a stílus alapján egységes művet lát krónikáinkban a XI. és XII. századi magyar történetet illetően.

Ez az egység, fentebbi fejtegetéseink szerint, csak a XII. századi részre vonatkozóan állapítható meg. Ennek a résznek a szerzője átírta már az I. Lászlóra vonatkozó két utolsó fejezetet is (c. 139—140), önállóan fogalmazta meg Kálmán király történetét (c. 142—152), de Kálmánra vonatkozóan még írott forrása is lehetett, amelyet azonban csak a 152. fejezetben vett igénybe, egyébként az egész Kálmánra vonatkozó rész az ő fogalmazása. II. Istvántól kezdve az ő fogalmazásában maradt ránk II. Béla és II. Géza története (c. 153—166.). II. Géza uralkodásának második felét (1152-től kezdve) azonban a Képes Krónika-család eddig bő szövege is csak kivonatosan hozza a rövid, 167. fejezetben. Azok az események azonban, amelyeket ez a fejezet egész röviden tárgyal, sokkal bővebben és részletesebben maradtak ránk Mügeln németnyelvű krónikájában (Mügeln c. 53—56 SRH. II.). Mügeln e fejezetekben nemcsak II. Géza oroszországi és görögországi hadjáratairól számol be részletesen, hanem a II. Géza fia, III. István uralkodása alatt bekövetkező viszályokról is, amelyeket Vak Béla trónkövetelő fiai, II. László és IV. István támasztottak III. Istvánnal szemben, sőt, megemlékezik már III. Béla ifjabbkirályságáról is (Mügeln c. 56). A Mügeln-krónikának ezek a bő részletei azonos szerzőtől származhatnak és III. István korára mutatnak.[33] Ekkor, Vak Béla trónkövetelő fiainak: II. Lászlónak és IV. Istvánnak fellépésekor — és csakis ekkor — (III. István idejében) már meg lehetett írni Vak Béla egyébként hódolatteljes történetét is úgy, hogy egy-két rosszaló mondatot is elrejthetett benne az amúgy is csipkelődő hajlamú író.

Egyfelől tehát elfogadhatatlannak tartom Madzsar feltevését, aki a Koppány-lázadástól (c. 64) II. Géza uralkodásának a közepéig (c. 166) egységes fogalmazást tételez fel a krónikában, másfelől nem tarthatom valószínűnek Domanovszky és Hóman nézetét sem, akik a László halála utáni eseményekről szóló *ránkmaradt* krónikarészben jóformán annyi átdolgozót és folytatót tesznek fel, ahány uralkodóról szó van. Emellett azonban Domanovszky is, Hóman is Álmos-párti történetírókról beszélnek, nem is szólva arról, hogy a II. Béla-ellenes gyalázkodó állítólagos interpoláció (a már említett 162. fejezet II. Béla részegeskedéséről), mindenképen magyarázat

[33] *Domanovszky S.:* Mügeln Henrik németnyelvű krónikája és a Rímes krónika. Századok 1907. 128—130. Rövid összefoglalása (SRH. I. 235) szerint egy III. István-kori fogalmazást lehetségesnek tart, de feltesz még egy Kálmán, II. István és II. Béla-kori szöveget, sőt egy XII. sz. végi interpolátort is. *Hóman:* Szt. László K. G. 72, egy Kálmán, II. István, II. Géza és III. István-kori folytatót tesz fel. V. ö. még *Domanovszky:* A Budai Krónika. Századok 1902. 824—826.

nélkül marad, akár II. Géza, akár III. István korában, vagy a XII. század végén keresik az Álmos-utódok ez állítólagos ellenségét, hiszen Vak Béla után már *csak* Álmos-utód királyaink vannak. De nem nyer magyarázatot a Kálmán és Álmos között lefolyt tiszavárkonyi jelenet sem[34] (c. 144). Vajmi keveset nyom a latban, hogy a kérdéses jelenet valóban lejátszódott-e, vagy pedig az író csak az I. András és Béla herceg között (c. 92.) lefolyt várkonyi (Korona és kard) jelenetet utánozta. Az egész, egyébként igen élénk jelenetnek az a lényege, hogy a Tisza partján álló seregek nem hajlandók a két veszekedő testvér kedvéért egymást öldökölni. »Mi az, amiért harcolunk? — mondották. — *Ezek* (t. i. a két testvér) ostromolnak bennünket ; mi meg fogunk halni, ők pedig, minthogy ők maguk kikerülnek a bajból, meg fognak szökni. Nemrégiben is a mi atyáink és testvéreink harcoltak az ő atyáikkal és testvéreikkel és meg is haltak. Mi nem látunk okot a harcra. De ha nekik a harc tetszik, ám harcoljanak ők ketten, és aki erősebb lesz közülük, az legyen urunk«. Ezt a határozatot hozván, az urak visszatértek. És midőn Grak elmondta a királynak, hogyan határoztak, Ilia pedig a hercegnek fedte fel, akkor békében maradtak, akaratuk ellenére.« (SRH. I. 422—23. l.).

A *lényeget* illetően ugyanaz a jelenet ismétlődik meg ugyanilyen kiélezett, párbeszédekkel élénkített előadásban II. István oroszországi hadjáratának elbeszélésében (c. 155) :

Quid et quare morimur ? — mondják a tanácskozásra összegyűlt főurak. Majd ugyanolyan éles formában utasítják el a harcot, mint Kálmán és Álmos esetében : »Si cum multitudine morte (!) militum tuorum castrum capis, quem ducem constitues? (t. i. az elfoglalt területen). Si inter principes tuos eligis, nullus remanet. Numquid vos vultis regno relicto habere ducatum? Nos barones castrum non obpugnabimus. *Si obpugnare vis, solus pugna*, nos autem in Hungariam recedimus et nobis regem eligemus« ... Rex ... cum vidisset se suorum auxilio iuste destitutum, reversus est in Hungariam.«

A fenti várkonyi jelenetből legalább annyira lehet Kálmán-ellenes, mint Álmos-ellenes tendenciát kiolvasni. Így tehát nem származhatik a feltételezett II. Béla-kori, Kálmán-ellenes átdolgozótól, de a feltételezett II. Géza-koritól sem, hanem csakis attól az írótól, aki III. István idejében átélte a testvérharcokat és tapasztalta, hogy az urak nem hajlandók határozottan egyik testvér mellé sem kiállani, ahogy ezt művének abban a részében megírta, amely csak

[34] *Hóman B. :* A II. Géza korabeli Névtelen. Századok 1931. 229. költöttnek tartja az Álmos és Kálmán közötti állítólagos várkonyi jelenetet (SRH. I. 422—23. l.)

a Mügeln-féle Krónikában maradt ránk.[35] Ha ez az író megengedhetett magának egy ilyen mértékű Álmos-ellenes tendenciát, akkor semmi akadálya sincs annak, hogy az ő művének tarsuk azt a megjegyzést is II. Bélával szemben, hogy részeges volt. Ha továbbá ennek a III. István-kori írónak olyan nagy gondot okozott a kb. fél évszázaddal előbbi Kálmán-kori rész és II. Béla-kori rész kijavítása, akkor — azt hiszem — jogos a feltevés, hogy *Kálmántól kezdődően, sőt, I. László utolsó tetteit illetően is ő volt a XII. századi magyar történeti krónika nem éppen pontos, de élénk és a szellemes gúny mellett a vaskosabb tréfát is kedvelő történetírója.* Szinte hivatalból kötelező volt számára a Kálmán-ellenesség, de ennek konkrét kiélezettségéből épp úgy sokat lekoptatott már az idő, mint Álmos és közvetlen utóda iránti kötelező hódolatából.

Arra, hogy I. László halálától III. István haláláig *egy* egységes mű állott rendelkezésre a *későbbi* krónikások számára, kézzelfogható bizonyítékot szolgáltat a Mügeln németnyelvű krónikájában tapasztalható zavar. Krónikájának 54—56. fejezetében[36] ugyanis — mint említettük — részletesen elmondja III. István és a trónkövetelő II. László, valamint IV. István történetét, sőt, III. Béla ifjabb királyságáról is megemlékszik; mégis a következő 57. fejezetben ismét visszatér III. Istvánhoz és szószerint hozza róla azt a kivonatos szöveget, amely a Budai és a Képes krónikában található (169. fejezet) e királyra vonatkozóan, sőt, ugyancsak a Budai és Képes krónikával megegyezően az 58. fejezetben IV. Istvánról is a bővebb krónikák (c. 170) száraz adalékait *is* hozza. Hogy e fejezeteket megelőzőleg egy másik, bővebb szövegezés volt előtte, amelynek az 56. fejezettel (Béla ifjabb királysága III. István alatt) vége szakadt és ezután egy másik forrást, a Budai és a Képes krónikában ránkmaradt szöveget kellett követnie, arra Mügeln egyik kéziratában található XIV. századi megjegyzés hívja fel a figyelmet: *als hernachgeschryben stet In der nechsten hystorien.*[37] Tehát mintegy önmagát figyelmezteti, hogy e fejezet után egy másik latin krónikának a szövegére kell áttérnie a német tolmácsolásban. *E* másik szöveg a Budai és a Képes Krónika 169—170. fejezete, amelyeknek tartalmát már sokkal részletesebben kifejtette előbbi fejezeteiben.

[35] Mügeln c. 55. (SRH. I. 202): Do erhort in (t. i. az idősebb, IV. Istvánt) der Keyser von Krichen und samnet ein grosz her und czoh in Ungerlant und Kom . . . uber die Teysz. *Do Kom vil der Unger von dem cleinen Kunig Stephan* (t. i. III. István) *zu dem grossen. Do die selben Ungern erhorten, das der clein Kunig Stephan vil Unger und Pehem pey im heten* (sic!), *do czugen sie wider zu ym.*

[36] SRH. II. 200—203.

[37] SRH. II. 203.

Amint tehát e III. István-kori író történeti művének elejére, kezdetére a Képes Krónikában tapasztalt zavar a 139. és 142. fejezetek helytelen címeivel kézzelfoghatóan utalt, ugyanilyen világosan utal e mű végére a Mügeln krónikájának 56. és 57. fejezete között tapasztalható zökkenő, sőt, a forrásváltoztatás világos bejelentése. E krónikarész íratási idejét a bennük tárgyalt események alapján III. István uralkodásának utolsó éveire (1169—1171) tehetjük.

A László halálától III. Istvánig terjedő rész azonos szerzőtől való származtatásának legnagyobb nehézsége már Toldy Ferenc és Pauler[38] óta a krónikának egy meg nem értett, ill. félreértett kifejezése II. Istvánnal kapcsolatban. A 157. fejezetben ugyanis azt olvassuk: Dux Almus severitate regis Stephani *minoris* seu mediam capitis diminutionem passus fuerat. Ha a *minoris* jelző Stephani-hoz tartozik, és az író *kisebb* István királynak nevezi II. Istvánt I. Istvánnal szemben, akkor III. Istvánt nyilván még nem ismerhette, mert akkor e megkülönböztetés (minor) már értelmetlen lett volna. A helyzet azonban az, hogy bármilyen értelmet adunk is a *minor* szónak, (pl. natu minor, és akkor az összehasonlítás nem I. Istvánra vonatkozik, hanem az idősebb *Álmos* hercegre), a szöveg semmiképpen sem válik értelmessé a *seu* miatt. Ellenben —s erre már Madzsar figyelmeztetett — tökéletes értelmet nyer a szöveg, ha *minoris* helyett *minorem* alakot írunk: minor seu media capitis diminutio a számüzetést jelenti a római jog szerint.[39] Így tehát semmi akadálya nincs annak, hogy e szövegrészt egy III. István-kori írótól származtassuk, ami mellett egyébként is annyi érv szól.

Ami mármost Madzsar stíluskritikai vizsgálatának e részre vonatkozó eredményeit illeti, módszerének súlyos hibáira Hóman[40] és Domanovszky[41] elég nyomatékosan mutatott rá. Az ő kritikájukat azonban még ki kell egészítenünk. Mindketten elfogadják ugyanis a »stíluskritika« ismérvéül Madzsar elvét, amit ő vizsgálataiban követett, de meg nem fogalmazott, hogy t. i. a stíluskritika kimerül egyes szavaknak, szókapcsolatoknak vagy egyes helyzeteknek vizsgálatában. Hiába mondja Madzsar: »Távol állok attól az elhamarkodástól, amely puszta szövegegyezésekből, egyforma kifejezésekből nyomban azonos szerzőre következtet s megfeledkezik arról, hogy ilyesminek közös forrás (biblia, ars dictandi), utánzás, vagy

[38] *Pauler Gyula:* A magyar nemzet története. Bp. 1893. II. 781.

[39] Madzsar: i. m. 2. — V. ö. *Justinianus:* Inst. I. tit. 16.: Minor sive media est capitis deminutio, cum civitas quidem amittitur, libertas vero retinetur. Quod accidit ei, cui aqua et igni interdictum fuerit.

[40] *Hóman B.:* A II. Géza korabeli Névtelen. Századok. 1931. 225—232.

[41] *Domanovszky S.:* Anonymus és a II. Géza korabeli Gesta. Századok 1933. 163—184.

véletlen is lehet az oka«[42] — a gyakorlatban mégis ezt a módszert követte. Ezzel szemben a stíluskritikának ez csak egyik, de egyáltalán nem a legfontosabb vizsgálódási módja, különösen olyan konglomerátumban nem, amelyben eleve is lehet számolni különböző eredetű szövegekkel. Más eszközök segítsége nélkül hogyan lehetne eldönteni pl., hogy a krónikákban két helyen azonos szavakkal és csak a szereplők korszerű helyettesítésével elmondott helyzet közül melyik felel meg a valóságnak és melyik csak utólagos alakítás? Krónikáink pl. először Nándorfehérvár 1071-ben történt ostromáról, majd az 1128-i görög háborúról szószerint azonos és igen feltűnő tudósítást hoznak :

Greci ... per ingenia sufflabant ignes sulphureos in naves Hungarorum et eas in ipsis aquis incendebant (c. 104.)

Greci per ingenia inflammabant ignes sulphureos in naves Hungarorum et eas in ipsis aquis incendebant (c. 156.)
(Madzsar párhuzama, i. m. 15.)

Nyilván az is lehet, hogy az esemény mindkét esetben megtörtént, de ebből még nem következik, hogy azonos fogalmazásban kell róla beszámolni. Ha ez mégis így van, joggal azt gondolhatná az ember, hogy egy újabbkori eseményt vetített vissza a multba a szerző, mert hiszen mi sem egyszerűbb, mint a multat is a jelen mintájára elképzelni. Középkori író talán különösen hajlandó ilyen visszavetítésre (v. ö. Anonymus). Hajlandók vagyunk ez utóbbi esetet tartani valószínűnek, ha az újabb eseménnyel egykorú, vagy közel egykorú íróról van szó : saját napjainak történetét csak nem »hamisítja át« a mult képére, hiszen akkor könnyen tettenérik.

Ha egy ilyen, aránylag testesebb szövegrészről sem dönthető el önmagában, elszigetelten, hogy melyik az előbbi, még sokkal kevésbbé dönthető az el 2—3 szóból álló szókapcsolat vagy frázis esetében. Különben is, 1—2 szó sokszor közbe is szúrható utólag anélkül, hogy a szöveg értelme megváltoznék, mint pl. az *anno regni* formula, amely okleveleinkben 1207-től kezdve jön divatba,[43] krónikáink szövegében azonban már a XI. századi eseményekkel kapcsolatban is rendszeresen előfordul a későbbi szerkesztő kezének tagadhatatlan nyomaként. Ezekből a stereotip fordulatokból csak egységes fogalmazás esetén vonhatunk le következtetést a mű szerzőjére és korára. Tehát a fogalmazást kell vizsgálat tárgyává tenni az egyes fordulatok és kifejezések helyett.

[42] Madzsar : i. m. 8.
[43] *Szentpétery I.* : Magyar oklevéltan. Bp. 1930. 86—87.

Középkori szövegeknél a nyelvi helyesség sem kritérium annak eldöntésére, hogy melyik ránkmaradt szöveg az eredetibb, esetleg a régibb. Az első fogalmazás is lehet hibás nyelvi szempontból, viszont nyelvileg hibátlan szöveg a másolók kezén megromolhatott. Ezért középkori szövegek stílusvizsgálatánál olyan formai jelleget kell megragadni, amely a szövegromlás és a másolók önkénye ellenére is — különösen nagyobb terjedelmű szövegekben — jellegéből aránylag keveset veszíthet. Ilyennek bizonyul a prózaritmus vizsgálata és a rímes próza megfigyelése mint a stílustanítók által tanított középkori stílusformák. Önmagukban azonban még ezek sem adnak teljesen megbízható eredményt: a tartalmi szempont soha nem hanyagolható el. Madzsar pedig éppen ezt hagyta teljesen figyelmen kívül.

Az előbbi fejtegetéseinkben tartalmi szempontból kimutatott szövegegység a stílus szempontjából is egységes műnek mutatkozik. Az író szókincs- és fráziskészlete, különösen a dicsőítő részekben, túlnyomórészt a bibliából kerül ki: ilyen nagy mértékben egyetlen krónikásunk sem aknázta ki a bibliát, a »*Per me reges regnant*« kezdetű prológus íróján kívül,[44] aki azonban nem lehet azonos e XII. századi rész szerzőjével, mivel a prológus ritmikus prózában van írva és egész felfogása elüt e csipkelődő, sőt szabadszájú írótól. Nemcsak a frázisokat, hanem a képeket és hasonlatokat is gyakran a bibliából meríti. Bibliai tanultságát a római- és egyházjogban való jártassága egészíti ki.[45]

Mindez nem pótolja azonban a leíró, elbeszélő részekben való gyengeségét. A történeti eseményeket leíró részeiben ugyanis az I. László történetében előforduló helyzeteket és stílusfordulatokat alkalmazza. Ennek bőséges bizonyítékait Madzsar állította össze teljesen megbízhatóan, ha a belőlük levont következtetésektől eltekintünk. Előadásának élénkítésére gyakran alkalmazza a rövid párbeszédeket, amelyeket rendszerint csípős íz és csattanós kiélezettség jellemez. Előadásmódjára formailag jellemző, hogy a rímet sem hanyagolja el, bár korántsem alkalmazza olyan mértékben e külsőleges stílus-ékítményt, mint a László-kori rész írója. A tartalmi mozzanatok mellett tehát ez is egyik lényeges elkülönítő jegy a krónika többi részeitől. Nála ugyanis rímes részek ritkán fordulnak elő és rendszerint nem terjednek túl egy-egy mondat határán. A rímek rendszerint mondatparallelizmus következtében állnak elő. Az első ilyen rímes részeket még az I. Lászlóról szóló fejezetekben

[44] Madzsar i. m. 1. és 4. l. e részeket azonos szerző művének tartja éppen a bibliai képek és kifejezések miatt.

[45] V. ö. Madzsar i. m. 2 lap 1. jegyzete.

találjuk. Általában minden fejezetben 1—2 ilyen rövidebb rímes rész fordul elő nála. Az első kereszteshad bejelentésével kapcsolatban él először az író a rímes próza ékítményével :

...ecce nuntii de Francia et de Ispania, de Anglia et Britania
ad eum venerunt | et precipue de Wyllermo fratre regis Francorum ||
et ei omnipotentis Dei iniuriam se ulcisci manifestaverunt, |
et sanctam civitatem et sanctissimum sepulchrum ||
de manu Sarracenorum liberare pensaverunt. |[46]
Unde gloriosum regem rogaverunt, |
ut eis rector et gubernator in exercitu Jesu Christi existeret.]
(c. 139.)

A kólonok itt nagyon hosszúak, de a rímelés leggyakoribb előfeltételére, a párhuzamos mondatszerkesztésre így is rámutatnak.

Sokkal sikerültebb, élénkebb rímes rész található a 140. fejezetben, ismét az elbeszélés szempontjából is kiemelkedő helyen :

Konrád cseh herceg fordul segítségért László királyhoz :

Corrardus autem ad gloriosum regem, avunculum suum venit |
et que ei acciderent, narravit |
et regem in auxilium sibi venire in propria persona rogavit. |

Ismét a kereszteshadakkal kapcsolatban olvassuk a 143. fejezetben a következő rímes részletet :

Illi autem spem in Deo ponentes |
et, cuius signum portabant, Jesu Christi.]
in illo confidentes |
Hungariam audacter intraverunt |
et ex Hungaris multos interfecerunt. |

Amikor a keresztesek és a király csapatai között összeütközésre kerül a sor, ismét rímes részlet következik (c. 143.)

Deinde marchiam illam totam devastabant |
propter victum et quidquid rapere poterant, |
ad castrum portabant. |
Rex autem in Temes utiliori consilio usus pacem cum illis
firmavit |

[46] *pensare* ~ fr. *penser* francia tanultságra mutató szó ; az ugyancsak nála előforduló *astur* (c. 134 és 148.) szintén francia környezetre utal. A *baro* szót szintén Franciaországból hozhatta magával az addig használatos *principes* helyett. Ezt kiegészíti az egyházjogban való jártassága, amint erre fentebb utaltunk. Az *astur* ~ *austur* szóval kapcsolatban tehát Anonymus francia kapcsolatait nem igen lehet bizonyítani, ahogy ezt Gáldi L. teszi : Contributions ... i. m. 23. E szót Anonymus már a XII. századi krónikarészben megtalálhatta.

et multis muneribus et victualibus eos honoravit
et in pace ire dimisit.

Az izgalmas tiszavárkonyi jelenet elbeszélése alkalmával ismét megjelenik a rím, most már hatásosabb, rövidebb kólonok végén (c. 144).

Rex autem cum exercitu venit contra ducem in **Warkun**,
et dux e contra venit prope **Warkun**,
Tisciam autem inter eos dimiserunt.
Fideles autem Hungari treugas ab ipsis petierunt,
et ut colloquium haberent, dixerunt :

Kálmán orosz hadjárata alkalmával (c. 145) a király és a segítségért könyörgő orosz hercegnő között lejátszódó durva jelenet után (calcitravit eam rex) a jelenet lezárására a következő hatásos fogalmazással él az író :

Illa autem gemens reversa est retrorsum
et rogabat omnipotentis Dei auxilium.

Az orosz hadjárat szerencsétlen végződését a rímes próza éles, csattanós megfogalmazásával teszi az író még emlékezetesebbé (c. 145.) :

Hungari ... pre necessitate famis soleas calciamentorum suorum assando comedebant. Quid plura?]
Tanta tunc pericula facta sunt,
que dici non possunt.

E XII. századi rész leghatásosabb jelenete Kálmán király látomása a dalmáciai hadjárat idején. A látomás éle, természetesen, Kálmán ellen irányul. Amikor Kálmán fel akarta gyujtani Zárát, álmában megjelenik neki a város védőszentje (c. 146.) :

...ecce sanctus <Donatus>
Zadriensis episcopus
venit ad eum in horrido vultu,]
quem per capillos capiens traxit
et cum virgis laureis valde verberavit.
Quem cum dimisisset
et excitatus[47] *fuisset,*
illum non vidit,
sed dolorem sentiebat

[47] A kiadásban (SRH. I. 426) (vagy a kéziratban?) kétségtelenül hibásan *exercitatus* áll.

et ictus virgarum super corpus suum aspiciebat.
Quapropter a molestatione civitatis patienter cessavit.

A Kálmán és Álmos herceg egymáshoz való viszonyát élesen és csaknem költői színekkel festő 148. fejezetben is találunk rímes részletet: A király vadászni küldi Álmos herceget, de ellenőrzésére két embert rendel melléje:

Misitque cum eo duos iobagiones sub pretextu honorandi eum, quos tamen clamculo instruxerat,

ut animum ducis sollertius explorarent;
si dux adversus regem machinaretur,
regi nuntiarent.

A herceg solymászni megy és amikor sólyma egy varjút fog, a herceg gyanútlanságában (simplici animo) elszólja magát az őt szemmeltartó jobbágyok (= a király emberei, nemesek) előtt mondván:

»*Nonne cornix ista iuraret asturi*],
ut si eam dimitteret,
de cetero non vociferaret?

Erre a jobbágyok jogi fejtegetésbe kezdenek az eskü lényegét illetően. Az író jogi beállítottsága azonban talán a legszembetűnőbb módon ott tárul elénk, ahol Kálmánnak hűtlen feleségétől való elválásáról van szó. Különösen jelentős rész ez a középkor szempontjából, mert az egyház a házasságot elvileg felbonthatatlannak tartja. Érvelését rímes prózában adja elő (c. 149):

... uxorem ... in adulterio deprehensam peccantem nec violenta temeritate dimisit. Sciebat enim, quia scriptum est: ‚Deus quos coniunxit, homo non separet'.

Scilicet sine l e g e
et absque ratione.
Ideo non ipse ab ea se separavit,
sed l e x ab ea eum separavit,
quam reatus accusavit,
culpa damnavit,
maleficium coartavit.
Remisit ergo eam
l e x in terram suam.

Körmönfont jogi okoskodással veszi tehát itt védelmébe Kálmán királyt, akiről másutt aggálytalanul mond el minden

rosszat. Ugyanígy mesteri rímes kólonokba foglalja Álmos és Béla megvakíttatásának következményeit (c. 150) :

Nichil tamen profuit innoxii sanguinis profusio, ||
quem divina ultione prematuré mortis deglutivit dira sorbitio, ||
et punivit temporalis regni destructio. ||

Nem kevésbbé kiszámítottan fogalmazza meg a Kálmán betegségéről szóló rosszindulatú beszámolóját. A királyt állandó fejfájás gyötri s ezért Draco (jellemző név!) nevű orvosa flastromot köt a király fülére, amely a király agyvelejét is kihúzta :

Remoto autem emplaustro, quod diutius tenere non poterat,
ostendit Othmaro comiti. ||
Comes Othmarus inspiciens emplaustrum, |
vidit in eo cerebrum extractum |
dixitque regi : ||
»*Domine, expedit tibi,* ||
ut prepares te ad viaticum«, |

Kálmán király »Könyves« melléknevét is rímes részlet értelmezi egész naív módon (c. 152) :

...summo pontifice cum eo dispensate regnare compellitur. |
Qui ab Hungaris Cunues Calman appellatur, |
eo quod libros habebat, |
in quibus horas canonicas ut episcopus persolvebat. |

Nem hiányoznak a rímes részletek a II. István történetét tárgyaló fejezetekből sem ; a rímes és rímtelen részek aránya és terjedelme nagyjából ugyanaz, mint a Kálmánra vonatkozó részben.

II. István cseh-morva háborújában szerpeltet az író egy Solt nevű bajkeverő intrikust, aki mindenképpen romlásba akarja dönteni a magyar királyt. Alattomos szolgálatait a következő jellemző megfogalmazásban ajánlja fel a királynak (c. 153) :

Fidelis sum domino meo |
et quod n o v i de Bohemis, sibi n o t i f i c o. |

Amikor sikerült az ellenfeleket egymásnak ugrasztani, a beszámoló ismét rímes formában van megfogalmazva :

Bohemi videntes sagittarios venire, |
sine dubio sciverunt veritatem esse, |
quod audiverant.]

Másfelől a magyarok meglepetését és zavarát ugyancsak rímes forma érzékelteti pár mondattal alább :

Rex autem hoc audiens cum paucis celeriter equitavit versus Hungariam,
quia sui absque a r m i s venerant
et qui a r m a habebant,
a r m a r e se non poterant,
quia inscii regis consilii erant.

Pattogó, rövid kólonokban szólaltatja meg az író az István ellen fellázadó urakat (c. 155) :

»*Nos barones castrum non o b p u g n a b i m u s.*
Si o b p u g n a r e vis, solus p u g n a.]
nos autem in Hungariam recedimus
et nobis regem eligemus.

A háború végéről is egy rímes mondatban számol be (u. o.) :
. . . tandem pace roborata
redierunt ad propria.

II. István összefoglaló jellemzését ezekkel a sokat sejtető szavakkal vezeti be (c. 157) :

Rex itaque Stephanus multa mala faciebat,
que non debebat
in impetu animi sui.]

Bár nem rímes megfogalmazású, mégis tömörségével kitűnik az a rész, amelyben arról számol be az író, milyen rettegett híre volt II. Istvánnak (c. 156). :

Timebantque omnes reges Stephanum regem, tamquam ictum fulminis, unde infantes vagientes comminatione nomine regis Stephani quiescere compellebantur.

Az ifjú, megvakított Bélával kapcsolatos intézkedéseit így foglalja össze a 157. fejezet végén :

Disposuerat eum rex vivere in Talua (!)
et dabantur ei regalia stipendia.

II. Bélát Borich követe a következő gyalázkodó szavakkal szólítja meg (c. 161) :

Quid facis | vilissime canis | cum regno ?

II. Géza német háborújában a csatajelenet élénkítésére használja az író a rímes prózát (c. 165) :

Hungari vero ex adverso appropinquaverunt ad prelium
et intonuerunt buccinis
et clanxerunt classcitis (!).
et clamor vociferantium
ascendit in celum
et belligerantium
et commissum est prelium.

A II. Géza alatt Magyarországon átvonuló keresztesekről szintén rímes prózában számol be az író, habár egyik-másik kólon igen hosszúra sikerült (c. 166) :

Corrardus Cesar ... Hungarie vero non Christi peregrinus apparuit,
in qua non pacem, sed potius iram tirannidis predonis exercuit.
Nam petitionis simulatione inventa aditum a regno Hungarie pecuniam non modicam extorsit,
ita ut nulla mater ecclesia sive monasterium totius Hungarie remaneret,]
de quo pecunia non extraheretur,
et peregrinanti cesari pre timore non offerretur.

Látjuk tehát, hogy e III. István-kori írónk egyéni, csúfondáros és csipkedő stílusa mellett nem hagyja figyelmen kívül a korszerű stíluskövetelményeket, a rímes prózát sem. Benne egy új, markáns vonásokkal élénk rajzolódó középkori írónkat ismertük meg.

III. Szövegegységek és stílusfajok a krónika X—XI. századi eseményeket tárgyaló részében

Kissé hosszasabban kellett foglalkoznunk krónikáink e XII. századi részével, mert e rész megítélése az eddigi tudományos irodalomban részint bizonytalan volt, részint nagymértékben ellenkezett egymással. De ezeken túlmenően azért is kellett alaposabban szemügyre vennünk e szerintünk III. István-kori művet, mert az idetartozó részek elkülönítése után krónikáink eddig nem tárgyalt részei *tartalmilag* lényegében két század történeti eseményeivel foglalkoznak : a III. István-kori részt megelőző fejezetek a XI. század eseményeit, a III. István-kori rész után következő fejezetek pedig lényegében a XIII. század eseményeit tárgyalják.

Aránylag kevesebb problémát okoz ez a XIII. századi rész, legalább is stílus szempontjából, mivel ezek a fejezetek (169—178.

és 180. III. Istvántól V. Istvánig) rövid annalisztikus megjegyzéseken, az uralkodás és a halálozás adatain kívül alig említenek mást. Ahol mégis bővebb tudósítást találunk, mint pl. II. Andrással kapcsolatban a Bánk bán merényletéről szóló elbeszélést, ott későbbi betoldással állunk szemben. A Bánk bánra vonatkozó betoldás pl. a minorita barát műve, ahogy azt a fentiek során kimutattuk.

A magyar történeti részben ilyenformán megmaradó 25—138. fejezetek a XI. század eseményeivel foglalkoznak I. Lászlónak a kunok elleni hadjáratáig. Ezek a fejezetek azonban korántsem mutatnak egységes jelleget stílus szempontjából, de tartalmilag sem. Tartalmi szempontból mindjárt a hét vezér (c. 27—37.) felsorolását követő 38—53. fejezetekről ugyanis rögtön megállapítható, hogy nem keletkezhettek a XI., sőt még a XII. században sem, mert az itt felsorolt jövevény-nemzetségek közül nem egynek a bevándorlása és megtelepedése magának a krónikának a bevallása szerint is a XIII. századra esik, más idegen nemzetségeké pedig, mondhatni a többségé, a XII. század folyamán történt.[1] De hogy e XII. században bevándorolt nemzetségekről is a feljegyzés csak sokkal később történhetett, arra a krónika e részének számos pontatlansága és tévedése is utal. Talán a legjellemzőbbek erre a pontatlanságra azok az adatok, amelyeket a Kökényes—Radnót és a Gut—Keled nemzetségekre vonatkozóan mond a krónika a 44-ik, ill. 45-ik fejezetekben. A Kökényes—Radnót nemzetségről azt állítja a krónikás, hogy ezek Margit királynővel jöttek Pannoniába, annak a Béla királynak a feleségével, aki »Szár Lászlónak« volt a fia (I. Béla). Ezzel szemben a valóság az, hogy Margit III. Béla felesége volt.[2] Valóban sok időnek kellett eltelnie, amíg a III. Béla-kori események annyira homályba borultak, hogy a feleségével bejött jövevények bevándorlását a XII. század vége helyett a XI. század közepére lehetett tenni.

Még jellemzőbb hibát követett el a krónikás a Gut—Keled nemzetséggel kapcsolatban. E nemzetségről azt állítja, hogy Péter király idejében jött be és László és Géza hercegsége idején Salamon pártján volt, Salamon emelte fel közülük az ármánykodó Vid bácsi comest.[3] Ezzel szemben a Gut—Keled nemzetség tagjai Kálmán király idejében kezdenek szerepelni először; a XIII. században egyik tagjuk, Cletus II. András alatt kancellári hivatalt tölt be.[4]

[1] E nemzetségekre vonatkozóan v. ö. Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I—III. köt. A krónikában felsorolt nemzetségeket Györffy is alapos vizsgálatnak veti alá s megállapítja, hogy a politikai életben a XIII. század közepetáján töltenek be fontosabb szerepet (Krónikáink és a magyar őstörténet, Bp. 1948. 166—174.).

[2] Karácsonyi I. i. m. II. 336—342; SRH. I. 298. 7—8. jegyzet.

[3] SRH. I. 298. c. 45.

[4] SRH. I. 298—99. 1. jegyzet; Karácsonyi J. i. m. II. 19—23.

A jövevény nemzetségekre vonatkozó adatok ily nagymérvű összezavarása tehát megint csak késői időre mutat: a XIII. század közepénél előbb ez a rész nem keletkezhetett. E kérdésben egyetért Pauler, Domanovszky, Hóman és Györffy.[5]

E fejezetek a bővebb krónikákban (egy-két fejezettől eltekintve) korántsem száraz genealógiai levezetések, hanem többnyire valódi elbeszélő szövegekbe vannak ágyazva és így stílus szempontjából is figyelmet érdemelnek. Különösen ilyen a 38, 41, 42, 45, 49, 50, 52 és az összefoglaló 53. fejezet. E terjedelmes szövegrész, amely *tartalmilag* túlnyomórészt a Kézai Krónikájában hagyományozott szöveggel egyező, csak itt-ott kissé bővebb, *stílus szempontjából sem a rímes prózát nem alkalmazza, sem a stílustanító dictatorok tanítását nem követi a prózaritmus* tekintetében, hanem egy nagyon sajátságos ritmust szólaltat meg. E kétségtelenül XIII. századi latin szövegezések tehát — úgy látszik — élesen elkülönülnek mind a korábbi, XI—XII. századi szövegeinktől, amelyek, mint láttuk nagy mértékben alkalmazzák a rímes prózát, mind a későbbi XIV. századi szövegeinktől, amelyekre viszont a ritmikus próza mintaszerű alkalmazása jellemző. E megállapítás alátámasztására azonban még további XIII. századi eredetű szövegek vizsgálata szükséges. A Hunt—Pázmán nemzetséggel kapcsolatban ugyanis az összes jövevényekre vonatkozóan a krónikaíró egy általánosabb megjegyzést tesz, amelynek megfogalmazása elüt az egész jövevény-lista szövegének megfogalmazásától, t. i. rímes prózában mondja a következőket (c. 41):

Quos quidem comites tam dux Geicha, quam filius suus
latis et amplis hereditatibus
pro ipsorum servitiis ditavere,
prout apparet nunc manifeste.
Qui quidem temporis in processu Vngaris per contractus matrimoniorum sunt immixti.
Istorum etiam consilio et auxilio super Hungaros rex est constitutus]
pluresque nobiles Hungari
duci Cupan adherentes,
baptismum fidemque respuentes
ad turpia servitia sunt detrusi.

Ez a szövegrész tehát éppen a fogalmazása, a rímes próza tökéletes alkalmazása miatt aligha származhatott a XIII. századi

[5] *Pauler Gy.:* Magy. nemz. tört. Bp. 1893. II. 773—74.; *Domanovszky:* Kézai S. 119—20.; 129.; *Hóman B.:* A Szt. László-kori Gesta. Bp. 1925. 63.; Györffy Gy.: Krónikáink és a magy. őstört. Bp. 1948. 166—67.

szerzőtől. E nézetünket tartalmilag is alátámasztják a fejezetben elmondottak: a Hunt és Pázmán comesek a legrégibb jövevény-családok közé tartoznak és a Koppány-féle pogánylázadás leverésénél nagy szerep jutott nekik. Róluk kétségtelenül megemlékezett már a krónikának az a formája is, amelyet Hóman Szt. László-kori Gestának nevez. A bővebb krónikák valóban megemlékeznek Pázmánról még a Koppány elleni hadjárat elmondásakor is (c. 64.), sőt a kritikus Kézai sem mellőzi őket (c. 78.). A régi gestában, ahol a genealógia még nem lehetett annyira az érdeklődés középpontjában, mint a későbbi XIII—XIV. századi szerkesztményekben, Hunt és Pázmán vitézekkel kapcsolatban tehette meg a régi krónika írója az idegenekre vonatkozólag azt az általános megjegyzést, hogy ezek házasság útján beleolvadtak a magyarságba, ahogy ezt az idézett hely is mondja. Hogy ez valóban így lehetett, azt az is támogatja, hogy ugyanez a mondat mégegyszer előfordul az 53. fejezetben, ahol az a feltehetően XIII. századi író, aki a jövevény-nemzetségek listáját összeállította, mintegy, összegezve mégegyszer az idegeneket, azt mondja róluk, hogy ezek »különféle házasságkötések útján a magyarokkal elvegyülve nemességet és szálláshelyet (birtokot) nyertek.«[6]

Jól tudom, hogy Váczy Péter éppen a Hunt-Pázmán comesek bejöveteléről és történeti szerepükről szóló krónikarészt az »idegengyűlölő« és erősen magyar »nemesi érzelmű« Kézainak tulajdonítja.[7] Ennek a szövegrésznek a megfogalmazása, stílusa azonban semmiképen sem Kézaira, vagy a XIII. századi krónikás (Ákos mester?)[8] stílusára mutat, mert ezek a rímes prózai fogalmazást kimutathatólag mindenkor kerülik, hanem arra a szerzőre, aki a krónikában megírta (Chron. comp. saec. XIV. cap. 82—83.) a Vatha-féle pogánylázadásnak és Gellért püspök vértanúságának a történetét. Marczali,[9] Domanovszky[10] és Györffy[11] joggal tesz fel egy I. András korában készült magyar Gestát. Leginkább még ennek a gestának a szerzőjétől származhatik a fenti szövegrész a Vatha-féle pogánylázadásról szóló és Gellért püspök vértanúságáról beszámoló részekkel együtt. Ezekre a részekre ugyanis a rímes prózának nagymértékű és művészi alkalmazása

[6] SRH. I. 304. c. 53.: per matrimoniorum diversorum contractus Vngaris inmixti nobilitatem pariter et descensum sunt adepti.

[7] *Váczy Péter:* A népfelség elvének magyar hirdetője a XIII. században: Kézai Simon mester. (Károlyi-Emlékkönyv. Bp. 1933. 560—61. l.).

[8] V. ö. *Györffy:* Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948. 152. skk. 11.

[9] *Marczali H.:* A magyar történet kútfői az Árpádok korában. Bp. 1880. 53. l.

[10] *Domanovszky:* A Pozsonyi Krónika. Századok, 1905. 399—400. — U. ő: A Budai Krónika. Századok, 1902. 814.

[11] *Györffy Gy.:* i. m. 148. l.

jellemző, míg a krónika többi, tartalom és stílus szempontjából szintén a XI. századra mutató részei (a Hóman által Szt. László-kori Gestának nevezett mű ránkmaradt részei, elsősorban a Képes Krónikában ránkmaradt XI. századi bő interpolációk) sokkal szerényebb mértékben mutatják eme stílusfaj alkalmazásának jeleit. Ha a stílus alapján szabad ezeknek a részeknek a szerzőjére is következtetni, akkor elsősorban arra a Miklós püspökre kell gondolnunk, aki a tihanyi apátság alapítólevelét (1055-ben) oly nagy stílusművészettel fogalmazta meg. Miklós püspök tökéletes rímes-prózai stílusát ez oklevéllel kapcsolatban már jellemeztük. Feltevésünk természetesen további bizonyítékokra szorulna, de azért mégsem önkényes: az I. László király korából ránkmaradt hiteles dokumentumok, az oklevelek, sokkal kisebb mértékben mutatják a rímes próza gyakorlatát, mint a tihanyi alapítólevél és krónikáink e részei. Ezek szerint tehát krónikáink XI. századi részében két XI. századi szerzővel, az I. András idejében működő krónikással, és azzal az íróval kell számolnunk, akit Hóman a »Szt. László-kori Gesta« szerzőjének nevez, aki azonban nézetünk szerint inkább Kálmán király idejében írhatta meg László király és Salamon, ill. a hercegek történetét, megtoldva ezt Kálmán király uralkodásának a jellemzésével is, amelyet azután a III. István-kori krónikás írt át, ill. folytatott saját koráig, III. Béla ifjabb király korának jellemzéséig. (Ezek a részek részben a XIV. századi krónika-kompozícióban, részben Mügeln németnyelvű krónikájában maradtak ránk, ahogy ezt fentebb, krónikáink XII. századi szerzőjével kapcsolatban igyekeztünk kimutatni.) E XI. századi szerzők művét részben átdolgozta, részben interpolálta a XIII. században működő krónikás.

A fentiek szerint a jövevényekről szóló lista mindenképpen XIII. századi szerzőre mutat. Kérdés, hogy a krónikának azok a részei, amelyek sem az I. András király krónikására, sem a Kálmán korában (Hóman Szt. László-kori Gestája) működő krónikás művére vissza nem vezethetők, vajjon mind *egyetlen* XIII. századi szerzőtől származnak-e, vagy e későkori krónika-részek is *több* később (XIII. században) működő íróra vezetendők-e vissza. A kérdést egyelőre nyitva kell hagynunk és csupán a krónika XI. századi és XIII. századi szerzőjére (szerzőkre?) visszavezethető részeinek elkülönítését kíséreljük meg.

A jövevények lajstromának XIII. századi írója nem figyelt a kólonok rímelésére. Kiderül ez a 42. fejezet egyik etimologizáló mondatából:

Poth enim Teutonice, Latine nuncius sonat. Ez a fordulat nagyon szokásos lehetett etimologizáló középkori íróinknál s annál kedveltebb, mivel könnyű volt rímesen megfogalmazni. István király

nagyobb legendájában ugyanez a fordulat rímesen van megfogalmazva (SRH. II. 381.):

Stephanus quippe Grece
coronatus sonat Latine.

A fentebbi hibátlanul rímelő szakasz a 41. fejezetben tehát semmiképpen sem származhatik attól az írótól, aki az egész jövevény-lajstromot megfogalmazta. A legnagyobb anakronizmus u. i. a tartalom szempontjából *hét honfoglaló vezér után közvetlenül* olyan jövevény nemzetségekről beszámolni, amelyek a XII., sőt, a XIII. század folyamán telepedtek csak meg Magyarországon. Elvileg az sem lehetetlen, hogy ez az *elrendezés* nem is XIII., hanem egy sokkal későbbi, XIV. századi szerkesztő műve, mivel az Árpád-ház kihalása után az idegen uralkodók alatt a magyar és idegen közötti különbségtevés már vajmi kevéssé volt aktuális. Kézai ezt az anakronizmust elkerülve a jövevények listáját a függelékben hozza!

A jövevények jegyzékét megelőző (27—37.) fejezetekben a bővebb krónikaírók a hét vezérről és a tulajdonképpeni honfoglalásról szólnak. Abból a nagy zavarból azonban, amely a bővebb krónikákban, továbbá Kézainál (c. 76.) és a Pozsonyi Krónikában is (c. 33.) a *Hétmagyar* helyes értelmezése körül tapasztalható, továbbá abból a körülményből, hogy Anonymus (c. 6.) vezérnévsora nem egyezik a bővebb krónikák vezérsorával, joggal következtethetünk arra, hogy a vezérnévsor történetileg nem hiteles, de a régi krónikában valamilyen formában mégis szerepelhetett.[12] Anonymus e régi névsort igyekezett javítani, kronológiailag elfogadhatóvá tenni.[13] Bárhogyan áll is a dolog, annyi bizonyos, hogy a bővebb krónikákban a vezérekről szóló beszámolók szintén késői korból valók, hihetőleg ugyanattól a szerzőtől, akitől a jövevény-lajstrom is származik. Ezek a fejezetek ugyanis stílus szempontjából ugyanazt a képet mutatják, mint a jövevényekről szóló beszámolók: nem alkalmazzák a rímet, hanem a speciális színezetű, túlnyomóan trispondaicusokból alakuló prózaritmust. Ez alól csupán a 28. fejezet kivétel: e fejezet Árpádról az első »kapitány«-ról szól. Ehhez a fejezethez csapta az író a földvásárlás (»fehér-ló«) mondáját. E mondának primitív naivsága, nem tudni, mi módon kerülhette ki a racionalizáló későbbi történetírók kritikáját. Tudjuk, hogy Anonymus mellőzte, illetőleg a felismerhetetlenségig eltorzította e nagy régiségre valló mondát, hogy a monda naiv elemeit kikapcsolva kimutathassa,

[12] A kérdést nagyon alaposan tárgyalja Györffy i. m.: 96—108; ugyanott a kérdés irodalma.

[13] *Pauler Gy.*: A magy. nemz. tört. Szent Istvánig. Bp. 1900. 210.

hogy Pannonia földje jogos örökségként szállt Attiláról az Árpádokra. Kézai pedig, akinél a hun történet már teljes részletességgel jelenik meg, teljesen mellőzi a mondát, mint koncepciója számára használhatatlant. Úgy látszik, ez a rész, a szövegezés is, még a legrégibb fogalmazásra, az I. András-kori gestára megy vissza: elég terjedelmes szakaszában rímes fogalmazást mutat. A monda elején azokat a kifejezéseket találjuk, amelyek Anonymusnál is ismételten előfordulnak, tehát ő is a régi gestából meríthette azokat:

Anon. cap. 9.: (Rutheni) dicebant . . ., quod ibi confluerent *nobilissimi* fontes aquarum; Danubius et Tyscia et alii nobilissimi fontes . . ., Anon. cap. 11.: . . . (Dux Galicie ceterique consoci sui) . . . dicebant . . ., quod . . . ibi confluerent *nobilissimi* fontes . . . quorum nomina . . ., ut supra diximus: Danubius, Tyscia . . .; Anon. cap. 25.: Tuhutum . . ., ut previderet sibi *qualitatem et fertilitatem terre.* **Chron. comp. saec. XIV. cap. 28.**: Audientes autem *terre utilitatem* de habitatoribus, quod *optimus fluvius esset Danubius* . . .

E kifejezésbeli találkozásnál azonban sokkal jellemzőbb, hogy a monda megfogalmazója paralelisztikusan építi fel mondatait és tudatosan törekszik a kólonok rímelésére. Mindjárt a mondat elején:

miserunt nuncium nomine Kusid filium Kund,
ut iret
et totam terram prospiceret,
habitatoresque terre agnosceret.

Igazán hatásosan azonban Salán és a követ között lefolyó párbeszédben alkalmazza a rímet:

Equum illum malleo ligneo interficiant,
frenum autem in pratum proiciant,
sellam vero deauratam in aquam Danubii abiciant.
Cui nuncius;]
»Et inde,
domine,
quid dampni habebunt?
si equum interficis,
canibus suis victualia dabis;
si frenum in herbam proicies (varians: *proicis!*),
homines sui qui f e n u m falcant,]
aurum f r e n i inveniunt,
si vero sellam in Danubium abicis,
piscatores illius aurum selle super litus exponunt
atque domum reportabunt.

Si ergo terram, herbam et aquam habent, totum habent.«

De nemcsak a párbeszédekben alkalmazza az író a rímes prózát, hanem az elbeszélő részben is. Így folytatja :

Dux ergo ille hiis auditis exercitum cito congregavit timens Ungaros] et auxilium ab amicis impetravit, et omnibus coadunatis eis obviam venit. Illi autem interdum prope Danubium pervenerunt et in campo pulcherrimo summo diluculo pugnam inierunt.

Ez a fejezet tehát fogalmazásával ugyanarra a szerzőre mutat, aki a pogánylázadás és Gellért püspök vértanúságának elbeszélésében, továbbá a Hunt és Pázmány jövevénylovagokkal kapcsolatban oly feltűnő módon használja a rímes prózai fogalmazást és az ezzel együttjáró parallelisztikus mondatfelépítést. Ez azonban önmagában véve még nem mutatna azonos szerzőre, mert hiszen a krónika más részeiben is találkozunk rímes fogalmazással és parallelisztikusan felépített mondatokkal, (pl. a XII. századi rész elbeszélésében), de ha tekintetbe vesszük, hogy a krónikának az a része, amelyik a XI. századi eseményekkel foglalkozik, nagy részében a XIII. századi szerzőkre utal mind tartalomban, mind a stílust tekintve (kivéve a László királlyal és a hercegek történetével foglalkozó részt, amelyek a Képes krónika bő interpolációiban maradtak meg), akkor feltevésünk helyessége mellett legalább is nagy valószínűség szól. Ezek a részek ugyanis élesen elválnak formailag is a környező, későbbi szövegezésektől, és tartalmilag is egy régies, sok tekintetben mesés elemekből táplálkozó történetszemlélet tanui.

Erre a szerzőre mutat a krónikának az a részlete is, amelyet a hét kapitány felsorolása után a 35. fejezetben találunk, amely szintén *általánosságban* szól a honfoglalók szálláshelyeiről, nem úgy, mint az ezt megelőző, a hét vezérről szóló fejezetek, amelyek *pontosan*(?) megjelölik a honfoglaló vezérek és törzseik szálláshelyét, de, ahogy Györffy kimutatta, teljesen anakronisztikusan, tehát a későbbi eredet bélyegét vitathatatlanul magukon hordozva.[14] Ezzel szemben a 35. fejezet eleje mintegy összefoglalóan szól a honfoglalás befejezéséről és a szálláshelyek elfoglalásáról :

Alie vero generationes, que genere sunt istis pares et consimiles,

[14] Györffy : i. m. 102. skk. ll.

acceperunt sibi loca et descensum ad eorum beneplacitum.

Anonymusnál ezzel a megállapítással egy joculátor-ének idézetben találkozunk, talán pontosabb fogalmazásban (Anon. cap. 25.):

Omnes sibi loca aquirebant
et nomen bonum accipiebant.

A krónika ránkmaradt szövegében a fenti részlet után (Chron. comp. saec. XIV. cap. 35.) a régi forrásra való utalást is megtaláljuk: Cum igitur codices quidam contineant, quod isti capitanei septem Pannoniam introierint et Hungaria ex ipsis solis edita sit ac plantata . . . Ez a régi forrás a XI—XII. század fordulóján (szerintünk Kálmán király idejében) írott Gesta Hungarorum, amely a régebbi, honfoglaláskori eseményeket és a királyság első 5—6 évtizedének történetét, beleértve a pogánylázadásokat is, nagyjából változatlanul vehette át az I. András király idejében megírt történeti műből. De éppen ezeket a részeket dolgozták át nagy mértékben a későbbi, főként XIII. századi krónikásaink, úgyhogy ilyenformán e régi, I. András-kori krónikából a Kálmán-kori folytatás révén csak meglehetősen csekély töredékek maradtak ránk. Mindenesetre a XI—XII. század fordulójáról, Kálmán király idejében keletkezett Gesta Ungarorumból szerencsére már aránytalanul többet birunk a Képes krónika bő és színes interpolációiban I. László király, továbbá Salamon és a hercegek történetére vonatkozólag.

Hogy éppen a honfoglalással és a kalandozások történetével foglalkozó krónika-részeket dolgozták át olyan alaposan a későbbi krónikások, hogy e legrégibb és sok tekintetben mesés, az élő hagyományból merítő krónikánkból aránylag csak kevés maradt, azon egyáltalán nem lehet csodálkoznunk. A földbirtok *jogos* tulajdonának igazolása, az egyes nagyúri családok örökletes birtokjogának bebizonyíthatósága és ennek szükségessége, továbbá a királyi hatalommal vetélkedő oligarchák ellenében saját szabad és nemes származására hivatkozó kisebb nemesek egyaránt érdekelve voltak abban, hogy a honfoglalás és a kalandozások olyan ábrázolást kapjanak történeti síkon, amelyben saját törekvéseik jogos voltának igazolását kereshették, és amelyekre hivatkozhattak. Ilyen ösztönzések révén jött létre a régi magyar történet első nagy átértékelése, Anonymus Gesta Ungaroruma a XII. század végén, és a XIII. század krónikásainak önálló, vagy csak a régi Krónikát javító, interpoláló művei is. Minthogy a földbirtok jogos birtoklásának a kimutatása s ezzel kapcsolatban a leszármazás bizonyítása, másrészt a politikai jogok követelése az »egyenlő nemesség« jogi fikciója alapján a XIII. század

társadalmi és gazdasági viszonyaiban gyökerezik, ezért érthető, hogy történelmünk e legrégibb szakaszaira vonatkozó krónikás feljegyzéseket éppen ebben az időben, a XIII. században dolgozzák át. Így az egyszerű, mesés történetszemléletet, amely még csak az uralkodócsalád érdekeit tartotta szem előtt, felváltja egy nemesi, majd később egy köznemesi, erősen osztályszínezetű történetszemlélet, amely a maga vélt jogainak igazolását történeti síkon sem hanyagolta el.

Az eddig mondottakból is világosan látható, hogy krónikáink történelmünk legrégibb időszakát, a honfoglalás és a XI. század eseményeit tárgyaló részei részint nagyon késői, bizonyíthatóan a XIII. században írt részekkel bővültek. A vezérnévsoron és a jövevények felsorolásán kívül ugyanis még több fejezetről kimutatható, hogy nem keletkezhetett előbb a XIII. századnál. Így például a kalandozások korának eseményei között ott találjuk a Botond-mondát, amelyről Anonymus azt mondja (c. 42.): *in nullo codice historiographorum inveni.* Bár ismeri a mondát, *írott forrásban nem olvasta* s éppen azért mellőzi is. Egy másik kalandozások-kori monda lejegyzési idejét szintén Anonymus segítségével dönthetjük el: ez a Lél-monda kürt-motívuma. Anonymus is elmondja az 55. fejezetben a Lech-melletti szerencsétlen ütközetet, sőt arról is beszámol, hogy Lehel vezért felakasztották, de a kürt-jelenetről teljességgel hallgat, pedig joggal feltehető, hogy ha ismerte volna, örömmel közölte volna, hogy legalább valamilyen módon elégtételt szolgáltasson büszke magyarságának. Másfelől meg Kézai rója meg (c. 41.) a kürtjelenet szövegezőjét. Szemére veti naivságát, mivel, úgymond, a raboknak összekötik a kezét s így Lél nem üthette le a császárt kürtjével. E jelenet szereztetési ideje tehát egész pontosan megállapítható: Anonymus után, de Kézai előtt írták, tehát a XIII. század folyamán.

A régi gestának tehát sem az I. András király idejében megírt változata, sem a XI—XII. század fordulóján, Kálmán idejében írt folytatása nem sokat tartalmazhatott a kalandozások korára vonatkozóan. E két nevezetes mondát egyik sem vette bele művébe. Ennek magyarázatát már megkíséreltük az írásbeliség és szóbeli hagyományok harcáról fentebb adott fejtegetésekben. E mondák mellőzésének oka első krónikáinkban nyilván nem az, hogy még a XI. században nem alakultak ki, tehát ismeretlenek voltak, mint ezt régebbi kutatóink egynémelyike hitte, hanem az a körülmény, hogy ezek a mondák tipikusan nemzetségi mondák, amelyek arra az időre emlékeztették a magyarságot, amikor még a katonai demokrácia keretében magyar és magyar között valóban nem lehetett oly nagy különbség a politikai jogokat és a társadalmi helyzetet

illetően. Amikor azonban az Árpád-ház vezérei, főként Géza fejedelem a régi, törzsi önállóságot súlyos harcok árán felszámolta (ezért mondja róla István király nagyobb legendája : *manus pollutas humano sanguine gestas*, [Leg. Major cap. 2.]) s amikor az államszervezést István király formailag is végrehajtotta azzal, hogy megkoronáztatta magát, akkor az ilyen törzsi hagyományok, amelyek a régi, szabadabb társadalmi rend emlékeit idézték fel, egyszerre veszélyessé váltak az újonnan kialakuló prefeudális társadalmi rend és az uralkodócsalád szempontjából is.

Hogy a vezérek-kori hagyományok milyen veszélyt jelentettek a korai királyság és főként az első Árpádházi-királyok számára, azt éppen Lehel és Bulcsu vezérekkel kapcsolatban a külföldi krónikák is bizonyítják. Az Annales Sangallenses maiores, továbbá az Annales Marbacenses, Herimannus Augiensis és az Annalista Saxo krónikái a kalandozások-kori vezéreket *reges (principes) Hungarorum*-nak nevezik, éppen nem tájékozatlanságból, hanem mivel ezek a »vezérek« törzsüknek valóban »királyai« voltak, azaz más törzseknek, ill. egy központosított királyi hatalomnak még nem voltak alávetve.[15] A nemesség iránti minden lojalitása és együttérzése ellenére Anonymus is, gestájának azon a helyén, (c. 55.), ahol e vezérek önálló külföldi hadivállalkozásairól számol be, nagyon óvatosan, nehogy félreérthető legyen, csak »milites Zulte ducis«-nak nevezi őket, akik nem saját elhatározásukból háborúskodnak, hanem mivel »uruk küldötte« ki őket portyázásra : Lelu, Bulsu, Botond incliti quondam et gloriosissimi *milites* Zulte ducis Hungarie *missi a domino suo* partes Alemannie irruperunt. Anonymus szerepelteti tehát e »vezéreket«, de nagyon színtelenül és mondhatjuk, dísztelenül is, mivel forrásaink amaz adatát, hogy e vezéreket elfogták és felakasztották, egyáltalán nem hallgatja el. Ez azonban már magyar forrásában is

[15] Az említett külföldi források errevonatkozó szövegrészei : Annales Sangallenses maiores (*Gombos :* Catalogus fontium historiae Hungaricae. Bp. 1937—38. vol. I. 199. l.) : ad annum 955. Otto rex cum Agarenis (= Hungaris) pugnabat.... eosque devicit ... multi illorum comprehensi sunt cum *rege eorum* nomine *Pulszi* ... Et aliud bellum cum eis gerebantur a Poemanis, ubi comprehensus est *rex illorum* nomine *Lele*, extincto exercitu eius. — Annales Marbacenses (*Gombos* Catal. I. 152. l.) ad annum 931. ...multa milia Ungarorum ceciderunt, ceteri fugam arripuerunt. Quos Otto rex tandiu cedendo persecutus est, donec *reges eorum* cum aliis multis vivi caperentur, atque Ratisponam perducerentur, ubi ad ignominiam sue gentis suspensi sunt in patibulis. — Herimannus Augiensis (*Gombos :* Catal. II. 1142. l.) : ad annum 955. (Ungari) ...capti trucidatique sunt. Inter quos *reges eorum* comprehensi, Ratispone in patibulis suspensi sunt. — Annalista Saxo (*Gombos :* Catal. I. 217. l.) : ad annum 924. Contigit *quendam de principibus* Ungariorum capi victumque ad eum (scil. ad regem Saxonum) duci. Ungarii vero ipsum in tantum diligebant, ut pro redemptione illius innumera auri et argenti pondera offerent... Ad annum 926 : Ungari Salardo duce Italiam pervagantes, Papiam obsident et incendunt.

benne lehetett, amely e kiskirályok vitézi tetteit külföldi forrásai nyomán és az Árpád-házi uralkodók érdekeinek megfelelően szintén kedvezőtlen színben tüntethette fel.

Így ezek a régi mondák a dinasztikus érdekű első krónika-szerkesztményekbe nem kerülhettek bele. A társadalom szerkezetének megváltozásakor, amikor már a nemesség is igényt támaszt az ország ügyeinek intézésére, sőt irányítására, felelevenednek a régi törzsi hagyományok és az addig félretolt szóbeli hagyományok területéről bevonulnak a »történelem írott lapjaira« — hogy Anonymussal fejezzük ki magunkat. Hogy e két mondával kapcsolatban csakugyan így állt a helyzet, azt egyrészt Anonymus, másrészt Kézai fenti szövegei bizonyítják.

De a korai királyságról szóló legrégibb Krónika-beszámolók sem feleltek meg a későbbi politikai és társadalmi fejlődés által megkövetelt felfogásnak, s így nem csodálkozhatunk azon, hogy az István királyra vonatkozó fejezeteket is átírták, sőt kicserélték, újjal helyettesítették későbbi krónikásaink. Az I. István király Keán elleni háborúját tárgyaló 66—67. fejezetekről meggyőző módon mutatták ki az újabban erre vonatkozólag megjelent tanulmányok, hogy mind a kettő késői, XIII. századi eredetű — legalább is a mai, ránkmaradt formájában.[16]

Ezek a fejezetek stílus szempontjából első pillanatra is elütnek azoktól a fejezetektől, amelyek kétségtelenül a XI—XII. században írattak: teljesen mellőzik a rímet, viszont a mondat- és kólonvégi ritmus megvalósításában általában azonos képet mutatnak. *Egyes fejezetek határozottan ritmikus jellegűek*, de a mondatok végén több esetben egyszótagú szavak is előfordulnak, amit a stílustanító dictatorok a legkifejezettebben tiltanak. Ezeknek a hibáknak egy része azonban kétségtelenül a későbbi másolók számlájára irandó.

A határozottan ritmikus jellegű fejezeteket ebben a részben nem fogalmazhatta az Anjou-kori történet írója, a minorita barát. A minorita szerző ugyanis, mint fentebb kimutattuk, prózájában *kizárólag* a stílustanítók által tanított *szabályos* kurzus-formákat: a veloxot, planust és ecclesiasticust alkalmazza, és ha szövegében előfordul itt-ott nagyníha egy trispondaicus, akkor már csaknem szövegromlásra kell gondolnunk.

A minorita barát szabályos kurzus-alkalmazásával szemben a krónika szóbanforgó X—XI. századi eseményeket tárgyaló néhány fejezetében azonban túlnyomó többségben mind a kólonok, mind a mondatok végén a trispondaicus formáció jelentkezik. Ez egészen

[16] *Váczy P.*: Gyula és Ajtony (Szentpétery Emlékek. Bp. 1938. 504. l.). *Györffy Gy.*: Krónikáink és a magy. őstörténet. Bp. 1948. 157. l. V. ö. még *Pauler Gy.*: A magy. nemz. tört. 2. kiad. II. 612—13. l.

sajátságos ritmikus jelleget kölcsönöz ezeknek a fejezeteknek és ez a sajátságos ritmus a többi fejezetektől való elkülönítés jegyéül még akkor is felhasználható, ha a stílustanító dictatorok nem tanítják is ezt a ritmikus formációt. W. Meyer a »szabadabb ritmikus formák« között a trispondaicust is felsorolja, de csupán azért, mert kétségtelenül ritmikus jellegű szövegekben nagy ritkán tényleg előfordul. Nagyarányú és szinte kizárólagos használatára azonban ő sem gondol, amint ezt fentebb, a ritmikus próza szabályainak ismertetésekor kifejtettük.

Ennek a ritmikus formációnak alaptípusa a következő: egy négyszótagú szó az utolsóelőtti szótagon hangsúlyozva; ezt megelőzi egy legalább kétszótagú szó, amelyet az első szótagján hangsúlyozunk, ill. egy olyan többszótagú szó, amelynek utolsóelőtti szótagja hordozza a hangsúlyt:

dóna | *sentiámus* (x́x | xxx́x)
consolatióne | *perducámur* (xxxxx́x | xxx́x).|

Az utolsó négyszótagú szó fel is bontható a következőképpen:

placére | *Deo nóstro* (xx́x | xx,x́x)
idem | *non omísit* (x́x | x,xxx)

Sőt néha így is:

vérbo, | *sed non fácto* (x́x | x,x,x́x)

A legerősebben érezni a mondatvég lüktetését, ha a klauzula három darab kétszótagú szóból áll:

ésset | *ultra módum* (x́x | xx,x́x)

Vagy, ha két négyszótagú, egyformán az utolsóelőtti szótagon hangsúlyozott szóból áll a klauzula:

impetébat | *altercári* (xxx́x | xxx́x)

Ez utóbbi esetben a klauzula a középkori latin himnuszköltészetben annyira kedvelt trochaikus nyolcas verssor képletét adja, tehát önmagában kész verssor. Teljességgel tisztázatlan azonban a fenti klauzula és e verssor közötti összefüggés.

Mivel ezt a ritmikus formációt a ritmikus próza szabályait tanító középkori dictatorok nem tanítják, (a Candelabrum egyetlen példájára alig hivatkozhatunk, mivel ott a *precepta* példában a *precepta* szó hibás hangsúlyozásáról van valószínűleg szó), mivel továbbá a trispondaicus ritmikus jellegű szövegekben vagy egyáltalán nem, vagy csak nagy ritkán szokott előfordulni a XI. század végétől kezdve, de akkor is csak licentiaként, azért mindaddig,

amíg e sajátságos ritmikus formációnak a magyarországi krónikaszövegekben való ilyen nagyarányú, sőt, mint látni fogjuk, csaknem kizárólagos alkalmazására más magyarázatot nem találunk, mindaddig magyar sajátságnak kell tartanunk. A magyarban ugyanis ez a formáció a 4|2-es ütembeosztású verssornak felelne meg, amely verssor népdalainkban éppenúgy előfordul, mint a XIII. századi Ó-magyar Máriasiralom meglehetősen változatos sorfajai között. E kérdést természetesen a maga egészében nyitva kell hagynunk, s ezúttal a magyarázati lehetőségek latolgatásának mellőzésével egyelőre a tények regisztrálására szorítkozunk. Csupán egy megjegyzést szükséges még előrebocsátani: a ritmikus próza nyugati gyakorlatával a legnagyobb mértékben ellenkező eme ritmusformáció nagyarányú magyarországi alkalmazásával kapcsolatban nem gondolnék a nyugati dictatorok tanításával való tudatos szembehelyezkedésre, sőt azt sem állítom, hogy írónk (vagy íróink?) tudatosan törekszik egy magyaros jellegű prózaritmus megvalósítására latin szövegezésében, hanem inkább azt hiszem, hogy önkénytelenül, minden szándékoltság nélkül, a latin mondatok burkában egy magyaros hangsúlyú ritmusrendszer jut érvényre. A tudatosság esetleg csak arra korlátozódik, de itt következetesen, hogy e szövegrészek írója a mondatok, ill. a kólonok végén egyszótagú szavakat, mint a ritmus szempontjából teljesen használhatatlant, nem alkalmazott.

E sajátságos ritmust krónikánk Botond-monda szövegezésén akarom bemutatni, amelyről fentebb már tárgyi érvekkel bebizonyítottam, hogy Anonymus Gestája után, de Kézai szövegezése előtt, tehát a XIII. században nyert először lejegyzést történeti irodalmunkban.

Chron. comp. saec. XIV. cap. 62.:

Annis vero viginti sine motu in *Pannónia permansérunt* (x́xxx | xx́xx velox), vicesimo autem primo anno egressi in *Bulgáriam intravérunt* (x́xxx | xx́xx velox) et inde *Ydrópolim veniéntes* (x́xxx | xx́xx velox) *ípsa expugnáta* (x́x | xx́xx trispond.) Constantinopolim *tándem obsedérunt* (x́x | xx́xx trispond). In obsidione igitur *úrbis memoráte* (x́x | xx́xx trispond.) Hungáris constitutis quidam *Grécus sicut gygas* (x́x | xx,x́x trispond.), emissus de *úrbe ad luctándum* (x́x | x,xxx trispond.), cum eo duos Hungaros *impetébat altercári* (xx́xx | xx́xx trispond.) dicens, quod si *ambos non devinceret* (ritmustalan), Grecorum imperator censu *Hungáris tenerétur* (x́xx | xx́xx trispond.). Qui cum Hungaris infestus *ésset ultra módum* (xx | xx,x́x trispond.), unum contrarium *éi invenérunt* (xx | xx́xx trispond.), qui oppositus *Gréco ita áit* (x́x | xx,x́x trispond.): »Ego, inquit, sum Bothond, *réctus Hungárus* (xx | xx́x planus), *mínimus Hunga-*

rórum (x́xx | xxx́x velox), adiunges *tíbi duos Grécos* (x́x | xx,x́x trispond.), quorum unus conservare debeat animam *túam exitúram* (x́x | xxx́x trispond.), alter vero cadaver *túum subterrándum* (x́x | xxx́x trispond.), quia certissime censualem faciam Grecorum *imperatórem genti mée* (xxxx́x | xx,x́x trispond.).« Unde capitaneus Hungarorum *nomine Opour* (ritmustalan), qui illi exercitui de communi voluntate *fúerat constitútus* (x́xx | xxx́x velox), iussit Botond cum dolabro suo pergere *cóntra portam úrbis* (x́x | xx,x́x trispond.), que *érat metallína* (x́x | xxx́x trispond.), et in porta declarare vires *súas cum dolábro* (x́x | x,xx́x trispond.). Veniens *aútem usque pórtam* (xx́x | xx,x́x trispond.) talem ictum et cesuram in ipsa porta *fecisse perhibétur* (xx́x | xxx́x trispond.), quod puer annorum quinque per ipsum foramen exire et intrare satis *lárge potúísset* (x́x | xxx́x trispond.). Facto namque spectaculo *Hungarórum et Grecórum* (xxx́x | x,xx́x trispond.), parata *área ad certándum* (x́xx | x,xx́x velox) ante portam urbis parva hora simul in *únum dimicántes* (x́x | xxx́x trispond.), Grecus in terram per *Hungárum est detrúsus* (xx́x | x,xx́x trispond.), et statim sine mora *spíritum exalávit* (x́xx | xxx́x velox). Quod factum et casum *Grecórum imperátor* (xx́x | xxx́x trispond.), qui stabat in urbis *propugnáculo cum coniúge* (xxx́xx | x, xx́x velox) (a Képes Krónika beszúr egy *sua*-t, ami nem kell; a Sambucus-kódexban nincs is!) pro ingenti *verecúndia reputántes* (xxx́xx | xxxx́ velox) averterunt facies suas *pergéntes in palácium* (ritmustalan). Verumptamen cum Hungari *cénsum repetíssent* (x́x | xxx́x trispond.), pro quo certamen comissum *fúerat et pugnátum* (x́xx | x,xx́x velox), dum risum faceret Grecorum imperator de *cénsu postuláto* (x́x | xxx́x trispond.), recedentes Hungari de *obsidióne civitátis* (xxxx́x | xxx́x trispond.), depopulati sunt totam Greciam haurientes ex ea aurum, gemmas et *arménta infiníta* (xx́x | xxx́x trispond.) sicque ad *própria sunt revérsi.* (x́xx | x,xx́x velox). Communitas *itáque Hungarórum* (xx́x | xxx́x trispond.) cum suis capitaneis sive ducibus hec et alia huiusmodi usque ad tempora Toxun ducis *gessísse perhibétur.* (xxx́ | xxx́x trispond.).

Amint látható, az egész fejezetben, néhány veloxtól eltekintve, szinte kizárólag a trispondaicust használja e fejezet írója. Tudatosan? Alig térhet ki az ember ennek feltevése elől. A fejezet ugyanis 10 mondatból áll. A 10 abszolút mondatvégződésből 7 trispondaicus, 2 velox és 1 ritmustalan formáció mutatkozik. Összesen 35 kólonvég van e fejezetben. E 35 kólonvég közül trispondaicus 22, velox 9, planus 1, és ritmustalan 3. A túlnyomó többség tehát a kólonvégeken is trispondaicus. Mondat és kólonvég együttesen 45. Ebből trispondaicus 29, velox 11, planus 1, és ritmustalan 4. Ezekből a számokból kiderül, hogy a ritmus szempontjából

fontosabb mondatvégeken az arány még inkább a trispondaicusok javára tolódik el, mint a kólonokon belül. Ezek a mondatvégek az egész fejezetnek speciális ritmikus lejtést biztosítanak.

Ez a ritmikus lejtés nem lehet a véletlen szüleménye. Még inkább meggyőződhetünk erről, ha a Lehel kürtjéről szóló 60. fejezetet vetjük alá ugyanilyen ritmikus vizsgálatnak, amely fejezetről fentebb ugyancsak bebizonyítottuk, hogy jelenlegi formájában ez a régi, XIII. század előtti krónikában nem szerepelhetett. Itt csak az eredmények közlésére szorítkozom. A 60. fejezet 12 abszolút mondatvége közül 8 trispondaicus, 2 velox, 1 planus és 1 ritmustalan végződést mutat. A trispondaicusok aránya tehát ebben a fejezetben is körülbelül ugyanaz, mint az előbb vizsgált 62. fejezetben. Ez ismét nem lehet véletlen. A 60. fejezet kólonvégei jóformán mind trispondaicusok. A ritmustalannak nevezett mondatvégekkel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy ezeknél a ritmustalan jelleg vagy a négy szótagúnál hosszabb szavak alkalmazása miatt áll elő, vagy úgy, hogy a hangsúly nem az utolsóelőtti szótagra esik. E két fejezet fogalmazója a mondatok, ill. kólonok végein soha sem használ egyszótagú szavakat.

A prózaritmus kutatásában csak némileg is gyakorlott szem számára a fenti számadatok elégségesek annak bizonyítására, hogy a vizsgált szövegek kétségtelenül ritmikusak; az a néhány ritmustalan mondatvég szövegromlás útján is létrejöhetett, ill. a szöveg ritmikus jellegét nem változtatja meg. Mégis annak a bizonyítására, hogy ilyen szabályszerű mondat- és kólonvégződések nem jöhetnek létre a véletlen folytán, a krónikának 94. fejezetét veszem még részletes vizsgálat alá. Egyúttal itt még másvalamit is bizonyítani akarok. Ennek a fejezetnek nagyobbik része közös fogalmazásban maradt meg a Budai Krónika családjába tartozó Sambucus kódexben és lényegtelen — egy-két szóra terjedő — eltéréssel a Budai, Dubnici és Acephalus kódexekben egyfelől, másfelől a Bécsi Képes Krónikában és az e családba tartozó kódexekben. A Bécsi Képes Krónikában azonban a fejezet vége felé egy kb. 12 sorra terjedő bővítmény van beszőve. Az alábbiakban a közös szövegnek és a bővítménynek egymáshoz való viszonyát is vizsgálat tárgyává tesszük egyúttal. E többnyire mondai tartalmú bővítmények ugyanis a Bécsi Képes Krónika XI. századi részének tekintélyes hányadát teszik ki, s éppen ezért igen fontos kérdés, hogyan viszonylanak ezek a bővítmények stílus szempontjából a többi kódexekben is megtalálható közös szövegek stílusához. Erre itt csak mellékesen hívom fel a figyelmet, mert egyelőre a főkérdés, vajjon létrejöhet e »véletlenül« a latin prózában olyan ritmikus jellegű szabályszerűség, mint amit a fentebb vizsgált két fejezetben tapasztaltunk.

Chron. comp. saec, XIV. cap. 94.

Dux igitur Béla vocatus Benyn victor cum triumpho venit in *civitatem Albam* (ritmustalan), ibique regali dyademate inunguentibus eum episcopis *feliciter est coronatus* (ritmustalan). Tenuit autem regnum pacifice sine *molestatione hostium* (ritmustalan), et quesivit *bona genti sue* (trispond.). Inter cetera siquidem peritie sue argumenta fecit fabricari nummos magne monete ex *purissimo argento* (ritmustalan) et pretium rerum venalium secundum terram (recte : certam) quantitatem iusto moderamine discrete *rationis constituit* (tardus). Non enim permittebat mercatores et nummularios per detestabilem *avaritie voraginem* (ritmustalan) a simplicibus et rusticis superfluum *lucrum congregare* (trispond.). Hec est enim causa, que maxime solet populos paupertatis et inopie *periculis obvolvere* (ritmustalan), sed statutum pretium (recte : statuto pretio) unusquisque vendebat et emebat sine *iniuria et circumventione* (ritmustalan). Iste etenim omnia fora die Sabbati constituit pro *vendendo et emendo* (trispond.), bizancinosque (recte : bizanciosque) *curerre iussit* (ritmustalan ; variansok : *misit currere ; misit ire ;* valamennyien ritmustalanok) per *districtum regni sui* (trispond.). Argenteos etiam denarios, ut *supra scriptum est* (ritmustalan, egyszótagú szó a kólon végén), *cudere fecit* (ritmustalan), quorum quadraginta *bizancius census erat* (velox). Unde et nunc denarii numero quadraginta *aurum appellantur* (trispond.), non quod sint aurei, sed quod tot denarii bizancium valere illo *tempore videbantur* (velox). Omnibus enim diebus vite sue in tota Hungaria non est *mutata moneta* (planus). Multa etiam alia fecit sempiterna *digna memoria* (tardus). [Itt következik a Képes krónika interpolatiója:] Omnium enim, qui secuti fuerant *Salomonem regem* (ritmustalan) uxores et filios et *omnia, que habebant* (velox), integra et illesa *fecit custodiri* (trispond.), ut ad eum *sponte reverterentur* (ritmustalan), bonis suis in *pace degerent* (ritmustalan). Unde plurimi de illis facti *fideles redierunt* (trispond.). Alleviavit hic etiam pietatis onus Hungarorum a de*bito servitio*, (ritmustalan), relaxans eis consuetas pensiones et *antiquas exactiones* (ritmustalan). [Itt végződik az interpolált rész, és a további rész azonos szövegezésű a Képes Krónikában és a Budai Krónika családjában.] Quapropter Hungaria quamplurimum locupletata super omnes circumadiacentes regiones *caput extulit* (ritmustalan) vincens (varians : vincentes) eas *divitiis et gloria* (ritmustalan). Tunc in ea *pauperes locupletabantur* (ritmustalan) et *divites gloriabantur* (ritmustalan).

A fejezetben a mondatok végén éppenúgy, mint a kólonok végein túlnyomó számban a legszabálytalanabb formációk fordulnak elő, sőt egyszótagú szó is zár egy esetben kólont. Ez a szöveg tehát

okvetlenül, mindenki számára a ritmustalanság benyomását kelti. Ez a ritmustalan jelleg egyformán uralkodik — e fejezet esetében — a kódexekben *közös* szövegezésben ránkmaradt részekben és a Bécsi Képes Krónika *betoldott* részében is. A két rész között ritmus szempontjából semmiféle különbség nem állapítható meg, tehát azonos szerzőtől, ill. azonos forrásból származhatik. Annál nagyobb azonban a különbség a krónika fentebb vizsgált két fejezete és a most elemezett szövegrész között. Míg amazok a szokatlan, de szabályszerűen visszatérő trispondaicus formáció következtében ritmikus szövegeknek minősülnek, addig ez utóbbi a legrendszertelenebb mondat- és kólonvégek következtében félreérthetetlenül ritmustalan szöveg.

Ez a ritmustalan fejezet azonban nem XIII. századi fogalmazás. Tartalmi és formai mozzanatok egyaránt bizonyítják ezt. Hóman a magyar pénztörténet szempontjából eme nagyon nevezetes fejezetet a legnagyobb mértékben hitelesnek tartja. (Magyar pénztörténet 219—224. l.). Formai szempontból viszont a ritmus teljes hiánya és az a jelenség, hogy helyenként a szöveg rímes fogalmazásba megy át, azt bizonyítják, hogy ez a szöveg a XI—XII. században készült. A tartalmi mozzanatok további elemzése, továbbá a krónika többi részeivel való formai összehasonlítás után végeredményként az a következtetés vonható le e fejezetet illetően, hogy attól az írótól származik, akit Hóman a Szt. László-kori Gesta Ungarorum szerzőjének, mi pedig a Kálmán korában működő krónikásnak tartunk. éppen a rímes részletek szerény alkalmazása miatt és a szöveg ritmustalan szövegezése folytán.

A szövegtípusok tartalmi körének és formai jellegének elkülönítése után vegyük még egyszer szemügyre sorjában az egyes külön szerzőktől származó szövegeket krónikáinknak a X—XI. századdal foglalkozó részében. A fenti vizsgálódások szerint a Krónikának ebben a részben (a 25. fejezettől a 138-ig) három szövegtípust találtunk, tehát három szerzővel kell számolnunk ; ezek közül kettő XI. századi, egy pedig XIII. századi.

a) I. András király krónikása: Miklós püspök

Az első XI. századi krónikásunk I. András idejében működhetett. A magyar történetet I. András király haláláig írta meg. Ehhez írott forrásokat és szóbeli hagyományokat egyaránt felhasznált.

A XII. századi szerzőtől származó fejezetek a stílus sajátságai alapján biztosan elkülöníthetők a XIII. századi szerzők munkáitól. A XI. századi (I. András korabeli) szerző műve azonban már nehe-

zebben különíthető el a század végén, vagy a XII. század elején (Kálmán korában) működő krónikás művétől éppen a stílust tekintve. E két krónikás műve legfeljebb annyiban különbözik egymástól stílus szempontjából, hogy az I. András-kori szerző talán nagyobb mértékben alkalmazta a rímes prózai fogalmazást, mint a Kálmán-kori szerző. Míg ugyanis a Kálmán-kori krónikás a rímes prózai fogalmazást túlnyomórészt csak a párbeszédekben alkalmazza, addig az I. András-kori író a párbeszédeken kívül a tisztán elbeszélő jellegű fejezetekben is nagy mértékben él ezzel a stílusékítménnyel. Eme határozott különbség ellenére el kell ismernünk, hogy a két krónikástól származó szövegek elkülönítése pusztán a prózai stílus alapján eléggé bizonytalan. Éppen ezért a formai sajátságok mellett a tartalmi mozzanatokat is figyelemre kell méltatnunk.

Az I. András alatt működő krónikás és a Kálmán király idejében létrejött folytatás között a határvonalat a ránkmaradt XIV. századi kompozíció 91. fejezetének a közepén vonhatjuk meg. Az utolsó történeti mozzanat, amit az András-kori szerző még részletesen tárgyalt, I. Andrásnak 1051-i háborúja Henrik német császár ellen. E háború leírásában olyan részletes beszámolóval találkozunk, ami csak egykorú írótól származhatik. A hajórajt a Dunán irányító Gebehard püspöknek Henrikhez intézett, de a magyarok által elfogott levele, a levélre Miklós magyar püspök által megírt hamis válaszlevél és ennek következtében az egész német hadivállalkozás összeomlása mind arra mutat, hogy e részlet elbeszélése egykorú írótól származik. Ezekről az eseményekről beszámoló fejezet (89—90) a hamis levél írójának a nevét is ismeri: Nicolaus episcopus. Ez a Miklós püspök azonos azzal a Nicolaus episcopus-szal, akinek a neve kétszer is szerepel az 1055-i tihanyi alapítólevél záradékában: egyszer a tanuk között, másodszor az oklevél írójának jelzésekor: regnante prefato victoriosissimo principe (scil. Andrea I.), anno regni sui VIII et cum eo nobilissimo duce B(ela) conscriptum est hoc privilegium a beatissimo presule N(icolao), qui tunc temporis vicem procurabat notarii.[1]

Egy évvel András 1051-i hadjárata előtt, Pozsony ostromának a leírásánál, amikor Zotmund megfúrta a német hajókat, azokat

[1] Betűhív kiadása: Jakubovich—Pais: Ó-magyar olvasókönyv. Pécs. 1930. 25. l. Az oklevélben előforduló „*qui tunc temporis vicem procurabat notarii*" kifejezésből nem szükségképpen következik, hogy Miklós püspök 1055 után rövidesen meghalt. Ez a kifejezés az oklevél írójával egykorú is lehet, ha feltesszük, hogy az oklevél írója a későbbi olvasókat tartotta szem előtt a fogalmazás alkalmával: „az írta ezt az oklevelet, aki *annak idején (tunc temporis)* a notárius tisztségét látta el". Ezt a magyarázatot valószínűvé teszi az a körülmény is, hogy ebben az időben a magyar kancelláriában még nem alakult ki semmiféle formula az oklevél írójának jelzésére.

a neveket találjuk kiemelve, amelyek az 1055-i tihanyi alapítólevélben is szerepelnek : (Chron. cap. 89.) : sed precipui erant inter eos Woytech, Endre, Vylungard, Vrosa et Martinus, qui cotidie cum Teutonicis dimicabant acriter. A tihanyi alapítólevélben tanuként szerepel *Martinus* comes, *Andreas* comes, továbbá *Woiteh* comes,[2] és ennek alapján a krónikában elbeszéltek nemcsak hitelesnek, de egykorúnak is bizonyulnak.

Aligha hihető ugyanis, hogy ezekről az eseményekről későbbi író ilyen pontos értesülésékkel rendelkezzék, annál is inkább, mivel ezekről a hadi eseményekről a külföldi források (Altaichi évkönyvek) is csak igen szűkszavúan emlékeznek meg.

Mindehhez hozzájárul az a körülmény, hogy e hadjáratok elbeszélése után a krónika 91. fejezetének elején, egy kronológiai összegezés következik, amely egyáltalán nem az előzőleg elbeszélt események időrendi elhelyezésére vonatkozik, hanem a folytatást készíti elő. A német hadjárat kudarcának bejelentése után ugyanis váratlanul a következőket olvassuk a 91. fejezet közepén :

Post mortem itaque sancti regis Stephani transacti sunt anni undecim, menses quatuor usque ad annum primum imperii Andreo regis. Interea vero Petrus Teutonicus vel verius Venetus prime et secundo regnavit annis quinque et dimidio. Aba vero regnavit annis tribus. — Ennek az összegezésnek itt nem sok értelme van. Sokkal inkább helyénvaló lett volna András király uralkodásának elején megmondani, mikor is került trónra I. András király, és ezzel kapcsolatban adni egy kronológiai összegezést. Mivel azonban ezt I. András krónikása elmulasztotta, a folytatónak mindenekelőtt az időrendet kellett megállapítania. És valóban, az Acephalus-kódex eme kronológiai megállapítás után — eltérőleg a Sambucus-kódextől és a Bécsi Képes Krónikától, — tényleg új fejezetcímet is hoz, amelyben Salamon király uralkodásának kezdetét jelenti be : De coronatione Salamonis regis.[3] Mindezek csaknem kétségbevonhatatlan bizonyítékai annak, hogy itt az I. András-kori krónika megszakadt, és egy új kezdődött az előző események kronológiájának összefoglalásával.

Ennek az I. András-kori krónika-egységnek a létét bizonyítja a külföldi források felhasználásának módja is. Domanovszky gondos szövegösszehasonlításokkal kimutatta, hogy az idegen források (Regino, Annales Altahenses, ill. ennek continuatora) felhasználása tekintetében Anonymus szövegezése többször közelebbi rokonságot és nagyobb egyezést mutat ez említett külföldi források szövegezésé-

[2] i. kiad. 25. l.

[3] V. ö. SRH. I. 352. l.

vel, mint a későbbi, XIV. századi krónika-szerkesztményekben ránkmaradt szövegrészek, holott Anonymus már nem közvetlenül merített a külföldi forrásokból, hanem a feltehető XI. századi bővebb magyarországi szövegezéseket használta.[4] Egy a mai krónikánál teljesebb XI. századi szövegezés létére mutat az a körülmény is, hogy a Mügeln-féle krónikában olyan adalékokat találunk Gizella királynéra, István király feleségére vonatkozólag, amelyek különben a ránkmaradt krónika-szövegből nem ismeretesek.[5]

Abból, hogy Albericus Trois-Fontaines-i cisztercita-rendi szerzetesnek a XIII. század első felében írt világkrónikájában a magyar vonatkozású és magyar forrásból átvett adatai túlnyomórészt I. András király koráig terjednek, szintén jogosan következtetett Domanovszky egy I. András korában készült magyarországi krónika létére.

Mindezen adatok alapján alig lehet kétségbevonni, hogy I. András király idejében keletkezett egy magyar krónika, amely saját koráig tárgyalta a magyar történeti eseményeket. Már Toldy Ferenc is arra az eredményre jutott,[6] hogy volt egy I. András idejében keletkezett Gesta Ungrarorum. Ezt vallotta Marczali is,[7] továbbá Domanovszky,[8] Győry János[9] és legújabban Györffy György[10] új adatokkal támogatva e régi nézetet.

Nézetünk szerint e legrégibb magyar gesta szerzője az a Miklós püspök volt, aki mint királyi notárius a tihanyi apátság 1055-i alapítólevelét is oly figyelemreméltó művészettel fogalmazta meg, és aki gestájának utolsó fejezeteiben saját történeti szerepét oly erőteljesen domborítja ki. A krónika 90. fejezetében *egész terjedelmében* közölt, Miklós püspök által a német császár nevében írt, hamis levél következtében fulladt kudarcba a németek 1051-i magyarországi támadása. E háborúban játszott döntő szerepét nyomaté-

[4] Domanovszky S.: Kézai Simon mester krónikája. Bp. 1906. 129. — U. ő: Anonymus és a II. Géza korabeli Gesta. Századok. 1933. 168. és 173. l. és SRH. I. Domanovszky Bevezetése 136. l.)

[5] V. ö. Chronicon rhythmicum H. de Mügeln. SRH. II. 259.: Sed ille (Petrus) hanc (scil. Gizelam) destituit,

Privans eam potentia,
Iusta Dei sententia.

[6] Toldy Ferenc: Nemzeti történelmünk kezdetei. Századok. 1868. 387—77. l.

[7] Marczali H.: A magyar történet kútfői. Bp. 1880. 53. l.

[8] A Pozsonyi Krónika. Századok 1905. 399—400. U. ő: A Budai Krónika. Századok 1902. 814. l.

[9] Adalékok XI. századi krónikánkhoz. E. Ph. K. 1943. 218. l.

[10] Krónikáink és a magy. őstörténet. Bp. 1948. 148—150. l.

kosan hangsúlyozzák azok a részletes tudósítások, amelyeket a háború befejezésével kapcsolatban elmond: a magyaroktól körülzárt és éhségtől gyötört német sereg helyzetének eleven és szemléletes rajza, a császár békekérése, a békekötés hivatalos, oklevél-formulákkal történt megfogalmazása,[11] továbbá az élelmiszereknek részletes

[11] A békekötés egészen hivatalos nyelven és a császári kancelláriában szokásos oklevélfordulatokkal van megfogalmazva. Teljesen elüt a krónika e részének fogalmazásától, tehát Miklós püspök magának a béke-okmánynak a szavait közli itt az anathema formulával együtt, amely nálunk ebben a korban még nem szokásos; történetírásunkban egyébként ez az első és hosszú ideig az egyetlen eset, amikor a krónikás oklevelet használ fel, ill. idéz történeti művében. Éppen ezért, de a stílus szempontjából is, érdemes idézni: »... quod si rex Andreas securum ei iter preberet ad revertendum et exercitui suo fame oppresso subsidia vite largiretur, ipse nunqam Andree regi et successoribus eius inimicaretur et *nunquam amodo regem Hungarorum dictis vel factis aut consilio ledere attemptaret.* Sed etiam *si quis de successoribus suis ad debellandam Hungariam arma moveret, indignationem omnipotentis Dei incurreret et perpetuo eius anathemati subiaceret.* Az oklevél fordulataihoz tartoznak még valamivel alább a következő kifejezések: propter perpetue pacis federa firmius roboranda. Hec autem omnia fideliter servaturum iusiurandi religione interposita confirmabat.

Sajnos, nem sikerült III. Henrik oklevelei között megtalálnom a békekötésről szóló oklevelet, de a hitelességéhez így sem férhet kétség. Az oklevélben ugyan előfordul az *anathema* formula, amely Szilágyi Loránd megállapítása szerint (Századok 1937. 48—49. l.) a magyar okleveles gyakorlatban először II. Béla és II. Géza okleveleiben fordul elő, tehát megközelítőleg száz évvel később, mint a szóbanforgó békeokmány keletkezett. III. Henrik okleveleiben azonban többször előfordul az *anathema* formula és azok a nyelvi fordulatok, amelyek a krónika e helyén olvashatók. Alább párhuzamosan közlöm a krónika e részét és III. Henrik okleveleiből azokat a fordulatokat, amelyek a krónika fordulataival egyeznek, ill. rokonságot mutatnak:

Chron. comp. saec. XIV. c. 90.
regem Hungarorum dictis vel factis aut consilio ledere attemptaret ... si quis de successoribus suis ad debellandam Hungariam arma moveret, indignationem omnipotentis Dei incurreret et perpetuo eius anathemati subiaceret.

Diplomata imp. Henrici III.
1040. (MGH. Dipl. Tom. V. 68. l.:) ...ille... anathematis feriatur gladio et legali damnetur eternaliter iudicio.
1041. (MGH; Dip. Tom. V. 105. l.) ... omnium episcoporum, abbatum orthodoxorum omnium tali anathemate conclusum, ut quincumque consilio vel actu vel ullo ingenio voluerit violare, pereat...
1046. (MGH. Dipl. Tom. V. 225. l.): Si quis ... perpetuo anathemate in igne abisso ligetur.
1051. (Migne P. L. Tom. 151. col. 1115.) ... si quis infringere tentaverit, ad primum iram Dei Sanctique Petri simulque omnium sanctorum incurrat.
1051. (Migne. P. L. Tom. 151. col. 1115.) ... quam si quis infrigere tentaverit

felsorolása, amelyeket a király az éhező német sereg rendelkezésére bocsát, valamint az a tragikomikus beállítás, hogy a kiéhezett németek közül sokan a nagymértékű evéstől-ivástól megbetegedtek és elpusztultak, mindezek olyan mozzanatok, amelyek az eseményekben résztvevő kortársra vallanak. Ez pedig nem lehetett más, mint Miklós püspök. Az sem lehet véletlen, hogy Pozsony ostromával kapcsolatban éppen azoknak a fő embereknek vitézkedését említi dicsérőleg az író, akik tanúként szerepelnek a tihanyi oklevélben: »Multi enim milites erant in Poson, sed precipui erant inter eos *Woytech*, *Endre*, Vylungard, Vrosa et *Martinus*, qui cotidie cum Teutonicis dimicabant acriter.«

Az öt név közül három szerepel a tihanyi alapítólevélben s így viselőik Miklós püspök személyes ismerősei közé tartoztak.

Miklós püspököt valószínűleg azok a nagyhorderejű történeti események tették történetíróvá, amelyeket maga is átélt; a lehetőséget pedig erre a történetírói tisztségre a király mellett betöltött notáriusi állás biztosította számára. Így nemcsak közelről szemlélhette az eseményeket, hanem betekinthetett a hivatalos iratokba is, amelyeket azután, mint történetíró fel is használt. Egyike lehetett ama három püspöknek, akik túlélték a pogány lázadást,[12] amelynek következtében Gellért püspök is vértanúságot szenvedett. Az egyiket jól ismerjük: Mór pécsi püspök, aki szintén ott szerepel a tihanyi alapítólevél aláírói között, a másikról meg magából a krónikából értesülünk: Beneta püspök ez, akit a krónika szerint (cap. 84.) maga Andreas dux szabadított ki a lázadók kezei közül. Ők hárman koronázták királlyá Andrást. Így most már mindjárt érthetővé válik az is, miért szentel Miklós püspök oly aránytalanul nagy helyet a pogánylázadás leírásában Gellért vértanúságának elbeszélésére. Még Gellért álmát is részletesen elmondja, amely szerint Beneta nem fog vértanuhalált halni (cap. 83.). Forrása ezekre az eseményekre vonatkozólag nyilván maga az életbenmaradt Beneta püspök volt. Éppen ezért egyáltalán nem indokolt az a nézet, hogy e részletes és részben csodás elbeszélések a Gellért-legendából

---

Dei omnipotentis sanctique Petri et omnium sanctorum incurrat iram. 1052. (MGH. Dipl. Tom. V. 399 l.) Quicumque ... mortis sententiam incurrat ... nostram omniumque nostrorum indignationem incurrat.

[12] Chron. cap. 86.: . . . duxAndreas . . . a tribus tantum episcopis, qui in illa magna strage Christianorum evaserant, coronatus est. Ann. Altah. ad ann. 1046.: A tribus ergo pontificibus, qui residui erant, accepit ille (scil. Andreas) regalem ordinationem.

kerültek bele a későbbi krónika-kompozíciókba. (Ezt a nézetet vallja Domanovszky : Kézai Simon mester krónikája. Bp. 1906. 106—107.) Éppen ellenkezőleg : a *Gellért-legenda, mégpedig a Legenda Maior a kortárs Miklós püspök egykorú beszámolóját használta forrásul, megőrízve annak még azokat az adatait is, amelyeket a későbbi krónikások megmásítottak és kijavítottak*, mint pl. Endrének, Bélának és Leventének a »lascivus« Vazultól való származását, amit, úgy látszik, a krónikának egy XII. századi folytatója (Anonymus?) »helyesbített« olymódon, hogy a hercegek nem Vazul fiai, hanem Szár Lászlóé. Mindez újabb bizonyíték arra, hogy a két Gellért-legenda közül a nagyobbik keletkezett előbb és nem a kisebbik legendából »bővült«. De így nem keletkezhetett valami késői korban, mivel akkor már a hercegeknek Vazultól való származtatása a királyi család szidalmazását jelentette volna. A nagy fordulat ebben a tekintetben legkorábban az első szenttéavatások után következhetett be. A Kálmán-kori krónikás lehet, hogy már ki is »javítja« e származást s így a királyi család származására kompromittáló adatot tartalmazó legenda sem készülhetett később, mint a Kálmán-kori »javított« krónika. Erre az eredményre jutottunk a Gellért-legenda fentebbi stílusvizsgálata alkalmával is. Ott azonban a legenda iratási idejének még csak terminus ante quem-jét tudtuk meghatározni.

Miklós püspök tehát mint kortárs írta meg az András király alatt kitört pogánylázadást és annak előzményeit is. Valóban a krónika legéletteljesebb lapjai közé tartozik a lázadásról való részletes beszámoló. Kiderül ebből, hogy a Péter király elleni összeesküvés feje Gellért püspök volt, mivel a krónika szerint (cap. 81.) Csanád várában gyűltek össze az összeesküvők s onnan küldtek »ünnepélyes követséget« az Oroszországban tartózkodó hercegekhez azzal a kéréssel, hogy térjenek haza és vegyék át az uralmat. Miklós püspöknek a királyi családdal való közeli kapcsolatát mutatja, hogy pontosan van értesülve a hercegek számüzetéséről és külföldön eltöltött éveik eseményeiről. Erős németgyűlölete, amely az 1051-i háború elbeszélése folyamán is napfényre kerül, valószínűvé teszi, hogy a német származású Gizella királyné befeketítése is tőle származik, továbbá az a megjegyzés (c. 69.), hogy István király halála előtt (antequam moreretur), magához akarta hivatni Vazult, nagybátyja fiát, hogy királlyá tegye (regem constitueret). A királyné azonban megvakíttatja Vazult. Erre a király magához hivatja a hercegeket (a későbbi krónikás javítása szerint Kopasz László, valójában azonban Vazul) fiait és azt tanácsolja nekik, hogy meneküljenek el az országból, amit azok meg is tettek.

Ennek megfelelően Péter és az idegenek, németek és olaszok uralmát (cap. 71.) a legnagyobb gyűlölettel tárgyalja. (Petrus ....

Teutonico furore seviens . . . bona terre superbo oculo et insatiabili corde cum Teutonicis beluina feritate rugientibus et cum Latinis hirundinum garrulitate murmurantibus devorabat . . .) Vazullal kapcsolatban nem hallgatta el, hogy István király őt »propter *iuvenilem* lasciviam et stultitiam« záratta be. (Ez ellen István törvényei szigorúan intézkednek!). Péter királlyal szemben a legtúlzóbb kijelentéseket teszi ugyanebből a szempontból (c. 71.: Erat enim ipse rex Petrus *nimium lascivus*, nullusque eo tempore tutus esse poterat de pudicitia uxoris sue vel filie seu sororis virginitate propter insultus satellitum regis, qui eas impune violabant) s ezzel mintegy enyhíti Vazul ifjúi (iuvenilis) félrelépését.

Éppen Péter és az idegenek elleni gyűlöletéből kifolyólag valamivel enyhébben ítéli meg Aba király uralmát, de azért nem mulasztja el, hogy említést ne tegyen (c. 75.) arról, hogyan feddte meg nyilvánosan Gellért püspök Abát az ellene összeesküvők kegyetlen legyilkolása miatt, amit a Gellért-legenda sokkal részletesebben beszél el.

A Péter és Aba közötti harcok részletes elbeszélése közben — legnagyobb meglepetésünkre — találunk olyan részleteket is, amelyek német-barátnak minősíthetők. Ezek nyilván nem származhatnak a német-gyűlölő Miklós püspök tollából. Mindamellett ezek, megfogalmazásuk alapján nem minősülnek késői szövegeknek, nem ritmikus jellegűek. Valószínűleg a Kálmán-kori folytató későbbi kiegészítései ezek, elsősorban az Altaichi Évkönyvek adatai alapján.

Mivel István király uralkodásának csak végső éveiről s itt is főként a hercegekkel kapcsolatban szól Miklós püspök, korábbi háborúit valószínűleg csak éppen említve, azért ezeket az eseményeket a XIII. századi interpolátorok egészítik ki. Ezek szövege és stílusa is más: ritmikus jellegű.

Az eddig vázolt eseményekre Miklós püspök írott forrást is felhasznált, az Altaichi Évkönyveket, fő forrása azonban az élőszóbeli értesülés részint a hercegek révén, részint a kortársaktól. Krónikájának ez a része a legelevenebb és legéletszerűbb. A királyságot megelőző időkre vonatkozólag azonban — különösen a kalandozások korára — szinte kizárólag külföldi forrásokat használt. A kétségtelenül még élő nemzetségi mondákat dinasztikus érdekekből mellőzi, amint ezt fentebb kimutattuk. Csupán az Árpád-ház eredet-mondáját, Álmos születését mondja el, de egészen megszelídített formában. A honfoglalást viszont teljesen a »népmonda« alapján beszéli el, megőrizve számunkra lendületes és művészi formában a fehér ló mondáját. Valószínű, hogy ezzel kapcsolatban a »hét magyarról« is szólt, de a krónikának erről beszámoló mai szövege nem származhatik tőle.

Anonymus és a későbbi krónikakompozíciók egyezéseiből azt is ki lehet következtetni, hogy krónikájában szó volt az őshaza leírásáról is, ez azonban nem maradt ránk az ő fogalmazásában. Ebben sok eredetiséget nem mutathatott, mert valószínűleg Reginonak Scythia leírását vette át.

Miklós püspök történeti művéből, amint ez összefoglalásból és a szövegek stílusára vonatkozó megállapításainkból látható, meglehetősen tekintélyes részek maradtak ránk csaknem változatlan szövegezésben. Természetesen egy-egy szó, jelző vagy név kihagyásával vagy kicserélésével, ill. beszúrásával, sőt egész mondatok betoldásával is mindenkor számolnunk kell ebben a szövegben, ezek azonban — a terjedelmesebb, egész fejezetekre terjedő interpolációk kivételével — nem változtatnak latin stílusának jellegén. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy az írott források, népi hagyományok, saját korabeli okmányok és a kortársak, valamint saját tapasztalatai alapján egységes, élénk és élvezetes stílusban tudta megeleveníteni a legrégibb multat éppúgy, mint korának eseményeit. Míg azonban a legrégibb események elbeszélésekor (honfoglalás!) szabadon és látható örömmel adja át magát a naiv monda varázsának, addig a honfoglalás utáni és a későbbi események elbeszélésében erősen pártos, dinasztikus érdekű és a középkori feudális osztályállam érdekeit képviselő írónak mutatkozik. Mindezt szépen kiegyensúlyozott s rímes csengéssel gyakran ékesített prózában adja elő.

Miklós püspök prózáját általában a rövid kólonokból felépített, inkább mellérendelő, mint alárendelő szerkezetű mondatok jellemzik. Az egyenlő kólonokat, gyakran, de korántsem mindig, kólonvégi rímek kötik össze. Rímelhelyezése változatos : a rímpárok mellett igen gyakran előfordulnak nála a hármas, sőt négyes rímelésű kólonok is. Néha a hosszabb kólonokban mellékrímet is alkalmaz. E stílusfaj élénkítésére gyakran használja az ellentétet, szójátékot, adnominaciót, sőt az etimologizálást is, amely az adnominációnak egy speciális fajtája.

Stílusának jellemzésére alább csak néhány példát hozok fel, ezeknek számát azonban könnyen lehetne szaporítani, hiszen az általa fogalmazott fejezetek ha nem is egyenlő arányban — csaknem mind az író kedvelt stíluseszközeinek jelenlétét tanusítják. Első példaként a pogánylázadásról szóló fejezet egy jellemző részletét mutatom be. A krónikának ez a részlete részben megtalálható a nagyobbik Gellért-legendában is. Hogy azonban mégsem a Gellért-legendából került át a krónikába, azt bizonyítja az a körülmény, hogy a Gellért-legendában mellőzött, az első pogánylázadással kapcsolatos tudósítások szintén rímes fogalmazást mutatnak a 81. fejezetben :

Eo tempore quidam magnates
Hungarie desolationem regni gementes
et liberationem Hungarie a tyrannide Petri cupientes
Endre, Bele
et Levente,
qui de genere [*Sancti*] *Stephani regis progeniti erant,*
intemeratam fidelitatem **servabant**
et eis per nuncios bona que habere poterant
mittendo fideliter **serviebant.**

Majd valamivel alább :

Petrus vero rex vehementi furore succensus **fecit** *eos comprehendi*
et in eculeo suspensos **interfici,**
quosdam autem effossis oculis tormentari.

A fejezet többi részeiben is lépten-nyomon előtűnnek jól rímelő mondatok, az adnominatio figurájával ékesítve.

A Gellért-legendával közös szövegrész elemzésére itt nem térek ki, pusztán utalok azokra a fejtegetésekre és elemzésre, amelyeket e fejezetekkel kapcsolatban a nagyobbik Gellért-legenda tárgyalásakor tettem. Egy mozzanatra azonban itt is fel kell hívnom a figyelmet: a 82. fejezetben a Vatha-fia Janus pogánylázadásáról szóló rész kronológiailag sem tartozik e fejezetbe, mivel sokkal későbbi esemény. Ez a részlet fogalmazás szempontjából is elüt a fejezet többi részétől, amennyiben azok rímes fogalmazásúak, míg emez teljesen nélkülözi a rímet és a rímes prózára jellemző rövid kólonbeosztást. Ez a szakasz a nagyobbik Gellért-legendában sincs benne, holott a fejezet többi részét csaknem szó szerint hozza a legenda írója is. Ez a Vatha-fia Janus részlet tehát mindenképpen későbbi betoldás a krónikában, ahogy ezt már a Gellért-legendával kapcsolatban a stílus alapján kimutattuk.

Ezzel szemben ugyancsak utalnunk kell itt a Hunt és Pázmán lovagokról szóló fejezet végén a pogány Koppányról és társairól szóló jellegzetes megfogalmazású sorokra, ahol az idegenekről és a szolgaságba taszított pogány magyarokról (41. fejezet) tesz félre nem érthető megjegyzést : nem szereti az idegeneket, de szerinte a pogány magyarok is megérdemelték sorsukat. Érthető ez, mert maga is szenvedhetett Péter király alatt a »furor Teutonicus«-tól, de a pogányok sem kímélték volna életét. A fejezetnek talán csak az utolsó mondata mutat későbbi megfogalmazóra, mivel itt a

pogány és a keresztény közötti osztálykülönbségre történik félreérthetetlen utalás : Illis (varians : *Ille)* namque in gerendis (variáns add. : *rebus)* iudicatus erat nobilior, qui fidei Christi citius adhesisset. Ez a mondat arra az időre utal, amikor már a *nemesség* is jogot formált az ország sorsának intézésében való részvételre éppen *nemesi származása* alapján. Ez a XIII. századra mutat.

Ez utalások után Miklós püspök tudatos stílusművészetének jellemzésére itt krónikájának még csak egy részletét emelem ki. A már többször idézett 90. fejezetben a Miklós püspök által írt hamis levél következtében az utánpótlásától elszakított, s András király által tőrbecsalt német sereg kétségbeejtő helyzetét ábrázolja itt a szemtanu, kiszámított, csupa ellentétekben kiélezett hatásos retorikával, egyenlő kólonokra osztott rímes fogalmazásban :

Pre timore autem imbrium sagittarum, quibus Teutonici compluebantur et consumebantur, fodiebant sibi terram,

et desuper insertis clipeis
etiam v i v i cum m o r t u i s
iacebant in sepulchris.
Nam sepulchrum, quod m o r t u o fodiebatur,]
v i v u s iacebat in eo **de nocte,** ..
et quod v i v o fodiebatur **pro nocte**
m o r t u u s sibi vendicabat **de die.**

Amint látható, a rím mellett a szójátéknak is egész halmazát sűrítette itt össze az író. A retorikus hatásra számító kiélezett ellentétek iránti különös vonzalmára pedig már a tihanyi alapítólevél elemzése alkalmából is rámutattunk. A krónika e részének stílusa és a tihanyi alapítólevél stílusa között tökéletes az egyezés. Ez mindenben megerősíti mindazt, amit a krónika e részének szerzőjéről és e részek stílusáról a fentiek során kifejtettünk.

b) A Kálmán-kori Gesta

Krónikáinkban a XI. századi eseményeket tárgyaló fejezetek a gyermek Salamon megkoronáztatásától és I. Béla királyságától kezdve (tehát a Chron. comp. saec. XIV. 91. fejezetének második felétől) a 139. fejezetig, a nagyváradi egyháznak I. László által történt alapításáról, ill. László király haláláról szóló beszámolóig szoros tartalmi egységet mutatnak és stílus szempontjából is egységes fogalmazásnak látszanak. Ezekben a fejezetekben I. Béla királynak és fiainak, Gézának és Lászlónak az uralkodásáról van szó ; a három

uralkodó alatt történt eseményeket azonban egy mozzanat fűzi magasabb egységbe, t. i. e királyoknak az izgága Salamonnal folytatott meg-megújuló küzdelme. Az egész cselekménysorozat végül is László király dicsőítésébe fut össze, akiben a nemes lovagi erények megtestesítőjét rajzolja meg a krónikás. Az egész eseménysorozatra jellemző, hogy e fejezetekben a királyi főszereplőkön kívül és azok mellett két-három mellékalak is elég fontos szerephez jut az események bonyolításában. Az egyik az ármánykodó, gonosz Vid, bácsi comes, aki galád tanácsaival és cselszövéseivel mindig a hercegek ellen ingerli az ingatag jellemű Salamon királyt. A másik ilyen fontosabb mellékalak, Vidnek mintegy ellenképe, a békére és megegyezésre törekvő Ernei ispán, míg a harmadik a vakmerő bátorságával kitűnő Bátor Opos. Mindezek a szereplők okleveles anyaggal bizonyíthatóan ebben a korban élő emberek.[13]

Bizonyos, hogy ha e fejezetek tartalmát kivonatosan így összesűrítjük, az események időrendi elbeszélése helyett egy költői kompozíció körvonalai bontakoznak ki előttünk. Az eseményeknek azonban az az egymásutánja, amelyben a krónikás e hősök tetteit elbeszéli, szertefoszlatja e valóban imponálónak igérkező, feltételezett kompozíció ábrándját.

Különösen Négyessy László (Árpád-kori kompozíció, Bpesti Szemle 1913) hangsúlyozta a krónika e részének szerkezeti egységét, és a cselekmények egymásutánjában egyre fokozódó feszültséget és bizonyos drámai légkör fokozatos kialakulását vélte felfedezni. Éppen ezért a krónika e részéből egy művészi szerkezetű, magyarnyelvű epikai alkotás latin visszhangját vélte kihallani. Ezt a művészi öntudatra valló kompozíciót azonban e fejezetek egymásutánja nem támogatja. Viszont annyi bizonyos, hogy krónikáinknak egyetlen helye sem bővelkedik annyira költői szépségű részletekben, mint ez a rész. Az írásbeliség és szóbeliség érintkezéséről és harcáról szólva már előrebocsátottuk, hogy krónikáinknak éppen ez — a XI. század második felének eseményeit tárgyaló — része félreismerhetetlen jeleit mutatja annak, hogy itt a krónikás az eseményekkel közel egykorú költői feldolgozásokból merített nagy mértékben. Ezek az egykorú költői színezetű történeti (jokulátor-) énekek azonban már az uralkodóosztály, elsősorban a király szempontjából

[13] Az erre vonatkozó okleveles adatokat Domanovszky állította össze: A Budai Krónika. Századok. 1902. 746—47. l. — továbbá a Chron. comp. saec. XIV. kiadásában: SRH. I. 378. l. 4. jegyzet. Eszerint Ernei már 1055-ben szerepel a tihanyi alapítólevélben Vid, András, Márton és Woitech comesekkel és Mór püspökkel együtt (Fejér: CD. I. 393.), az 1067-iki oklevélben (Fejér: CD. VII. l. 120. l.) pedig Radovan palatinussal együtt szerepel Vid comes Illya és Martinus (Opos apja) comesekkel.

tárgyalják az eseményeket. Mivel pedig — legalább részben — ez énekek szerzői még a régi, »népi« hagyományokból is táplálkoznak és formai szempontból, az elbeszélő modort tekintve, még a régi közösségi költészet hagyományos formakincsét és fordulatait is magukkal hordozzák, az uralkodóosztály szempontjainak érvényesítésén kívül kétségtelenül régi, »népi« hagyományok is szóhoz jutottak ezeknek az eseményeknek az elbeszélésében és költői színezetű ábrázolásában. Ezeknek hatása alól a krónikás nem tudta magát kivonni. Mégis ezek a történeti énekek csak egyes történeti eseményekkel foglalkoztak s éppen ezért egy nagyobb, egységes költői kompozíció nem kerekedik ki belőlük. Azt hiszem, nem járunk messze a valóságtól, ha feltesszük, hogy ez a krónika-rész olyanféle történeti énekekre megy vissza, amilyenek a még régebbi, honfoglalás- és kalandozás-kori történeti énekeink lehettek. Sajnos, ezekről sem tudunk sokat, egyes vonásaik azonban biztosan lerögzíthetők. Már Anonymus krónikájának elemzése kapcsán sikerült ezeknek a régi történeti (jokulátor-) énekeknek bizonyos vázát és témakörét kikövetkeztetnünk. Ezeket a megállapításokat itt csupán annyival akarjuk kiegészíteni, — amit Anonymussal kapcsolatban talán nem hangsúlyoztunk eléggé, — hogy ezek a történeti énekek a krónika eme részéből is megállapíthatóan, nem hosszú lélegzetű, bonyolult szerkezetű kompozíciók voltak, hanem ellenkezőleg, felépítésük aránylag egyszerű és sematikus, tartalmilag pedig egy-egy hadivállalkozás elbeszélésén túl nem terjedtek. Már Anonymus elbeszélő stílusának jellemzése alkalmával is rámutattunk arra, hogy az egyrészt Anonymus krónikájából kikövetkeztethető, másrészt általa szószerint idézett történeti énekek mindig csak egy-egy vezér, ill. egy-egy hadivállalkozás történetét tartalmazták. Ezeknek specifikus, sematikus vázát használja fel Anonymus is a maga gestájának megszerkesztésében, amennyiben nála a honfoglalás ilyen *egyes* vitézi vállalkozások sorozatából tevődik össze. Ilyen sematikus vázat mutat a csonkán ránkmaradt »Szabács viadala« is. A költeménynek ránk nem maradt eleje valószínűleg a háború előkészületeiről, tanácskozásról, követküldésről szólt, majd következett a magyar csapat felvonulása, az ostrom megkezdése és ezután következett a ránk maradt rész: az ostrom részletesebb elbeszélése, a győzelem és a vár feladása körülményeinek rajza, a foglyok és a zsákmány felsorolása, és annak kiemelése, hogy a

magyarok yo newet wwnek.[14]

[14] A régi magyar hősi énekek formájára v. ö. Jakubovich E. M. Nyelv. XXVII. 265—76.; a Szabács viadalának idézett sora: Horváth Cyrill: Régi Magyar Költők Tára I.[2] Bp. 1921.

A költeményt itt csupán ezért említjük, mert végeredményben ez s csak *egy* hadikaland elbeszélését tartalmazza, sőt *egy* vezérnek, Kinizsi Pálnak a dicsőítésére szolgál, annak ellenére, hogy az énekben a királyról (Mátyás) is említés történik. Ez az ének tehát a XV. század végén még mindig ugyanazt a hagyományos szerkezetet tükrözi, mint a régi vezérek-kori énekek, amelyekről Anonymus már tárgyalt utalásain kívül a krónikák is úgy emlékeznek meg (Chron. comp. saec. XIV. cap. 36), hogy a hét vezér *önmagáról* énekeket szerezve énekeltette ezeket: isti capitanei VII de se ipsis cantilenas componentes, fecerunt inter se decantari.

A krónikának ebben a részében is a Négyessy által feltételezett nagyarányú kompozíció helyett ilyen költői, lekerekített részeket találunk, bizonyságául annak, hogy ezeknek összefűzése már a krónikás műve. Igen természetes, hogy a hadikalandok elbeszélésén kívül helyenként még mondai természetű, lekerekített egységekkel is találkozunk a krónika e részében.

A krónika szóbanforgó része mindjárt egy ilyen kerek mondai egységgel kezdődik, t. i. a híres várkonyi jelenettel (cap. 92.), vagy jobban ismert nevén, a »korona és kard« drámai feszültségű jelenetével. Ehhez szorosan kapcsolódik az András király és Béla herceg között kitört háború (c. 93) elbeszélése. Hogy azonban a háborúról szóló beszámoló nem szemtanu műve, hanem a sematikus költői beszámoló eredménye — amire már Anonymusnál is rámutattunk, — arra idézzük a krónikában és Anonymusnál is ismételten előbukkanó megmerevedett formulát e harc leírásából (c. 93): festinanter Tysciam transierunt, et *commisso prelio ab utraque parte fortiter est pugnatum.* Sed *adiuvante Deo* dux Bela *victoriam obtinuit...*[15]

A tragikus feszültségű választás a kard és korona között, valamint az utána következő harc elbeszélése tehát lehet *egy* hősi ének maradványa vagy visszhangja a krónikában. Az ez után következő fejezetek azonban (94—96), amelyek I. Béla békés politikájával és pénzügyi rendelkezéseivel foglalkoznak, már tárgyuknál fogva

[15] Jellemző, hogy e formula első előfordulása a krónikában István király Koppány elleni hadjáratának leírásában található (Chron. comp. saec. XIV. cap. 64.): *Commiso itaque prelio inter utrumque* diu et *fortiter est dimicatum*, sed *divine miserationis auxilio* Beatus Stephanus dux *gloriosam obtinuit victoriam.* Ugyanez a fejezet emeli ki *Vencellinust*, a német jövevényt. Ez a fejezet tehát szintén a Kálmán-kori szerző műve, aki, ha nem is kimondottan németbarát, az idegenek elleni gyűlölettel nem vádolható, mint majd látni fogjuk. Az ilyenféle fordulatok ismételt előfordulása alapján gondolta *Madzsar Imre* (A II. Géza-korabeli névtelen. Bp. 1926.), hogy e fejezet is a II. Géza-kori névtelen műve. Állítását azonban *Hóman B.:* A II. Géza-korabeli névtelen. Századok. 1931. 281. l. és *Domanovszky:* Anonymus és a II. Géza-korabeli gesta. Századok. 1933. 162. skk. l. meggyőző érveléssel elutasította.

sem illenek bele valamilyen epikus énekbe. Viszont éppen Béla pénzverésével kapcsolatban teszi az író azt a megjegyzést (cap. 94), amely elárulja, hogy nem egykorú szövegezéssel állunk szemben: Unde *et nunc* denarii numero quadraginta aurum appellantur... A feljegyzés azonban mégsem **sokkal** későbbi időből való. Amint látni fogjuk, sem Kálmán király koránál későbbi időre, sem korábbra nem tehető.[16]

Egyelőre azonban maradjunk meg az epikus kompozíció vizsgálatánál.

Béla király — rímes prózában megfogalmazott — dícsérete után, (amit a László-legenda is átvett! v. ö. Leg. S. Ladislai regis cap. 1.), a Béla uralkodása alatt kitört pogány-lázadás eléggé részletes, de mégsem elég részletes elbeszélésébe kezd az író. Nem elég részletes a mi szempontunkból ez a beszámoló (c. 95) azért, mert szól az író arról, hogy a pogány lázadók vezetői (prepositi) magas állványon megtelepedve beszéltek a néphez és »ocsmány éneket mondtak a hit ellen.«[17] Természetesen szeretnénk e gúnydaloknak, a magyar irodalomban a szatíra műfajának, első elveszett alkotásainak a szövegét is ismerni. Az író azonban legalább a műfaj emlékét megőrizte. Epikus jellegű, többnyire dicsőítő énekeink mellett tehát írásbelileg is hagyományozva van az ősi, lázadó, plebeius műfaj, a szatíra emléke is. Ezzel a beszámolóval azonban az író önkénytelenül is elárulta krónikás beszámolójának legfőbb forrását, az élőszó költészetet és a szóbeli hagyományt. Ami azonban a »nagy epikus kompozíciót« illeti, ez a beszámoló nem illik annak keretei közé, annál kevésbbé, mivel ez a pogány lázadás Béla királyt éppen nem nagy epikus hőshöz méltó helyzetbe sodorta. A lázadók követeléseit hallva, Béla király nem mer ellenük egyenesen fellépni, hanem három nap gondolkozási időt kér, s a határidő lejárta után váratlanul csap a lázadók nagy, de szervezetlen táborára, akik már ügyük győzelmét ünnepelve, a katonai óvóintézkedéseket elmulasztották. A lázadás leverésének elmondása után az író már csak a dömösi apátság alapításáról[18] és Béla király haláláról számol be (cap. 96.).

[16] Hóman ezzel kapcsolatban megállapítja (Magyar Pénztörténet 219—24. l.) hogy a dénár értékének ez a megállapítása a legcéljesebb hitelt érdemli I. Béla korára vonatkozólag.

[17] SRH. I. 360. l.: ... prepositi plebis in eminenti suggestu residentes predicabant *nephanda carmina contra fidem.*

[18] Ezzel kapcsolatban használja a krónikás az *allodium* szót: cap. 96. in Demes regali *allodio.* Ez a szó a krónikának *csak* ebben az egységében fordul elő, sem az ezt megelőző, sem az ezt követő részekben nem fordul elő; itt viszont a már említett helyen kívül a 98. és a 121. fejezetben is előfordul, ami további nyelvi bizonyíték e fejezetek azonos szerzőtől való származására.

Ezek ismét olyan mozzanatok, amelyeket a krónikás nem mellőzhet, melyek azonban a »nagy epikus kompozíció« keretéből, legalább is ebben a formában kihullanának, és a folytatáshoz az átmenetet nehezen lehetne elképzelni.

A krónikás ezután ugyanis újból Salamon történetére tér át. Salamon a német császár segítségével jön vissza az országba, Géza és a hercegek pedig kénytelenek Lengyelországba menekülni (cap. 97.).

Nem szándékom a krónika e részét végig elemezni tartalmilag. A fentieket csupán azért kellett elmondanunk, hogy megvilágítsuk, hogy a krónikának ebben a részében, költői részletekben való gazdagsága mellett sem lehet egységes költői, eposzi kompozíciót feltételezni, mivel az író szorosan a kronológia fonalán halad a történeti események elbeszélésében. A kronológia pedig nem vezet tudatos költői, eposzi kompozícióhoz. Másrészt viszont magunk is hangsúlyozzuk, hogy a krónikának ez a része nem egy helyen olyan színes és lekerekített kisebb egységeket hoz a történet időrendjének fonalára fűzve, amelyeket máskép nem értelmezhetünk, csak úgy, hogy a krónikás helyenként az egyes történeti eseményekről szóló, többé-kevésbbé hiteles, de azért költőileg motivált rövidebb terjedelmű történeti énekeket szólaltat meg.

A krónika egy ilyen mozzanatát, a váci egyház alapításáról szóló költői színezetű beszámolót (cap. 124.) részletesebben elemeztük az irásbeliség és szóhagyományok harcának ismertetése során. Ebben szinte kézzelfoghatóan kitapintható a régi, talán még pogány hiedelmek tudatos költői átformálása az akkori uralkodóosztály érdekeinek és ízlésének megfelelően. A többi költői színezetű részletek kiválogatása inkább érzés alapján történhet, semmint megfogható bizonyítékok alapján, és ezért itt le kell mondanunk erről s megelégednünk azzal, hogy az a föltevésünk, hogy meglévő történeti énekeket használt fel a krónikás ebben a részben, jogosult, mivel egy részletéről a váci egyház alapításáról szóló beszámoló esetében ez bizonyítható is. Ezzel a jelenettel kapcsolatban még csak utalok arra, hogy a csodás egyházalapításokról szóló énekek és elbeszélések a középkor irodalmának egyik jellegzetes műfaját képviselik s így annál könnyebben kerülhetett bele ez a költői részlet a krónikába.

Ha tehát egy nagyarányú költői kompozíció ábrándnak bizonyul is krónikánk e részében, annyi mégis bizonyítható, hogy kialakításában költőnek, vagy több költőnek is része lehetett. Az írott történelem a szóbeli, sőt költői hagyományokból táplálkozik.

Az elmondottakon kívül mindenesetre a történeti énekek és mondák nagyarányú felhasználására enged következtetni az a

körülmény is, hogy írott forrás használata ezekben a részekben egyáltalán nem mutatható ki. Az élőszóbeli, költői forrás állandó használata viszont a mű stílusán is világosan felismerhető.

A legszembetűnőbb jelenség a krónika e részének elbeszélő stílusát illetően bizonyos epikus fordulatok stereotip ismétlődése, állandó visszatérése.

Mindenekelőtt bizonyos »epitheton ornans«-nak minősíthető jelzők, ill. kifejezések állandó visszatérése az egyes hősökkel kapcsolatban. Salamon király rossz szelleme, Vid ispán mindig ugyanazon jelzők kíséretében jelenik meg: cap. 109.: Vyd Deo et hominibus *detestabilis*; cap. 113.: misit... rex Vyd Deo *detestabilem*; c. 119.: Vyd *detestabilis*; c. 115.: Vyd *perfidus*.

Ernei comes állandóan visszatérő jelzői: c. 113.: misit... rex... Ernei *mansuetum*; c. 119.: Ernei semper *pacis amator*; c. 122.: Erney comes, *pacis amator*...

A harmadik hős Bátor Opos, akit az író minden alkalommal külön kiemel és dícsérő jelzőkkel halmoz el. Opos mindég Salamon oldalán harcol a hercegekkel, Gézával és Lászlóval szemben és Salamon leghívebb és legbátrabb vitézének bizonyul; különösen a párviadalokban tűnik ki. A krónika két ilyen párviadalról számol be: cap. 118.: In hoc bello... Opus filius Martini de genere Vecellini, *miles gloriosus* militem ducis... *singulari certamine* superavit... *in modum fulminis* ictu lancee rupta lorica Petrum... transfixit. De már előbb, c. 100.: Opus Martini filius quendam Bohemorum, instar gigantee magnitudinis corpus habentem *in certamine singulari* viriliter prostravit, propter quod memoriale factum semper postmodum apud regem et omnes optimates Hungarie *gloriosus emicuit*. — Nándorfehérvár híres ostrománál Obus (!) vitézkedése hasonló módon van elbeszélve: c. 107.: ...Obus... in *modum fulguris* irruerunt super illos. Majd Nyitra várának ostromlásakor a 127. fejezetben: Opus *miles electus* ex milibus... unum de pugnantibus *fulminavit*.

A »villám módjára lecsap« *(fulminavit; in modum fulguris)* kifejezéseket a krónikaíró kizárólag Bátor Opos vitézkedéseivel kapcsolatban használja, csupán Salamon »ballistarius regis« egy mesteri lövésével kapcsolatban említi még ezt a kifejezést Nándorfehérvár ostrománál (c. 107.), de ugyanebben a fejezetben Bátor Opos hőstettét is ugyanezzel a kifejezéssel jellemzi az író: Obus, Georgius et Bors milites bellicosi *in modum fulguris* irruerunt super eos.

Ezeknek az állandóan visszatérő kifejezéseknek, főként azonos hőssel kapcsolatban, elsősorban az epikában van helyük és abban találják magyarázatukat is a krónikának ebben a részében. A krónikás forrása itt kétségtelenül az epikus jellegű hősi ének. Ezt az állítá-

sunkat alátámasztja az a körülmény, hogy *a krónikának egyetlen későbbi részletében sem fordulnak elő e nagyon is jellemző kifejezések.*

Ezek mellett az állandóan visszatérő kifejezések mellett szintén a költői eredetre vallanak azok a *szóláshasonlatok* és *szólás*módok, amelyek a krónikának ebben a részében — *és csakis ebben a részében* — oly nagy számmal fordulnak elő. A *kard* itt *vért szomjazó (sitibundus)*, amely *megrészegedik a kunok vérében.*[19] A *kunok kopasz fejeit, mint éretlen tököket szabdalják* az éles kardok.[20] Ez a szóláshasonlat Anonymusnál is előfordul, de valószínűleg a krónikának ebből a részéből vette át. Az öldöklés mértékének szemléltetésére szintén ilyen »népies« szóhasonlattal él az író : a magyarok előtt úgy hullik az ellenség, mint *»az ökrök a vágóhídon«* (cap. 121. : cadunt ante Hungaros, *ut boves in macello*). Salamon király és a hercegek viszonyát szintén egy ilyen hasonlattal érzékelteti az író : *két éles kard nem fér meg egy hüvelyben*[21] (cap. 110. : ...sicut *duo gladii acuti in eadem vagina contineri non possunt*, sic nec vos in eadem regno *conregnare* potestis).

A szóláshasonlatok sora azonban ezzel még nem zárult. Különösen a 121. fejezet bővelkedik ezekben, ahol a harcosok hullásának jellemzésére az író az ökröknek a vágóhídon való hullását hozza fel. Ugyanebből az egyszerű »népi« szemléletből származik ugyanebben a fejezetben az a szóláshasonlat, amelyet Salamon király megszorult vitézeinek jellemzésére hoz fel az író. László herceg katonáinak üldözése közben Salamon király vitézei, mint az *»üstben (a halak) vissza-visszanéznek«*, de a *»kardok rettenetes csörgése borzalmas halállal«* vet véget életüknek.[22]

Ugyanitt emlegeti az író a *»halál keserű poharával való kínálgatás«*-t is.[23] Mindezek olyan költői s részben népies szemléletre mutató hasonlatok, amelyek csak a krónikás forrására, a hősi (jokulátor-) énekekre mehetnek vissza. A krónika egyéb részeiben nem is fordulnak elő.

[19] cap. 102. : quos Hungari (scil. Cunos) celerius persequentes acutissimos gladios suos et *sitibundos* in sanguinibus Cunorum *inebriaverunt.*

[20] cap. 102. Capita quippe Cumanorum noviter rasa *tamquam cucurbitas ad maturitatem nondum perductas*, gladiorum ictibus disciderunt. cf. Anon. cap. 8. : tonsa *capita Cumanorum ... mactabant tamquam crudas cucurbitas.*

[21] E szóláshasonlatról v. ö. Tolnai Vilmos : Szólások (szóláshasonlat, szólásmód és közmondás), A magyarság néprajza 2. kiad. szerk. Viski Károly Bp. III. köt.) Tolnai azonban a szólás fenti, krónikabeli előfordulását nem említi.

[22] c. 121. (SRH. I. 390. l.) : Milites autem Ladislai agmina Salomonis *tamquam in cortinis retro respicientia terribili tinnitu gladiorum* sauciata in morte conclusit (varians : *concluserunt)* crudeli.

[23] c. 121. ... milites Geyse *pocula dire mortis eisdem propinarunt.*

Az egyszerű vadász-halász népi életmódra utal az a két hasonlat is, amelyet a 134. fejezetben és a 105. fejezetben olvasunk. Az előbbiben a kúnok betörésével és vesztes csatájukkal kapcsolatban azt olvassuk, hogy a kunokhoz csatlakozott Salamon és a kunok vezére, Kutesk csak úgy tudtak elmenekülni László király serege elől, »*mint a héja körmétől megtépázott tollú ludak.*«[24]

A másik — primitív életformára mutató, tehát népi eredetű — hasonlat a 105. fejezetben az *agyag-korsónak és a pataki kőnek* a hasonlata. Ezt a hasonlatot a krónikás a besenyők elleni hadjárat elbeszélésében alkalmazza. Jan soproni comes »a bessenyők sok ezrét úgy összetörte, mint a *pataki kő a törékeny agyagedényeket.*«[25]

Ezek mellett szintén a népi életből vehette azt a hasonlatot, amelyet az elesett hősök siratása kapcsán használ az író a 122. fejezetben. Itt arról számol be, hogyan gyászolta meg László herceg a mogyoródi csata után az elesett hősöket: Keserűen megsiratta őket és orcáit és haját tépte nagy siránkozással (László), *mint az anya fiainak temetésekor.*[26]

A népi életből meríti azt a szólásmondásból bővült intelmet is, amellyel Ernei ispán inti a testvérharctól a viszálykodó Vid ispánt a 119. fejezetben: »Te buzdítod urunkat (t. i. Salamon királyt) a hercegekkel való harcra és azt mondod, hogy már összegyűjtötte a kaszásokat és villásokat. De vigyázz, mivel *amit ezer kaszás levág, azt tízezer villás nem tudja összegyűjteni.*«[27]

Ez a népi életből vett legtípikusabb szóláshasonlat és képes kifejezés. Emellett azonban olyan szólás-mondásokat is alkalmaz

[24] cap. 134. Rex autem Salomon et Cutesk (dux Cumanorum) *sicut anates avulsis pennis ab unguibus austuris* fugientes evaserunt.) Egyébként ez a hely is bizonyítja, hogy az *austur* szó megismeréséért Anonymusnak nem kellett Franciaországba mennie, mint ahogy Gáldi: Contribution à l'étude des lexiques latins-hongrois Bp. 1938. p. 23. — és utána Györffy is (Krónikáink és a magyar őstörténet Bp. 1948. 42. l.) felteszi. Győrffy ezzel a szóval kapcsolatban azt írja, nyilván Gáldi után, hogy »alig lehet vitás, hogy ezt a nálunk *ismeretlen* neolatin szót a Francia- és Olaszországban járatos P. magister hozta magával. Korábbi hazai szövegre — éppenséggel a régi Gestara — való visszavezetése minden valószínűséget nélkülöz«. Ezzel szemben fentebb kimutattuk, hogy e szót már a XII. századi Gesta írója is ismeri, mivel egy Álmos herceg által használt hasonlatban felhasználja (cap. 148, nec *astur* dimitteret cornicem propter iuramentum...), de ismeri Salamon király és a hercegek küzdelmét költőien ábrázoló, most tárgyalt Kálmán-kori szerző is.

[25] Chron. cap. 105.: Jan...multa milia Bissenorum *tamquam lapis limpidissimus vasa fictilia contrivisset...*

[26] Chron. cap. 122. (SRH. I. 391. l.): et flevit (Ladislaus dux) eos amare scindens sibi genas et capillos planctu magno, *tamquam mater in funere filiorum.*

[27] Chron. cap. 119.: Tu laudas domino pugnare cum fratribus et dicis, quia falcatores et furcantes coadunasset. Vide quia mille falcantes quod incidunt, decem milia furcatorum congregare non potuerunt...

az író, amelyek végeredményben bibliai eredetűek, de a népi szemlélettől nem állanak messze. Itt mindenekelőtt arra a közmondássá vált kijelentésre gondolok, amelyet az író talán a bibliára emlékezve (Ps. 7. 16.), talán anélkül, használ Salamon királlyal kapcsolatban, amikor azt beszéli el, hogy Salamon kelepcét akart állítani a hercegeknek, de ez nem sikerült, sőt ellene fordult (cap. 133. Salomon »*incidit in foveam, quam fecit.*« ; *másnak ásott vermet és maga esett belé).* — Ugyancsak bibliai eredetű a *tűz hevétől megolvadó viasz*-hasonlat, amelyet az író a Salamon elől megfutamodó besenyőkre alkalmaz.[28] A bibliában található hasonlatban kifejezésre jutó természetes megfigyelés a nép előtt sem lehetett ismeretlen.

Mindezeknek a »népies« színezetű szólás-mondásoknak és hasonlatoknak nagy-mértékű — és *a krónikában csak itt előforduló* — alkalmazása újabb és fontos érv amellett, hogy a krónikás Salamon király és a hercegek között duló harc festésében ezekről a harcokról szóló történeti (jokulátor-)énekeket használhatott forrásul.

Ezeknek a történeti énekeknek sematikus harci-jelenet ábrázolása — amelynek meglétére már Anonymus gestájának elemzése során is rámutattunk — is fellelhető a krónikának ebben a részében ott, ahol nem részletes csataleírásról van szó. Ez egy merev képletté összezsugorodott forma, amelynek alkalmazása arról tesz tanúságot, hogy a krónikás nem kortársként, mint az események szemtanúja, írja le a csatákat, hanem a történeti énekekből megismert stereotip fordulat szerint. Az András király és Béla herceg között kitört háború harci jelenetét ezzel a jellemző stereotip fordulattal beszéli el az író (cap. 93.) : *Commisso prelio* ab utraque parte fortiter est dimicatum.

Az András király és Béla herceg között kitört háborúskodás lefolyásáról tehát a történeti ének csak ezzel a fordulattal számolt be, minthogy itt nem is ez a harc volt a lényeg, hanem az álnokul megrendezett választás a »korona és kard« között. Ez a stereotip harci leírás tehát szintén a feltehető történeti (jokulátor-)énekek tipikus fordulata. Ezek mellett azonban a krónika e részében minden háború kitörésével kapcsolatban találkozunk a tipikus, stereotip fordulatokkal: *collecto exercitu, ordinatis agminibus, missis nuntiis* etc., amely fordulatoknak a régi epikus énekekben való meglétét már Anonymus krónikája szövegének elemzésével kapcsolatban kimutattuk.

E rész elbeszélő stílusára jellemző továbbá sok esetben az elbeszélés felépítésében mutatkozó párhuzamosság, illetőleg a motívumok ismétlődése is. Ennek jellemzésére a legalkalmasabb a krónika

[28] (Chron. cap. 125. : Bisseni fugierunt a facie Salomonis, *sicut fluit cera a facie ignis.* (Ps. 67. 2.)

113. fejezete. Itt arról számol be az író, hogy Salamon *két* követet küld Géza duxhoz, akiket Géza *őrizet alá vesz*. Géza szintén küld *két* követet a királyhoz, akiket az szintén *őrizetbe vesz*. A fegyverszünet megkötése után előbb a dux bocsátja szabadon az őrizetbe vett követeket, majd Salamon király az általa őrizetbe vett követeket. Ez a párhuzamosság annyira jellemző és annyira szóbeli, az élőköltészet fordulatai közé tartozik, hogy megérdemli a fejezet; hogy itt újból lenyomtassuk. (c. 113.) :

Rex autem venit in Albam. Post hec *misit* ad Geysam ducem rex Vyd Deo detestabilem et Ernei mansuetum, *quos Geysa fecit caute custodiri.*

Misit etiam dux ad regem episcopum Waradiensem et nequam Vatha, *quos et rex fecit similiter custodiri.*

Rex autem de villa Meger ivit versus flumen Rabcha in occursum trium ducum Theutonicorum, *quos in auxilium* sibi contra ducem Geysam expectabat.

Quia vero dux nec fratrem suum presentem habebat, nec *amicorum auxilium*,

misit Vyd et Ernei ad regem data treuga a festo Sancti Martini usque ad festum Sancti Georgii.

Quo audito rex *misit* (varians : *remisit)* Vatham et episcopum Waradiensem.

Ezek a fordulatok az élőszó költészetének félreismerhetetlen jegyei. A párhuzamosság kivitelében annyira megy az író, vagy itt talán már mondhatjuk : a történeti ének szerzője, hogy még a követek személyében is megtartja a párhuzamosságot. Salamon király követségbe küldi az *Isten előtt kárhozatos* Videt és a szelid Ernei comest. A herceg ugyanígy tesz : elküldi a váradi püspököt és a »hitvány« Vathát. Tehát mindketten egy derék embert és egy gonoszt küldenek.

Ezeket az élőköltészetre mutató stílusfordulatokat, ismételgetéseket, az elbeszélésnek parallelisztikus, szkéma szerinti felépítését már Anonymus Gestájának elemzése alkalmával részletesen tárgyaltuk, s ugyanott megkíséreltük ezek kimutatását egyrészt régi történeti énekeinkben, másrészt az ú. n. népköltészetben. Ezért itt ezzel részletesebben nem foglalkozhatunk.

Ezek a stílusfordulatok képviselik az epikus *hagyományt* a krónika e részében. Ez azonban nem azonos a prózai előadás stílusával, bár azt kétségtelenül nagymértékben színezik ezek a fordulatok. A krónika e részének prózai stílusát elsősorban az egyszerű mondatfelépítés jellemzi — korszerűen. Az inkább mellérendelő, mint alárendelő parallelisztikus mondatfelépítéssel együttjár — szintén

korszerűen — a rímes próza alkalmazása, bár etekintetben korántsem jeleskedik annyira ezeknek a fejezeteknek írója, mint az I. András király korában működő történetíró : Miklós püspök. Az író a kólonvégi rímeket nem keresi, erre mutatnak azok a rímtelen kólonok, amelyek az egymással rímelő kólonokat is elválasztják. Az adnominatio figurájával csak nagyon ritkán él az író és a kiélezett ellentétek is csak itt-ott fordulnak elő nála. Minthogy a korjelző bélyeget a prózai stílusban a XI. század folyamán a rímes prózai fogalmazás alkalmazása képezi, elsősorban ebből a szempontból elemezzük a krónikának ezt a részét, de ugyanakkor hangsúlyozzuk, hogy a krónika eme fejezetei seholsem mutatnak ritmikus fogalmazásra. A ritmikus próza nem a XI. század prózai stílusa.

Mindjárt I. Béla király dícsérete (c. 94) is rímes fogalmazásban található a krónikában. E megfogalmazás régiségét az a körülmény is bizonyítja, hogy ugyanezek a kifejezések a XII. század végéről származó László legenda I. fejezetében is megtalálhatók. A legenda ezt a részt kétségtelenül a krónikából vette át. A szöveg a krónikában a következő :

Quapropter Hungaria
quamplurimum locupletata
super omnes circumadiacentes regiones caput extulit vincens
eas divicíis et gloria.
Tunc in ea pauperes locupletabantur
et divites gloriabantur.

A következő 95. fejezetben a Béla alatt kitört második pogánylázadásról számol be az író. A lázadók követelését rímes-prózában fogalmazta meg a szerző :

»*Concede nobis ritum patrum nostrorum,*
paganismo (!) vivere,
episcopos lapidare,
presbiteros exentherare,
clericos strangulare,
decimatores suspendere,
ecclesias destruere,
campanas confrangere.

Nem áll meg az, amit Erdélyi László mond e fejezet késői, XIII. századi szövegezéséről a fejezetben előforduló *prepositi* szóval kapcsolatban. Már I. István II-ik törvénykönyvében a 16. cikkely

civitati prepositi-ról beszél.[29] A törvényben előforduló kifejezés hitelesíti a fejezetnek XI—XII. századi eredetét, amit egyébként már a rímes fogalmazás is bizonyít.

A krónikában található többi rímes részletek csupán a Képes Krónika családjában találhatók terjedelmes interpolációk formájában. Ezek az interpolációk nem viselik magukon a későbbi átdolgozó keze-nyomát, de e mozgalmas eseményekről, Salamon és a hercegek viszályáról beszámoló, néhol valóban költői lendületű részek mégsem bővelkednek rímes megfogalmazású szakaszokban. Különösen a párbeszédes részekben találunk rímes fogalmazást.

Szinte pattogni halljuk egyik helyen (cap. 114.) az álnok Vid alattomos szavait, melyekkel Salamont a hercegek ellen tüzeli. A rövid és határozott kólonok hatása ez :

Et cum Ladislaus et Lampertus venerint,
vel exercitum secum duxerint,
contra nos stare non possint.
Et cum hoc audierint,
etiam regnum intrare non audebunt.]

Az adnominatio figurája szentenciaszerű kiélezettséggel, hatásos rímek kíséretében jelentkezik a 116. fejezetben :

Regebat autem Vid sic regem,
sicut magister discipulum,
eratque sibi de iure sine omni iure subditus,
quod cavendum est omnibus hominibus,
sed maxime regibus.

A 119. fejezetben ismét Vid hangját halljuk :

Uid vero detestabilis urgebat regem hiis verbis :
Noviter exercitum eius confecimus,
nobiliores occidimus,
timorem eius inmisimus
et nunc servos congregavit,
messores coadunavit
et eorum agmine se stipavit.

[29] Erdélyi László: Krónikáink atyja, Kézai. Szeged. 1933. 35. A törvény kiadva: Závodszky Levente : A Szt. István, Szt. László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904. 155.

Az író valóban stílusával tudja jellemezni hőseit. Mennyire stílusos például a szelíd de ékesszavú Ernei szájából hallani a következő szójátékot (cap. 119.) :

Tu laudas domino pugnare cum fratribus]
et dicis quia f a l c a t o r e s e t f u r c a n t o r e s (!)
coadunasset.]
Vide quia mille f a l c a n t e s quod incidunt,
decem milia f u r c a t o r u m congregare non potuerunt,
et absque Deo numerare non valebunt.

Valóban ügyes alkalmazása ez a stílustanítók által oktatott adnominatiónak.

De nemcsak az ilyen szellemes szójátékok iránt van érzéke e régi gesta írójának. Amikor a mogyoródi ütközet után László meglátja az elesettek között minden ellenségeskedés okozójának, Vidnek holttestét, a következő szavakkal siratja meg halálát (cap. 122.) :

Doleo super morte tua,
quamvis nobis semper inimicus fuisses ;
utinam vixisses
et conversus fuisses
et pacem inter nos firmasses.
Sed miror quia de genere ducum non fuisti
cur ducatum volebas,
nec de propagine < regum fuisti >,
quare coronam optabas ?

E régi krónika írója mindamellett nemcsak hőseinek beszédeiben alkalmazza igen gyakran a rímes prózát, hanem, bár sokkal ritkábban, az egyes eseményekről beszámoló, közlő részekben is. Például a 117. fejezetben :

Ladislaus autem animo f o r t i s fratrem suum c o n f o r t a b a t
ne fleret,
sed p o t i u s omni p o t e n t i s Dei clementiam exoraret,
ut v i c t o r e m v i c t i s subjugaret,
quemadmodum forma bellorum est.

Az elbeszélő részek közül parallelisztikus mondatfelépítésével kiválik a 121. fejezet egy részlete :

Cumque Ladislaus se armaret,
in terram se prostravit
et omnipotentis Dei clementiam postulavit
et Beato Martino v o t u m v o v i t,
ut si Dominus ei victoriam concederet,
in eodem loco ecclesiam in honore Beati Martini
construeret.

Még ilyen szép rímes részletek találhatók a 129., 130. és 131. fejezetekben. A 131. fejezetben találjuk a László királyt dicsőítő verset :

Erat enim
consolator afflictorum,
sublevator opressorum,
pius pater pupillorum
et protector orphanorum.

Amint a László-legendával kapcsolatban kimutattuk, ez a verses rész nem a legendából került át a krónikába, hanem éppen fordítva, a krónikákból merített a legendaíró. Ezt bizonyítja még az a körülmény is, hogy ez a fejezet a krónikában csaknem a maga teljes egészében rímes megfogalmazású. E versnek minősülő szakaszt megelőzően találjuk ugyanis a következő, László királyt jellemző részt :

Omnes enim noverant ipsum esse vestitum
consumatione virtutum,
fide catholicum,
pietate precipuum,
largitate munificum,
caritate conspicuum.

Ugyanaz a perallelizmus jelentkezik ebben a szakaszban, mint az előbbi, versnek minősített részben, csakhogy ott a parallelizmus a versre jellemző ritmussal jár együtt, míg itt ez teljesen hiányzik. A László királyt dicsőítő verses részleteket tehát kétségtelenül annak a krónikaírónak a számlájára kell írnunk, aki a XI. századi történetünknek ezt a részét megfogalmazta.

Kiváló rímes részletekkel találkozunk még a 132—138. fejezetben. Ezek a fejezetek tehát valamennyien a régi krónika írójától származhatnak, aki nézetünk szerint nemigen működhetett László király életében, hanem sokkal inkább Kálmán uralkodása alatt.

Nézetünket részben arra a körülményre alapozzuk, hogy a XII. századi III. István-kori krónikaíró, mint fentebb láttuk, a László királynak utolsó tetteiről beszámoló krónikarészt, tehát éppen azokat a fejezeteket, amelyekben már Kálmánról is szó lehetett, már átdolgozta és interpolálta. Nem jegyezhette meg Hartvik püspök minden alap nélkül, hogy éppen Kálmán király udvara bővelkedett a tudós emberekben. E tudós körhöz tartozhatott krónikáink eme XI. századi részének szerzője is.

A továbbiakban tehát ennek a krónika-résznek a szerzőjével kell foglalkoznunk.

Mindenekelőtt ismét rá kell itt mutatnunk arra, hogy ránk maradt krónikáinkban a Salamon gyermekkirály megkoronáztatásáról szóló résztől I. László királynak a nagyváradi egyház alapításáról beszámoló fejezetig (SRH. I. 91. fejezet közepétől a 139. fejezetig) a krónika tartalmilag és stílus szempontjából is egységet mutat. Ennek a kb. 50 fejezetet kitevő egységnek a kezdete a 91. fejezet közepén — az I. András király uralkodását jellemző fejezetben — egy kronológiai összefoglalással kezdődik: *Post mortem itaque sancti regis Stephani transacti sunt anni undecim, menses quatuor usque ad annum primum imperii Andree regis.* Mindezt I. András király uralmának jellemzése után találjuk a krónikában, holott, ha a szerző András király uralkodása elején, ahol helye lett volna e kronológiai megállapításnak, elmulasztotta ezt, András király uralkodásának a végén ez teljesen fölösleges. Az András-kori író számára ez az összegezés nem is volt fontos, hiszen ő folyamatosan tárgyalta az eseményeket I. András király végső évéig. A *folytató* számára azonban nélkülözhetetlen volt ez a kronológiai összefoglalás, mivel enélkül nem kapcsolhatta művét a már megírt részhez.

Amilyen félreérthetetlen tehát a mű kezdete,[30] annyira elmosódnak a mű végének a határai. Elmosódnak pedig azért, mivel ennek a résznek utolsó fejezeteit, amelyek László király életének végével és a trónutódló Álmos és Kálmán történetével foglalkozhattak, a sokkal későbbi, III. István-kori, erősen Álmos-párti történetíró nagy mértékben kiegészítette és interpolálta, ahogy ezt a XII. századi krónikarészről és III. István-kori írójáról szólva részletesen kifejtettük. Ezek a késői interpolációk adatszerűleg is hibásaknak bizonyulnak, pl. az első kereszteshadjáratra vonatkozólag, továbbá arravonatkozólag is, hogy László király nem Kálmánt, hanem Álmost jelölte ki utódjául (Chron. comp. saec. XIV. cap. 139—141.), de

[30] *Toldy Ferenc* (Nemzeti történelmünk kezdetei. Századok. 1868. 387. l.) az I. András-kori krónika végéről, tehát e folytatás elejéről szólván azt mondja: »Valóban újjal lehet annak végére mutatni.«

Álmos »lemondott« az idősebb Kálmán javára, akit »iure primogeniture« illetett meg a korona.

Mindezekről a III. István-kori krónikás ismertetésekor részletesen szólottunk. Most csupán arra akarunk emlékeztetni, hogy ez a III. István-kori folytató, miután László király utolsó intézkedéseit a maga Álmos-párti szempontjából kiegészítette és »kijavította«, László király méltatása elől azzal a megjegyzéssel tér ki, hogy »ha valaki tudni akarná, hogy (Boldog) László mennyi jót tett nemzetével, az az ő (László) tetteiről szóló munkából tökéletes ismereteket szerezhet.«[31]

A III. István-kori folytató tehát itt címszerint is idézi a krónikának azt a részét, amely a gyermek Salamon trónralépésétől kezdve tárgyalta az ú. n. Béla-ág történetét : I. Béla, I. Géza, és I. László királyok korát, sőt valószínűleg Kálmán király uralmának az elejét is. E félszázad történetét összefoglaló műnek valóban *Gesta Ladislai regis* lehetett a címe. Az ez idő alatt uralkodó három, sőt Salamonnal négy király uralmát a legszorosabb egységbe vonja mindháromnak Salamonnal való viszálya és a vele folytatott háborúk sorozata. A cím *(Gesta Ladislai regis)* és a tartalom (három király egymásbafonódó története) viszonyának megvilágítása szempontjából helyénvaló, ha a XII. század végén, nagyrészt e *Gesta Ladislai regis* című mű felhasználásával készült László-legendára utalunk. Ez a legenda is I. Béla király uralmának jellemzésével, sőt dicsőítésével kezdődik, holott célja László király életét elmondani. A László-legendának az apáról szóló ez a szokatlan bőségű bevezetése szintén arra mutat, hogy a *Gesta Ladislai regis* is az apának, I. Béla uralmának elbeszélésével kezdődött. Újabb érv ez tehát arra, hogy az I. András-kori mű, Miklós püspök *Gesta Ungarorum*-a különálló és a Béla-ág történetét tárgyaló *Gesta Ladislai regis*-től független, már az *előtt* meglévő mű volt.

Ennek ellenére a történeti irodalom Hóman Bálint óta Szent László-kori Gesta Ungarorum néven emlegeti krónikánk *egész* XI. századi részét.[32] Szerinte első írott történetünk László király korában keletkezett, amely 1091-ig László király horvát hadjáratáig tárgyalta a magyar történelmet.[33] Az I. András-kori krónikáról nem vesz tudomást, illetve azt mondja, hogy »ha volt is ily irott forrás, azt a Szt. László-kori Gesta írója nem ismerte és közvetlenül

[31] (Chron. comp. saec. XIV. cap. 140. (SRH. I. 420. l.) : Si quem autem iue delectat, quot et quanta bona genti sue Beatus Ladislaus fecit, de *gestis usdem* plenam poterit habere notitiam.

[32] *Hóman B.:* A Szt. László-kori Gesta Ungarorum. Bp. 1925.

[33] *Hóman :* i. m. 97.

nem használta, mert ő kifejezetten — (a Péter—Aba-királyok viszályának ábrázolásakor)— az *Altaichi Évkönyvekre* hivatkozik a *tradunt autem Teutonici* kifejezéssel.«[34]

Ez a forrásidézés a krónika 76. fejezetében fordul elő, ahol Péter királynak és az őt támogató német császárnak Aba elleni 1044-iki ménfői csatáját beszéli el a krónikás. Ez a fejezet az Altaichi Évkönyvek alapján valóban a legnagyobb szimpátia hangján szól mind Péter királyról, mind a német császárról, ami a legélesebb ellentétben áll azzal a Péter király-ellenes, és az idegenek gyűlöletétől izzó jellemzéssel, amelyet a krónika 71. fejezetében olvasunk: ... Petrus ... *Teutonico furore seviens* nobiles Hungarie aspernabatur, bona terre superbo oculo et insatiabili corde *cum Teutonicis beluina feritate* rugientibus et cum Latinis... *devorabat.*

Ezzel a gyűlölettől izzó jellemzéssel sehogyan sem egyeztethető össze a 76. fejezet németbarát és Péter királlyal szimpatizáló hangja. Az Altaichi Évkönyvek alapján itt a fejezet írója még egy csodát is belesző a ménfői csataleírásba, amely Péter király igazát van hivatva igazolni a magyarokkal szemben. Eszerint, amikor ütközetre indult Ménfőnél a két sereg, »égi jelként egy kis felhőcske jelent meg, és egy az Istentől támasztott heves forgószél rettenetes porfelhőt hordott a magyarok szemébe, akiket mint mondják, a pápa ur átokkal sujtva elítélt, mivel *Pétert, az ő királyukat meggyalázták.*«[35]

Ez a homlokegyenest egymással ellenkező két megítélés Péter király szerepét illetően egy szerzőtől nyilván nem származhatik.[36] A Péter király elleni gyűlölettől izzó fejezeteket mi fentebb Miklós püspök művének tulajdonítottuk s igyekeztünk állításunkat elfogadhatóan igazolni. Ezzel szemben e németbarát fejezetet, valamint az utána következő 77.-et és a 78. fejezet elejét egy másik, egy németbarát, helyesebben a németekkel nem ellenséges érzületű szerzőnek kell tulajdonítanunk és ez csak az a krónikás lehet, aki megírta a *Gesta Ladislai regis* című művet, a krónikáinkban fennmaradt 91—139. fejezeteit.

[34] *Hóman:* i. m. 84.

[35] c. 76. (SRH. I. 331. l.): Tradunt autem Teutonici, quod cum ad prelium appropinquassent, cum celesti signo nebula tenuis apparuit, turboque vehemens divinitus terribilem pulverem obtutibus ingessit Ungarorum, quos iam pridem, ut dicitur, quia Petrum suum regem dehonestaverant, dominus apostolicus anathemate dampnaverat feriendo.

[36] Az ellentmondást már *Domanovszky* is észrevette, de nem magyarázza (Kézai Simon mester krónikája. Bp. 1906. 99. l.), sőt *Marczali* is említi (A magy. tört. kútfői. Bp. 1880. 53. l.), de annak tulajdonítja, hogy: »az első királyok történetében krónikánk még nem áll a maga lábán. Nem hallgat el semmit a forrása adataiból, ha kedvezőtlen is a magyarokra nézve, hanem úgyszólva commentálja, hogy jobb színben tűnjék fel.«

Ez az író tehát nemcsak a Béla-ág történetét írta meg, hanem kiegészítette, ill. korszerűen kijavította, interpolálta elődjének, Miklós püspöknek a művét. Ezeket az interpolációkat stílus szempontjából alig lehet megkülönböztetni az I. András-kori szerző művétől; legfeljebb csak annyiban, hogy sokkal szerényebb mértékben alkalmazza ez az író a rímes prózai fogalmazást, mint elődje, Miklós püspök. Másrészt viszont a XI. századi interpolációk élesen elkülöníthetők stílus szempontjából is, meg tartalmilag is a későbbi, XIII—XIV. századi interpolációktól.

Az interpoláló személyiségének megállapításához a most már *Gesta Ladislai regis*-nek nevezhető mű egyes vonatkozásai adják kezünkbe a kulcsot.[37] A műben több helyen is különös rokonérzéssel emeli ki a Salamon király oldalán és seregében a hercegek ellen harcoló Bátor Opost. Az egyik győzelmes párviadalának elbeszélése alkalmával különös gondossággal Opos egész genealógiáját is közli az író (cap. 118.) ... *Opus filius Martini de genere Vecellini, miles gloriosus*...

Ez a genealógia (Opos nélkül) a krónika I. András-kori részében is megtalálható ahhoz a fejezethez csatolva, amelyben István királynak Koppány vezér elleni hadjáratát mondja el a krónikás. Az elbeszélés szerint Koppány lázadását az a »*Vencellinus hospes Alamanus*« (német) győzte le, akit István király állított serege élére. Ugyanakkor saját testi épségének őrzésére (cap. 64): »*ad custodiam corporalis salutis sue*« két fő *embert* állított maga mellé István király, Hunt és Pázmán »*principes*«-eket, akik a »Garam partján elsőkként övezzék karddal István királyt (cap. 64): *ad amnem Goron primitus accinctus est gladio.* A Koppány elleni harc leírásában szószerint ugyanazt a formulává merevített beszámolót találjuk, amivel először a *Gesta Ladislai regis*-ben, a 93. fejezetben találkoztunk: *Comisso itaque prelio inter utrumque diu et fortiter est dimicatum, sed divine miserationis auxilio Beatus Stephanus dux gloriosam obtinuit victoriam.*[38]

[37] A mű szerzőjére nézve v. ö. *Hóman Bálint:* A Szt. László-kori Gesta Ungarorum. Bp. 1925. 94. és 105. l. — továbbá *Kállay Ubul:* Koppány Krónikája. Turul 1915. 21—25. l. Mindamellett csak annyi bizonyítható a Gesta Ladislai regis szerzőjére vonatkozólag, hogy a Wasserburgi Vencellintől származó Ják nemzetség egyik *tagja* írhatta. A *Ják*-nembeli *Koppány püspök*, akit Kállay után Hóman is a Gesta Ladislai regis szerzőjének tart, nem igen írhatta ezt a művet, mint majd látni fogjuk.

[38] Ugyanezt a csataleírást találjuk még a 76. fejezetben (SRH. I. 313. l. 7. jegyz.), amelyben hivatkozás történik a német forrásokra (Tradunt autem Teutonici), és éppen ez a fejezet Péter király és a német császár mellett foglal állást!

Ennek a fejezetnek a végén, miután Koppány felnégyeléséről is beszámolt az író, váratlanul a következő részletes genealógiát olvassuk: *Predictus autem Vencellinus genuit Radi, Radi vero genuit Misca, Misca vero genuit Cupan et Martinum.*

Amint a *Gesta Ladislai regis* fentebb idézett helyéből kitűnik, ennek a Vencellin-nemből származó Martinusnak volt leszármazottja Bátor Opos, aki mindig Salamon király oldalán harcolt, mint *miles gloriosus* a hercegek *ellen*.

Meg kell még jegyeznünk, mielőtt tovább mennénk, hogy a Vencellin nemzetségről, továbbá a Hunt-Pázmán nemzetségről is még egyszer szó van a Krónika e részében a jövevény nemzetségek listájában. A jövevény listát azonban a sokkal későbbi, XIII. századi szerző állította össze. Másrészt azonban a legkorábbi jövevényekről valamilyen, nem épen kedvező formában már az I. András-kori szerző művében is valamiképen, talán összefoglalóan, említés történhetett, amint ezt az I. András-kori krónika jellemzésekor kiemeltük.

A Vencellin-féle genealógia ilyen váratlan kiemelése az I. András-kori krónikában, továbbá a *Gesta Ladislai regis*-részben egyszerre két dolgot világít meg:

1. hogy a *Gesta Ladislai regis* szerzője a Vencellin nemzetségből származhatott és ezért emeli ki a hercegek *ellen* harcoló Bátor Opos hőstetteit minduntalan; 2. a *Gesta Ladislai regis* szerzője németbarát szellemben interpolálta az erősen idegen-ellenes I. András-kori szerző művét a németbarát részekkel.

A Gesta Ladislai regis szerzője, amint kifejtettük, elsősorban a magyar hősi (jokulator-) énekeket követve beszélte el Salamon király és a hercegek viszályának történetét. De a hősi énekek erősen idegen-ellenes hangját leszelidítette a Salamon oldalán, tehát német oldalon küzdő, Bátor Opos hőstetteinek kiemelésével és ezzel krónikájának viszonylagos objektív színezetet is adott, amennyiben az ellenfél hőstetteit is elismerte. Az idegenek iránt érzett szimpátiának — minden rokoni kötelék nélkül is — egy helyen félreérthetetlen jelét adta. Amikor ugyanis a 121. fejezetben Salamon király és a hercegek közötti döntő csata leírásában — hihetőleg a magyar történeti énekek idegen-ellenes hangját követve — a drámai feszültségnek szinte a tetőfokán elbeszéli, hogy Géza katonái a *keserű halál poharával kínálgatják* az ellenséget és »hullnak a németek, futnak a latinok és nem találnak helyet a menekülésre, és hullnak a magyarok előtt, mint az ökrök a vágóhídon,« ugyanakkor kiemeli, hogy Salamon a Márton fia Opus segítségével eljut Mosonyba és ezt megtoldja azzal, hogy »az említett ütközetben nemcsak

németek és a latinok hullottak el, hanem, *mondják, Magyarország katonaságának nagyobb része is összeomlott (megsemmisült).*«[39]

Ezt a korrekciót a csata leírásában a rokoni érzésen kívül a németek iránti szimpátia is segítette létrehozni a *Gesta Ladislai regis* írójában.

Ebből a — rokoni kötelékek folytán érthető — német-szimpátiából magyarázható a krónika I. András-kori részének kiegészítése és az erősen németellenes krónikarész németbarát fejezetekkel való interpolációja (cap. 74. 76—78.).

A régi, I. András-kori krónika, amelyet a Gesta Ladislai regis-től való könnyebb megkülönböztetés végett *Gesta Vetera*-nak is nevezhetünk,[40] azonban még más szempontból is kiegészítésre szorult. Említettük, hogy az I. András-kori krónika még csak igen gyér adatokat tartalmazhatott I. István király uralkodására vonatkozólag. Főként István király uralkodásának végső éveire vonatkozólag, Wazul és a hercegek, Endre, Béla és Levente sorsának alakulását illetően találunk ebben a Gesta vetera-ban lényeges adatokat. István király uralkodása első, nagyobb szakaszának ismertetését jóformán teljesen mellőzte az I. András-kori író. A Gesta Ladislai regis írójának idejében azonban nevezetes dolgok történtek: 1083-ban avatták szentté Istvánt királyt, Imre herceget és Gellért püspököt. A *Gesta Ladislai regis* csakugyan beszámol arról, hogy a László király által fogságba vetett Salamon király »elbocsáttatott a börtönből Szent István király és boldog Imre hitvalló testének felemeltetése« alkalmából.[41]

István király és Imre herceg szenttéavatása szükségessé tette tehát az I. András-kori krónikának e szempontból való »kijavítását«

[39] Chron. comp. saec. XIV. c. 121.: ex transverso milites Geyse pocula dire mortis eisdem propinarunt. Ceduntur Theutonici, fugiunt Latini, locumque fuge non inveniunt et cadunt ante Hungaros, ut boves in macello. Rex autem Salomon fere omnibus suis interfectis aufugit et... cum Opus Martini filio venit tandem in Mosun... In prefato namque prelio non solum Theutonici aut Latini ceciderunt, *sed maior pars militie regni Hungarie dicitur corruisse.*

[40] Ezt az elnevezést használja Kaindl: Studien zu den ungarischen Geschichtquellen. Wien 1894—1900. évf.

[41] Chron. comp. saec. XIV. cap. 134.: Sed postmodum Salomon rex dimissus de carcere, in elevatione corporum Sancti regis Stephani et Beati Emerici confessoris. — A Hartvik-féle legenda szintén kiemeli ezt a mozzanatot: SRH. II. 434.: »cum triduo eius (scil. S. Stephani) corpus totis viribus elevare satagerent, nulla de loco suo potuit arte moveri. Eo namque tempore *exigentibus culpis inter predictum regem Ladizlaum et fratrem* (!) *eius Salomonem gravis orta seditio fuerat*, ob quam Salomon captus in carcere tenebatur. ... non posse sanctum (!) regis transferri pignora, donec Salomon (!) a carcerali absoluto custodia libera indulgentia preberetur. *Illo itaque e carcere producto...*

s. Ezt híven végre is hajtotta a *Gesta Ladislai regis* írója azzal, hogy az I. András-kori krónikát a *nagyobbik István legenda alapján és az Imre herceg legendájára való címszerinti utalással ki is egészítette.*[42]

Nézetünket a krónika e részének fogalmazása is alátámasztja, sőt megfordítva : egyenesen a krónika e részének stílusvizsgálata vezetett bennünket e jelenségek ilyen magyarázatához. Abban ugyanis, hogy ez a rész, István királynak és Imre hercegnek a jellemzése, későbbi írótól származik az I. Andrásig tárgyalt események sorozatában, a kritikusok véleménye egyöntetű, csak ez interpolációk *korát* illetően különbözik a mi felfogásunktól. Ennek a résznek azonban (Chron. comp. seac. XIV. cap. 63.) az elbeszélő stílus alapján is — a régebbi véleménnyel szemben, amelyek szerint az XIII. századi eredetű — okvetlenül még XI—XII. századi eredetűnek *kell* lennie. A XIII. századi krónikás ugyanis nem írt rímes prózában. Már pedig ez a krónikarész (Chron. comp. sec. XIV. cap. 63.) rímes prózai fogalmazást mutat :

Ut ergo a c t a ne a g a m u s ||
et e x p o s i t a ne e x p o n a m u s, ||
quot et quantis virtutibus floruerit |
et quam fervens in Dei servitio sanctus confessor
Christi Emericus dux fuerit, |
scribere supersedimus. ||
Quisquis enim hoc scire voluerit, |
ex legenda eiusdem beatissimi confessoris |

[42] Hóman Bálint a krónikának ezt a legendák alapján történt kiegészítését a XIII. századra teszi, mivel ő nem vesz tudomást az I. András-kori krónikáról és úgy gondolja, hogy a legrégibb történeti mű László király korában keletkezett. (Ez volna a Gesta Ladislai regis.) Így azonban teljesen magyarázat nélkül maradna, miért vannak a krónikában egyrészt a legnagyobb mértékben németellenes részek mellett (I. András-kori szerző műve!) kifejezetten németbarát fejezetek, másrészt — és ez talán még döntőbb érv az I. András-kori krónika már előbbi megléte mellett — a Gesta *Ladislai regis* keretében egyáltalán nem képzelhető el, hogyan tartozhatott ide a magyar őstörténet, a honfoglalás, a vezérek kora, István király és utódainak története — tehát az egész magyar történet színes folyamata, ami *mind nem Gesta Ladislai regis.* Hogy viszont a *Gesta Ladislai* rész tartalmi egysége és stílus egysége a gyermek Salamon megkoronázásától kezdve igazolható és csakis egy *Gesta Ladislai regis* című mű keretében képzelhető el, azt fentebb bizonyítottuk és amellett még kimutattuk kétségbevonhatatlan bizonyítékok alapján, hogy I. András korában már volt egy erősen német- és idegenellenes tendenciájú krónikánk, amelynek szerzője Miklós püspök volt. *Ez a Gesta Vetera* tárgyalta először a magyar őstörténetet túlnyomórészt a szóhagyomány, részint azonban a külföldi források (Regino, Annales Altahenses) adatainak a magyar felfogás szerinti átértékelésével.

plenam sanctissime conversationis |
eius notitiam habere poterit. |
Nos enim ea potius, ||
que ab aliis scriptoribus pretermissa sunt,]
breviter ac summatim scribere intendimus. ||

A »más íróktól mellőzött események« közé tartozik valóban a Koppány elleni hadjárat részletes leírása, amelyet a következő, fentebb már ismertetett 64. fejezetben mond el az író, amelynek végére váratlanul odabiggyeszti a Vencellin jövevénynek egészen a XII. századig vivő genealógiáját is.[43]

Ennek az írónak nyomdokán jár az a XIII. századi író is, aki az »ab aliis scriptoribus pretremissa« kiegészítését folytatja István király Kean elleni hadjáratának (cap. 66.) és a hadjárat zsákmányából alapított székesfehérvári és budai egyház alapítását részletesen tárgyaló (67.) fejezetekben. A Kean elleni hadjárat rövid említése azonban már ennél a, szerintünk XII. század eleji szerzőnél is meglehetett s az ő utalását egészítette ki túlságosan is részletező leírásával a XIII. századi szerző.

És itt elérkeztünk a *Gesta Ladislai regis* szerzőjének és a korábbi I. András-kori krónika interpolációi szerzőjének megállapításához és egyúttal a *Gesta Ladislai regis* keletkezési idejének meghatározásához.

Ha ugyanis a fentebbi, az István legenda és Imre legenda adalékainak interpolációja az I. András-korabeli krónika szövegében ettől az írótól származik — amiben a fentiek szerint alig lehet kételkednünk, — akkor ez az író csak Kálmán király idejében működhetett. Igaz, hogy a nagyobbik István legenda már 1070—80 között létrejöhetett, az Imre legenda azonban bizonyosan csak 1109 után, Álmos herceg bizánci útja után jött létre. Mivel a szerző ezekre a legendákra félreérthetetlenül utal, a *Gesta Ladislai regis csak 1109 után keletkezhetett, de még Kálmán király életében, egy olyan szerzőtől, aki a Vencellin nemzetség késői leszármazottja volt,* mivel nemzetségének német kapcsolatait ismételten hangsúlyozza s nemzetségének egyik tagját, a német segítséggel küzdő Salamon pártján harcoló rokonát, Bátor Opost, ismételten és nem egészen megokoltan túlságosan is kiemeli.

A fentieken kívül Kálmán-kori szerzőre mutat még a most már *Gesta Ladislai regis*-nek nevezhető krónikarész egy eddig magyarázat nélkül maradt helye. A krónika 136. fejezetében egy

[43] *Pauler Gyula* szerint is (A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt Bp. 1893. II. 786. l.) ez a rész XIII—XIV. századi eredetű. Ő azonban még nem látta világosan krónikáink XI. századi részeit, miként Hóman Bálint sem.

költői lendületű nekrológot iktat be a krónikás Salamon királyról abból az alkalomból, hogy Salamon király végül is a sok viszontagságtól megtörve (fractus quippe tot adversis) remeteségbe vonult és életét »zarándoklásban, imádkozásban, böjtölésben és virrasztásokban, munka és könyörgések között« töltötte. (Totum enim tempus vite sue peregrinatione et oratione, in ieiuniis et vigiliis, in laboribus et obsecrationibus, consumavit.) Ehhez megjegyzi az író, hogy »látták egyszer Magyarországon Kálmán király idejében, de rögtön eltűnt és soha többé nem mutatkozott.« (Visus est etiam semel in Hungaria *tempore regis Colomani*, sed statim dilituit (!) nec unquam comparuit.) Ez a megjegyzés nemcsak az aránylag újabb Képes Krónika családjának kódexeiben található, hanem a régebbi és sok tekintetben jobb szöveget hozó Acephalus-kódexben, továbbá a Budai és Dubniczi krónikában is megvan, tehát feltehetőleg a régi forrás szövegéhez tartozott. A Dubniczi krónika ehhez még más színű tintával azt a nyilvánvalóan későbbi időből származó és a fentebbi jelenet hatása alatt keletkezett értesülést is közli (SRH. I. 211. l.), hogy Salamon szerzetesi ruhában Székesfehérváron is megjelent és László királynak, testvérének (!) kezéből alamizsnát fogadott el, de amikor László kerestetni kezdte, nem találta meg sehol. Ez az elbeszélés a maga pontatlanságával (László Salamon *testvére* volna!) a későbbi idők bélyegét hordozza magán. Az előbbi megjegyzést azonban, arról, hogy Salamon még Kálmán idejében is mutatkozott, hitelesnek kell minősítenünk éppen a legrégibb és legjobb kódexek vallomása alapján. Ezek szerint ez a megjegyzés már benne volt a *Gesta Ladislai regis*-ben is, ami szintén azt bizonyítja, hogy a *Gesta Ladislai regis* Kálmán idejében keletkezett.

Ez a Gesta Kálmán király uralkodásának első felét is tárgyalhatta. Azok a szövegrészek ugyanis, amelyek a Kálmán király uralkodását általában a legnagyobb ellenszenvvel tárgyaló XII. századi krónikarészben mint viszonylag objektív megjegyzések megmaradtak, erre a krónikára vezethetők vissza, amint erre utaltunk a XII. század történetét megíró III. István-kori szerző művének jellemzésekor. Mindenesetre a Kálmán király uralmát tárgyaló rész a *Gesta Ladislai regis*-nek záró, és az eseményeket csak összegező fejezete lehetett. Valószínűleg az 1108-ban indított apuliai hadjáratról még megemlékezett (V. ö. Chron. comp. saec. XIV. cap. 152); a fejezet vége azonban már a XII. századi (III. István-kori) író pontatlan beszámolója.

Az elmondottakból következik, hogy a *Gesta Ladislai regis* Kálmán király uralkodása alatt 1109 után keletkezett.

Hóman Bálint, Kállay Ubul részben helyes megállapítását követve, a krónika e részének szerzőjét a Vencellin jövevény nemzet-

ség egy László—Kálmán-kori leszármazottjában, Koppány püspökben jelölte meg.

Koppány püspök azonban az orosz évkönyvek tanúsága szerint Kálmán király 1099. évi orosz hadjáratában elpusztult[44]. Mindenesetre Kálmán király kedvelt embere lehetett, ha magával vitte a kockázatos orosz hadjáratra is. A krónikát azonban így nem ő írhatta, hanem a Ják nemzetségnek, Vencellin és Koppány püspök nemének egy későbbi leszármazottja, aki a magyarok tettei mellett saját őseinek tetteit sem hagyta feledésbe merülni. Ennek a Vencellin-nembeli írónak személyét nem ismerjük, de annyi bizonyos, hogy Kálmán király idejében működött s hozzá tartozhatott ahhoz a »tudós körhöz,« amely oly nagy virágzásnak indult Kálmán király udvarában — az egykorú Hartvik püspök szavai szerint. Bárki legyen is a *Gesta Ladislai regis* írója és a már meglevő, I. András-kori krónika »németekkel szimpatizáló« interpolátora, annyi kétségtelen, hogy nem László király idejében írta művét, hanem Kálmán uralkodása alatt, s így mindenképen indokolatlan, hogy »Szent László-kori Gesta Ungarorum«-ról beszéljünk, ahogy ez Hóman Bálint óta szokásos. *A Gesta Ladislai regis írója, és a régi krónika első interpolátora Kálmán király idejében működött.* Ezért mindaddig, amíg e Kálmán-kori krónikás nevét nem ismerjük, *egy Kálmán-kori névtelen művéről kell beszélnünk a Szt. László-kori Gesta helyett.*

Az a német-szimpátia, amely a *Gesta Ladislai regis*-ben aránylag ritkán, de mégis szembetűnően előfordul, a régi gesta interpolációjában pedig egyenesen feltűnő, László király idejében alig képzelhető el. László király szövetséget köt a pápával éppen a német császárok ellen — amint ez ismeretes. Kálmán király viszont nem folytat kimondottan németellenes politikát s ez lehetővé tette az író számára a krónikában a németek iránti szimpátiájának kifejezését mind a *Gesta Ladislai regis*-ben, mind az I. András-kori gestában eszközölt németbarát interpolációiban.

A Kálmán-kori névtelenben középkori történetírásunk második kiemelkedő krónikásával ismerkedtünk meg. Az általa elbeszélt eseményekben fő forrása a feudális társadalom átalakulásához alkalmazkodó jokulátorok dinasztikus érdekű történeti énekei, de ezeknek erősen magyar érzelmű történetszemléletébe belevitte a maga — származása által is indokolt — németbarát hangjait is. Teljesítménye azért figyelemreméltó, mivel a maga szűkebb származási szűrőjén keresztül nagy mértékben szóhoz engedte jutni a közel egykorú — de mégsem egykorú — magyar történeti énekek

[44] V. ö. Hodinka Antal: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai; az orosz évkönyvek teljes gyűjteménye, Bp. 1916. 61. l. az 1099. évhez: »Ott megölték (t. i. az oroszok) Kupán püspöküket«...

hangját és ezzel együtt egy számunkra csaknem teljesen elsüllyedt világ emlékét őrizte meg — a latin próza korszerű, és elég nagy stílusművészetre valló kölcsönzött ruhájában.

A *Gesta Ladislai regis* szövegezésének és stílusának vizsgálata még csak egy szempontból igényel megvilágítást. Minthogy ezek a költői színezetű krónikarészletek nagyobbrészt a Képes Krónika ú. n. interpolációiban maradtak ránk és a Képes Krónika alapját képező Sambucus kódexben ugyanezek a részek egészen sovány kivonatban vannak meg, kérdés, hogy szövegezés, *tehát a prózai fogalmazás* szempontjából hogyan viszonylik egymáshoz a Sambucus kódex kivonatos szövegezése és a bővebb fogalmazványt feltűntető Képes Krónika és családja által hozott szövegezés.

A két változat között — ebben a részben — stílusbeli különbség nem állapítható meg. A kivonatoló Sambucus kódex írója ugyanazokkal a szavakkal, sőt mondatokkal ábrázolja az eseményeket, mint a bővebb szövegezésű Képes Krónika interpolációi, azzal a különbséggel, hogy a Sambucus kódex tetemes kihagyásokat eszközöl. E tevékenysége közben azonban még a mondatok és szavak sorrendjének a megváltoztatására sem törekszik, tehát ugyanazt az elbeszélő prózai stílust őrzi meg, mint a bővebb szövegezésű Képes Krónika és családja. Bizonyság ez arra, hogy forrása ugyanaz a régi krónika volt, mint a Képes Krónikáé, azzal a különbséggel, hogy amit a Képes Krónika bőven elbeszél, azt a Sambucus kódex — az eredeti szöveg stílusfordulatainak megőrzésével — rövidebben hozza. Ennek bizonyítására már fentebb is hoztunk szövegpárhuzamot a két krónikából, s ezért itt csak utalunk arra, hogy a két kódex-család egyébként is sokszor közös szöveget hoz, ami jól szemlélhető Domanovszky mintaszerű kiadásában (SRH. I.). Amikor pedig a két kódex-családban a szövegezés eltér, az eltérés többnyire csak annyi, hogy a Sambucus kódex a bővebb szövegből kihagy, de amit hoz, az azonos a bővebb szövegezéssel fogalmazás szempontjából is. Igen szemléltető példa erre a Domanovszky kiadásában a krónika 115. és 116. fejezetének egymáshoz való viszonya. Amit a Sambucus kódex a 115. fejezet élén hoz, ugyanazt a szövegezést hozza — de egy részletes elbeszélés után, ami a Sambucus kódexből kimaradt — a Bécsi Képes Krónika és családja a 116. fejezet végén. (SRH. I. 381—83. l.)

A két kódex-családban tehát ennek a résznek prózai stílusa azonos. A kivonatos Sambucus kódex-szel és a Budai Krónika családjával szemben azonban a *Gesta Ladislai regis* költői színekben bővelkedő s így régi költészetünk emlékeit gazdagon képviselő krónikarészeinek fenntartása, aránylag hézagtalan megőrzése a Képes Krónika szerkesztőjének, Kálti Márknak az érdeme.

c) A XIII. századi krónikás: Ákos mester

Györffy György vizsgálatainak eredményeképpen ma már egy határozott egyéniségű XIII. századi krónikásunkról beszélhetünk. Krónikáink ama részei, amelyekről kimutatható, hogy a XIII. században, de még Kézai előtt keletkeztek, Ákos mester királynéi kancellár történetírói működésének emlékét őrzik.

Fentebb, amikor krónikáinknak a X—XI. század történetét tárgyaló részében különböző írókra valló, különböző szövegtípusokat különítettünk el a stílusra vonatkozó megfigyelések és tartalmi elemzés alapján, láttuk, hogy ebben a részben jó néhány fejezet tartalmilag is a XIII. századra utal, és ezért a XIII. század előtt nem keletkezhetett.

A jövevény nemzetségek felsorolását tartalmazó fejezeteket már régtől fogva késői beszúrásoknak tartotta a tudomány, de leginkább Domanovszky;[45] majd ő utána Györffy[46] ama fölényes hang alapján, amellyel a szerző e főúri családokat kezeli, az V. István korában működő Ákos mester művének tartja. Györffy vizsgálatai mutattak rá arra is,[47] hogy a vezérnévsort tartalmazó fejezetek is késői szerzemények, és hihetőleg ugyanez az Ákos mester írta őket. Fentebb meg tárgyi érvekkel és a stílusvizsgálat eszközeivel mi is arra az eredményre jutottunk, hogy a kalandozások korának az a két színes mondai elbeszélése, amely Lehelről (c. 60.) és Botondról (c. 62.) olvasható a krónikában, szintén a XIII. században nyert megfogalmazást. Anonymus még nem »olvasta« Botond mondáját a történetben, Kézai meg más szövegezést hoz, mint a krónika. Lehel vezért ismeri ugyan Anonymus, de a »császár« előtti szereplését még nem. Kézai pedig a krónikának éppen ezzel a helyével száll vitába. Így mind a két monda krónikabeli megfogalmazása az V. István-kori szerző műve lehet.

De ezenkívül a kalandozások korával foglalkozó fejezetek (c. 54—62.) túlnyomórészt szintén olyan stílusbeli sajátságokat mutatnak (kivéve talán az 58—59. és 61. fejezet végét), amelyek ugyanarra a szerzőre utalnak, aki megfogalmazta a Lehel és Botond mondát.

Bizonyos, hogy a 63—65. fejezetek nem a XIII. századi szerző művei, (ezek a Kálmán-kori író művei valószínűség szerint), viszont a krónika 66—67. fejezetéről, István király Kean elleni harcával és a budai egyház alapításával foglalkozó fejezetekről Váczy Péter[48]

[45] Kézai Simon mester krón. 115—121, különösen 120. l.
[46] *Györffy* i. m. 166, 167, 171, 172. lapok.
[47] *Györffy* i. m. 102—107. l.
[48] Gyula és Ajtony. Szentpétery Emlékk. 504. l.

és Györffy György[49] bizonyították be, hogy ezek a fejezetek nem keletkezhettek előbb a XIII. századnál. Ezenkívül Györffy még a krónikának a XIII. századi eseményekkel foglalkozó meglehetősen sovány fejezeteit is (c. 174—180) az V. István-kori szerző művének, tartja.[50] A krónika e részében ugyanis olyan megjegyzések találhatók, amelyek egykorú szerzőre mutatnak.

Ha a krónikának mindezek a részei valóban *egy* szerzőtől származnak, akkor egy jelentékeny történetíró művének maradványaival állunk szemben a krónikák e részeiben. Mindenekelőtt azonban ki kell jelentenünk, hogy a krónikának éppen a XIII. század történetével foglalkozó fejezetei és egyik-másik genealógiai fejezet is annyira vázlatos, mindössze egy-két mondat adatokkal és nevekkel zsúfolva, hogy ezek a stílusvizsgálat számára jóformán semmi fogódzót nem nyujtanak. Mindenesetre különös, hogy e XIII. századi krónikás éppen a saját koráról ír a legkevesebbet, holott nagyhorderejű eseményeknek (tatárjárás, kunok beköltözése stb.) lehetett a szemtanuja.

A stíluskritikailag leginkább vizsgálható fejezetek a hosszabb elbeszélő részek. Ezekhez aztán tárgyi és tartalmi mozzanatok alapján hozzávonhatók a stílus-karakterrel nem rendelkező részek is.

Ezek a késői szövegezések csaknem mind krónikáink X—XI. századi eseményeket tárgyaló részében maradtak ránk, s tekintve, hogy ugyanez időszakra vonatkozólag krónikáink szövegében eddig két határozott körvonalú művet ismertünk fel, az I. András korában írt *Gesta Vetera*-t, és a Kálmán király idejében írt *Gesta Ladislai regis*-t, a még fennmaradó részek e régebbi gesták késői interpolációinak minősítendők. Ha ez interpolációkat alaposabban átnézzük, arra az eredményre jutunk, hogy ezek a fejezetek tulajdonképpen nem is történelmet tartalmaznak, hanem genealógiát és a genealógiával kapcsolatban az egyes nemzetségek birtokviszonyainak és vagyoni helyzetének regisztrálását. Ezekben a XIII. századi interpolált részekben is felfedezhető *egy határozott tartalmi egység* és a krónikában is nagyjából egyvégtében következnek e fejezetek. Nem szórványos interpolációkról, egy-egy fejezet betoldásáról van tehát itt szó, hanem egy többé-kevésbbé önálló szerkezetű, elsősorban genealógiai érdekű műnek a XI. századi Gesta testébe való beleépítéséről. Ezt bizonyítja a vezérekről és magyar nemzetségekről szóló résznek és a jövevény nemzetségekről szóló résznek bizonyos szerkezeti párhuzamossága, ahogy az alábbi vázlat mutatja :

[49] Győrffy i. m. 157. l.
[50] Győrffy i. m. 175. l.

I. A vezérek felsorolása, birtokaik fekvése, a tőlük eredő nemzetségek (cap. 29—34). Ide tartozik Árpád szálláshelyének meghatározása és a nemzetségének előjogáról szóló rész is a 28. fejezet végén.

Ehhez csatlakozik a Hétmagyarról szóló vitatkozó rész és ezzel kapcsolatban a többi magyar nemzetségek megemlítése, de korántsem felsorolása (cap. 35—36.).

II. A második rész egy bevezető fejezet után (c. 37.) a jövevény nemzetségeket sorolja fel. Terjedelemre nézve ez a rész a legnagyobb : cap. 38—52.

Ezt a részt is egy összefoglaló áttekintés zárja be (cap. 53.) a többi jövevényekről, akárcsak a vezérek listáját a többi magyar nemzetségekről szóló összefoglaló fejezetek fentebb.

Hogy ezek a késői genealógiai fejezetek — anakronisztikusan — miért éppen a honfoglalást tárgyaló fejezetek után nyertek beépítést a gesta testébe, arra azt a magyarázatot hozhatjuk, hogy egyes ilyen elszórt genealógiai megjegyzések már a régi gestában is előfordulhattak. Ilyesmire lehet következtetni Anonymus gestájából is, aki például a vérszerződés elbeszélésekor (Anon. c. 6.) a szerződő hét vezér nevének felsorolása alkalmával mindjárt azt is megmondja, hogy melyik vezértől melyik későbbi nemzetség származik. Ilyesmi lehetett a csírája a magyar nemzetségek genealógiai táblázatának.

Ilyen genealógiai jellegű, de rövid megjegyzéseket a jövevény nemzetségekre vonatkozólag szintén találhatott már Ákos mester a Kálmán-kori írótól származó gestában. A Vencellin nemzetség leszármazóit, valamint a Hunt-Pázmán nemzetség történeti szerepét már a Kálmán-kori író is említi a krónika 64. fejezetében.

Ezeknek az utalásoknak alapján érezhette jogosultnak Ákos mester, hogy az általa részletesen kidolgozott genealógiai részt a maga egészében a honfoglalást tárgyaló fejezetek után építse bele a krónikába, ha ugyan tőle származik ez az elrendezés.

Ehhez a genealógiai és anakronisztikusan »őstörténeti« részhez közvetlenül csatlakozik egy másik tartalmi egység, a kalandozások korának története. (Chron. c. 54—62.) Itt egy rövid fejezetben (Chron. 54.) visszautal a szerző a honfoglalás alkalmával Zuatapoluggal folytatott harcokra, majd a kalandozások történetének elbeszélésébe kezd. Hogy ehhez a részhez is köze lehetett Ákos mesternek a Lehel és Botond mondáját tárgyaló (Chron. 60., 62.) fejezeteken kívül is, arra egy félreérthetetlen utalás hívja fel a figyelmünket. Az 57. fejezetben a kalandozások során Bulgária meghódításáról számol be néhány szóval a szerző. Szűkszavúsága ellenére

sem mulasztja el azonban megjegyezni, hogy »az Ur engedelméből *most is birtokukban tartják*« (a magyarok Bulgáriát).[51]

Ez az utalás félreérthetetlenül V. István korára mutat, aki 1266-ban még mint ifjabb király hódította meg Bulgáriát s megkoronázása után királyi címét a »rex Bulgariae« kifejezéssel bővítette.[52] Mindamellett a kalandozások korával valamilyen formában már a régi gesta is foglalkozott. A régi gestára vezethetők vissza nagyjából azok a kalandozással foglalkozó fejezetek, amelyek külföldi forrásokra (Regino) vezethetők vissza.[53]

A kalandozások korának történetét Botond hőstettének elbeszélésével zárja Ákos mester. Ezzel az elbeszéléssel egyúttal egy egész korszakot zár le. A magyar történetben Ákos mester történetszemlélete szerint a *korszakváltás Taksony vezér uralmára esik* ellentétben Kézai történetszemléletével, aki a korszakváltást Géza fejedelem idejére teszi. (Ezzel a kérdéssel Kézainál foglalkozunk részletesebben.) A fejezet végén ugyanis azt olvassuk (Chron. c. 62.) :

Communitas itaque Hungarorum cum suis capitaneis sive ducibus hec et alia huiusmodi usque *ad tempora Toxun ducis* gessisse perhibetur.

E korszakhatár kijelölése tekintetében Ákos mester még annak a történetszemléletnek híveként mutatkozik be, amelyet Anonymus is vall. Az egész mondat tulajdonképpen Anonymustól való átvétel :

Anon. c. 56.

... milites Hungarorum hec et alia huiusmodi bella *usque ad tempora Tocsun ducis gesserunt*.[54]

Anonymusnál ennek a mondatnak annál nagyobb a súlya, mivel ő valóban nem is tárgyalja tovább a magyarok történetét. Ez a mondata művének utolsóelőtti fejezetéből való, s így jogos a feltevés, hogy ez a korszakhatár-megjelölés csak a régebbi történetíróinkra jellemző.[55]

Ákos mester fogalmazásában a Botond-fejezet még más szempontból is figyelemreméltó. Szerinte Botond *Opour* seregében szolgáló közkatona volt. Kézai ezzel szemben *Taksony* vezér seregé-

[51] Chron. c. 57. ... Domino concedente et *nunc habent et possident*.

[52] *Pauler Gy.*: A magy nemz. tört. II. 341. l. és *Pauler Gy.*: V István bolgár hadjárata.... 176. l.

[53] Ilyenek részben vagy egészben az 58-59. fejezetek és a 61. fejezet második fele.

[54] A két mondatot Györffy is (i. m. 141. l.) párhuzamba állítja.

[55] V. ö. Váczy Péter : A népfelség elvének hirdetője. Károlyi Emlékk. Bp. 1933. 548. l.

ben szerepelteti Botond vitézt. (Kézai c. 42.) A két szöveg között ez az eltérés alig volna említésreméltó, ha Opour seregvezérré tételében nem kellene határozott tendenciát látnunk. Az író itt ugyanis szintén anonymusi fordulattal azt is megjegyzi, hogy »Opour *közös akaratból* állíttatott ennek a seregnek az élére.[56] Ákos mesternél tehát Taksony vezérrel szemben és rovására az a nemesi communitas elv érvényesül, amelyről Anonymusnál még nem lehetett szó.

És ezzel elérkeztünk Ákos mesternek, mint történetírónak a jellemzéséhez.

A krónikának Ákos mester által írt része sok tekintetben kirívó módon képvisel egy oligarcha-arisztokratikus és mondhatjuk Árpádház-ellenes felfogást, ami összes régebbi krónikáinkban ismeretlen. A kezdeményező lépéseket már Anonymus krónikája megtette effelé a felfogás felé, amikor kimutatta, hogy egyes családok királyi adományozás útján ugyan, de lényegében mégis a *foglalás jogán* jutottak hatalmas földbirtokaikhoz. Ennek az arisztokratikus, oligarcha-felfogásnak nyoma sincs sem a huntörténetben, sem Kézai magyar történetében, de annál feltűnőbb jeleit találjuk a bővebb szövegezések magyar történeti részében. Ilyen mindenekelőtt a bővebb szövegezésekben a vezérnévsorral kapcsolatos, tehát a hét vezértől származó nemzetségek kimutatása, az idegen származású hatalmas nemesi családok leszármazottjainak számbavétele és mindezek után az a vitatkozó és mereven elutasító megállapítás, mintha Magyarországot csak a hét vezér és családtagjai hódították volna meg. A 35. fejezetben olvassuk a már más vonatkozásban tárgyalt szavakat :

Alie vero generationes | que genere sunt istis pares et consimiles | acceperunt sibi loca et descensum | ad eorum beneplacitum. |

Nem ellentmodás, hogy e sorokat régi jokulátor-ének töredékeként jelöltük meg. A benne kifejezésre jutó »demokratikus« tendenciát jól fel tudja használni a király hatalmára féltékenykedő oligarchikus tendenciájú író. A hét vezérrel, akik között első Árpád, nemre, születésre nézve (genere) más nemzetségek is vetekednek, sőt velük egyenlőek (pares) és meghódítás, megszállás jogán szerzett szállásbirtokkal is rendelkeznek. A régi, államalapítás előtti demokrácia emlékét őrző énektöredék így jut ismét felszínre és válik fegyverré a hatalomra törő oligarchák kezében. Új értelmet és új élt nyernek itt e sorok.

Még jellemzőbb azonban a krónika ama része, amelyik közvetlenül ez idézett sorok után következik (c. 35.) :

[56] ...capitaneus Hungarorum nomine Opour ... illi exercitui *de communi voluntate* fuerat constitutus.

Cum igitur codices quidam contineant, quod isti capitanei septem Pannoniam introierint et Hungaria ex ipsis *solis* edita sit ac plantata : unde ergo venit generatio Akus, Bor, Abe aliorumque nobilium Hungarorum, cum omnes isti non hospites, sed de Scytia descenderunt? Assignant enim hanc rationem solam, quam vulgus dicitur *(recte* S. R. B. D. V3. V5. kódexek : *dicit)* VII Hungaros. Si ergo VII soli sunt Hungari cum familia et non plures familie, uxores, filii, filie accipi possunt servi et ancille, numquid enim cum tali familia regna possunt expugnari? Absit.

Az író szerint tehát csak a csőcselék-nép (vulgus) beszél hétmagyarról és csak ez a szóbeszéd az egyedüli ok, ami miatt »némely kódexek« azt mondják, hogy hét kapitány jött be Pannoniába és azok teszik ki és népesítik be Magyarországot. Dehát akkor honnan származik Ákos, Bor, Aba nemzetsége és más *nemes* magyaroké, mivel ezek mind nem jövevények, hanem Szkitiából szálltak ide le. A hétmagyar a kíséretével (familia) még akkor sem hódíthatott meg ekkora országot, ha a kísérethez számítjuk a feleségeket, fiakat, lányokat, szolgákat és szolgálókat is. Távol legyen (az ilyen badar, csőcselék-beszéd) — fejezi be felháborodott kirohanását az író.

Amikor tehát egyrészt a régi hagyományokat megőrző jokulátor-éneket idézi, ill. átveszi régi forrásából, mivel ez oligarchikus felfogásának itt megfelel, ugyanakkor a *régi népi* hagyományt, amely az író társadalmi helyzetével és ennek folytán történetszemléletével is ellenkezik, mint badarságot elveti. Azt hiszem, ebben az oligarchikus felfogásban kell keresnünk annak a zavarnak végső okát, amely a hétmagyar személye körül keletkezett krónikáinkban. A hét honfoglaló magyar (vezér) emlékét, szándékosan összekeverték — talán éppen Ákos mester — a hét gyászmagyarral, akik az augsburgi ütközetből megcsonkítva, nemzetségük gyalázatára visszatértek : ezekről szól a hétmagyar-ének, ezeket pedig a Pozsonyi krónika idetartozó megállapítása szerint Szent Lázár szegényeinek kell nevezni.[57] Ime az oligarcha-osztályöntudat kirívó példája.

Jellemző az is e szövegrészben, hogy az író milyen nemzetségeket sorol fel, mint a hét vezérrel nemességben és származásban egyenlőeket : Ákos, Bor, Aba.

Az Ákos nemhez tartozik a krónika e részének írója, ahogy azt meggyőző módon Györffy bizonyította.[58] Ákos mester maga pesti plebános, IV. Béla udvari káplánja, majd székesfehérvári őrkanonok és kincstárnok és ezzel egyidejűleg 1261-ig királynéi

[57] Chron. Poson. c. 92. ed. Szentpétery : SRH. II. 51. l.

[58] Györffy : Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948. 159—180. l. De Györffy a szerzőséget a huntörténetre is kiterjeszti.

kancellár.[59] Az akkori leghatalmasabb családokkal kerül a legszorosabb ismeretségbe és ezek környezetében él. De még ennél is fontosabb hogy testvére, Detre comes egyike a kor legerőszakosabb főurainak,[60] aki a királlyal és az egyházzal egyformán dacolni mer és erőszakosan birtokokat foglal. A másik nemzetség, akire hivatkozik, a Bor nemzetség. Ennek legemlékezetesebb tagja Bánk bán, aki a monda szerint II. András feleségét megöli. Az összeesküvésben való részvétele egy időre hosszúlatlan maradt, ami szintén óriási hatalmát mutatja: hatalmánál és méltóságánál fogva a királlyal egyenlő. (A Bánk bán nemzetségének kiirtásáról szóló krónikabeszámoló, mint kimutattuk, az Anjou-kori szerző későbbi interpolációja.)

A harmadik az Aba nemzetség, amely királyi ősszel is dicsekedhetett Aba Sámuel személyében, s amelynek leszármazói Ákos mester idejében is magas tisztségeket töltenek be. A nemzetség egyik tagja 1233—34-ben IV. Béla király öccsének, Kálmán szlavóniai dux-nak volt a magister dapiferoruma.[61]

Az erdélyi László fia Gyulát az író egyenesen a honfoglaló Gyula vezértől származtatja a krónika 30. fejezetében (Tertius vero capitaneus Gyula fuit, unde Gyula filius Ladislai derivatur.)[62] Ezzel a Gyulával Ákos mester legszorosabb kapcsolatát mutatja ki Györffy.[63]

A többi adat felsorolását mellőzhetőnek tartjuk, utalva Györffy részletes összeállítására. Számunkra az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy Ákos mester azokat a nemesi familiákat tolja előtérbe, akik nemre és hatalomra az Árpád-házi királyokkal vetekednek: oligarcha szemléletű krónikás neveltetésénél és osztályhelyzeténél fogva.

Csak ebből az oligarchikus szemléletből magyarázható a krónikában az az érthetetlen és történetileg egyáltalán nem igazolható megjegyzés, amit a fehérló-monda elbeszélése után vet oda Ákos mester (c. 28. vége), hogy »Árpád és... nemzetsége Szkitiában speciális tisztséget viselt: a harcbavonulók *előtt* kellett mennie, a visszatérés alkalmával pedig *utoljára* visszavonulnia.« (Chron. c. 28.: ... capitaneus iste Arpad uteretur speciali quadam dignitate in Scytia, et hanc haberet ipsius generatio consuetudinem ..., ut unus in expeditione gradientibus debeat anteire, in redeundo vero retrocedere.)

Ezzel a megállapítással Árpádot és nemzetségét a meghódolt vagy csatlakozott törzsek rangjára süllyeszti le. Tudvalevően a hódolt

[59] Györffy i. m. 171—172. l.
[60] Györffy i. m. 164. l.
[61] Györffy i. m. 167—168. l.
[62] SRH. I. 290. idézi Györffy i. m. 168. l.
[63] Mindezekről részletesen Györffy i. m. 167. skk. l.

népek képezték az elő-és hátvédet a hadbavonuló seregnél. Így számol be erről Anonymus és Kézai is a székelyek csatlakozásának elmondásakor s az is köztudomású, hogy a gyepük és a határvédelem Nyugat felé az Árpádok alatt a később beköltöző besenyőkre volt bízva.

Mindenesetre Ákos mester így akarja az Árpádoknak a honfoglalásban való szerepét is csorbítani, kicsinyíteni. Nagyon is bizonytalanul mondja előbbi állításának mintegy enyhítésére, hogy a honfoglalásban Árpád *állítólag megelőzte a többi törzseket.* (c. 28. ipse pro eo alios capitaneos in Pannoniam adeuntes *fertur precessisse.)* Igaz, hogy forrását, Ákos mestert követve Kézai is átveszi ezt a helyet az Árpádok »speciális tisztségéről« (Kézai c. 27.), de azzal a lényegbevágó különbséggel, hogy határozott formában mondja: »Arpad cum gente sua Ruthenorum Alpes *prior* perforavit«, s csak azután szól e különös tisztségről. Így azonban az állítás élét elvette, mivel éppen az jut nála hangsúlyozottan kifejezésre, hogy Árpád minden más nemzetséget megelőzött a honfoglalásban. Ami Ákos mesternél kétségtelenül lenéző jellegű megjegyzés, az Kézainál az érdemek kiemelésévé vált. Ákos mester ezzel a megjegyzésével ismét azt akarja bizonyítani, hogy az Árpádokkal nemre, származásra nézve más nemzetségek is felérnek, sőt, hogy a régi időben, a honfoglalás körül, az Árpádok méltóság tekintetében még el is maradtak más, Szkitiából származó nemzetségek mellett, hiszen az elő- és utóvéd szerepét töltötték be a hadban: a hagyomány is éppen ezért köti az Árpádok nevéhez a honfoglalást. Nagyúri, oligarchagőgjét tehát nemcsak a hétmagyarnak a mondában élő hírneve és történeti szerepe sérti, hanem az Árpádok szerepét is igyekszik elhomályosítani éppen úgy, ahogy a hét vezér szerepét összekeveri szándékosan a gyászmagyarok emlékével. Mindezt olyan oligarcha családok érdekében teszi, mint az Ákos-nem, amelyhez maga is tartozik, továbbá a király ellen összeesküvő Bor és a hatalmas Abák.

Az az elmélet, hogy t. i. az Árpádok speciális tisztsége elsőnek hadbavonulni és utolsónak elhagyni a csatateret, ilyen kiélezett formában csak a tatárjárás ideje körül formálódhatott ki a hatalmas urak körében. A források arról számolnak be, (Rogerius c. 14.) hogy a bárók vonakodtak hadbavonulni a tatárok ellen: védje meg a király az országot a kunjaival. Amilyen időszerű tehát ez az elmélet IV. Béla király idejében a nagyurak között, annyira jellemző is egyúttal az író arisztokratikus történetszemléletére. Mindössze kétszer hivatkozik a *communitas*-ra, (az 52. fejezetben: regis et communitatis militia [recte: militie] decreto est statutum; és Botondnál c. 62.), ebből azonban vajmi kevéssé lehet következ-

tetni *ennek* az írónak a népfelség elvét hirdető történetszemléletére. Ezt a »demokratikus« tendenciájú politikai elvet Kézai számára kell lefoglalnunk. Ákos mester még ott sem tart, hogy az igazi nemesek egyenlőségét elismerje. Szerinte a Szkitiából kijött magyar nemesek csak a nemesség tekintetében egyenlők, méltóság és hatalom tekintetében azonban nem. (Chron. c. 36. : in ipsis venerari potest nomen dignitatis plus aliis et potentie, nobilitatis vero equaliter.) A communitas fogalom a feltörekvő kisnemesek politikai jelszava, amely már V. István korában is gyakran elhangozhatott. Ákos mester csak alkalmilag használja a krónikában a szót, de valószínűleg más tartalommal, mint a kisnemesek és Kézai. Ezt a fogalmat is az Árpádok, a király hatalmának csorbítására, korlátozására használja fel, ellentétben Kézaival, akinél a communitas-elv éppen a kisbirtokos nemesek és a király összefogását jelenti az oligarcha anarchiával szemben.

Stílus szempontjából Ákos mester műve nem sorolható a gondos stilisztikai érzékkel megírt művek közé. Bizonyos egyenlőtlenség mutatkozik stílus szempontjából az egyes fejezetek között. Gondosabban kidolgozottak a Lehelről és Botondról írt fejezetek, valamint a Hunt-Pázmány nemzetségről írt 41. fejezet. Ezekben jóformán kizárólag a tri- ill. dispondaicus és velox formákat használja mondatai végén, de még ezekben a fejezetekben is előfordulnak ritmustalan kólon és mondatvégek. Ezeknek azonban legalább egy része kétségtelenül a későbbi szövegromlás folytán jött létre, amit a szövegvariánsok is bizonyítanak. Általában a genealógiai fejezetekben több ritmustalan mondatvéget találunk, mint az elbeszélő jellegű fejezetekben. Egyébként a különböző szövegtípusokat elkülönítő fejezetben részletesen elemeztem Ákos mester szövegeit stílus szempontjából.

Az Ákos mestertől, mint királynéi kancellártól kiállított oklevelekről még ennyi jót sem mondhatunk. Egyik-másik oklevelében felfedezhető a mondatok ritmikus alakítására való törekvés, hibátlan ritmikájú oklevél azonban egy sem került ki kezeiből. Lehet, hogy itt számolni kell azzal, hogy ezeket az okleveleket nem Ákos mester fogalmazta, hanem a notáriusai. Erre enged következtetni az a körülmény, hogy az eredetiben ránkmaradt oklevelek paleográfiailag sem egy kézre mutatnak Györffy vizsgálatai szerint.[64]

Meggyőződésünk szerint a huntörténetet nem Ákos mester írta. Éppen ezért a huntörténettel kapcsolatos kérdéseket Kézainál vesszük vizsgálat alá.

[64] Györffy i. m. 179. l. 228. jegyzet.

IV. A huntörténet és Kézai Simon mester

A krónikák XI. századi eseményeket tárgyaló részében megállapítható interpolációk alapján tartalmilag és stílus szempontjából egyaránt világosan bebizonyítottuk, hogy kellett egy XIII. századi historikusnak is lennie krónikásaink között, aki azonban nem lehet azonos a XIII. század 80-as éveiben működő Kézai Simonnal. Történetíróink valóban feltételeztek egy ilyen XIII. századi, még Kézai előtt működő krónikást. Főként Domanovszky után[65] egy V. István-kori krónikásról szoktak beszélni. Bennünket az egész kérdés itt csak a huntörténet szempontjából érdekel, mert hiszen stíluskritikai vizsgálatainkban mi is arra az eredményre jutottunk, hogy Kézai előtt kellett működnie a XIII. század folyamán egy másik magyar krónikásnak is, aki Györffy legújabb vizsgálatai szerint valóban V. István korában működhetett és azonos lehet Ákos mester királynéi kancellár budai préposttal[66]. Ez V. István-kori szerzőnek tulajdonítják általában a huntörténetet is. E felfogást sem tartalmi, sem stíluskritikai szempontok alapján nem tehetjük magunkévá. A hun történet szerzője ugyanis, vizsgálódásaink szerint, feltétlenül Kézai Simon volt.

Bár nem tartozik szorosan a jelen munka feladatai közé, hogy a huntörténet szerzőjének a kérdésével foglalkozzunk, mégis, mivel mind Domanovszky régebbi, mind Györffy György legújabb megállapításaival ellentétbe kerültünk, röviden ki kell térnünk a huntörténet szerzőjének a kérdésére is. Itt elsősorban Györffy György megállapításaival kell foglalkoznunk. Györffy Domanovszkynak abból a megállapításából indul ki, hogy Kézai Simon egy V. István-kori forrást kivonatolt s azt megtoldotta a IV. Lászlóra vonatkozó két fejezettel. Lényegében tehát V. István korában működött egy krónikásunk, akinek műve egyrészt *kivonatosan* Kézainál, másrészt csaknem *teljesen* az u. n. bővebb szövegezésű krónikáinkban, a Budai és Képes Krónika családjához tartozó kódexekben maradt ránk. Mindenesetre »az elveszett mű tartalmazta mindazt, ami közös Kézai Gestájában és a bővebb krónikában,« — Györffy szerint.[67] De mindjárt hozzáteszi, hogy »a két forráscsoportban található közös részek azonban *kevés olyan részletet tartalmaznak*,

[65] *Domanovszky*: Budai Krónika. Századok. 1902. 828. l. és U. ő: Kézai Simon mester krónikája, Bp. 1906. 128. Legújabban *Györffy György*: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948.

[66] *Györffy* i. m. 153. l. 167. skk.

[67] Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948. 152—53. l. Ugyanitt a kérdés régebbi irodalma.

amely jellemző lehet a szerző személyére«.[68] Az V. István-kori krónikás művét lényegében azonosnak veszi a bővebb krónikák legarchaikusabb változatának, a Sambucus kódexnek V. István haláláig terjedő részével, »amely néhány elírást nem tekintve, a XIII. századi szerkezet többé-kevésbbé szöveghű másolatának tekinthető, szemben Kézai Gestájával, amely forrásainak átértékelt, eltorzult kivonata.«[69]

A továbbiakban, elsősorban a *XIII. századi magyar történetre vonatkozó krónikaszövegek alapján* meggyőző apparátussal kimutatja, hogy eme részek szerzője az az Ákos mester lehet, aki IV. Béla és V. István uralkodása alatt »1244-ben udvari káplán . . . 1248—1251-ig székesfehérvári őrkanonok, 1248—1261-ig királynéi kancellár, 1254—1274-ig budai prépost« volt.[70]

Eddig gondolatmenetével nagyjában egyetérthetünk, mivel láttuk, hogy Szt. István egyházi intézkedéseire vonatkozólag a krónika interpolált fejezetei (Compositio saeculi XIV. cap. 66—67.) szintén egy XIII. századi szerzőre utalnak. Mindezek azonban a *magyar* történetre vonatkozó adatok. A hun történetet a Sambucus Kódex-ben és a Képes Krónikában közölt közös származási (genealógiai) táblázat alapján (Comp. saec. XIV. cap. 26.), és Ákos mester testvére, Detre ispán pályafutásának jellemzésével kapcsolatban vonja be az Ákos mester által szerkesztett krónika keretei közé. A hun történetben szereplő Detricus álnok jellemét ugyanis Györffy szerint Ákos mester a testvérének, Detre comes-nek vitéz, de egyúttal álnok alakjáról mintázta.[71] További érve arra vonatkozólag, hogy a hun történet szerzője Ákos mester lehetett, a tatárok tengermelléki hadjáratának és Attila nyugati hadjáratának nagyjából egyező útvonala: »A hun történetben a hunok tengermelléki inváziójáť olymódon írja le és jellemzi (Ákos mester), hogy abban a tatárok dalmáciai hadjáratának elbeszélésére ismerhetünk.«[72]

Sorjába véve Györffy fenti érveit mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy

1. a *magyar* történetből vett, bár általunk is a *magyar* történetre bizonyító erővel bírónak elfogadott érvekkel és szórványos adatokkal nem lehet a *hun* történet szerzőjének kérdését megoldani.

2. Györffy túlságosan nagy súlyt fektet IV. Béla király ama oklevelének adataira, amelyek Ákos mester testvérének, Detricus-

[68] Györffy: i. m. 153. l.
[69] Györffy: i. m. 153. l.
[70] Györffy: i. m. 159. l.
[71] Györffy: i. m. 165. l.: »Mérlegelve ezután az Ákos mester és Detre ispán között fennállt viszonyt, alig zárkózhatunk el a feltevés elől, hogy a hun történeti Detre alakjának megrajzolója a testvérharagtól fűtött Ákos mester volt«.
[72] Györffy: i. m. 165. l.

nak vitéz magatartását és hőstetteit magasztalják. Szerinte, Detricus ispán tettei szinte egyedülállóak IV. Béla, ill. a tatárdúlás harcai idejében, s így csaknem kínálkozott arra Detricus ispán alakja, hogy róla mintázza meg a hun történet Detre-portréját Ákos mester. Szerinte IV. Bélának 1243-ban kelt oklevele, amely Detrének a tatárjárás éveiben kifejtett működését beszéli el, olyan kitüntető szavakkal dicséri Detre hősiességét és emlegeti halálos sebesüléseit, amelyhez hasonlót alig olvashatunk oklevélirodalmunkban.[73]

Nem akarom azt mondani, hogy IV. Béla idejében a tatárjárás után, közhelyek azok a kitételek, amelyekkel IV. Béla Ákos mester testvérét, Detricust illeti hősies magatartása miatt, csupán azt akarom kiemelni, hogy IV. Béla már sokkal előbb, 1235-ben kiadott oklevelében Dénes fia, Dénes vitézi érdemeit csaknem ugyanazon szavakkal méltatja. A két oklevélben az azonos arenga mellett az alábbi, csaknem szószerint egyező narratiót találjuk[74]:

Philippus et Detricus comites... a primis pueritiae suae temporibus, in bonorum actuum exercitiis et virtutum meritis accrescentes, nobis... firmiter adhaesissent, grata fidelitatis obsequia, quibus coram Maiestatis nostrae oculis multipliciter effulserunt. Et quamquam in cunctis nostris eventibus nostro lateri tamquam columnae immobiles et muri aenei semper ... se iunxerint ... res et personam dubiis fortunae casibus pro nobis intrepide exponendo.

Prefatus Detricus potenter et patenter hostes aggressus et semel, secundo, ante omnes, vibrata lancea ordinatam aciem irrumpens, post multorum stragem, post inflicta quampluribus lethaliter vulnera, ipse quoque equo, cui insidebat, occiso, fuit graviter vulneratus ... mortis sese manibus absque

Dionysius magister agazonum ... Dionisius ... a primevis pueritie nostre ac sue temporibus

... nobis adhaerens grata familiaritate et societate iocunda ... virtutem virtutibus cumulans, in concepta dudum fidelitate tamquam columpna immobilis viriliter persistit, quamplurima probitatis insignia, quibus... coram oculis nostre Maiestatis multipliciter effulsit, exercere non omittens.

... Ipse ... inter prospera et adversa ... sepius dubiis fortune casibus res et personam exponere non expavit ... In obsidione Castri Budung... Dionysius primus inter alios conflictum iniens cum eisdem, ipsos in castrum redire compulit ..... primusque lanceam vibrans in

[73] Györffy: i. m. 164. l.

[74] A két oklevél található: Fejér CD. IV. 1. 287. l. ill. Fejér: CD. IV. 1. 21. l.

metu committens ....remeantibus nobis de maritimis, dum ... circa Supronium ... castra metati fuissemus, intendentes ad ipsius castri recuperationem ... ubi Ballistariis castro egredientibus, ad nostrorum laesionem, per occultas insidias ... Detricus, arrepta lancea irruens in eosdem, in castrum ipsos redire compulit, gravia duo vulnera, in iactu ballistae recipiens per eosdem, per quae manus mortis vix effugit. ipsum deiecit eundem in terram lethaliter vulneratum ... contra Theutonicorum exercitum... conflictu pariter et patenter agresso, suum gladium multorum sanguine inebrians in expugnatione Castri Yrislov ... Dionysius ... duo letalia vulnera per partem recepit adversam et mortem vix evasit, torrentibus lapidum e castro iaculatorum in ipsum, graviter lapidatus.

Bár a Dénes főlovászmester számára kiadott oklevél »visszadatált« oklevélnek látszik,[75] hitelességéhez mégis alig férhet kétség. De ettől eltekintve is, a IV. Béla idejében kiadott oklevelekben számos esetben előfordulnak ezek a stereotip kifejezések : *lethaliter vulneratus, columpnae immobiles* etc. Detricus ispán vitézsége és érdemei tehát korántsem egyedülállóak ebben a korban még a királyi elismerés szerint sem. Ami pedig álnok jellemét illeti, e zavaros korban, a hatalomra törő oligarchák között nyilván nem egyedülálló jelenség Detricus vitéz, de haszonleső alakja, úgyhogy a huntörténet Detre alakját nem csak róla lehetett megrajzolni, hanem a sok közt ő is egyike volt a XIII. századra jellemző oligarchák alakjának, akik a királyi hatalommal szemben is felléptek, ha érdekeik úgy kívánták, noha előbb a királyi bőkezűség jutalmazásában részesültek.

3. Attila balkáni hadjáratának és a tatárok tengermelléki útjának nagyjából egyező útirányából a hun krónika szerzőjére vonatkozólag nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, annál kevésbé, mivel Györffy maga is az útirány azonosságának megállapításánál Spalatói Tamás elbeszélésére hivatkozik.[76] A Spalatói Tamás által a tatárok tengermelléki hadjáratának megadott útiránya és a hun-történetben Attila nyugati hadjáratának útiránya közötti *valóban fennálló* hasonlóság megállapítása a huntörténet keletkezésére vonatkozólag csak két következtetéshez vezethet jogosan. Az egyik általánosabb jellegű, hogy t. i. a huntörténet csak a tatárjárás után keletkezhetett ; a másik, hogy a huntörténet és Spalatói Tamás műve között esetleg szorosabb összefüggés állhat

[75] Szentpétery : Krit. jegyz. 608. sz.
[76] Györffy : i. m. 165—166. l.

fenn, amennyiben a hun történet szerzője forrásul használta Spalatói Tamás művét. A huntörténetre vonatkozólag ez annyit jelentene, hogy az csak 1266 után keletkezhetett. Mindezekből azonban nem következik, hogy a huntörténet szerzője Detre ispán testvére, Ákos mester, a királyné kancellárja, hiszen a tatárok tengermelléki hadjáratának útirányát számosan ismerhették e korban akár közvetlen tapasztalatból, akár az egykorúak elbeszélése alapján. Mindezek tehát döntő érvként nem fogadhatók el arra, hogy a huntörténet szerzője csak Ákos mester lehetett. Ugyanígy nem lehet döntő érv Ákos mester szerzősége mellett az a körülmény, hogy

4. Ákos mesternek, mint budai prépostnak topográfiai ismeretei a budai egyház birtokpöreivel kapcsolatban kiterjedtek azokra a dunántúli helységekre (Tárnokvölgy), amelyek a huntörténetben szerepelnek.[77]

E helyek ismerete ugyanúgy feltételezhető Kézai Simon esetében, aki a mai Fejér megyei Kinza-pusztán született és annak a nemzetségnek állított emléket — vitathatatlanul — krónikájának lapjain, amely nemzetség birtokán született és élt. Ez a nemzetség, amiként már Csánky Dezső kimutatta[78], a Básztély—Renold nemzetség, amelynek tagjait Kézai a dunkruti-morvamezei csata leírása alkalmával (cap. 74.) oly nagyon kiemeli vitézségük miatt. Domanovszky szintén a Básztély nemzetségnek Kézainál található dicsőítéséből kiindulva[79] kimutatja ugyan, hogy a Básztély-nemzetség 1270-ben V. István királytól a Zemplén megyei Kéza falu környékén tekintélyes birtokokat kapott (Wenzel: Á. U. O. XII. 12—18. l.) s ennek alapján azt gyanítja, hogy Kézai Zemplén megyei származású! Ez a kérdés tehát így eldönthetetlen. Azt azonban semmiképp sem kell feladnunk, hogy Kézai nagyon ismerős lehetett a Dunántúlon, hiszen a Básztély nemzetségnek itt is tekintélyes birtokai voltak. Mindenesetre a Dunántúlnak a huntörténetben előforduló helységeit éppen olyan jól ismerhette, mint Ákos mester. Kézai dunántúli helyi ismereteit a huntörténettől függetlenül is bizonyítani lehet: a krónika Vértes-hegye mondáját önállóan helyettesíti a Bársonyos mondával. Ez bizonyosan Kézai szerzeménye, mivel másutt nem találjuk nyomait.

Henrik császár 1051—52-iki hadjáratával kapcsolatban a krónika 90. fejezetének végén azt olvassuk, hogy ebben a háborúban »a németek gyalázatosan megszégyenítve eldobálták vértjeiket

[77] Györffy i. m. 176. l.
[78] Csánky D.: Kéza, Századok 1903. 885—90.
[79] Domanovszky: Kézai és a hunkrónika. Károlyi Á.-Emlékkönyv Bp. 1933. 128. l.

és futásnak eredtek. Erről az eseményről ezt a helyet mind a mai napig Vértes-hegyének nevezik«[80] (Chron. comp. saec. XIV. c. 90.). Ezt a helynévmagyarázatot Kézai mellőzi, és helyette a *Bársonyos* helynév magyarázatát hozza krónikája 57. fejezetében. Itt arról számol be Kézai, hogy a megvert német hadsereg előkelői eldobálták bársony párnáikat és erről nevezik azt a helyet Bársonyosnak. Ehhez hozzáfűzi még Kézai, hogy azon a helyen mind a mai napig lóvasalást (patkókat), kardokat és ehhez hasonlókat lehet találni.[81]

Kézainak a Bársonyosról szóló fentebbi beszámolója nemcsak a dunántúli részek topográfiai ismeretéről tanúskodik, hanem Kézai régészkedő hajlamait is bizonyítja. Régebbi krónikásaink közül még Anonymus is csak a romokat veszi észre, Kézai figyelme azonban már kiterjed az apróbb régészeti tárgyakra, lóvasalásra, kardokra stb. is, és ahogy a fenti helyről megállapítható, ezeket a régészeti leleteket Kézai »történetileg« értelmezni is tudja. A huntörténet is — legalább részben — ilyen régészeti emlékek történeti értelmezése folytán jött létre, s éppen ezért nem lehet Kézait alaposabb vizsgálat nélkül a huntörténet szerzőségéből kizárni.

5. A huntörténet szerzője — helyesen emelte ki ezt Györffy[82] — határozottan olasz és német nyelvismeretről tesz tanuságot. Erre bizonyíték a huntörténet számos olasz eredetű latin szava[83] és a szász és thüringiai német nyelvjárások különbségére vonatkozó megjegyzése (Chron. comp. saec. XIV. c. 4., Kézai cap. 4.: parum differunt in loquela, sicut Saxones et Turingi.) Míg azonban Ákos mester német és olasz nyelvtudására csak *következtetni* lehet — és éppen a huntörténet alapján — addig Kézainak legalább olasz nyelvismerete *bizonyítható* a huntörténettől függetlenül is: a magyar történetében előforduló olasz szavak alapján.[84] Kézai Kun László dicsőítő

[80] Chron. comp. saec. XIV. c. 90: Ex hoc autem eventu locus ille, unde Teutonici tam turpiter dedecorati abiectis clipeis fugerunt, usque hodie Wertes-hege nuncupatur.

[81] Kézai cap. 57.: Unde *usque hodie* in transitu ipso equorum ferramenta, gladii et plura his similia ... solent inveniri. Mons vero Barsunus propter lectisternia sic relicta, quae fuere purpurea, de terricolis extitit nominatus.

[82] Györffy: i. m. 178. l.

[83] V. ö. erre vonatkozólag: Ludovicus Losonczi: De Simonis de Keza Chronicarum latinitate. Kesmarkini 1892., amely pontatlansága ellenére is tájékoztat erről a kérdésről.

[84] Györffy azokat az olasz szavakat is felsorolja Ákos mester olasz nyelvismeretének bizonyítására, amelyek *csak Kézainál* maradtak fenn, sőt amelyek a Kun László dicsőítő fejezetekben találhatók, pl. arnesia. Ezek a fejezetek pedig nyilván szerinte is csak Kézaitól származhatnak. (V. ö. Györffy: i. m. 178. l.)

74—75. fejezetében fordul csak elő : arnesia, timorata (ol. arnese, timorato).

Kézai *magyar* történetében, tehát a huntörténettől független fejezetekben előforduló olasz szavak (ezek a krónika párhuzamos magyar történeti fejezeteiben hiányoznak) : K. 55. : frivolus (ol. : frivolo) : Chron. V. S. c. 83. : falsum ; K. c. 40. 53. : molestare (ol. : molestare) : Chron. — ; K. c. 91. : pomposissime (ol. : pomposo) : Chron. — ; K. c. 73. 95. : virtuose, virtuosos (ol. : virtuoso) : Chron. — ; K. c. 82. : nativi (ol. : nativo) : Chron. c. 45. : *exorti* ; K. c. 96. : ordinare (ol. : ordinare) : Chron. — ; K. c. 57. : castellani (ol. : castellano) : Chron. c. 196. castellani, ez a XIV. századi minorita műve ; K. c. 46. potestates »az olasz podesta értelmében« : Chron. — ; K. c. 74. attentatus (ol. : attentare »merényletet elkövetni«) Chron. — ; K. c. 75. miraculosus (ol. : miracoloso) : Chron. — ; K. c. 42. bravium ; Chron. — : Idesorolhatók még a dispotina (K. c. 42.), lucta (K. c. 42.) és a monstra (K. c. 42.) szavak is, amelyek szintén *csak* Kézai magyar történetében találhatók.

Minthogy ezek az olasz eredetű szavak a krónika *magyar* történeti részében a fentiek szerint *teljesen hiányoznak*, határozottan kimondhatjuk, hogy az olasz szavak használata Kézai nyelvére, és nem az V. István-kori krónikás nyelvére jellemző. Ha most már a huntörténetet is bevonjuk vizsgálódásunk körébe az olasz eredetű szavak és általában a *speciális szókincs* szempontjából, akkor azt tapasztaljuk, hogy Kézai nemcsak magyar történetében, hanem huntörténetében is bizonyos speciális szókincset használ, amely a krónika magyar-történeti részéből teljesen, huntörténeti részéből meg túlnyomórészt hiányzik. Szinte úgy tűnik fel, hogy a későbbi szerkesztő a krónika huntörténeti részéből mintegy kigyomlálta a Kézaira annyira jellemző speciális szavakat.

Mindenekelőtt, Kézai ott is használ a huntörténetben olasz eredetű szavakat, ahol a krónika huntörténete nem használja, ill. mással helyettesíti azokat : Kézai hun tört. c. 17. sine fatiga, (ol. : fatica) : krón. hun tört. (c. 17.) : sine *fatigatione*.

A huntörténetben Kézainál és a krónikában is előfordul az olasz eredetű *transpassare* (Kéz. c. 11 ; Chron. c. 11.). A krónika ezt a szót sehol másutt nem használja, míg Kézainál a magyar történeti részben is előfordul : transpassato, (Kézai c. 39).

Mindezeknél azonban jellegzetesebb olasz szó a *comune*, amelyet Kézai latinosított formában *commune* alakban használ (cap. 10.) : *Istud enim banerium Hunni usque tempora ducis Geichae, dum se regerent pro c o m m u n i, in exercitu semper secum gestavere.*

A krónikában e tipikus olasz szó helyett per *communitatem* szabályos latin kifejezés áll (Chron. c. 10). Mégis többesszámban, amikor e szó karakterisztikus »comune« jelentése elmosódik, két helyen megmaradt a krónika huntörténetében (c. 7. és 10.) is A krónika magyar történetében azonban teljességgel hiányzik.

Ide sorolandó Kézai kedvelt szava, a banerium is. Nála ez a szó a Kun Lászlót dicsőítő fejezeten kívül (Kézai c. 74.) számos esetben előfordul mind a hun, mind a magyar történeti részben. Ezzel szemben a krónikában csak a huntörténeti részben fordul elő egyetlen egyszer, de akkor is romlott formában (Chron. cap. 10.), Gualnerium, ill. Baluerium formában.[85]

Mindezeknél azonban sokkal fontosabb és jellemzőbb Kézai és a krónika viszonyának elbírálása szempontjából a *gens* (ol.: *gente)* és a *tribus* (ol.: tribù) szavak használata.

A *gens* szó a hun történetben (Kézainál és a krónikában is) és *Kézainál a magyar történetben is* »hadi nép, katonaság« jelentésben fordul elő. A krónika huntörténeti részében ezt a szót többször kihagyja a későbbi szerkesztő, vagy helyettesíti más szóval, néha azonban bent maradt a szövegben. (A kihagyást csillaggal, a helyettesítést *ritkítással* jelzem.) Kézai azonban használja ezt a szót a Kun Lászlót dicsőítő fejezetekben is.

Kézai gens	Chron.
c. 8.: *Macritius ... nuntios destinavit ... contra Hunos petiturus g e n t e m et auxilium commodari.*	c. 8. ... *Macrinus ... nuntios suos destinavit, petens sibi* auxilium commodari contra Hunos.*
c. 10. (csak Kézai szövege) *Cum g e n t e sua in campis cum tabernaculis et bigis incedebat...*	
U. o. (csak Kézai) *Indumentorum vero modus et forma sibi et g e n t e (recte: sua et g e n t i s) modum Medorum continebat.*	

[85] Már Madzsar Imre (A hun krónika szerzője. Tört. Szemle 1922. 84. l.) rámutatott arra, hogy Kézai a hódtavi ütközet (Kézai c. 75.) leírásában használja az *interimere* értelmében az *intercipere* (fato, morte) ellipticus kifejezést, amely a Kézai-féle huntörténetben is kétszer előfordul: a zeiselmaueri és katalaunumi ütközet elbeszélésekor. A krónikában e szó helyett a szabályszerű *interimere* kifejezést találjuk. A szerkesztő tehát itt is »kigyomlálta« a neki nemtetsző, Kézaira való kifejezéseket.

c. 11. *diviso suo exercitu tertiam partem sue g e n t i s contra Miranniamonam soldanum ... destinavit.*	c. 11. *diviso suo exercitu tertiam partem sue g e n t i s contra Miramammonam soldanum ... destinavit.*
U. o. ... *ut copia sue g e n t i s, quae absens fuerat, iungeretur.*	U. o. *ut copia sue g e n t i s, quae fuerat adversus soldanum destinata, remearet.*
c. 17. ... *absque fatiga sue g e n t i s et expensis Romanam urbem... imperio subiugaret.*	c. 17. ... *sine fatigatione s u e g e n t i s et expensis sibi subiugaret.*
U. o. ... *Romani ... petentes, ut exiret de finibus ... propter quod ei et censum persolverent et g e n t e m darent, quando vellett.*	U. o. ... *petens eum ..., ut acciperet census ac s e r v i t i a, quamdiu viveret ipse Atyla.*
Kézai c. 27. (magy. tört.) *Ex istis ergo capitaneis Arpad, filius Almi, filii Elad (!), filii Vger (!) de genere Turul rebus ditior erat et potentior g e n t e. H i c i g i t u r A r p a d c u m* **gente** *sua Ruthenorum Alpes prior perforavit.*	Chron. c. 28. *Fuerat autem ex istis capitaneis ditior et potentior Arpad, filius Almus filii Elev, filii Ugeg.*
c. 71. (csak Kézai) ... *Andreas ... honore multiplici cum g e n t e sua per Assirios et alias nationes praevenitur.*	
c. 73. ... *contra eum venientem cum ... mixtis g e n t i b u s expulit virtuose.*	c. 180. *cum ... mixtis g e n t i b u s ... venientem ... devicit viriliter ...*
c. 74. *g e n s Rudolphi in motu gravis erat propter arma graviora.*	

Kézai tehát a *gens* szót »hadi nép« jelentésben a huntörténetben és a magyar történetben egyaránt nagyon gyakran használja, tehát kedvelt szava. Ezzel szemben a krónika huntörténeti részében a későbbi szerkesztő kihagyja több helyen ezt a szót, ott ahol az eredetiben kétségtelenül benne volt, a magyar történeti részben meg egyáltalán nem használja, csak ott, ahol eme szó »nemzet« értelemben is felfogható. Ez arra mutat, hogy a *gens* szó annak a

szerzőnek a szava, aki megírta a huntörténetet is és Kézai magyar történetét is. Ez pedig Kézai.

Ha ezt a következtetést nem fogadjuk el, a jelenség megmagyarázhatatlan marad. Azt ugyanis még fel lehet tenni, hogy Kézai tüzdelte meg a már készen kapott szöveget ezekkel a szavakkal, de akkor magyarázat nélkül marad, honnan került a krónikák huntörténetébe mégis néhányszor ez a szó, a magyar történetbe pedig egyszer sem, holott azt is az az V. István-kori szerző írta Domanovszky és Györffy szerint, aki a huntörténetet. A kérdés elől nem lehet kitérni, mivel itt most már nem *egy* szóról, hanem arról van szó, hogy krónikáinkban (az Anjou-kori részt nem számítva) nagyobb olasz nyelvi hatásra mutató szavak csak a huntörténetben (és itt is a Kézai-féle változatban nagyobb mértékben) és Kézai magyar történetében fordulnak elő. Ez alól csak egyetlen szó kivétel, a *conquestrare*, amely a huntörténet mindkét változatában (Kézai c. 21. ; Kron. c. 21.) és mindkét magyar történeti részben, egymástól függetlenül is (Kézai c. 64 ; Kron. c. 36.) előfordul. Ezzel szemben viszont a *passagium* szó csak a huntörténetben (Kron. c. 20.) és Kézai magyar történetében (c. 78.) fordul elő.

Van azonban a huntörténet Kézai-féle változatában egy igen jellemző hely, amelyet a kiadók, nem tudván megmagyarázni, romlottnak tartottak.

A kérdéses helyen arról számolnak be a szövegek, hogy Attila halála után a hunok communitása *pártokra* szakadt. Kézai a *párt* jelölésére az olasz *partito*, ill. *partita* szóból képzett latin kifejezést használja. A bővebb szövegezések ezt a szót nem ismervén, a következő módon változtatják meg a szöveget :

Kézai c. 19.	Chron. c. 19.
....*in partitas* diversas Hunorum communitas est divisa.	Hunorum *impartita* communitas in partes *divisas* (SBDV2V3V5 kódexekben : *diversas)* est divisa.

Alig tehető fel, hogy a Kézai-féle változat a bővebb szövegezésekből romlott volna. A bővebb szövegek ugyanis teljes értelmet adnak a későbbi másoló által esetleg nem értett *impartita* szó kihagyása esetén is, mivel félreérthetetlenül ki van téve a mondatban az *in partes diversas* kifejezés. Ezt a szöveget tehát lehetetlen félreérteni, vagy elrontani. Ezzel szemben Kézai szövegezése valóban nehézségeket okoz annak a számára, aki nem számol Kézai olaszból latinosított szavaival. Kézai szövege értelmes szöveg, de a variánsok között a lectio difficilliort képviseli, amelyet csak olasz nyelvi tudás segítségével lehet megérteni. A bővebb szövegezések azonban, mint

fentebb láttuk, kigyomlálják a huntörténetben talált olasz eredetű latinosított szavakat. Ez történt Kézai *in partitas* kifejezésével is ezen a helyen. A bővebb szövegezésekben nem lehet egyszerű elírásról szó, hanem tudatos szövegjavítási kísérletről, mivel a *diversas* jelzőt a szövegjavító elválasztja jelzett szavától, a *partitas* szótól, és kiegészíti a *partes* kifejezéssel, mindamellett megtartja az *in partitas* kifejezést is, a *communitas* jelzőjeként átalakítva. Így lett Kézai *in partitas* kifejezéséből a bővebb szövegezésekben *inpartita* communitas. A bővebb krónikáknak ez a »szövegjavítása« egyedül is eldönti a fentiek szerint, melyik szöveg az eredeti és melyik a másodlagos, »javított«.

A fentiek szerint a Krónika huntörténeti részében alig marad egy-két olasz eredetű latin szó, hogyan lehet tehát a krónika huntörténete alapján a huntörténet szerzőjének olasz ismereteiről beszélni? Ha pedig Kézai szövege alapján állítják Ákos mester, ill. a huntörténet szerzőjének olasz nyelvi ismereteit, akkor hogyan lehet másfelől meg azt vitatni, hogy a bővebb krónikák hívebben őrizték meg az eredetit, mint Kézai »elrontott« szövege? Olyan ellentmondás ez, amelyet csak egyféleképpen lehet megsz ntetni: a huntörténet szerzője nem Ákos mester, hanem Kézai, aki teljesen át van itatva az itáliai műveltséggel.

Itt legfeljebb még csak egy eset lehetséges: a huntörténet szerzője olasz műveltségű és Kézai is olasz műveltségű; a krónika későbbi szerkesztője a huntörténetből nagyrészt kigyomlálta az olasz eredetű szavakat, míg Kézai azokkal együtt vette át a huntörténetet s olaszos műveltségének megfelelően olaszos szavakat használva írta hozzá a maga magyar történetét.

Ezt a végső feltevést azonban a szövegek nem igazolják. Fentebb Domanovszkyval és Györffyvel egyetértésben megállapítottuk, hogy a krónikák vezérnévsorának szövegezése és a jövevény nemzetségekről beszámoló fejezetek, továbbá a kalandozások korát érintő néhány fejezet a XIII. századból származnak, sőt azt is elismertük Györffy vizsgálódásai alapján, hogy ezeket a részeket V. István korában Ákos mester írhatta.

Ezeknek a fejezeteknek speciális szókincsét vizsgálva azt találjuk, hogy a *törzs*, *nemzetség*, *nem*, *család*, általában: a *leszármazottak* megjelölésére elég gazdag szókinccsel rendelkezett e fejezetek írója. A leggyakoribb kifejezés a magyar és idegen nemzetségek jelölésére a *generatio* (Chron. c. 27, 28, 29, 32, 34, 38, 39, 41, 42, 43, 45, 46, 48, 49, 50, 52, 53.) Emellett előfordul még a *prosapia* (Chron. c. 32, 50.) és *origo* (Chron. c. 32, 40, 44, 48.), továbbá ennek szinonímája, a *principium*. (Chron. c. 40.)

Kézai, aki ebben a részben elég önállóan jár el forrásával szemben, a nemzetségek megjelölésére szintén használja a *generatio, prosapia, origo* és *cognatio* kifejezéseket, de ezeken kívül még azt a szót is, amely a huntörténet tipikus szava, a *tribus*-t.

A huntörténetben a *tribus* társadalmi, politikai, jogi, katonai, és földrajzi terminus technicus egyszerre, teljesen az antik római *tribus*-fogalom mintájára. Alább erre még visszatérünk, itt csupán arra akarunk nyomatékosan rámutatni, hogy Kézai a magyar történeti részben is használja ezt a speciális jelentésű szót, míg a krónika magyar történeti részében, éppen azokban a fejezetekben, amelyek Ákos mestertől származnak, ez a szó is hiányzik a többi speciális olasz-latin szóval együtt :

Kézai magy. tört. c. 27.	Chron. comp. saec. XIV. c. 27.
... quod eius (sc. Arpad) prosapia ista prae caeteris Scitiae t r i b u b u s praerogativa investitur dignitate...	*...Arpad uteretur speciali quadam dignitate in Scytia et hanc haberet ipsius g e n e r a t i o consuetudinem Scythica legitima et probata...*
c. 32. *Ex isto (scil. Leel) Zuard oritur t r i b u s et cognatio...*	c. 32. *Ex isto (scil. Leel) quidem Zuard oritur g e n e r a t i o sive prosapia et origo.*

Kézai a huntörténeten kívül (Kézai c. 4, 6, 8.) használja még ezt a szót a jövevényekről szóló függelékében is.

Cap. 76. Cum pura Hungaria plures *tribus* vel progenies non habeat quam generationes centum et octo . . .

A krónika magyar történetében mindössze egyszer fordul elő a *tribus* szó a 26. fejezetben, de itt minden valószínűség szerint a későbbi (XIV. századi) szerkesztő művéről van szó. Kiderül ez abból az ellentmondásból, ami a két, egymásután következő mondat között fennáll :

Chron. c. 27. : septem capitaneos inter se prefecerunt et in septem exercitus sunt divisi, ita ut unusquisque exercitus unum haberet capitaneum sine centurionibus et decanis esueto (recte: consueto) modo positivis (recte : positis). Unus namque exercitus habebat triginta (V-kodex : tria) milia virorum armatorum sine centumviris. *Ex centum itaque tribubus et octo* in secundo egressu de Scythia (V-kodex : de qualibet tribu) duo (B. D-kódex : ducenta et tria) milia virorum armatorum sunt egressi familiarum numero non apposito.

A hadsereg létszáma e két meghatározás szerint sehogysem egyezik. A tribusok szerinti meghatározás tehát későbbi beszúrás kell, hogy legyen. Az első meghatározás szerint

1 hadsereg : 30 000 közember
3 300 centurio és decan
1 hadsereg : 33 300 ember
7 hadsereg : 233 100 ember

A második, tribusok alapján való meghatározás szerint (az S. V. és BD-kódex szerint) :

S-kódex nyilván hibás, mivel csupán 2000 emberből álló sereget ír a 108 tribusból.

V-kodex : 1 tribus 2000 ember

108 tribus 216 000 ember. Ha ehhez hozzáadjuk még a decuriókat és centuriókat : 239 760 embert kapunk, tehát a fenti adattal, sehogyan sem egyeznek ezek a számok.

Ugyanígy nem egyezik az első meghatározással a BD-kódexek 203 000 embere sem.

A tribusok szerinti sereglétszám megállapítása tehát későbbi beszúrás a krónikába, s így a krónika magyar történetében eredetileg nem is fordulhatott elő a *tribus*. Így ismét arra az eredményre jutottunk hogy míg Kézai a magyar történetben többször is használja a tribus meghatározást, addig állítólagos forrása, az Ákos mester által szerzett XIII. századi krónika sehol nem is említi ezt a fogalmat. Ez is arra mutat, hogy nem Ákos mester a huntörténet szerzője.

Ákos mesterrel és a huntörténettel kapcsolatban itt csupán még egy kérdést érintek : az Árpád-ház genealógiáját és a krónika 26. fejezetében található genealógiai táblázatot.

Györffy szerint ebben a genealógiai táblázatban[86] csupa olyan nemzetség és személy szerepel, akikkel Ákos mester valami módon szorosabb kapcsolatba jutott. Szerinte a genealógiai táblázatban előforduló XIII. századi személynevek jelentik a fő bizonyítékot amellett, hogy a huntörténet szerzője Ákos mester.

Valóban a táblázatban feltüntetett több személy kapcsolatát Ákos mesterrel sikerült is megvilágítania Györffynek, ez azonban a huntörténet szerzőségét nem bizonyíthatja. A táblázatban felsorolt személyek közül ugyanis csupán *Scemen*, *Turda*, *Kadar* és *Keue* nevei fordulnak elő a huntörténetben. Ezek közül csupán *Scemen*

[86] Györffy i. m. 166. és 174. l.

az, akiről kimutatja Györffy, hogy Ákos mesterrel ismeretségben volt. Egy bizonyos »Zemeyn centurio, a budai királynéi várjobbágyok feje«[87] 1259-ben koronatanúként szerepel abban a pörben, amely »Tárnokvölgy egy részének birtoklása felett folyt[88] egyrészről a Nána-Beszter nemzetség, másrészről a királyné népei és a budai polgárok között. Ebben az időben Ákos mester már a királyné kancellárja s így mindezekről pontosan van tájékozva. »A hunmagyar krónikában *Zemeyn* mint Bendeguz nagyapja szerepel,[89] akinek nemzetségéből a szerző másutt három hun vezért származtatott«.

Nem vonom kétségbe, hogy mindezeknek a neveknek és szereplőknek a találkozása (Ákos mester, a kancellár-író, Scemeyn centurio — Zemen a hun vezérek őse, Tárnokvölgy, a hun harcok színhelye és a pörösködés tárgya) a legnagyobb mértékben különös, de nézetem szerint mindezek még nem bizonyítják, hogy a huntörténet Ákos mester műve volna. Egy látszólag jelentéktelen, mégis döntő mozzanatra kell itt rámutatnunk : a krónika 26. fejezetében hozott genealógiai táblázat több ponton ellenemond a hun és magyar történet *szövegében* adott genealógiának. A genealógiai táblázat és a hunmagyar történet tehát alig származhatik azonos írótól. Az egyik ilyen ellentmondás mindjárt, hogy Scemen a genealógiai *táblázat* szerint Bendekuz nagyapja és Turda apja, és így Attila őse is :

. . . qui fuit Ethele, qui fuit Bendekus, qui fuit Turda, qui fuit Scemen.

Ezzel szemben a huntörténetben a következő három genealógiát találjuk : (Kézai c. 7. ; Chron. c. 7.)

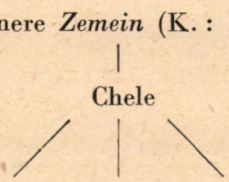

hun vezérek

[87] i. m. 177. l.
[88] i. m. 176. l.
[89] i. m. 177. l.

II. de genere *Erd* (V. : Eadar, Kadar, Cadar)

|

Bendacuz

4. Ethela 5. Reuwa (S. V. B. D. : Kewe) 6. Buda

hun vezérek

III. de genere *Turda*

|

7. Kadar

rector

Az ellentmondás tehát a genealógiai táblázat (Chron. c. 26.) és a huntörténet között (cap. 7.) nyilvánvaló. Ebből az ellentmondásból azt kell végeredményként levonnunk, hogy a krónika 26. fejezetének genealógiai táblázata és a huntörténet nem egy szerzőtől származik. De továbbmenve, nagy a valószínűsége annak, hogy a krónikák 26. fejezeteként (a magyar történet első fejezete) szereplő genealógiai táblázat *ebben a formájában* csak a XIV. századi szerkesztő műve s eredetileg a XIII. századi krónikában Ákos mester művében nem is itt, a magyar történet élén állhatott — valamilyen formában —, hanem a hét vezér felsorolása után a 36. fejezet végén. Ákos mester a 35. fejezetben epésen elhárítja azt a gondolatot (»absit«) hogy Pannoniát csak a hét vezér és házanépe hódította meg és népesítette be. Felháborodva kérdezi, honnan ered akkor Ákos, Bor, Aba és más nemes magyar családok, mivel ezek nem jövevények, hanem Szkithiából jöttek. Ezután állításának »igazolására« azt hozza fel, hogy csak a balga nép (vulgus) beszél »hétmagyarról« a honfoglalással kapcsolatban, pedig a »hétmagyar« kifejezés nem is a hét vezérre vonatkozik, hanem a Lech melletti vereségből megcsúfoltan hazakerült hét »gyász« magyarra. Az egész részt azzal zárja be, hogy Szkitiából tehát nemcsak a hét vezér, hanem más »nemesek« is kijöttek és részt vettek a honfoglalásban.

Mindezeket azonos fogalmazásban a több tekintetben archaikusabb jellegű Pozsonyi krónika is elmondja, (c. 33. és 92.) és utána egy nemzetségi táblázatot, egy névsort is ad, amely nagyjában egyezik a nevek sorrendjét illetően a krónikák 26. fejezetének névsorával, de a huntörténetben szereplő személyek nevei nem találhatók benne. Ez a névsor valóban nemzetségi táblának nevezhető és nem genealógiai táblázatnak : a felsorolt személyek között, az első két név kivételével, nem tüntet fel leszármazási viszonyt.

Ez a nemzetségi névsor szorosan összefügg a krónikák magyar történeti részének első fejezeteként hozott genealógiai táblázattal: ezt bizonyítja a nevek azonos, de hézagos sorrendje. A krónikának ebben a részében állíthatta tehát eredetileg össze Ákos mester a »Szkithiából kijött« magyar nemesi családok névsorát, amelyet azután a XIV. századi szerkesztő a magyar történet élére helyezett; hanyagul kiegészítette ezt a huntörténetből vett nevekkel, és a zavart betetőzte azzal, hogy az eredetileg külön nemzetségeket jelentő nevek között leszármazási viszonyt is teremtett a *qui fuit* bibliai formula segítségével.

Ezek szerint Ákos mester még azzal bajlódott, hogy megállapítsa a régi magyar nemesi családok számát. Kézai ezzel szemben már határozott, ellentmondást nem tűrő hangon nyilvánítja ki a huntörténetben is, (c. 6.) meg a jövevényekről szóló függelékének bevezetésében, (c. 76.) hogy »108 nemzetséget és nem többet számlál a tiszta magyarság«. (Centum enim et octo generationes pura tenet Hungaria et non plures.) E 108 nemzetség alkotta viszont a hun népet Szkitiában és éppen ezért Szkithia területileg is 108 tartományra oszlott. A nemesi családok száma és a huntörténet egész felépítése között tehát elválaszthatatlan a kapcsolat. Ez ismét arra mutat, hogy csak Kézai lehet a huntörténet szerzője.

Ezzel azonban a huntörténettel kapcsolatos kérdéskomplexumnak csak egyik részével végeztünk. Hátra van még a Kézai-krónika tartalmi elemzése és stílusának jellemzése.

A művet először *tartalmi* szempontból vesszük vizsgálat alá. Mindenekelőtt rá kell mutatnunk arra, hogy a huntörténetet az eddigi kutatók nem a *hun történetből* vett adalékok alapján, hanem a magyar történeti részhez tartozó bizonyítékok alapján tulajdonították az V. István-kori szerzőnek. Igaz, hogy a huntörténetet, mint történelmi fikciót, bajos a benne foglalt adatok hiteles, vagy téves jellege alapján megítélni, annak a módszernek azonban, amely a magyar történeti részre vonatkozóan oly biztos eredményekhez vezetett Domanovszkynál, amikor azt vizsgálta, hogy a bővebb krónikák és Kézai *magyar* történeti fejezetei közül melyik az eredeti fogalmazás, világosságot kell derítenie a hun történeti rész megítélése kérdéseire is.

Domanovszky a külföldi forrásokhoz való viszonylásukban vette vizsgálat alá a bővebb krónikák szövegét és Kézait. Ennek alapján minden kétséget kizáró módon sikerült igazolnia, de csak a *magyar történeti* részre vonatkozóan, hogy az úgynevezett bővebb krónikák nem származhatnak Kézai szövegének utólagos kibővítése útján, mivel nem tehető fel, hogy a bővebb krónikák *ugyanazokon*

a helyeken idézve a külföldi forrásokat, mint Kézai, azokat bővebben írták volna ki. Itt a viszony a bővebb krónikák és Kézai között, tehát Domanovszky helyes megállapítása szerint csak a fordított lehet : Kézai használta forrásul a bővebb szövegeket. Az erre vonatkozó gondos szövegpárhuzamokat itt nem ismétlem, mivel ezek könnyen megtalálhatók és ellenőrizhetők Domanovszky Kézairól írt dolgozatában.[90] Hangsúlyozom azonban, hogy Domanovszky gondos szövegpárhuzamai csak a magyar történeti részre vonatkozóan vezetnek a külföldi források használatának tekintetében erre az eredményre : hogy t. i. bővebb krónikáink közelebb állanak külföldi forrásaikhoz, mint Kézai szövegezése. Ez egyáltalán nem meglepő, hiszen elég egy futólagos pillantást vetni Kézai krónikájának második részére, az úgynevezett reditusra, azaz a magyar történeti részre, hogy megállapíthassuk, hogy Kézai ebben a részben ugyanazokat a bővebb magyar krónika-szövegezéseket kivonatolta szűkszavúan, amelyeket úgynevezett bővebb krónikáink (Budai, Képes Krónikák) és Anonymus illetve, ezeknek az V. István korában működő krónikás által eszközölt átdolgozása bővebben tartottak fenn számunkra. A huntörténet azonban a Budai és Képes Krónikákban kb. ugyanolyan terjedelmű, mint Kézai krónikájában. E huntörténeti résznél a viszony az idegen forrásokhoz Kézai szövegében, valamint a Budai és Képes Krónikák szövegében éppen ellenkezője annak a viszonynak, amit a magyar történeti részre vonatkozóan látunk. A huntörténetben ugyanis — és ezt ugyancsak Domanovszky szövegpárhuzamai alapján mondhatjuk ki, de Domanovszkyval ellentétben — valamennyi helyen *Kézai szövege áll közelebb a külföldi források szövegéhez*, annak ellenére, hogy a bővebb krónikák itt is néha bővebb szövegezést nyujtanak. Éppen e bővítményeikkel kerülnek távolabb a külföldi forrásoktól.

Domanovszky szerint is jobb Kézai szövege, illetőleg közelebb áll a külföldi forrásokhoz Attila személyleírásánál,[91] amelyre vonatkozóan Witerbói Gottfried Pantheon c. munkáját használja forrásul.[92] Ez az adat annál fontosabb, mivel Kézai előszavában Witerbói Gottfriedet valóban forrásként is említi, míg a bővebb szövegezések Witerboi Gottfriedről nem szólnak. Ugyanígy a Catalaunum felé vezető útvonal esetében is Kézai adata a megbízható, amikor Kézai helyesen a Rajnán *(Renum)* való átkelésről beszél, míg a bővebb krónikák *kivétel nélkül* az eredeti szöveget félreértve ezen a helyen

[90] Domanovszky : Kézai 87—94 ; Farkas László : Kézai és a magyar krónikák. Szeged. 1935. 61—62.

[91] Domanovszky : Kézai 52—53. ; Farkas i. m. 19.

[92] Domanovszky i. m. 57.

regnum-ot írnak.[93] Ez az elírás, nézetünk szerint, döntő jelentőségű, mert a bővebb szövegezések az összes kódexekben ezt a *helytelen* adatot használják. A pontosabb szövegezés benyomását kelti az a körülmény is, hogy Kézai a régi Velence nevét olaszul is adja, míg ez a bővebb krónikákból hiányzik. Az is jellemző, hogy Kézai helyesen használja a *banerium* szót a 10. fejezetben címer jelentésben, míg a bővebb krónikák egyáltalán nem ismerik ezt a szót, és *baluerium*-ot, illetve *galnerium*-ot írnak. A további részletezés helyett Domanovszky erre vonatkozó összefoglalását idézem :[94] »Felvetve a kérdést, hogy melyik változat az eredetibb, csak utalnom kell arra, hogy a szövegbírálat kapcsán rámutattam oly helyekre, *ahol kétségtelenül Kézai szövege tűnt föl helyesebbnek és talán eredetibbnek is*, mint : az előszóban Witerboi Gottfried nevének említésénél ; a »Renum Constantie pertransivit«, »Lugdulum Burgundie« szavaknál. Vannak azonban helyek, *ahol viszont a többi krónikákról állíthatjuk ezt*, mint Scythia leírásánál, a hunok bejövetelének dátumánál, a délitáliai kalandnál, a catalaunumi ütközetnél és az Attila fiai közt kitört küzdelem leírásánál. Van eset rá, *hogy a forrással való összehasonlítás alapján mutathatjuk ki a többi krónika szövegének az eredetihez való közelebb állását*, így a Justinussal (Regino) való összehasonlítás alkalmával Scythia határainak leírásánál, és van eset rá, hogy *ugyanily módon bizonyíthatjuk Kézai szövegének az eredetihez való közelebb állását*, így Attila Gottfriedtől kölcsönzött leírásánál.«

Domanovszkynak éppen ez a kiértékelése bizonyítja tételünk helyességét. Ebből ugyanis kiderül, hogy azok az adatok, amelyek a bővebb krónikák *huntörténeti* részében helyesebbnek mutatkoznak Kézai szövegezésénél, tulajdonképpen a magyar történeti részhez tartoztak a magyar forrásában. Ilyen mindenekelőtt Scythia leírása, amely kétségtelenül a magyar történet őstörténeti részéből került át a huntörténetbe éppen a XI. századi magyar gestából. Így érthető, hogy e részben Kézai szövegezése kerül távolabb a magyar őstörténet külföldi forrásától, Iustinustól, illetve Reginótól. A délitáliai kalandban szintén a magyar kalandozások történetéből (Anonymus) ismeretes Zoárd itáliai útjáról lehet szó.[95] Azzal a két adalékkal kapcsolatban ugyanis, amelyet Domanovszky, még a bővebb krónikák »helyesebb« adatainak tart, tudniillik a catalaunumi ütközet és az Attila fiai közt kitört küzdelem leírása, ezekkel

[93] Domanovszky i. m. 55. A szöveg Kézainál cap. 11 : Deinde *Renum* Constantiae pertransivit ; — a bővebb krónikákban cap. 11 : deinde Constancie *regnum* pertransivit.

[94] Domanovszky : Kézai 71.

[95] Sebestyén Gyula : A magyar honfoglalás mondái. Bp. 1905. I. 390—397.

kapcsolatban alig lehet arról beszélni, hogy egyik, vagy a másik előadás lehet a helyesebb, mivel a bővebb krónikák legalább annyira eltérnek a forrásul szolgáló Jordanes szövegétől, mint Kézai szövegezése. Ami pedig a bővebb krónikák »pontosabb« évszámát illeti a hunok bejövetelére vonatkozóan, éppen ez a »pontosabb« évszám forgatja fel az egész hun-magyar történet önmagában véve hibás, de legalább logikus kronológiai felépítését. A bővebb krónikáknak ez a »pontosabb« évszáma tehát megint arra mutat, amit fejtegetéseinkben bizonyítani akarunk, hogy nem a hun-történet megkomponálójától származik, hanem egy későbbi szerkesztő *racionális* javítása.

Meg kell itt jegyeznünk, hogy e »helyesebb évszámok« sem helyesek. De még ennél is fontosabb, hogy ezek az évszámok a különböző kódexekben elütnek egymástól. (V. ö. Domanovszky kiadásában I. 255. l.) Az egyedüli megközelítőleg helyesnek látszó, de korántsem helyes évszámot Attila halálának időpontját, a 445. évet csak a késői Bécsi és a Dubnici krónika adja (c. 24.), ezzel az évszámmal azonban a legélesebb ellentétbe kerülnek ugyanezek a krónikák a két fejezettel előbb elbeszélt (c. 22.) Csaba-Ed-Aba genealógiával, amely szerint Attila fiától, Csabától származik Ed és Edümen, akik már részt vesznek a *magyar* honfoglalásban, a secundus introitusban. Ezek az évszámok tehát egészen biztosan a későbbi interpolátor (esetleg Kálti Márk barát) kezenyomát mutatják.

És itt néhány szót kell szólanunk a hun-magyar történet koncepciójáról, éppen a kronológiával kapcsolatban. Minthogy a hun történet szerzője szerint az Attila birodalmának felbomlása után Scythiába visszatért Csaba fiai, Ed és Edömén már résztvesznek a reditusban, azaz a magyar honfoglalásban, a hun történet szerzőjének a hun birodalom bomlását sokkal későbbi időre kellett tennie, hogy Attila unokái már résztvehessenek a visszatérésben. Kézainál valóban ezeket a pontatlan, de a koncepció értelmében logikus évszámokat találjuk, míg a bővebb krónikák e kronológiai pontatlanságokat helyre akarták hozni anélkül, hogy a hun krónikából eltüntették volna azt a fordulatot, hogy Attilának már az első unokái a honfoglaló magyarok.[96] A hun-magyar történetnek ez a logikus koncepciója *csak* Kézainál maradt ránk, aki logikusan végig tudta vinni a hun-magyar azonosság gondolatából szükségszerűen következő változtatásokat a magyar történeti részben is. Nevezetesen teljesen kikapcsolja a magyar honfoglalást, annak ősi mondájával, a földvásárlást szimbolizáló fehérló-mondával együtt. Kézai a visszatérést és ezzel a tulajdonképpeni honfoglalást *egy* ütközet futólagos

[96] Így vélekedik a kérdésről Madzsar I. is: A hun történet szerzője. Tört. Szemle. 1922. ...

említésével, tudniillik a szobi ütközet említésével el is intézi. (Kézai c. 26.) Tegyük hozzá: logikusan, hiszen a magyarság ősei rövid idővel, egy emberöltővel előbb urai voltak ennek a földnek. Hogy Kézai a magyar történetet a honfoglaláson túl is nagyon vázlatosan és kivonatosan ábrázolja, annak ellenére, hogy a történetet saját koráig viszi végig, szintén arra mutat, hogy ő lehetett a huntörténet szerzője, a magyar történetre azonban nem helyezett súlyt, mivel a magyar történetet a régebbi krónikákból, esetleg éppen a kevéssel ő előtte működő V. István-kori Ákos mester munkájából is bárki könnyen megismerhette részletesebben. E tekintetben tehát az ő részletes magyar története fölösleges ismétlésnek tűnhetett volna.

Amint mindezekből kiderül, Kézai logikus elme, aki logikusan végigvitte azt a kezdeményt a történeti spekulációban, amelyet először Anonymus használ fel racionálisan a magyar jogfolytonosság bizonyításának érdekében. Kézai valójában *egész* művével, a huntörténettel éppen úgy, mint a kivonatos magyar történettel azokra a gyalázkodó és a magyarságot kicsinylő külföldi vádakra akart felelni, amelyeket a magyarokról a külföldi krónikák tartalmaztak, — mint ezt előszavában előre is bocsátja. Ezért tárgyalja a lehető legszélesebben a hun történetet, mert ezen keresztül a magyarok hatalmát és vitézségét akarta dicsőíteni. Ezért tárgyalja kivonatszerűsége ellenére is aránylag bőven a kalandozások korának történetét, amikor a magyarsággal ellenséges Nyugat még mindig érezte a magyarok rettegett vitézségét. Ez lehet az oka annak is, hogy bár általában kerüli a mondákat, mégis részletesen szól Botond konstantinápolyi kalandjáról is a XIII. századi krónika-rész átfogalmazásával. Ezért tud többet egy másik kalandozáskori vezérről, Vérbulcsuról (c. 33.), akit talán még a régi krónika tett meg a hét vezér egyikévé. Nevének kettős, egy magyar *(vér)* és egy latin *(veru)* etimológiájából kiindulva, kideríti róla, hogy nagyapját a Kriemhild csatájában megölték a »németek« s ezért az unoka bosszúból nyárson *(super veru)* sütötte meg a germánokat, sőt a *vér*üket is megitta. Ezt az idegenek ellen a magyar vitézséget kidomborító vonalvezetést jóformán töretlenül találjuk végigvezetve az egész művön. A királyok közül csak azokról emlékszik meg részletesebben, akik külföldön, vagy külföldiekkel viseltek többé-kevésbbé szerencsés háborúkat. Így természetesen aránytalanul nagyobb helyet foglal el krónikájában Péter és Aba Sámuel viszálya, mert Abáról kimutatja (c. 47—48.), hogy még Henrik császár is kénytelen meghátrálni előtte. Ugyanez áll az I. Andrásról szóló meglehetősen részletes, és ugyancsak Kézai etimológiájával kibővített (Bársonyos) fejezetről, továbbá a Salamon koráról szóló 60—61. fejezetekről. Ezután már csak szűkszavú királylistát ad,

de még itt is gondosan megemlíti a szerencsés ütközeteket az idegenek ellen : I. Lászlónál a kunokkal viselt kerlési csatát (c. 63.), Kálmán dalmát és itáliai hadjáratait, (c. 64.). Az ezután következő királyokról II. Andrásig jóformán semmit sem mond, de II. Andrásnál ismét megállapodik egy kissé, »*potens* et illustris«-nek nevezvén őt, mivel a keresztesek vezéreként »megfutamította Babilonia szultánjának a seregét« (c. 71.). Ezután IV. Béla alatt röviden említést tesz a mongolok pusztításáról, de valószínűleg csak azért, hogy alkalma legyen megemlítenie IV. Bélának az ausztriai Frigyes hercegen vett bosszúját (c. 72.). Természetesen előtérbe lép V. István is (c. 73.) külföldi hódításai miatt(?), de Kun Lászlóban is elsősorban az idegenverő harcost ünnepli két hosszú fejezeten keresztül (c. 74—75.).

Amint látjuk tehát, Kézai művének vonalvezetése jellemző és határozott a magyar történeti részben is, és — ami ennél jelenleg sokkal fontosabb — végig logikus, következetes megvalósítása annak a célkitűzésnek, amelyet a huntörténet elé írt Prológusában hangoztatott : a külföldi források a magyaroknak csupán balsikerű háborúiról számolnak be *(solos sinistros praeliorum eventus videtur meminisse ipsorum Hungarorum)*, ő éppen ezért »pártatlanul« éppen úgy el fogja mondani a szerencsétlen, mint szerencsés ütközeteket *(sic inprosperos, ut felices interseram)*.

Természetesen, ehhez szükséges volt a magyar nemzet *eredetét (ortum praefatae nationis)* is megírni, hogy hol laktak, hány országot hódítottak meg s hányszor változtatták lakhelyüket *(ubi et habitaverint, quot etiam regna occupaverint et quotiens immutaverint sua loca)*. A huntörténet Prológusában tehát bennefoglaltatik a *magyar* történet is, mégpedig olyan koncepcióban, amelyet egyedül Kézai krónikája valósít meg, de a bővebb krónikák közül egyik sem. Ezt azért fontos hangsúlyoznunk, mivel abban a kutatók valamennyien megegyeznek, hogy az tekintendő a huntörténet szerzőjének, aki ezt a Prológust írta. A Prológus ugyanis kiemeli, hogy azokból az iratokból állította össze a szerző a magyarok *győzelmeit*[97], amelyek Itáliában, Franciaországban és Germániában találhatók szétszórva. Ha tehát egy már kész huntörténetet másolt volna Kézai, nem hivatkozott volna e külföldön szétszórva található forrásokra. Ezekből a forrásokból valóban ő szedte össze a hun-magyarok »győzelmeit« és ezzel együtt ő szerkesztette meg először a magyarok elő-történetét, a huntörténetet. Ha Kézai krónikája e koncepciónak oly tökéletesen megfelel a magyar történeti részben is, akkor már alig térhetünk ki

[97] Kézai Prológusában valóban *victorias* áll (SRH I. 141.) : nationis einsdem victorias . . . in volumen unum redigere procuravi. A mű koncepcióját illető fenti fejtegetéseink értelmében csakis ez lehet a helyes szöveg a Sambucus kódex által hozott *ystorias* variánssal szemben.

annak a feltevése elől, hogy az egész huntörténet Kézai műve. Hogy ezt a prológust valóban Kézai írta, arra vonatkozólag a stílusvizsgálat fogja a döntő bizonyítékot szolgáltatni. Előbb azonban még a mű koncepciójával kapcsolatban kell a huntörténet szerzőjéről egy fontos és jellemző adalékot megvilágítanunk. A hun-magyar győzelmek ez aggálytalan kutatója, akinek volt bátorsága ahhoz, hogy a magyar honfoglalás tényét a maga egészében kiiktassa a történelemből, harcos ős-kutatásában még ennél súlyosabb történethamisítást is elkövetett — középkori értelemben. Hogy a hun-magyar ősöket a minél távolabbi multban is már mint hatalmas hódító népet tüntesse fel, az ősi magyar mondában szereplő (?) többnejű *Menrot*-ot azonosította a bibliai *Nemproth*-al[98] s így igazolta, hogy a magyar ősök már résztvehettek a bábeli torony építésében a hun-magyar Menrot vezetésével, de ennek fejében olyasvalamit is magukra vállaltak, amire minden középkori magyar csak borzalommal gondolhatott, hogy t. i. a magyarok nem Noe derék Japhet fiának a leszármazói, hanem a Noetól *megátkozott* Kámnak. Ezt már Kézai sem merte nyíltan bevallani, hanem a Menrot—Nemproth átkozott ős beiktatása ellenére megmaradt a magyarság hagyományos, már Anonymusnál is meglévő jafetita származtatása mellett. Mint klerikusnak tudnia kellett Menrot—Nemproth bibliai genealógiáját, de nem törődött vele, mert ez céljának megfelelt. Ez az azonosítás egy klerikus részéről csak tudatos lehet s egyúttal korjelző is a legnagyobb mértékben.

Tudvalévő, ugyanis, hogy Kun Lászlót a pápa több ízben is kiátkozta, amivel azonban a király nem sokat törődött. Ilyen körülmények között az »átkozott« ős is elfogadható valamiféleképpen, különösen, ha ez ős vállalásával oly messze időkig lehet visszavinni a nemzet történetét. Kun László idejében, amikor a király is félig kun, a környezete meg egészen az, a magyarság túlnyomó zöme is pogánymódra él és kun módra öltözködik[99], akkor az is elviselhetővé válik, hogy az egész nép egy megátkozott bibliai őstől származik. Hogy ezt a származtatást milyen felháborodva utasítja vissza Kálti Márk barát, arról fentebb szólottam.

Ilyenformán tehát tartalmi szempontból igazolható 1. hogy Domanovszky beállításával ellentétben, de éppen az ő szövegpárhuzamai alapján a huntörténetnek a Kézai-féle fogalmazása az eredetibb az idegen forrásokhoz való viszonylata alapján; 2. hogy aki a *hun* történet Prológusát írta, az a *magyar* történetnek is csak a Kézai által ábrázolt formáját tervezte megírni, azaz a hun

[98] V. ö. Györffy: Krónikáink 17—21. és 25—27.

[99] V. ö. a Képes Krónika 183-ik fejezetét, ahol erről részletes beszámoló olvasható.

és magyar történetnek összeillesztése logikusan csak a Kézai-féle formában történhetett, a mű tehát a legteljesebb egységet mutatja, és 3. hogy a magyarságnak egy ilyen felfogású története csak akkor jöhetett létre, amikor a magyarság a pogány kunok és tatárok hatása alatt maga is uralkodójával együtt azon az úton volt, hogy ismét a pogányságba süllyedjen. Így természetesen megszűnt minden akadálya annak, hogy a magyarság a keresztény világ egykor félelmetes ellenségét, a hunokat ősének vállalja, sőt büszke legyen rá.

Tartalmi elemzésünket Kézai műveltségének, jogi, politikai és társadalomtörténeti nézeteinek vizsgálatával kell kiegészítenünk.

Abból a tényből indul ki vizsgálatunk, hogy vannak a Kézai-féle krónikának olyan szövegrészei, amelyek más krónikákban nem maradtak ránk és amelyekről eleve nagy valószínűséggel feltehető, hogy Kézai eredeti fogalmazványai. Domanovszky ezeket a szövegrészeket mintaszerű pontossággal elkülönítette kritikai kiadásában.[100] Különösen két hely látszik alkalmasnak az elkülönített szövegrészek közül a kiindulásra. Az egyik a Kun Lászlóhoz intézett Prológus, a másik a Kun László uralmát dicsőítő két fejezet a gesta végén (74—75. cap.).

Nyomós érvek szólnak amellett, hogy e két részlet László király »fidelis clericusának« tollából került ki; más, későbbi krónikák nem találnak dicsőíteni-valót Kun László uralkodásában. Éppen ellenkezőleg: az általános lezüllés és nyomor képét vázolják elénk. A dicsőíteni-valót ebben az uralomban csak egy egykorú, »hű clericus« láthatta meg. A Prológusban pedig úgy mutatkozik be, mint aki először vállalkozik a magyarok eleinek, a hunoknak történetét az igazságnak megfelelően megírni, megcáfolva a külföldön elterjedt ellenséges indulatú híreszteléseket. Valóban korszerű vállalkozásnak látszik a keresztény világot pusztító pogány ősök emlékének felidézése a pogány kunok között élő magyar király udvarában.[101] A védelmet a skolasztikusokra emlékeztető okoskodással indítja el a szerző.[102], ami szintén korszerű egy külföldön is forgolódó, XIII-ik századi művelt klerikus esetében. A két szövegrész ugyanis külön-külön vizsgálva is szerzőjének teljesen azonos műveltségéről és érdeklődési köréről tesz tanuságot. Az ajánlásban szembetűnik mindenekelőtt a jogi műszavaknak könnyed kezelése; az érvelésben, bizonyításban és cáfolásban megnyilatkozó tagadhatatlan *módszeresség*, amelynek eredetére is jellegzetesen rámutat a textus Evangelicusra való hivatkozás. A hunok eredetére vonatkozó

[100] SRH. I. 141. lap.

[101] V. ö. Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp. 1935.

[102] V. ö. Ifj. Horváth János: Calanus püspök és a Vita Attilae. Bp. 1941. 21—22.

és végeredményben Jordanes Getica-jára visszamenő ama mesét, hogy a hunok a gót seregből kiűzött asszonyok és gonosz szellemek egyesüléséből származnának, a skolasztikus filozófia módszerességével cáfolja. A bizonyításban kiindulópontja, a skolasztikusok módján, a *textus Evangelicus*, de emellett érveinek bizonyító erejét a *natura rerum*-ból, a természet rendjéből vett érvekkel is támogatja. A természet rendjének a textus Evangelicussal való párhuzamosítása, a bibliai tételeknek racionális, a természet rendjéből vett érvekkel való alátámasztása a skolasztikus filozófia specifikus sajátja. Ebből a filozófiai műveltségből kerülnek ki a bizonyítás terminus technikusai is: *assertio, comprobatur, contrarium, adversatur veritati.* Ehhez a skolasztikus tanultsághoz járul még a Prológus szerzőjének asztrológiai műveltsége: Prológusának végén annak kegyelméért és segítségéért könyörög, »aki mindeneknek, ami a *holdkörön innen és túl* léttel bír, Istene, alkotó teremtője és megváltója.«[103] A *lunaris circulusra* való hivatkozás az asztrológiában való jártasság kétségtelen jele. Ez a jogi-filozófiai beállítottság figyelhető meg a 74—75-ik fejezetekben is, ahol László királynak, Habsburg Rudolf szövetségesének győzelmét ünnepli Ottokár felett. A *ius imperii*-ből indul ki, amelyet jogtalanul bitorol Ottokár[104] (csupa jogi terminusok!), majd felhozza, hogy a jogok helyreállításával és megvédésével a »szent római egyháznak« is nagy szolgálatot tesz László, mint a »katolikus szentegyház fia«.[105] Ha nem olyan kifejezetten és szembetűnően is, mint a prológusban, kétségtelenül itt is felfedezhető a racionális »észokok« után kutató szerző filozófiai műveltsége. De ennél sokkal szembeötlőbb az asztrológiával való benső kapcsolata.[106] Kun Lászlót Mars fiának mondja, »mert fogantatásának és születésének a napján ennek a *csillagzatnak a constellációja* szolgált a bátorságot és egyéb *természetadta* erényeket illetően«[107]. Az asztrológiának, a csillagzat constellációjának, mint természeti tényeknek emlegetését azonban Kézai itt is összekapcsolja a vallás természetfölötti tényezőivel, amikor azt írja még ugyanebben a mondatban, hogy Kun László a Mindenhatónak és szent őseinek,

[103] Prolog. i. kiad. 142.: Illius tamen adiutorio et gratia ministrante, qui rerum omnium, quae sub lunari circulo esse habent et ultra.

[104] Kézai cap. 74. (id. kiad. 185. l.): qui de *iure imperii* plura sibi *usurpaverat de facto et iniuste* ...

[105] Kézai cap. 75. (id. kiad. 185. l.): (Rudolphus) ... regem magnificum, tamquam filium sancte ecclesiae catholicae sibi postulavit humiliter in auxilium... Adiciens insuper, ut in eo quoque sanctae ecclesiae Romanae summum servitium exhibere videretur.

[106] Ezt kiemeli Madzsar Imre is: A hun krónika szerzője. Tört. Szemle 1922. 83. l.

[107] i. h.: velut Martis filius, cuius quidem constellatio conceptioni nativitatique eius die in audacia et ceteris virtutibus naturalibus subministrat...

Istvánnak, Imrének és Lászlónak segítségében bízva indult a hadjáratra.

Mindezek azt bizonyítják, hogy a prológus és a Kun Lászlót dicsőítő szövegrészek azonos műveltségű szerzőtől származnak.

Ami ezenkívül leginkább magára vonja figyelmünket, inkább nyelvi, semmint tartalmi mozzanat: egy sereg olyan középkori szó,[108] amelyik itáliai és esetleg francia tanultságot tételez fel.

De sokkal inkább jellemző az egész műre az a jogi beállítottság, amely szöveg szerint csak elszórva jelentkezik ugyan a műben, valójában azonban az egész koncepció jellegét meghatározza. Eltekintve a hun-magyar azonosságnak a bibliai genealógia síkján történt igazolásától, amelynek következménye a honfoglalás történetének jóformán teljes kikapcsolása, e jogi érdeklődés következménye a jövevények és szolgák társadalmi helyzetének megvilágítására a gestához csatolt appendix két fejezete. A műben magában egyes jogi természetű megjegyzések, mint a *communitas* jogait hirdető szakasz,[109] a Lél és Bulcsu kivégzésével kapcsolatos kritikai megjegyzése, ahol a bevezetésből jól ismert jogi terminusok ütik meg fülünket:[110] *(fabulose asseverant, verosimili adversatur, iniuriose sunt* locuti *asserentes, nullo iudicio praecedente)*, a hadifoglyokkal kapcsolatban a *mos gentium* emlegetése (c. 95.), a Szár László fiainak eredetéről szóló megjegyzése, Csaba »legitimus« származásának kihangsúlyozása[111] stb. Mindezek meggyőznek arról, hogy Kézai rövid gestája a jogi beállítottságot tekintve is egységes és eredeti koncepció. Döntő jelentőségű azonban jogi gondolkodás szempontjából Kézai krónikájának II. appendixe. Ez a rész még a szkeptikus Domanovszky szerint is Kézai alkotása.

Kézai a II. Appendixben (95—99.) a szolgarend keletkezését és a szolgák felszabadítását egészen *a római jog szerint képzeli el.*

Hivatkozik arra, hogy a magyarok hadi vállalkozásaik alkalmával a *nemzetközi jog szerint* a fogságba esettek közül az ellenállókat megölték, másokat, a vitézebbeket (virtuosos) magukkal vitték a harcba és ezek a zsákmányban is részesültek, ismét másokat »különböző szolgálatok céljára tulajdonukba vettek rabszolgaként« *(quosdam... diversis servitiis mancipando in proprietatem).*

Kézai tehát a magyar történet honfoglaláskori társadalmában három társadalmi osztályt állapít meg a római jog felosztásának

[108] V. ö. Ludovicus Losonczi: De Simonis de Keza Chronicarum latinitate. Kesmarkini 1892. — A Képes Krónikára nézve v. ö. Arturus Negovetich: De Marci chronicae de rebus gestis Hungarorum latinitate. Bp. 1890.

[109] SRH. I. cap. 7. — Váczi Péter: A népfelség elvének első magyar hirdetője. Károlyi Emlékkönyv. Bp. 1933. 546—563.

[110] SRH. I. cap. 40.

[111] SRH. I. cap. 22.

megfelelően. Justinianus Institutiói (tit. I. 5.) szerint a *természetjog* szerint mindenki szabadon születik (iure naturali omnes liberi nascuntur), de a *nemzetközi jog* alapján létrejön a szolgaság (iure gentium servitus invasit.) A szolgaság állapotából csak a felszabadítás útján kerülhet ki az ember (secutum est beneficium manumissionis.) Így a nemzetközi jog alapján az emberek három osztálya jött létre, a szabadoké, a szolgáké és a felszabadítottaké, akik már megszüntek szolgák lenni (iure gentium tria genera hominum esse coeperunt, liberi et his contrarium servi et tertium genus libertini, qui desierant esse servi.) Ezt a római jog szerinti felosztást tartja szem előtt Kézai is, amikor azt mondja, hogy a hadifoglyok közül egyeseket, a vitézebbeket a magyarok magukkal vitték a harcba és a zsákmányból is kiadták a rájuk eső részt ; ezekkel szemben másokat *szolgákként* tulajdonukba vettek és sátraik körüli szolgálatokra életben tartottak. Itt még a Justinianus-féle Institutiók kifejezéseit is megtartotta Kézai :

Kézai c. 95.	Just. Inst. I. 3.
quosdam captivos occiderant ... quosdam vero diversis servitiis mancipando in proprietatem circa sua tabernacula solerent conservare.	*Servi autem ex eo appellati sunt, quod imperatores captivos vendere iubent ac per hoc servare nec occidere solent, qui etiam mancipia dicti sunt.*

A szolgarend keletkezésének elméletében is a római jogi Institutiók elvét vallja Kézai. A szolgaság Kézai szerint is csak a háborúk következtében jött létre, amint ezt az Institutiók is kifejtik : Inst. tit. 2. : bella etenim orta sunt et captivitates secutae et servitutes, quae sunt iuri naturali contrariae.

Még szembetűnőbben követi azonban Kézai Justinianus Institutióit akkor, amikor az így létrejött szolgarend felszabadításának, megszüntetésének folyamatát és »történetét« írja le. Ezt a részt eddig, éppen mivel nem ismertük fel eredetét és az Institutiókkal való kapcsolatát, egyáltalán nem értettük, minthogy Kézai a foglyok és szolgák felszabadításában olyan intézkedéseket tulajdonít a pápának és I. István királynak, amelyek történetileg nem állják meg a helyüket. Kézai szerint »miután a (magyarok) befogadták a hitet és a keresztséget, a Római Egyház, amint mondják, Géza fejedelemnek és Szt. István királynak, amikor Krisztust megismerték, erősen meghagyta rendeleteiben, hogy többé ne zsákmányoljanak, a *keresztény* foglyoknak adják vissza a régi szabadságukat, mivel a foglyok között sok a nemesem-

ber... utóbb a pápa úgy *rendelkezett*, hogy a foglyok földet műveljenek és a föld terményeiből éljenek, mint más keresztények.«[112]

A továbbiakban azután Kálmán királyra hivatkozva azt mondja Kézai, hogy Kálmán a magánosoknak nem engedett ilyen szolgákat tartani, hanem rendelkezése szerint csak saját maga és a püspökök tarthattak szolgákat. Majd ismét visszatér a pápához és idézve a Hartvik-féle István-legenda eredetileg nem éppen idevágó szavait, azt mondja Kézai, hogy a pápa István királyra ruházta azt a jogot, hogy az egyház ügyeit saját ítélete szerint intézze, továbbá, hogy a *foglyokat megválthassa* és *csak* ő rendelkezhessék ezek felett. »Ezért, *ahányat csak talált*, mind megváltotta a magyaroktól, kivéve azokat, akiket az ország nemesei az egyházaknak engedtek át birtoklásra.«[113]

Ezek szerint a szolgarend felszámolása a *pápa egyenes utasítására* már I. István király alatt megtörtént. Az ilymódon felszabadultakból a nemesi osztálytársadalom két *szabad*, sőt nemesi rétege keletkezett Kézai szerint : a földműves osztály, amelyik a földesúrnak »szabad akaratból« adót fizet a föld használatáért (captivi terras non habentes, *propria voluntate* censum dare susceperunt, qualem domini tribuerunt) a másik réteg pedig a királyi várak körüli szolgálatot látja el. Ezek a várjobbágyok, akik szegények ugyan, de nemesek.

A foglyoknak, ill. szolgáknak a felszabadítását tehát Kézai kizárólag az *egyház és a pápa intézkedéseinek* tulajdonítja. Ennek semmi történeti alapja nincs. Kézai sem a magyar történetből vette errevonatkozó zavaros adatait, hanem Justinianus Institutióiból és ennek utalása alapján szerkesztette meg művének ezt a részét. Az Institutiókban ugyanis a szolgák felszabadítására vonatkozólag a következő megállapítást találjuk (Inst. tit. I. 5.) :

Multis autem modis manumissio procedit ; aut enim *ex sacris constitutionibus in sacrosanctis ecclesiis* aut per epistulam aut per testamentum, aut aliam quamlibet ultimam voluntatem.

Az Institutio szerzője tehát a szolgák felszabadításában szintén első helyen az egyházat emeli ki. Ez az utalás adott ösztönzést Kézainak, hogy felállítsa a magyar szolgarendnek már I. István király idejében történt megszüntetéséről szóló elméletét, amelyet azután a magyar történelemből vett utalások jól-rosszul alkalmazott magyarázataival és elferdítésével próbált történetileg is alátámasz-

[112] c. 95. ...ut fidem receperunt et baptismum, Romana ecclesia Christo cognito duci Geichae et sancto regi Stephano dedisse dicitur firmiter in mandatis, ut spolia non commiterent, captivos Christianos deinceps relinquerent pristinae libertati, cum multi nobiles inter captivos habeantur ... dispensatum est postmodum per papam... quod captivi terras colerent et ex terrae fructibus viverent, prout alii Christiani.

[113] c. 96. Propter quod omnes redemit, quos potuit ab Hungaris invenire, praeter illos, quos regni nobiles ecclesiis dimiserant possidere.

tani. Így pl. a Hartvik-féle István-legendában található ama utalást, hogy a pápa az egyház megszervezésével a »valóban apostoli« királyt, Istvánt bízta meg, mindjárt kiterjeszti az Isntitutioban talált utalás alapján a foglyok és szolgák felszabadítására is.

Ennek az Institutióból táplálkozó jogi felfogásnak eredménye Kézainál, hogy a szolgaállapot megszüntét csak a keresztényekre vonatkozólag »bizonyítja« és posztulálja[114], míg az ellen semmi kifogása sincs, hogy a keresztények szolgaságban tartsák a pogányokat: »Vult namque sedes apostolica, ut pagani Christianis sint subiecti« — mondja ezekről a 99. fejezetben. Itt nyilvánvalóan a még részben pogány kunokra utal, akik még mindig nem foglalkoznak földműveléssel, hanem »az állatok hasznából és zsákmánylásból tartják fenn életüket«. (Cap. 95.: Iidem captivi ex fructu animalium et praeda sola habebant vitam suam, ut Comani.)

Kézai tehát a korában tapasztalt társadalmi fejlődés képét történetileg úgy ábrázolja, hogy a társadalmi fejlődésben a *rendszert* az Institutiókban talált elvek felhasználásával konstruálja meg. Ez a felismerés adja kezünkbe a kulcsot Kézai eddig értelmetlennek látszó fentebbi fejezeteinek megértéséhez, de emellett történetszemléletének megértéséhez is és ezzel a sokat vitatott huntörténet kérdésének a megoldásához is hozzásegít.

Kézai történetfelfogása szerint a magyar történetben éppen a fentebb vázolt társadalmi fejlődés következtében a kereszténység felvétele, a keresztény királyság megalapítása az első fontos határkő. Ezzel a felfogással szemben régebbi krónikásaink, akik az Árpád-ház dinasztikus szempontjából ítélték meg a magyar történetet, a magyar történet első korszakát, a »vezérek korát« Taksony vezérrel zárták:[115] Géza már uralkodó volt s István királytól alig különbözött. Már ő is terjeszti a hitet, de maga még pogány és véreskezű, az István-legenda szerint. (Leg. maior S. Stephani c. 2.) A korszak-határnak ez a megváltoztatása tehát *kizárólag* Kézainak a régebbi történetszemlélettel ellentétes történetszemléletére jellemző, és ez annál fontosabb megállapítás, mivel a huntörténet szerzője is Géza vezér uralkodásában állapítja meg a magyar történet korszakalkotó fordulatát, míg a régebbi történetszemlélet hívei ezt a fordulatot Taksony vezér idejére tették. *E régebbi történetszemlélet híve Anonymus mellett Ákos mester is*, mint az alábbi szövegpárhuzamok bizonyítják:

[114] Ezzel kapcsolatban Erdélyi L.: Krónikáink atyja Kéza. Szeged. 1933. 24—25. l. hivatkozik az 1279-es tétényi országgyűlésre, amely Fülöp fermói püspök, pápai legátus követelésére törvénybe iktatta, hogy a pogány kunok ne tarthassanak keresztény foglyokat.

[115] A korszakhatár kitolásának jelentőségére Kézainál már Váczy Péter is felhívta a figyelmet: Váczy P.: A népfelség elvének magyar hirdetője... Károlyi-Emlékk. Bp. 1933. 548, 550. l.

Anon. c. 56.

...milites Hungarorum hec et alia huiusmodi bella usque ad tempora Tocsun ducis gesserunt.

Kézai c. 7. (huntört.)

Consuetudo etenim ista legitima inter Hunos sive Hungaros usque ad tempora ducis Geyche filii Tocsun inviolabiliter extitit observata. Antequam ergo baptizati fuissent Hungari et effecti Christiani.

Chron. cap. 7. (huntört.)

Consuetudo itaque ista legittima inter Hunos sive Hungaros usque ad tempora ducis Geyche filii Toxun extitit observata. Ante etenim baptismum Hungarorum. .....

Kézai c. 10. (huntört.)

Istud enim baneriu m Hunni usque tempora ducis Geyche, dum se regerent pro communi, in exercitu semper secum gestavere.

Chron. c. 10. (huntört.)

Quod signum Hungari dum se regerent per communitatem usque tempora ducis Geyche filii Toxun in exercitu semper communium gestavere.

Kézai c. 42. (magy. t. Botond)

Istud enim existit ultimum spolium, quod fecere Hungari sub ritu paganismo costituti. Communitas itaque Hungarorum cum suis capitaneis seu ducibus, quos pro tempore preficere usa erat, usque tempora ducis Geyche hinc inde huic mundo spolia et pericula dinoscitur intulisse. (Botond Kézai szerint Taksony vezér seregében szolgál.)

Chron. c. 62. (magy. t. Botond)

Communitas itaque Hungarorum cum suis capitaneis sive ducibus hec et alia huiusmodi usque ad tempora Toxun ducis gessisse perhibetur. (Botond a krónika szövege szerint, amely itt csak *Ákos* mester szövegezése lehet, mint fentebb kimutattuk, *Apor* vezér seregében minimus Hungarorum.)

Szemléltetően mutatják ezek a szövegpárhuzamok, hogy amíg Kézai krónikájában a huntörténetben adott korszakhatár pontosan egyezik a magyar történetben megadott korszakhatárral, addig a krónikák szövegezésében a huntörténetben megadott korszakhatár nem egyezik a magyar-történetben megadott korszakhatárral. *Ilyen ellentmondás a két rész azonos szerzője esetében nem képzelhető el.*

Kézai a magyar krónikákban előtte használatos régi korhatárt, Taksony vezér idejét a kereszténység felvételével, Géza korával váltja fel. Ákos mester még a régi, anonymusi korhatár mellett foglal állást Botond történetének elbeszélésében. Kézai számára ez a korhatár többé nem felel már meg. Ennek oka a szolgarend keletkezéséről és megszüntetéséről szóló elmélete, amit a fentebb vizsgált appendixében fejt ki részletesen. Szerinte, miután a magyarok a keresztény hitre tértek, részben ténylegesen megszünt, részben pedig meg kellett volna szünnie a foglyok szolgasorban való tartásának. A szolgaság fenntartása a hatalmasok visszaélésének volt a következménye,[116] meg annak, hogy nehezen viselték az új hit terhét és nem akartak elszokni a zsákmányolástól.[117]

A szolgaság fenntartása tehát annak a következménye, hogy a hatalmasok (potiores regni) nem engedelmeskedtek a pápa és a hit parancsának. Merész gondolatok ezek, de rávilágítanak arra, miért olyan fontos korszakhatár Kézai számára a magyar történelemben a kereszténység felvétele. Különösen nagy súlyt nyernek ezek az elvek Kézai tollából, mivel ő maga is — Csánki és Domanovszky szerint[118] — félszabad vagy szolgarendű családból származott.

A huntörténet szerzősége szempontjából azonban sokkal fontosabb, hogy a szerző ott is kitér a szolgaság kérdésére. Márpedig nem nagy a valószínűsége annak, hogy egy főúri családból származó, oligarchikus történetszemléletű írót, amilyen Ákos mester, a királynéi kancellár, különösebb érdeklődést mutatott volna a szolgák és a szolgarend iránt. A félszabad vagy szolgarendű Kézainál azonban nagyon is érthető, hogy érdeklődésének egyik súlypontja éppen a szolgaságnak, mint társadalmi jelenségnek a megvilágítása.

A huntörténet 7. fejezetében (Kézainál és a Krónikában egyaránt) azt olvassuk, hogy »mivel *egy* apa és *egy* anya nemzette az összes magyarokat, hogyan mondható az egyik magyar nemesnek, a másik nemtelennek, ha csak nem a vétke miatt ítélték szolgaságra.« (...cum unus pater et una mater omnes Hungaros procreaverit,

[116] c. 96. *potiores regni* vivere volentes otiose habentesque captivos sine numero, *non dismiserunt eos abire liberos. ut volebat apostolicus.*

[117] c. 96. ...Hungari novi Christiani grave habebant onus fidei, eo quod dissuescere de spoliis eos oportebat.

[118] Csánki: Kézai. Századok. 1903. 885—90.; Domanovszky: Kézai 149. l.

quorum [recte : quomodo] unus nobilis, alter innobilis diceretur, nisi victus per tales casus criminis haberetur.)

Itt tehát nem a hadifoglyokból lett szolgákról van szó, hanem arról, hogy aki a magyarok közül került szolgasorba, az csak a közösség ellen elkövetett vétke miatt jutott szolgaságba (in communium servitutem).

Itt ismét a római jog természetjogi elve szólal meg : Justinianus Inst. I. tit. 2. : iure enim naturali ab initio *omnes homines liberi nascebantur*. Ezt a természetjogi elvet hangoztatta IV. Kelemen pápa 1266-ban IV. Béla királyhoz írt levelében[119] a szolgarendből származó Timót zágrábi püspök érdekében, amikor IV. Béla a főurak ösztönzésére el akarta mozdítani püspöki székéből.[120] Könnyen lehet, hogy az akkoriban nagy port felvert ügy irányította fokozottabb mértékben a figyelmet a XIII. századi magyar társadalomnak erre a már politikai szempontból is nagyon aktuálissá váló kérdésére. A huntörténet szerzője e természetjogi elvet a huntörténet tartalmának megfelelően átalakítva alkalmazza. Az elbeszélés szerint *egy* apától és *egy* anyától származott Hunor és Magor és az egész nemzet.

A közrendből, sőt a szolgarendből való felemelés és megnemesítés éppen Kun László idejében napirenden van, aminek legfőbb oka, — amint Molnár Erik kifejti[121] — hogy a király a nagybirtokos főnemesek ellen a kisebb nemesség szövetségére támaszkodott. »A királyok a XIII. század második felében parasztok (várnépek stb.) tömeges nemesítésével igyekeztek a kisnemességet számbelileg erősíteni.«

A politikai helyzet okozta gyakorlati követelményt elvi alapon jogi érvekkel támasztja alá Kun László egy 1273. évi nemesítő oklevelének arengája. Az arengában kifejtett jogi alapvetésnek szinte visszhangja a huntörténet fentebb tárgyalt tétele. Az oklevél arengája a következő :[122]

Cum conditio generis humani ab uno dignoscatur descendisse principio ; racionis calculus nos commonet et invitat, ut pro quibus propria vel aliorum interpellant merita, *in pristinum libertatis titulum digni censeantur...*

A királyi kancellária által itt elvileg kimondott tétel nyer történeti síkon ábrázolást a huntörténet 7. fejezetében és Kézai II. appendixében egyaránt. Ezek az elvek viszont éppen nem egyeznek az oligarcha családok érdekeivel s így a huntörténet sem származ-

[119] Theiner : I. 281.

[120] V. ö. Pauler Gy. : A magy. nemz. tört. az Árpád-házi királyok alatt. Bp. 1893. II. 356. l.

[121] Molnár E. : A magyar társadalom története az Árpádoktól Mohácsig. Bp. 1949. 36. l.

[122] Wenzel : ÁUO. XII. 83.

hatik egy főúri krónikástól. Egyelőre azonban az elmondottak alapján csak azt akarjuk hangsúlyozni, hogy Kézai történetszemlélete és a huntörténet szerzőjének történetszemlélete azonos. Mindketten a magyar történetben a nagy caesurát, a korszakváltást Géza vezér idejére teszik, míg a régebbi történetszemlélet alapján álló Anonymus és Ákos mester még ezt a választóvonalat Taksony uralkodásában látja. Ez megdönthetetlen érv amellett, hogy a huntörténet szerzőjének és Kézainak a történetszemlélete azonos, míg Ákos mester és a huntörténet szerzőjének történetfelfogása között az ellentét tagadhatatlan.

Ez a történetszemlélet azonban Kézai, ill. a huntörténet szerzőjének a római jog által kiformált társadalomfelfogásában gyökerezik. Ezt a római jog alapján konstruált társadalmi berendezkedést találjuk a huntörténet szerzőjénél is. A huntörténet szerzője ugyanis a hun társadalom szervezetét teljesen az antik római társadalom mintájára képzeli el. A hun nép szerinte *tribusokra* oszlik. A huntörténetben, miként a rómaiban is, a *tribus* nem egyszerűen törzset jelent, hanem a római jog szerinti katonai, politikai, jogi és területi megoszlást is. A hunok tribusok szerint állítják ki a katonaságot, akár az antik Rómában[123], a tribusok communitása választja a vezetőket, akárcsak a comiciákban tribusok szerint választó római nép.[124] Kiegészíti ezt a római alkotmányjogi elképzelést Kézainak a magyar történetben tett ama feltűnő és történetileg nem helytálló megjegyzése (c. 42), hogy a vezéreket és kapitányokat *csak egy meghatározott időre* választották meg, akárcsak a római alkotmányjogi felfogás szerint a konzulokat és egyéb tisztviselőket[125]:

Communitas itaque hungarorum cum suis capitaneis et ducibus, *quos pro tempore praeficere* usa erat... Ez a fontos római alkotmányjogi megjegyzés ismét *csak Kézainál* található. Attilát is *more Romano* teszik meg királyuknak a hunok. (Kézai c. 10. = Chron. c. 10.)

A tribusok a hunoknál is, mint a rómaiaknál, területi elkülönítettséget, területi egységet is jelentenek.[126] A huntörténet szerzője szerint a 108 tribus alapján Szkithia területe is 108 tartományra oszlik.

Mindezek ugyanarról a római jogrendszer szerinti elképzelésről tanuskodnak, ami Kézai társadalomszemléletére annyira jellemző,

[123] Kézai c. 8.: Tunc *de tributus centum et octo* elegerunt viros fortes ad bellandum, assumentes *de quolibet genere* decem milia armatorum.

[124] Kézai c. 7. (= Chron. c. 7.): Huni... in unum congragati capitaneos inter se, scilicet duces vel principes praefecerunt.

[125] Erre Váczy Péter is nyomatékosan rámutatott: A népfelség elvének magyar hirdetője. Károlyi-Emlékk. Bp. 1933. 548. l.

[126] Kézai c. 6. (= Chron. c. 6.): Scythia...habet etiam provincias centum et octo propter centum et octo progenies, quae dudum per filios Hunor et Mogor, quando Scitiam invaserunt, sunt divisae.

amikor appendixében a szolgák és szabadosok rendjének kialakulását és fejlődését ábrázolja.

De ezek mellett a római jogi vonatkozások mellett a huntörténetben is érvényesül az az egyházias, kánonjogi felfogás is, amelyet annyira jellemzőnek találtunk a szolgarendről adott Kézai-féle magyarázatban. A huntörténetben ez az egyházjogi beállítottság Attila és Leo pápa jelenetében jut élesen kifejezésre (Kézai c. 17; Chron. c. 17.). Attila nehezen, de végül mégis teljesíti a pápa kérését — megrémülve a feje felett karddal fenyegetődző látománytól — és (a bővebb szövegek szerint) az apostoli szék iránti tiszteletből. Kézai és a bővebb szövegek e helyen apróbb eltérést mutatnak ugyan, de abban az összes kódexek megegyeznek, hogy Attila e beszélgetés után visszatért Ravennába és az eretnek arianus püspököt (a bővebb szövegek szerint) és összes cinkosait és követőit felkoncoltatja. Így válik Attilából a középkori történetszemlélet szerint az egyház kezében flagellum Dei, az eretnekek pusztítója.[127]

A huntörténet írója részéről ugyanolyan eljárás ez, mint Kézai Kun Lászlót dicsőítő fejezetében az a hízelgő beállítás, hogy a kunok között, pogány módra elő és pápai átokkal sujtott magyar király a »*szent római egyház fia*«, aki a szent római egyháznak tesz szolgálatot Ottokár ellenében:

(Kézai c. 74)... tanquam filium sancte ecclesiae catholicae ... sancte ecclesiae Romanae summum servitium exhibere videretur...

Történet- és társadalomszemlélet azonossága alapján tehát a huntörténet csak Kézai műve lehet.

Ha a fentiekben sikerült igazolni, hogy a huntörténet szerzője Kézai, akkor a továbbiakban még néhány szót kell szólanunk arról is, mi hozta létre Kézai krónikáját, és milyen politikai és társadalmi érdekeket szolgál műve.

A mű politikai és társadalmi tendenciáját lényegében helyesen jellemezte Váczy Péter a »Népfelség elvének magyar hirdetője« című, 1933-ban írt tanulmányában. Némi zavart csak az okoz nála, hogy neki még nem sikerült pontosan elkülöníteni az V. István-kori krónikás művét Kézai Simon gestájától. Bizonyos, hogy Kézai társadalmi és politikai elképzeléseit a legszabadabban krónikájának huntörténeti részében fejthette ki. A hunok társadalmi szervezetére vonatkozólag forrásaiban vajmi kevés adalékot találhatott s így ennek a társadalomnak a rajzában akadálytalanul érvényesíthette saját kora társadalmi és politikai törekvéseit. A hun birodalom társadalmi és politikai szervezetét a vármegyében a hatalmas földesurakkal szemben

[127] V. ö. Attila és hunjai, szerk. Németh Gyula Bp. 1940. kötetben Eckhardt Sándor: Attila a mondában. 156—157. l.

szervezkedő kisnemesség politikai intézményei és közjogi elvei alapján képzeli el.[128] Eszerint a hatalom birtokosa az egyénnel szemben a *communitas*. Kézai a társadalmi és politikai formáció megjelölésére egy még jellemzőbb, az itáliai városállamokra mutató szót, a *comune* latinosított alakját használja. Innét magyarázható a római jogi tételek meglepő méretű alkalmazása is e társadalmi-politikai formáció jogkörének ábrázolásában. A communitas maga választja tagjai közül a tisztviselőket (duces seu principes) és a bírákat (rector), akiknek tevékenységét a közösség ellenőrzi, döntéseiket megsemmisítheti, (in irritum revocat), sőt a nem megfelelő tisztviselőket le is teheti, »amikor akarja«, ahogy ezt a huntörténet 7. fejezetében olvassuk. Hadba és gyűlésbe is csak a communitas nevében lehet hívni a népet. A communitas ellen vétők vagy halállal bünhődnek, vagy a communitas szolgaságába vettetnek. Ennek az elvnek érvényesítéséért harcol Kézai a szolgákról szóló appendixében is. Igazságtalan, jogellenes és csak a hatalmasok (potiores regni) abuzusa folytán történhetett, hogy a foglyokat, akik között igen sok a nemesember, egyes nagyurak »otiose volentes vivere« (cap. 96.) a saját szolgálatukra tartották vissza a pápa, István és Kálmán királyok rendelkezései ellenére.

A feltörekvő kisnemesek társadalmi és közjogi elvei tehát nagy vonalakban a huntörténetben és magyar történetben egyaránt azonos módon jutnak kifejezésre. Mivel a kisnemesség e politikai törekvései határozottabb körvonalakban Kun László idejében bontakoznak ki, s mivel e politikai törekvésekben a király is támaszt talál a hatalmas birtokos urakkal szemben,[129] a feltörekvő kisnemesek, városi közösségek és a királyi hatalom szövetségest lát egymásban. Ennek a kisnemességnek tehát minden körülmények között és minden communitas-elmélet ellenére szüksége van a királyi hatalom alkotmányjogi támaszára is a hatalmaskodó főúri családokkal szemben. Éppen ezért a communitas-elv Kézainál sem a huntörténetben, sem a magyar történetben nem a király, és a királyság intézménye *ellen* fordul: a király és a kisnemesség politikai szövetségesek. Kun László felismeri e szövetség hatalmas erejét és bátorítja ezeket a politikai törekvéseket, s talán ez is egyik oka annak, hogy Kézai oly dícséretben részesíti ezt a királyt. Ugyanígy összhangba tudta hozni a communitas elvét Attila király dicsőítésével is. Attila a birodalom egységét, tehát a communitast védi a birodalom egységét megbontani akaró, a birodalom egy részét kisajátító, pártütő Budával szemben. A communitasnak tehát erőskezű királyra van szüksége.

[128] V. ö. Váczy P. i. m. 562. l.
[129] Molnár E. i. m. 36. l.

És itt ezzel kapcsolatban vissza kell térnünk a huntörténet genealógiájára.

A hun vezérek őseiről, Zemen-ről, Érdről és Turdaról sem a források, sem a hazai családtörténet semmit sem tud. Fiktív genealógiáról lévén szó, ennek valamilyen céljának kellene lenni. Ilyen célzatosságot azonban mindezideig nem sikerült a genealógiákban felfedezni. Azt a feltevést eleve is nehéz elfogadni, amit Györffy állít, hogy t.i. egy Scemein nevű, a királyné jobbágyainak centuriójával való ismeretség szolgált volna alkalmul arra Ákos mesternek, hogy egy Zemen nevű őst tegyen meg a hun vezérek dédapjának. Amilyen büszke Ákos mester saját nemének, továbbá az Abáknak és a Bor nemzetségnek szkita eredetére, bizonyosan egy királynéi jobbágynál nevezetesebb ősöket is tudott volna keríteni a hun vezérek számára. Ezeket a fiktív genealógiákat, illetve jelentésüket tehát nem tudjuk megmagyarázni. Egy ponton azonban talán e genealógiák jelentése is kideríthető. Nem méltatták eddig figyelemre, hogy a huntörténet fiktív genealógiája révén az Árpádok és az Abák közös ősre mennek vissza. Az Abák Csabán keresztül, az Árpádok Álmoson, ill. Ugeken keresztül Attila közvetlen leszármazói. Az Abák és Árpádok e kapcsolatát még szorosabbá teszi közös jelvényük (banerium Kézainál, signum a krónikákban. c. 10.) az austur, ill. turul madár. Az Árpádok mitikus származtatása a turultól Anonymus elbeszéléséből ismeretes. Ezért semmi megütközést nem kelt a huntörténet ama megállapítása, hogy »Attila a pajzsán egy madár (Chron. : astur) képét viselte, amelyet magyarul turulnak neveznek.« Kézai és a bővebb krónikák között e helyen (c. 10.) értelmileg semmi különbség nincs, csupán a bővebb krónikák latinul nevezik meg a turulmadarat (astur), míg Kézai magyarul.

Amíg tehát egyrészt az Árpádok és a turulmadár kapcsolatáról a monda tud, addig az Abák és a turul kapcsolatáról éppen a Kun László körüli időkből az Abák pecsétje, ill. címere értesít. Karácsonyi János Magyar nemzetségek című művének címertani részében (III/2. köt. 11. l.) arról értesülünk, hogy az Abák neméhez tartozó Omodé nádornak 1299-ből egy olyan pecsétje maradt ránk, amelyben a háromszögű pajzs »felső karimájából sas nő ki, feje körül dicskörrel.«

Lehet, hogy a huntörténet szerzője előtt az Abák pajzsa lebegett, amikor leírta Attila »baneriumát«, de az sem lehetetlen, hogy az Abák éppen a huntörténet alapján sajátították ki az addig az Árpádokhoz kapcsolódó turulmadár szimbólumát. A kérdés eldönthetetlen, de annyi bizonyos, hogy az Abák genealógiája szokatlanul bő helyet foglal el a huntörténetben. Az is bizonyos, hogy Kun Lászlóban az Árpádház már kihalóban volt s jellemző, hogy az egyik krónikás hagyomány szerint az urak Kun Lászlót

egy szobába zárták össze feleségével, hogy így törvényes utódot nyerjenek tőle. Ez a komikus, de cseppet sem hihetetlen jelenet éppen az Abák birtokán játszódott le.[130] Ha helyes nyomon járunk, nem látszik egészen valószínűtlennek az a feltevés, hogy Kun László maga is számolt nemének kihalásával s az egészen kiskorú András hercegnek, unokaöccsének halála esetére a királyi őssel dicsekvő Abákat »kandidálta« hallgatólagosan a trónra. Ez azonban nem bizonyítható.

Kézai krónikája tehát a feltörekvő kisnemesség és a dinasztia szoros kapcsolatát mint politikai programmot hirdető történeti mű a kétségtelenül haladójellegű politikai koncepciójával egyike legjelentékenyebb irodalmi és történeti emlékeinknek.

Az elbeszélő stílus szempontjából azonban korszerű ugyan, de egyáltalán nem mondható kiválónak.

Mondatszerkezeteit illetően helyesen figyelte meg Madzsar, hogy a rövid Kézai-szövegben meglehetősen gyakran fordul elő az *esse habet* v. *habent* kifejezés,[131] de azt már nem vizsgálta, hogy a mondatnak milyen részén és milyen ritmusképleten belül. Ugyanígy megfigyelte, hogy e szöveg írója szereti a *dinoscitur* ill. *dinoscuntur* kifejezéseket, meg a *perhibetur, perhibentur, asseverant* szavakat egy infinitivus kíséretében alkalmazni[132] a mondat végén. De van Madzsarnak egy nagyon jelentős szövegpárhuzama a hun krónika Prológusa, a Reditus bevezető sorai (cap. 24.) és az udvarnokokról szóló II. appendix bevezető része között (cap. 95.). A párhuzamot Madzsar a következő módon szemlélteti a három szövegrész között :[133]

(Orosius) solos sinistros proeliorum eventus videtur meminisse, ipsorum ungarorum felices preteriisse silencio perhibetur... (ego) scripturus ortum prefate nationis, ubi et habitaverint... quotiens immutaverint sua loca...
(Prolog).

Digestis ergo Hunorum natalibus, preliis felicibus et sinistris, quotiensque sua loca immutaverint... presenti opusculo apponere dignum duxi.
(cap. 24.)

presenti opusculo apponere dignum duxi.
(cap. 95.)

[130] V. ö. Pauler i. m. II.
[131] Madzsar I.: Tört. Szemle 1922. 97. lap.
[132] i. h. 95., 101., 93. lap.
[133] i. h. 77. lap.

E meggyőző párhuzammal Madzsarnak sikerült valószínűvé tenni, hogy a hun krónika és a magyar krónika megfogalmazója azonos személy. Ami azonban e párhuzam alapján csak nagy valószínűséggel állítható,[134] az a ritmusvizsgálat révén teljes bizonyossággá válik. Az egész Kézai krónikára jellemző ugyanis, hogy az író bizonyos ritmus szemmeltartásával alakítgatja mondatainak, kólonjainak lejtését. Ez a ritmikus alakítás azonban nem mondható tökéletesnek és nem egészen felel meg a külföldi dictátorok által tanított ritmikus szabályoknak. Ime a prológus :

1. Invictissimo et potentissimo domino Ladislao tertio gloriosissimo *régi Hungarórum* (x́x | xx́xx disp.), magister Simon de Keza, fidelis clericus eius, ad *íllum aspiráre* (x́x | xx́xx dispond.), cuius pulchritudinem *mirántur sol et lúna* (xx́x | x, x, x́x dispond.)

2. Cum nostro cordi affectuose adiaceret Hungarorum *gésta cognóscere* (x́x | xx́xx tardus) et id mihi *veráciter constitísset* (xx́xx | (xx́xx | velox), nationis *eiúsdem victórias* (xx́x | xx́xx tardus), quae diversis scartabris per Italiam, Franciam ac Germaniam *spársae sunt ac diffúsae* (x́x,x | x,xx́x szabálytalan) in volumen unum *redígere procurávi* (xx́xx | xx́xx velox) ; non *imitátus Orósium*, (xx́xx | xx́xx tardus), qui favore *Ottónis caesáris* (xx́x | xx́x planus), cui Hungari in diversis suis praeliis confusiones *plúres intúlerant* (x́x | xx́xx tardus), multa in libellis suis apochrifa confingens ex daemonibus incubis Hungaros *asséruit generátos* (xx́xx | xx́xx velox). Scripsit enim, quod Filimer, magni Aldarici regis Gottorum filius dum fines Scitiae *ármis impéteret* (x́x | xx́xx tardus), mulieres, quae alio nomine *Baltéranae nominántur* (xx́xx | xx́xx velox), plures secum in exercitu suo *dícitur deduxísse* (x́xx | xx́xx velox). Quae dum essent militibus infestissimae, retrahentes plurimos per blandities a *negótio militári* (xx́xx | xx́xx velox), consilium regis ipsas fertur de consortio exercitus *eápropter expulísse* (xxxx | xx́xx velox). Quae quidem *pervagántes per deserta* (xx́x | x,xx́x dispond.), litora paludis Meotidae *tándem descendérunt* (x́x | xx́xx dispond.). Ibique diutius dum mansissent privatae *solátio maritáli* (xx́xx | xx́xx velox), incubi daemones ad *ípsas veniéntes* (x́x | xx́xx dispond.), concubuisse cum ipsis iuxta dictum *Orósii referúntur* (xx́xx | xx́xx velox). Ex qua quidem coniunctione dixit *Hungáros oriúndos* (xx́x | xx́xx dispond.). Sed ut eius assertio palam *fíat falsíssima* (x́x | xx́xx tardus), primo per textum *comprobátur Evangélicum*

[134] Domanovszky (Kézai és a hun krónika. Bp. 1933. 114. lap) kétségbevonja e párhuzam bizonyító erejét, mondván : »Ha ... az ajánlólevelet Kézai írta, ezt a fordulatot bizonyára forrásának összekapcsoló mondatából kölcsönözte, hacsak ez a rész is nem származik más forrásból, amely lehetőségre már régebben rámutattam s amelyben a Madzsar közölte párhuzam csak megerősített.«

(xxx́x | xxx́xx ritmustalan), quod spiritus carnem et *óssa non hábent* (x́x | x,x́x planus), et »quod est de carne, caro est, quod autem de *spiritu, spiritus est*« (szabálytalan ; de bibliai idézet.) Contrarium quoque naturis rerum *dixísse iudicátur* (xx́x | xx́xx dispond.) et penitus *adversátur veritáti* (xx́xx | xx́xx dispond), ut spiritus *generare possint* (ritmustalan), quibus non sunt concessa *naturália instrumenta* (xx́xxx | xx́xx velox), quae virtutem ac officium dare *póssint generándi* (x́x | xx́xx dispond.) valentes perficere veram *fórmam embriónis* (x́x | xx́xx dispond.). Quocirca patet, sicut mundi nationes alias, de viro et femina Hungaros *oríginem assumpsísse* (xx́xx | xx́xx velox). In eo etiam idem satis est *transgréssus veritátem* (xx́x | xx́xx dispond.), ubi solos sinistros praeliorum eventus videtur meminisse *ipsórum Hungarórum* (xx́x | xx́xx dispond.), felices praeteriisse *siléntio perhibétur* (xx́xx | xx́xx velox), quod odii manifesti materiam *porténdit evidénter* (xx́x | xx́xx dispond). Volens itaque *veritátem imitári* (xx́xx| xx́xx dispond.), sic inprosperos ut *félices interséram* (x́xx |xx́xx velox) ; scripturus quoque ortum *praefátae natiónis* (xx́x | xx́xx dispond.), *úbi et habitáverint*, (ritmustalan), quot etiam *régna occupáverint* (ritmustalan) et quotiens *immutáverint sua lóca* (xx́xxx | xx, x́x velox). Illius tamen adiutorio et *grátia ministránte* (x́xx | xx́xx velox), qui rerum omnium quae sub lunari circulo esse *hábent et ultro* (x́x | x, x́x planus), vita quoque fruuntur *creatióne hábita* (ritmustalan), est Deus opifex Creator *ídem ac Redémptor* (x́x| x, xx́x dispond.), cui sit honos et gloria in *saécula sempitérna* (x́xx | xx́xx velox).

E fejezet tehát kétségtelenül bizonyos ritmustörvények szemmeltartásával készült. Jellemző azonban, hogy az író többször alkalmazza a dispondaicust, amely a XIII. század második felében inkább csak nálunk divatos, de azért olyan tökéletes ritmikus prózában is előfordul (igaz csak kétszer), mint az egykorú (1279) kun-törvény mintaszerű szövegezése.[135] A kun-törvény ritmikus szempont ból annyiban tekinthető tökéletesebbnek, mint e Kézai-féle bevezetés, hogy ott abszolút mondatvégeken csak a velox és planus fordul elő ; viszont, ha a szöveg ritmikai összhatását tekintjük, a Kézai-Prológusban kétségtelenül kevesebb a ritmustalan kólonvég, mint a kun-törvényben. Ebből az összehasonlításból kitűnik, hogy ha Kézai bevezetése ritmikai szempontból nem is mintaszerűen tökéletes, de mindenesetre korszerű, a korabeli magyar gyakorlatnak meg-

[135] Szövege: Marczali: Enchiridion 175—78. E kun-törvény ritmikájára vonatkozó adatok : 14 abszolút mondatvég közül 10 velox, 4 planus ; a mondatokon belül 78 kólon közül 44 velox, 16 planus, 6 tardus, 2 dispond. és 10 teljesen ritmustalan. Összesen 92 kólon közül 54 velox, 20 planus, 6 tardus, 2 dispond., 10 ritmustalan. Ez összeállításból is látható, hogy a ritmustalan formációk csak a mondatokon belül fordulnak elő, mondatvégen sohasem.

felelő.[136] A Prológus a salutatiós formulával együtt 15 abszolút mondatvégen 9 veloxot, 5 dispondaicust és 1 ritmustalan formációt mutat. Amint Rogeriusnál láttuk, a külföldi írók e korban kizárólag a veloxformációt alkalmazzák a mondatvégeken ; a dispondaicus nem tartozik e korban az elfogadott ritmusképletek közé ; az író ritmizáló szándékát mégsem lehet kétségbevonni.

A hun és a magyar krónikát összekötő sorok a szöveg szerint a prológussal egyező kifejezéseken kívül még azzal is bizonyítják a prológus szerzőjétől való származásukat, hogy a fejezet a maga egészében ugyanolyan ritmikus szabályokhoz igazodik :

(Cap. 24.) Digestis igitur *Hunórum natálibus* (x́xx | x́xxx tardus), praeliis *felícibus et sinístris* (x́xxx | x, x́xx velox), quotiensque sua loca immutaverint (ritmustalan), nunc videndum est, quo tempore redierint in *Pannóniam iteráto* (x́xxx | xxxx velox) et qui fuerint *redeúntium capitánei* (ritmustalan), quantusque *número armatórum* (x́xx | xxx́x velox), presenti opusculo *appónere dignum dúxi* (x́xxx | xx, x́x velox) (Velox 4 ; tardus 1 ; ritmustalan 2.)

A 95. fejezetben — (= II. Appendix a szolgarendről), meglehetős terjedelme ellenére — mindössze csak két kólonvég nem engedelmeskedik a ritmusszabályoknak! E fejezetek mellett azonban vannak még olyan részletek, amelyek fogalmazás tekintetében határozottan a prológus írójának stíluskészségére mutatnak. Ilyen mindenekelőtt a *De nobilibus advenis* c. fejezetnek az a része, amelyben István nagyobbik legendája 3-ik fejezetének kivonatos átírását találjuk többnyire velox klauzulákkal. E részlet egyes kifejezései Madzsar Imre szerint is Kézai tollára vallanak,[137] mivel részben a Kun László dicsőítő fejezetekben is előfordulnak. (Cap. 76.) :

Cum pura Hungaria plures tribus vel progenies non habent, quam generationes *céntum et ócto* (x́x | x, x́x planus), videndum est unde esse habent *illórum progénies* (x́xx | x́xxx tardus), qui de *térra Latína* (x́x | x́xx planus) vel de Alamania, vel de aliis *regiónibus descendérunt* (x́xx́xx | xxx́x velox). Dux namque Geicha de genere Turul, cui prae caeteris Hungaris profluisse de *supérnis* (var.: *supérius*) *dicitur* (ritmustalan), ut reciperet fidem *cathólicam et baptísmum* (x́xxx | x, x́xx velox), quare manus gestabat sanguine *humáno maculátas* (x́xx | xxx́x dispond.), nec erat idoneus ad fidem *convértere tántam géntem* (x́xxx | x́x, x́x velox), licet ipse domusque eius per Sanctum Adalbertum baptismi *grátiam recepísset* (x́xx | xxxx velox), tamen

[136] Megjegyzendő, hogy Domanovszky a Prológust sem tartja bizonyosan Kézai művének. V. ö. Kézai Simon mester... 32. lap és U. ő : Kézai és a hun krónika (Különlenyomat a Károlyi-Emlékkönyvből (Bp. 1933. 18. lap.)

[137] Madzsar I. : A hun krónika szerzője. Tört. Szemle 1922. 96. lap.

ei de celesti *thróno verbum vénit* (x́x | xx, x́x dispond.), quod a tali *resilíret cogitátu* (xx́xx | xx́xx dispond.), quia haec omnia facienda Sancto Stephano ex ipso nascituro Altissimi *cleméntia ordinárat* (x́xxx | xx́xx velox). Unde hoc audito id quod potuit et debuit circa *conversatiónem suae géntis* (xxxxx́x | xx, x́x dispond.), secundum ordinationem Sancti Adalberti Pragensis scilicet episcopi *fácere non omísit* (x́xx | x, x́x velox). Misit itaque suos nuntios in *Christiánam regiónem* (xx́x | xx́x dispond.) suum desiderium *ómnibus divulgándo* (x́xx) xx́x velox). Quapropter hoc audito multi comites, milites et nobiles ex terris Christianorum ad *éum accessérunt* (x́x | xx́x dispond.), quidam enim ex amore Dei, ut ipsum ducem *cóntra pagános* (x́x | x́x planus), qui fidem non *accíperent, adjuvárent* (xx́xx | xx́x velox) et aliis (!) quod de ipsis paganis et persecutionibus ipsorum *éssent liberáti* (x́x | xx́x dispond.). Nam gens ipsa sub paganismo constituta crudelis persecutio *fúerat Christiánis* (x́xx | xx́x velox).

A fejezetben a szabályos veloxok többsége mellett még mindig elég gyakran fordulnak elő a jellegzetes dispondaicusok, tehát ritmikai tekintetben is a prológus mellé állítható.

E ritmikus jelleget az alábbi kimutatással óhajtom jellemezni:

Kézai: Huntörténet.

Prológus:	15 mv:[138]	9 velox,	5 dispond.	1 ritmustalan
c. 3.	1 mv:	1 velox		
c. 4.	10 mv:	2 velox	5 dispond.	3 ritmustalan
c. 5.	10 mv:	6 velox	3 dispond.	1 ritmustalan
c. 6.	24 mv:	2 velox	15 dispond.	4 ritmustalan, 2 tardus, 1 planus
c. 7.	9 mv:	4 velox	4 dispond.	1 ritmustalan
c. 8.	8 mv:	4 velox	1 dispond.	2 ritmustalan, 1 planus
c. 9.	12 mv:	5 velox	5 dispond.	2 ritmustalan,
c. 10.	25 mv:	11 velox	13 dispond.	
c. 19.	7 mv:	3 velox	4 dispond.	
c. 20.	2 mv:	1 velox	1 dispond.	
c. 21.	4 mv:	3 velox	1 dispond.	

Magyar tört.

c. 24.	1 mv:	1 velox		
c. 25.	3 mv:	1 velox	2 dispond.	

Kun László története: c. 74—75.

c. 74.	22 mv:	6 velox	9 dispond.	5 ritmustalan, 2 tardus
c. 75.	6 mv:	1 velox	4 dispond.	1 ritmustalan

[138] mv = *mondatvég*

Csak Kézai szövegezésében :

c. 95.	6 mv :	3 velox	3 dispond.	
c. 96.	10 mv :	7 velox	—	3 ritmustalan
c. 97.	1 mv :	1 velox		
c. 98.	4 mv :	2 velox	2 dispond.	
c. 99.	5 mv :	1 velox	4 dispond.	

A részletesen vizsgált szövegekből és a fenti kimutatásból is kiderül, hogy Kézai nagymértékben használja mondatai záró szakaszaiban a dispondaicus v. trispondaicus formációt. Ezt a formációt — ismétlem — a külföldi stílustanítók e korban már nem ajánlják s éppen ezért gyakori alkalmazásukban magyar sajátságot kell látnunk. A trispondaicus a benne jelentkező hangsúlyelosztás alapján egy magyaros 4/2 megoszlású ritmusképletnek felel meg. A huntörténet s vele együtt az egész Kézai-krónika koncepciója bizonyos mértékig kétségtelenül Nyugat-ellenes beállítottságot tükröz. Ez a Nyugat-ellenesség megnyilvánul ilyenformán az alkalmazott ritmikus formációk tekintetében is a műben. Kézai elhanyagolja azokat a szabályokat, amelyek szerint a nyugatiak ritmizálják mondataikat, de azért nem lehet mondani, hogy egyáltalán nem törődik mondatainak végződéseivel. Mondataiban önkénytelenül is visszatér olyan ritmikus jelleg, amely a magyar ritmusrendszerre emlékeztet.

Kézai szövegeinek stílusvizsgálata után néhány szót kell még szólnunk a bővebb szövegezések huntörténetéről.

Kézai huntörténete és a krónikák huntörténete között stílus szempontjából határozott különbség nem állapítható meg, annak ellenére sem, hogy a két mű szövegezése több helyen eltér egymástól. Ezek az eltérések egyes helyeken egészen különösek : egy-egy mondatban például ugyanazok a szavak fordulnak elő a bővebb szövegezésben is, mint Kézai szövegében, de a sorrendben, a szórendben eltér egymástól a két szöveg. Máshelyütt igen sokszor azonos szövegezést találunk a krónikák huntörténeti részében Kézai huntörténetével. Ezek az azonos szövegezésű részek határozzák meg a krónikabeli huntörténet stílusának jellegét. Kétségtelen, hogy Kézainál is találunk, különösen a kólonvégeken, antiritmikus formációkat, de a krónikák huntörténeti részében a ritmusellenes kólonvégek megsokszorozódnak, és gyakran olyan kólonvégeken is ritmustalanságot tapasztalunk, ahol Kézai szövegezésében hibátlan a ritmus. Néha azonban ennek fordítottja is előfordul, amiből jogosan következtethetünk szövegromlásra mind a két szövegezésben. Ez a jelenség annak a föltevésére is feljogosít, hogy *mai alakjában* sem Kézai szövege nem lehetett közvetlen forrása a bővebb szövegezéseknek, sem megfordítva : a bővebb szövegezések sem lehettek mai formá-

jukban forrásai a Kézai-féle szövegnek. Vizsgálataink eredménye szerint az eredeti szöveget Kézai írta, ez azonban csak meglehetősen romlott másolatban juthatott első kiadójának, Hevenessynek a kezébe. Másrészt aránylag már korán különböző önkényes változtatásokon, főként bővítéseken, ment keresztül Kézai műve, és ez maradt ránk a bővebb szövegezésekben.

Mindezeknek figyelembevételével vizsgálódásaink eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze :

Kézai nem ritmizálja kifogástalanul mondatait, de a krónikák huntörténete még kevésbbé mutat ritmikus fogalmazást, mint Kézai szövege. Másrészt krónikáink XIII. századi része, azok a fejezetek, amelyek Ákos mester művének minősülnek, bár ritmus szempontjából szintén kifogás alá esnek, egészében mégis sokkal szabályosabbaknak mutatkoznak, mint a krónikák huntörténete. Éles határ azonban stílus szempontjából nem vonható egyfelől sem Kézai krónikája és a krónikák huntörténete között, sem, másfelől, a krónikák huntörténete és az Ákos mestertől származó krónikarészek között. Kézai prózai stílusára épp úgy, mint Ákos mesterére jellemző a dispondaicus vagy trispondaicus formációk feltűnően gyakori alkalmazása, de Ákos ezt következetesebben és gyakrabban alkalmazza, mint Kézai ; Kézainál viszont a trispondaicusok és a veloxok körülbelül azonos arányban fordulnak elő. A ritmusvizsgálat tehát ennek a két szerzőnek az esetében kétségbevonhatatlan eredményekhez nem vezet, de a nyelvi, tárgyi és szövegkritikai vizsgálatok eredményeit kiegészíti és hathatósan támogatja.

EREDMÉNYEK

Végigtekintvén Árpád-kori és részben Anjou-kori latinnyelvű irodalmunkon, vizsgálataink mindenekelőtt a magyarországi latin irodalom stílustörténetéhez szolgáltatnak olyan adalékokat, amelyek középkori latin irodalmunk stílustörténetének a kereteit kijelölik és meghatározzák. A stílus vizsgálatával kapcsolatban azonban vizsgálataink az egyes művek keletkezési idejére, kronológiájára vonatkozóan több esetben is módosítják az eddigi kutatások eredményeit, továbbá a magyarországi latinnyelvű történetírás történetéről alkotott eddigi ismereteinket is teljesebbé teszik. Lényegében tehát vizsgálódásaink eredményei az alábbi három pont körül csoportosulnak: 1. középkori irodalmunk stílustörténete; 2. latinnyelvű irodalmi alkotásaink kronológiája; 3. középkori történetírásunk története.

Középkori latin irodalmunk stílusának jellemzéséhez a szempontokat a középkor stílustanító kézikönyvei, az ars dictandi-k és formuláriumok adják meg. Azt tapasztaltuk, hogy a magyarországi latin irodalomban is nyomon követhetők korról-korra azok a tanítások, amelyeket a külföldi stílustanító dictatorok hirdetnek. Ezek szerint nálunk körülbelül a XII. század végéig a korszerű művészi prózát az alliterációval és szójátékkal (adnominatio) ékesített rímes próza képviseli; a próza folyamatát helyenként verses részek szakítják meg, de nem idézetszerűen, hanem az elbeszélő szöveg szerves folytatásaként. Ezt a verssel kevert prózát az egykorú stílustanító kézikönyvek prosimetrumnak nevezik. A rímes próza, mint stílusfaj, többnyire együttjár a mondatparallelizmussal. Ez a stílusfaj nálunk legszebben az Intelmekben (XI. század) és Anonymusnál, meg László király legendájában (a XII—XIII. század fordulóján) jelentkezik. Ezek mellett azonban irodalmunk minden XI—XII. században írt emléke félreismerhetetlenül magán viseli eme jellegzetes stílusfaj bélyegét. Legendáinkban éppenúgy ráismerünk, mint krónikairodalmunk XI—XII. századi képviselőinél. Egyéb érvek és bizonyítékok mellett éppen eme felismerésünk következtében kellett Gellért püspök nagyobb legendájának keletkezési idejét az eddigi nézetektől eltérően a XII. század elejére lokalizálnunk, míg Gellért

kisebb legendáját — természetesen egyéb bizonyítékok és megfontolások mellett — e stílusjelenségek hiánya miatt is a XIII. század elejére kellett helyeznünk.

A XII. század vége és a XIII. század eleje a prózai stílus szempontjából magyar viszonylatban is átmeneti kornak minősül. Okleveleinkben és az elbeszélő prózában egyaránt lassanként háttérbe szorul a rímes próza gyakorlata, és helyét átveszi a ritmikus próza, de korántsem egy csapásra. A fejlődés fokozatainak kell tekintenünk azt a jelenséget, hogy íróinknál kezdetben csak a mondatok végeinek ritmikus szabályok szerinti alakítására való törekvés figyelhető meg, míg a mondattagok, kólonok többnyire ritmustalanok maradnak. Később azután a kólonok ritmizálására is sor kerül. A fejlődésnek ez a menete nálunk legszembetünőbben az oklevélirodalomban figyelhető meg. Az egyes ritmikus formációk alkalmazásában is fejlődés állapítható meg. Eme stílusfajnak a pápai kancelláriában történt kialakításakor még csak a cursus planusnak és cursus veloxnak nevezett formákat ismerték el ritmikus jellegűnek, majd rövidesen csatlakozott ezekhez a tardus, vagy ecclesiasticus formáció is. A XIII. század közepe táján a ritmikus próza divatja már általánosnak mondható a kancelláriákban és az elbeszélő prózában is. Ebben az időpontban már szinte szabállyá vált, hogy a három ritmikus formáció közül a mondatvégeken szinte kizárólag csak a velox forma állhat, míg a planus és ecclesiasticus inkább a mondaton belül, a kólonok végein. Ezekben a ritmikus formációkban a ritmusképző tényező a szavak hangsúlya, szemben az antik ritmikus klauzulákkal, amelyek, mint az antik verselés is, a szótagok kvantitásán alapulnak.

A XIII. század közepe táján, IV. Béla kancelláriájában már túlnyomórészt mintaszerű ritmikus prózában fogalmazott oklevelekkel találkozunk, de a külföldi stílustanítók szabályainak mindenben megfelelő mintaszerű fogalmazványok mellett már az ő idejében egy különös jelenség vonja magára figyelmünket. A szabályos ritmikus formációk mellett egyre gyakrabban felbukkan egy olyan ritmikus forma, amelyet a külföldi stílustanítók nem tanítanak, t. i. a dispondaicus (= trispondaicus) forma. A külföldi kézikönyvek közül csupán a XIII. század elején keletkezett Candelabrum-ban találunk erre a ritmikus formációra egy nem egészen félreérthetetlen utalást. Annyi bizonyos, hogy a ritmikus próza virágkorában, a XIII. században, a külföldi gyakorlatban csak nagy ritkán találkozunk ritmikus szövegekben ezzel a formációval. A hazai gyakorlatban azonban a XIII. század második felében egyre gyakrabban találkozunk a dispondaicusszal (trispondaicusszal), s ezért ezt a jelenséget a középkori ritmikus próza történetében speciális magyarországi sajátságnak kell minősítenünk. Nem lehetetlen, hogy ez a

forma azért terjedt el nálunk, mivel a trispondaicusban helyet foglaló szavak hangsúlyelosztása egy már meglévő magyaros ritmusra emlékeztetett.

Ezeknek a trispondaicusoknak nagymértékű alkalmazása jellemző két XIII. századi történetírónkra, Ákos mesterre és Kézai Simonra. Ákos mester azonban mintha még jobban kedvelné ezt a formát, mint fiatalabb kortársa, Kézai.

Jellemzőnek kell tartanunk, hogy míg a XIII. század második felében működő mindkét krónikásunk a nyugati gyakorlattól elütő szabályok szerint valósítja meg prózájában a ritmikus lejtést, addig a nyugati szabályok szerint igazodó ritmikus prózát elbeszélő irodalmunkban egy idegen, olasz származású írónk, Rogerius mester szólaltatja meg a század negyvenes éveiben.

A ritmikus próza eme hazai, XIII. századi gyakorlatával szemben krónikáink XIV. századi szövegei, de különösen a minorita barát műve, mintaszerűen ritmizáltak, míg Kálti Márk szövegezésében már több szabálytalanságot is megfigyelhetünk. A ritmikus próza magyarországi gyakorlata ilyen módon a XIV. század első felében visszakanyarodik az önálló kezdeményezés útjáról és ismét a nyugati, külföldi gyakorlathoz hasonul. Ennek társadalmi és politikai okai éppen úgy nyilvánvalóak (Anjou-ház, nyugati politikai orientáció, a feudalizmus megszilárdulása), mint a XIII. századi latin prózastílusunk viszonylagos önállósulásának (az oligarchák feudális anarchiája). Az irodalmi stílus és társadalom összefüggésének megnyugtató ábrázolásához azonban még jóformán az előmunkálatok sem indultak meg, s azért ezeknek az összefüggéseknek mélyebb felderítésébe nem bocsátkozhattunk jelen munkánkban.

Vizsgálataink mindenesetre új adalékokat szolgáltatnak arra, hogy az egyes koroknak megvan a maguk jellemző stílusa, joggal beszélhetünk tehát stíluskorszakokról, éppen úgy, ahogy történeti korszakokról. Ennek gyakorlati következménye azután, hogy a stíluskritikát eredményesen alkalmazhatjuk egyes művek, oklevelek stb. keletkezési idejének, hitelességének megállapításánál és a szövegkritika egész területén, de természetesen kellő óvatossággal és körültekintéssel.

A középkori stílustanító kézikönyvekben tanított stílusszabályok követésének aprólékos elemzése és kimutatása elbeszélő jellegű középkori műveinkben, különösen krónikaszövegeinkben további fontos stílusjelenségek feltárásához vezetett, amelyek az ars dictaminis-ek alapján már nem értelmezhetők. Először Anonymus szövegében sikerült bizonyos elbeszélő fordulatok megfigyelése, bizonyos sajátságos primitív modor szemléltetése, amelyeket éppen,

mivel külföldi tanultsággal nem magyarázhatók, hajdani magyar elbeszélő, élőszóban terjedő epikánk stílussajátságainak kell minősítenünk. Anonymus nem hősénekeket bont fel prózájában, ahogy eddig többen gyanították, hanem a hősénekek, jokulátor-énekek primitív elbeszélő fordulatait használja fel egészen új mondanivalójának kifejezésére. Éppen Anonymus segítségével sikerült egykori élőköltészetünk legjellemzőbb néhány sajátságának kielemzése és a középkor végéről származó verses emlékeinkkel való illusztrálása.

Az Anonymusnál tapasztalt speciális elbeszélő stílus megfigyelése jogosított fel arra, hogy krónikáinkban is nyomozzuk az egykori, élőszóban terjedő költészetünk stílusjegyeit. Ezt valóban sikerült is kitapintanunk a krónikának abban a részében, amely I. Béla, Géza és László királyaink történetével foglalkozik. A krónikának ez a része stílus szempontjából is annyira sajátos jellegű — éppen az elbeszélő fordulatokat tekintve, annyira elütő mind az ezt megelőző, mind az ezt követő krónikarészektől, hogy fel kellett tennünk, hogy krónikáinkban ez a rész önálló egységet képvisel. A Hóman Bálint által Szt. László-kori Gestának nevezett mű tehát stílus szempontjából szinte magától két önálló részre hullott: a *Gesta Ladislai regis*-re, amelyet Kálmán király idejében foglalt írásba egy megállapításaink szerint ismeretlen nevű udvari krónikás, és a *Gesta Ungarorum Vetera*-nak nevezhető részre, amely legrégibb, hihetőleg az első, történetírónk művéből őrzött meg számunkra jelentékeny töredékeket. E régi Gestának a szerzőjét is sikerült nagy valószínűséggel megállapítanunk: minden jel arra mutat, hogy az a Miklós püspök lehetett, aki a tihanyi alapítólevelet is fogalmazta. Művét még András király életében 1055—1060 között írhatta. Miklós püspök kortársa volt Gellértnek és átélte az András-kori pogány lázadást. Innen érthető, hogy oly részletes beszámoló maradt ránk Gellért nagyobb legendájában a pogány lázadásról és Gellért halálának körülményeiről. A Legenda ugyanis ezt a részt sokkal bővebben őrizte meg számunkra, mint a Gesta. A legenda írója ezeket a részleteket Miklós püspök Gestájából vette át.

E két Gestának XI., ill. XII. századi eredetét a tárgyi bizonyítékok mellett a rímes prózának kiterjedt alkalmazása is valószínűsíti.

Krónikáink XII. századi eseményeket tárgyaló része megállapításaink szerint egységes mű, amelyet névtelen írója III. István király korában foglalt írásba. Ebben az ismeretlen történetírónkban középkori történetírásunknak igen jellegzetes alakját sikerült megragadnunk. Írásmódjának legszembetűnőbb vonása a maró gúny és a körmönfont szellemesség. Műveltsége Franciaországra utal: jogtudományi és egyházjogi műveltsége lépten-nyomon elénk tárul az általa írt, de teljes egészében ránk nem maradt történeti művében.

A XIII. század történetíróját Györffy György vizsgálatai nyomán mi is Ákos mesterben látjuk. Györffy eredményeit azonban krónikáink egyes szövegrészeinek vizsgálata alapján kiegészítettük és megkíséreltük Ákos mesternek, mint történetírónak, az általa írt krónikarészek alapján, jellemzését adni. Ha helyesek megállapításaink, akkor Ákos mesterben a XIII. századi magyar történelemre annyira jellemző, oligarchikus beállítottságú történetíró bontakozik ki előttünk. A XIII. század hatalmaskodó főurainak történet- és társadalomszemlélete jelentkezik a krónikának általa írt csaknem minden fejezetében. Jellemző, hogy stílusában is eltér a Nyugaton ekkor divatozó ritmikus próza szabályaitól és nagy mértékben alkalmazza mondatai és kólonjai végén a jellegzetes trispondaicus formációt.

Megállapításunk szerint a huntörténet szerzője nem Ákos mester, hanem Kézai.

Kézai krónikájával kapcsolatban a stílusvizsgálatot elsősorban nyelvi és szövegkritikai vizsgálatokkal kellett kiegészítenünk, mivel a két XIII. századi írónk, Ákos mester és Kézai között a prózai stílust tekintve nem találtunk határozott és kétségbevonhatatlan elkülönítő kritériumot. Annál lényegesebb különbség mutatkozik a két író latinságában, de még inkább történet- és társadalomszemléletében. Kézai az oligarcha Ákossal szemben a feltörekvő kisebb birtokos nemesség és bizonyos mértékben a plebejus rétegek történetírójának mutatkozik mind a huntörténetben, mind a krónikájához függesztett, a magyar társadalom fejlődését ábrázoló Appendix-ében.

A stílusra vonatkozó aprólékos megfigyeléseink ilyenformán szükségképpen középkori latinnyelvű történetírásunk legfontosabb kérdéseinek tárgyalásává szélesültek — talán nem minden eredmény nélkül.

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés 3
A latin írásbeliség megindulása Magyarországon 7
Latin írásbeliség — magyar szóbeli hagyományok 11
Latin nyelv — latin stílus 30
A latin stílus 34
Rímes próza 48
Ritmikus próza 54
Stilus Hilarianus 66
Prosimetrum 68
Árpád-kori okleveleink stílusa 70
Árpád-kori törvények 104
I. István törvényei 104
László király törvényei és zsinati határozatai 106
Kálmán király törvényei. Albericus 107
Gellért püspök »Deliberatio«-ja 110
De institutione morum ad Emericum ducem 116
Legenda S. Zoerardi et Benedicti 132
Legenda maior S. Stephani regis 136
Legenda minor S. Stephani regis 143
A Hartvik-legenda 149
Legenda S. Emerici ducis 153
Legenda maior S. Gerhardi 158
Legenda minor S. Gerhardi 181
Legenda S. Ladislai regis 188
Anonymus elbeszélő stílusa 196
Rogerius 239

A régi Gesta és a XIII—XIV. századi krónika-szerkesztmények 255
I. Az Anjou-kor történetírói: a minorita barát és Kálti Márk..... 255
II. III. István Névtelenje 270
III. Szövegegységek és stílusfajok a krónika X—XI. századi eseményeket tárgyaló részében 288
a) I. András király krónikása: Miklós püspök 305
b) A Kálmán-kori Gesta 315
c) A XIII. századi krónikás: Ákos mester 341
IV. A huntörténet és Kézai Simon mester 350
Eredmények..... 393
Tartalomjegyzék 399

Ára: 65,— Ft